

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўрт жилдлик

Учинчи жилд

ОҚҚУШЛАР, ОППОҚ ҚУШЛАР

Роман

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2012

УДК 821
ББК 84(5ў)6
Е 93

Ўзб. араб.

10 38979/3
391

Е 93 Ёқубов, Одил

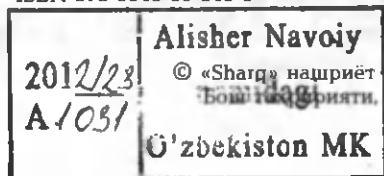
Танланган асарлар: Тўрт жилдлик. 3-жилд:
Оққушлар, оппоқ қушлар: Роман — Т.: «Sharq»,
2012. — 416 б.

ISBN 978-9943-00-643-0

УДК 821

ББК 84(5ў)6

ISBN 978-9943-00-643-0

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2012**

Биринчи боб

1

Мана, бир неча ойдирки, Шораҳим шоввознинг хотини Ойсулув қаттиқ бетоб. Сўнгги пайтларда Ойсулувнинг дарди оғирлашиб қолдию икки нарсани орзу қиладиган бўлди. Бири — Тошкентта тушиб, катта докторларга кўринса, иккинчиси — қишлоқдан ўттиз-ўттиз беш чақирим наридаги ҳазрат Уккоша қабри ёнида топилган иссиқ сувга тушса.

Шораҳим шоввоз хотинининг иккинчи истаги тагида бошқа нарса борлигини сезади: иссиқ сув баҳона, ҳазратларининг қабрини зиёрат қилиб, бир кеча қўнсаю унинг гўё шифобахш булоғидан бир коса сув ичса!

Шоввоз ҳеч қачон художўй бўлган эмас, мана, олтмишга яқинлашяпти ҳамки, намоз нималигини билмайди. Шу боисдан Ойсулувнинг кейинги истагига ичида кулиб қўя қолди, биринчи тилаги, яъни Тошкентта тушиб, катта докторларга кўриниш орзуси эса... сабаби тирикчилик, қўли тегмади. Агар қўли тегиб, пойтахтта олиб тушгудек бўлса, ёрдам берадиган ёр-биродарлари топилади. Унинг фронтчи дўсти, болалиқда мана шу қишлоқда ошиқ ўйнаб вояга етган оғайниси Расул Нуриддинов ўнлаб китоблар ёзган таниқли олим, пойтахтда бообруў одам. Шоввознинг имони комил, агар у йўқлаб боргудек бўлса, Расулжон ёрдамини аямайди.

Лекин деҳқоннинг, айниқса богбоннинг иши мушкул. Эрта баҳор токни кўтариб, ишкомларга ўрди, анору анжирларни очиб, тагига тирговичлар қўй, дарахтларнинг тагини юмшат, сув бер, бири-ни пайванд қил, бирини хомток, дегандек, минг бир иши бор. Ҳосилни йиғиштириб олишни айтмайсизми? Яхшиям, мактаб болалари бор экан, шўрликлар, бамисоли ҷумолидай тармашиб, жонига ора киради. Хуллас, у бўлиб, бу бўлиб, токи сўнгги олмаю беҳиларни йиғиб олмагунча хотинининг дардини эшитишга на фурсати, на тоқати бўлди.

Ҳаётнинг ғалати ўйинини қарангки, бутун оқшом уни совхоз директори чақириб қолди. Шунда кутилмаганда ўртадан ўт чиқди-ю, Шоввоз салкам ўттиз йилдан бери бошқариб келаётган ишидан бир зумда айрилди-қолди. Шу ўт сабаб кўкламдан бери судралиб келаётган бу мураккаб «масала» ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлди-қўйди.

Рост, директор билан бўлган бу тўқнашув тасодифан эмас, у анчадан бери зимдан пишиб, газак олиб келарди.

Фотиҳ Музаффаров деган бу ёш йигитнинг директорлик лавозимига ўтирганига кўп бўлгани йўқ, нари борса бир йил бўлгандир. Аслида у Шораҳим шоввознинг фронтчи дўсти, ҳозир «Даштстрой» деган улкан ташкилотни «тур» деб турғизиб, «ёт» деб ётқизиб юрганлардан бири, Музаффар Фармоновнинг арзандаси. У бундан бир-икки йил аввал институтни битириб, совхозга агроном бўлиб келган эди. Олти ой ўтмасданоқ бўлим бошлиғи лавозимига кўтарилди, бироқ бу лавозимда ҳам кўп ўтирмади. Эски директор нафақага чиқиши билан ўрнига ўтирди-олди. Шу-шу, совхоз олатасир бўлиб кетди. Даставвал муовинлар ўзгарди, кейин янги бош муҳандис, янги бош механик, янги бўлим бошлиқлари келди, бир нечта бригадирлар алмаштирилди.

Фотиҳ Музаффаров, гарчи отаси билан Шоввоз эски қадрдон эканини билса ҳам, нечундир даст-

лабки кунларданоқ уни унча хушламади. Янги директорнинг «бу одам шунча йил отга мингани етар, энди навбатни ёшларга берсин», деган гаплари Шораҳимнинг қулоғига чалиниб юрган эди, бутун бу гап кутилмаган бир вазиятда ҳақиқатга айланди-қолди.

Шоввоз кирганида идора олдида одам гавжум — директор ҳамма бўлим бошлиқлари, агрономлар, ҳамма бригадирларни чақиртирган экан. Кўплар тўғри даладан келган — оёқларида эски кирза этик, эгиларида пахталик фуфайка ё эски тўн, сочсоқоллари ўсиб кетган, кўзлари киртайган, аксари асабий, чунки илгари олинган мажбуриятлар устига яна қўшимча мажбуриятлар юкланаётган экан.

Навбат Шоввозга келди. Фотиҳ Музаффаров, эгнида ўзига ярашиб тушган кулранг костюм, янги мебель билан жиҳозланган кенг хонанинг ўртасида қўлларини орқасига қилиб, қаққайиб турарди.

У отаси Музаффар Фармоновнинг батамом акси: дадаси юм-юмалоқ, бақалоқ бўлса, бу хушқад, хушсурат, унинг вужудидан ёшликка хос куч-ғайрат ва шиддат ёғилиб туради. Хонанинг тўридаги рангбаранг телефонлар терилган кўзгудай ялтироқ столнинг бир ёнида Пўлатхўжа деган, доим катта папка кўтариб юргани учун Пўлат папка, деб донг чиқарган бош ҳисобчи, бир томонида... Шоввознинг келини Меҳринисо алланималарни ёзиб ўтиришарди.

Шоввознинг ўғли Шоқосим билан келини Меҳринисо, бири муҳандис, бири олий маълумотли агроном, мана бир неча йилдирки, қишлоқдаги иссиқ жойларини ташлаб, совхознинг дашт участкасига чиқиб кетишган. Даштда ҳам ишлари ёмон эмас эди, лекин директор шу йил кўкламда ёш кадрларни кўтариш баҳонасида, Меҳринисони даштдан чақириб олиб, маҳаллий комитетта раис қилиб қўйган, шундан бери ўғли Шоқосим изтиробда, сабаби, қишлоқда директор билан келини атрофида алақандай нопок гаплар айланиб қолган эди. Бу

наrsa Шоввознинг ҳам ҳамиятига тегиб, оромини бузган, бузмасдан иложи ҳам йўқ, чунки Меҳринисо ҳали ёш, кўҳлик, дарахтнинг учи эса шамолсиз қимирламайди.

Шоввоз кириши билан Меҳринисо ўрнидан турди-да, бошини бир томонга эгганича, тез юриб ташқарига чиқиб кетди, келини ёнидан ўтаётганида Шоввознинг димоғига «гуп» этиб, нозик атир ҳиди урилдию унинг эсига ҳалиги миш-мишлар тушиб, юраги бигиз санчилгандай оғриди.

Фотиҳ Музаффаров, ҳануз қовоғи солиқ. Шоввоз билан бош ирғаб саломлашди-да, эшикдан кирган жойдаги янги, сарғиш диванга ишора қилди: «Ўтиринг!»

Шоввоз директор кўрсатган жойга омонатгина чўкаркан, беихтиёр атрофига ҳайратланиб қаради. Алмисокдан таниш бу шифти баланд, ўрдадай кенг хонада аввалги жиҳоздан битта мих ҳам қолмаган. Стол-стул, шкаф ва диванлар у ёқда турсин, ранг-баранг телефонлардан тортиб, оғир қизғиш дарпардаларгача ҳаммаси янги, асил, қимматбаҳо, шоҳона эди. Шоввоз бултур ёзда Фотиҳнинг отаси, ўз оғайниси Музаффар Фармоновнинг «Дашт-строй»даги кабинетини кўриб шундай лол қолганди. Рост, бировни ёмонлаш не керак? Ўшанда оғайниси Музаффар Шоввозни очик юз билан қарши олган. Шоввоз ундан боғ ишларига жуда қўл келадиган митти чех тракторини сўраб борган эди, Музаффар йўқ демай илтимосини дарҳол тўғрилаб берганди. Бу бўлса...

Фотиҳ Музаффаров бир-бир босиб кабинетнинг ўртасига борди-да, юришдан тўхтаб:

— Олмадан неча тонна бор? — деб сўради паст, аммо ўктам ва таҳдидли товушда.

Шоввоз директорнинг гўё ўзини билиб-билмаганликка олаётганидан ранжиб:

— Олма? — деди титрай бошлаган қўллари билан тиззаларини қаттиқ чангаллаб. — Қанақа олма?

— Қанақа бўларди? Семиренко, розмарин!

Шоввоз мийиғида кулди.

— Бу гапингиз қизиқ бўлди-ку, ука!

— Нега қизиқ бўларкан?

— Негаки, олмани аллақачон топшириб бўлганимизни яхши биласиз. Планди бажарганмиз.

— Планни бажаргансизми, йўқми, — деди Фотиҳ Музаффаров, Шоввознинг гапини шартта кесиб, — яна икки тонна олма, икки тонна узум берасиз! Совхоз плани тўлмаяпти! Тамом. Вассалом!

Шоввоз ўз қулоқларига ишонмай чанг киприкларини пирпиратиб, рўпарасида қоядай қаққайиб турган ёш директорга қаради.

— Бу гапингиз ғалати бўлди-ю? Ё камина ёз бўйи олма, узумни давлатга топширмай уйимга ташибманми?

Фотиҳ Музаффаров бетоқат қўл силтади:

— Мен у ёғини билмайман. Гапни резинка қилиб, чўзаверманг. Топасиз дедимми — топасиз!

Гапга Пўлат папка аралашди. У гўё ёш директорнинг дағаллигини сал юмшатгиси келгандай:

— Узил-кесил бир нарса дегунча бир нав ўйлаб кўринг, Шоввоз! — деди мулойим товушда. Бироқ унинг мулойим овози Шоввозга бамисоли офтобда қовжираб ётган шох-шаббага гутурт ёққандай таъсир этди.

— Нимани ўйлаб кўраман? Дарахтда олма тугул япроқ ҳам қолмаган-да... йўқни қаёқдан йўндираман мен?

— Менга қолса... бозордан олинг! Давлат дўконидан сотиб олинг!

— Нима дединг? — Шоввоз шартта ўрнидан турди.

Директор ранги ўчиб, сал орқага чекинди.

— Нега ўдағайлайсиз? Сиз директорми ё менми?

— Йўқ, шошма! — деди Шоввоз, ҳамон қалтираб. — Дўкондан олма сотиб оладиган... ўғри миллионерманми мен?

— Сенсираманг! Ишлайман десангиз — топасиз!

— Ўғирлик қил демоқчимисан? Мен унақа... кўзбўямачилик қиладиган қаллоблардан эмасман! Керак бўлса... ана, бригадирлигингни ол!

Директор негадир тез юриб, стол ортига ўтди, ўтиши билан худди падари Музаффардай қорнини дўппайтириб:

— Бўпти! — деди пичоқдай кесиб. — Ишни эвлай олмас экансиз, топширинг бригадирликни!

Шоввоз хазон ёпишган чопонининг этагини қоқиб, эшикка қараб юрди.

— Менинг топширадиган ҳеч вақом йўқ! Битта шийпон бўлса, ана турибди боғда! Ҳеч ким орқалаб кетмайди. Одамингни юбор — қабул қилиб олаверсин! — Шораҳим эшикни қарсиллатиб ёпиб хонадан чиқди. Лекин чиқишга чиқди-ю, мана, бир неча соатдирки, ўз боғи олдидаги сойлиқда, хаёлан ҳамон ёш директор билан олишиб, ўз ёнига ўзи қовурилиб ётибди.

Кўкда, қоқ пешонада, худди улкан оқ қовуннинг бир палласидай оппоқ ой оламни алақандай осуда, майин, кумушранг ёғдуга ғарқ қилиб ярқираб турибди. Кўкдамда гуркираб тошқин оқадиган сой, гарчи ҳозир кеч куз бўлса ҳам, ҳануз ям-яшил, сутдай ёруғ. Жимжит. Фақат у ер-бу ерда ўтлаб юрган отларнинг кирт-кирт ажриқ чайнашию кавш қайтариб ётган сигирларнинг оғир ҳансирашлари қулоққа чалинади, холос.

Ҳа, фигони чиқмай нима қилсин Шоввоз. Мана, салкам ўттиз йилдирки, ором нималигини билмай, ўзи у ёқда турсин, бола-чақасининг ҳам ҳаловатини ўйламай, анов ташландиқ адирни боғ қиламан деб умри ўтиб кетса-ю, кечагина тухумдан чиққан бу жўжаҳўроз уни бесабаб, бегуноҳ ишдан ҳайдаса! Тагин нима учун денг? Қинғир йўлга юрмагани учун! На салкам ўттиз йиллик меҳнатини инобатга олса, на отаси билан эски қадрдонлигини ва на

пешона тери билан орттирган орден-медалларини! Биттагина олма билан узумни ёзгача сақлаш усулларини топгани учунгина қанча ёзишган эди уни! Ҳосилдорликда қўйган рекордлари-чи? Қишни қиш, ёзни ёз демай кетмон урганлари-чи? Наҳот бунинг бирортаси инобатга олинмаса! Йўқ, олинади! Кеча келиб, бутун катта совхозга хўжайин бўлган бу ўпка чучварани хом санабди! Агар Шоввоз арз қилиб борса, унинг арзини эшитадиганлар бор! Районда ҳам бор, вилоятда ҳам! Кўчада қолган одам эмас, Шораҳим шоввоз!..

Валекин... Йўқ, у ҳеч қаёққа бормади! Ҳеч кимга арз қилмайди! Керак бўлса ўзлари суриштиришсин! Ким ҳақ, ким ноҳақ — ўзлари ҳақиқат қилишсин. Шоввоз ўз қадрини билади! Агар катталарга ҳалол деҳқон керак бўлса, ўзлари йўқлашсин! Йўқлашмаса Шоввоз уларсиз ҳам бир кунини кўради! Шу бригадирликни пешонасига ёзиб қўймагандир унинг? Бригадир бўлса — беш-олти йил бўлди. Унгача салкам йигирма беш йил оддий боғбон эди. Керак бўлса тагин, ўша ишини қилаверади. Бу ёғи нафақа ҳам яқинлашиб турибди. Нар иборса икки йил қолди. Беш сўм ортиқ олмаса беш сўм кам олар. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Фақат... йўқ, ҳозир ишдан ҳайдалгани эмас, бошқа бир нарса кўнглини ғаш қияпти унинг! Нимаямдир қийнаяпти уни! Ҳа, эсига тутиди! Ўғли билан келини!.. Директор, чамаси Шоқосимни чақирмапти бу мажлисга! Чақирганда йиғилганлар орасида бўларди, Шоввоз уни кўрарди! Шоқосимни чақиришмапти-ю, келини Меҳринисо бўлса... худди тўйга ясангандай ясаниб, нозик атирлар сепиб олибди!..

Шоввознинг кўз олдига беихтиёр ўғли Шоқосим келди. Назарида у ҳам шу топда, ўз шийпонида осмонга тикилиб, қовурилиб ётгандай туюлдию дағал бармоқлари беихтиёр чўқмор бўлиб тугилди.

Келини Меҳринисо — тошкентлик. Ўғли иккиси ўқиш даврида топишган. Меҳринисо ота-онасининг

розилигисиз, Шоқосимни деб Тошкентдай шаҳри азимни ташлаб келган. Улар бир-бири билан шундай иноқ эдиларки, худди икки кабутарга ўхшар, Шоввоз билан Ойсулув уларнинг иноқликларини кўриб, қувончлари ичларига сиғмас эди. Ўғлинг аҳмоқ бўлса ҳам келининг доно бўлсин, деганларидек, келинлари ёмон эмас, ақли ҳуши жойидагина эди, анов зўравон отанинг мана бу эркатой зурриёти келди-ю, икки кабутарнинг ўртасига калхат бўлиб тушди! Нима мақсадда қилди бу ишни? Наҳот қишлоқда тарқалган анов машъум миш-мишлар ҳақиқат бўлса! Йўқ, нима бўлгандаям бу ишни шундай қолдириб бўлмайди! Бу ўпканинг отасига, Музаффар Фармонга боради Шоввоз! Ҳар қалай, ҳозир худо бўлсаям бир маҳаллар шу қишлоқда, шу сойда ёнғоқ ўйнаб катта бўлишган, кейин бирга урушга кетишган. Ўша, ҳозир Тошкентда катта олим деб ном чиқарган Расул Нуриддинов учови япон урушида бирга бўлишиб, Гоби саҳросию Ҳинган тоғларидан бирга яёв ўтишган! Борса гапига қулоқ солади Музаффар! Қулоқ солмай кўрсин-чи, қани!

Шоввоз юрагини тилка-пора қилган бу ноҳуш ўйлардан мияси ғовлаб, ниҳоят, ўрнидан турди. Шунда пайқади: ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар кичқира бошлаган эди.

У ҳовлига кирганида, хотини Ойсулув айвонда, икки ёнида уйқута кетган икки набираси, тўшақда иягини тиззасига қўйиб, мудраб ўтирарди. Чамаси, уни кутавериш кўзи илинган бўлса керак, Шоввознинг қадамларидан ҳам уйғонмади. Шоввоз, бир оёғи айвонда, бир оёғи пастда, бир лаҳза хотинига тикилиб қолди.

Елкасида чопон, бошида оқ тивит рўмол, иягини тиззасига қўйганича мудраб қолган Ойсулув ойнанинг оппоқ шуъласида гўё оқ мумдан ясалган мунгли бир қушчани эслатарди. Унинг узунчоқ, озгин юзида, чопон тагидан туртиб чиққан елкаларида, қоқсуяк вужудида, шундай унсиз бир дард бор эди-

ки, Шоввоз, тўсатдан умри бино бўптики, иш-иш деб, хотинининг биттаю битта орзусини ҳам рўёбга чиқармаганини эслади. Эслаши билан бу мунгли кушча олдида, хотинининг хатарли хасталиги олдида ўзининг ҳозирги ўйлари, ишдан ҳайдалдим, деб чеккан изтироблари — ҳаммаси сариқ чақага арзимайдиган бир нарса эканини аниқлади-ю, ўзидан нафратланиб кетди.

«Обораман! Иссиқ сувга ҳам обораман. Керак бўлса Тошкентга, катта докторларга ҳам!»

Тошкентни ўйлаши билан негадир эсига фронтчи дўсти Расул Нуриддиновнинг қизи Нигора тушди.

Нигора ҳам отасининг изидан бориб, илмнинг кетига тушган, ёз бўйи тоғда, ўша иссиқ сув чиққан ҳазрат Уккоша қабри ёнидаги эски қалъа харобаларида бир нималарни қидириш билан овора эди.

Кичкиналигида Нигора марҳум бувисининг қўлида ўсган, бувисининг, яъни оғайниси Расулларнинг боғи эса Шоввозларнинг боғига туташ эди. Шу сабаб Нигора Шораҳимнинг қизлари билан бирга ётиб, бирга туриб катта бўлган. Ўзиям жажжигина бир қизалоқ эди. Бу йил ёзда кўрса... Нозиккина, ёқимтойгина бир жувон бўлибди. У ёзда бир неча марта келиб, бир кеча, ярим кеча тунаб кетганди. Шу боисдан бўлса керак, Шоввоз ҳозир Ойсулунни Тошкентга олиб тушиш ҳақида ўйларкан: «Бир йўла Нигорани ҳам кўриб, унга айтиб қўйганим маъқул: дадасига хат ёзиб боришимиздан уни огоҳ қилиб қўйсин, шаҳар жойда бировникига бехосдан бостириб боришдан ёмони йўқ», деган фикр кўнглидан ўтди.

У айвон чеккасига ўтириб, этигини ечди-да, невараларини уйғотиб юбормаслик учун яланг оёқ шарпасиз одимлаб, хотинининг ёнига ўтди.

Ойсулун чўчиб бошини кўтарди.

— Тағин тонготар мажлис бўлдимми?

Шоввоз хотинининг ранглар, сўлғин юзига, чуқур ботган дардли нигоҳига тикилди-ю, юраги «шиғ»

этиб, елкасидан қучгиси келди, бироқ ийманди. Бу озгин елкаларни қучиб, рўмол тагидан чиқиб турган бу кулранг сочларни силамаганига неча йил бўлди?

— Тараддудингни кўравер, Сулувжон, эртага иссиқ сувга олиб чиқаман.

— Қайси сув?

— Қайси бўларди? — кулди Шоввоз. — Ўша, ўзинг айтиб юрган ҳазрат Уккоша қабри ёнидан топилган иссиқ сувга-да!

Ойсулувнинг мунгли кўзлари ойдинда аллақандай чакнаб кетди.

— Нечук худо ёрлақади! Боғингизни ташлаб, а? Шоввоз унинг оёқлари тагига ёнбошлади.

— Падарига лаънат ҳаммасини! Айтяпман-ку, ҳозирлигингни кўравер деб! — деди у, лекин барибир Ойсулувнинг юзидаги ташвиш аломати ўчмади.

— Тинчликми, ишқилиб?

Шоввоз катта дағал кафтини хотинининг ингичка чайир кафтига қўйди, аллақачон эсидан чиқиб кетган илиқ бир меҳрдан томоғи ғип бўғилиб:

— Мен бемеҳрни кечир, Сулувжон! — деди дудуқланиб. — Мен сени... Сен шўрликнинг қадрингни... хулласи калом шайланавер. Эрталаб йўлга чиқамиз!

У ёшлик чоғларида, бир аразлашиб, бир ярашиб юрадиган пайтларида айтадиган ва одатда Ойсулувни ийдириб юборадиган сўзларни айтмоқчи эди, бироқ... ё тавба! Кўпдан айтилмаган бу сўзлар батамом ёдидан кўтарилипти! У кўнглига қуйилиб келган иссиқ меҳрни ифодалашга ожиз эканини сезди-да, хотинининг озгин, қоқсуяк кафтини лабига босди, сўнг тескари ўтирилиб олди.

2

Эрталаб уни Ойсулув уйғотди. Тонг оттан, боғ этагидаги терак учлари гўё нафис қизил бўёқ юритилгандай ялтиллаб кетган эди.

Шоввоз хотинига қаради-ю, бир лаҳза лол бўлиб қолди. Ойсулув узун оқ шойи кўйлак, унинг устидан хипчабел қора духоба камзул кийган, бошида оқ шойи рўмол, оёғида бир маҳаллар «амиркон» деб аталувчи юмшоқ, ялтироқ маҳси билан бежиримгина ялтироқ кавуш... Ўзиям кўзларига сурма қўйган, захил, рангпар юзига хиёл қизиллик югуриб, ёшлиқда не-не йигитлар, ҳатто анови ҳовлиқма Музаффар Фармоновгача пинҳона кўнгил қўйиб юрган Ойсулувнинг ўзгинаси бўлмаса-да, ҳар қалай маъсум ёшлик чоғларини эслатиб турарди. «Ёпирай. Яхши эр хотини билан отини ҳоритмайди, дегувчи эдилар, бу шўрликни жуда ҳоритиб қўйган эканман-да, мен нодон?»

— Туринг! Катта уйга икки челақ иссиқ сув қўйиб қўйдим, ювиниб, кийимларингизни алмаштириб олинг, — деди Ойсулув, юзига яна қизиллик югуриб. — Покланиб чиқайлик сафарга!

Шоввоз бирдан кўнгли сув ичгандай ёришиб, Ойсулувни бағрига тортгиси келди-ю, хотинининг: «Бачкана бўлманг! Набираларингизни уйғотасиз», деган маънодаги имосига бўйсуниб, ўзини тийди.

Ойсулув ичкари хонанинг тагига бўйра тўшаб, катта мис жом билан икки челақ иссиқ сув ҳозирлаб қўйган экан. Шоввоз иш-иш деб, ҳанузгача уйида битта мўрча ҳам қуролмагани эсига тушиб, яна ўзидан ранжиди-да, бир амаллаб ювинди, соқол-мўйлови кирпининг тиканидай ўсиб кетган экан, яхшилаб қиртишлади-ю, катта тошойнага қараб ўзини танимай қолди: ўн-ўн беш йил аввалги хушсурат, шопмўйлов Шоввоз бўлмаса ҳам, ҳар нечук, одам-башара қиёфага кирибди. Боз устига Ойсулув янги тўн, янги этиқдан тортиб, янги чуст дўппигача тахт қилиб қўйган экан, Шоввоз уларни кийиб, ҳовлига чиққанида беш яшар невараси уни кўриб:

— Вой, дадажон! Мунча чиройли бўп кетиб-сиз! — деб, югуриб келиб бўйнидан қучоқлаб олди.

Шоввоз қир этагидаги бедазор чеккасига арқон-

лаб қўйган қора қашқасини етаклаб тушди. У бир хаёлида Ойсулунни орқасига мингаштириб ола қолмоқчи эди, бироқ ўйлаб кўриб, бу фикридан қайтди. Сафарда сал бемалол бўлсин деб, гарчи оёғи тортмасам ҳам қўшниси Пўлат папканинг саман йўрғасини сўраб чиқди.

Пўлат писмиқ, одатдагидек, ёстикдай келадиган қора папкасини қўлтиқлаб, энди уйдан чиқаётган экан. Шоввозни кўриб аввал анграйиб қолди, кейин унинг илтимосини эшитиб, мийиғида кулди.

— Кечаси кўрсатган ўйининг ҳам етиб ортар эди-ку, энди ҳазрат Уккошага бало борми?

Шоввоз юзига қон тепиб, қовоғини уйди.

— Биласан-ку, хотиним кўпдан бери дардманд. Шунга... уни иссиқ сувга олиб бориб келсам дедим...

— Иссиқ сув баҳона, дийдор ғанимат! Ундан кўра ҳазратларининг қабрларини зиёрат қил келмоқчимиз, деб қўя қол! — Пўлат папка шундай деб қиқирлаб кулди-да, Шоввознинг бирдан қути ўчиб, мўйлови дикрайганини кўриб, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди. — Бўлди, бўлди, оғайни. Камина шунчаки, сенга гап тегмасин деб бир айтдим-қўйдим-да, бироқ дар. Сендан аяйдиган отим йўқ. Йўрғам бедазорда. Олиб минавер, Шоввоз!

Шоввоз жаҳли чиқса ҳам писмиқнинг боғига ўтиб, йўрғасини етаклаб чиқди.

Ниҳоят, уйларига қараб туриш учун чақирилган катта қизлари ҳам етиб келди.

Шоввоз Пўлат папканинг тагдор гапларидан кейин бир оз дили сиёҳ бўлган эди, бироқ Ойсулун йўрғага, ўзи қора қашқага миниб, йўлга тушиши билан кўнгли яна сув ичгандай равшан тортиб яйраб кетди.

Терак бўйи кўтарилган офтоб эрталабки салқин ҳавони илтиб, оламни ҳарир оқиш туманга чулғанган. Боғ устидан қир бағирлаб кетган йўл қаршидаги Қоровултепа томон ўрлаб кетди. Ўнг қўлда,

Қоровултепанинг тагида, аллақачон қуриб қолган қайрағоч ва кекса тутлар паноҳида улкан қабристон, чап қўлда — сой соҳили билан қир ўртасидаги кенг сайхонликда эса, гарчи япроқлари ярим тўкилган бўлса ҳам эрталабки қуёшда гўё ловуллаб ёнган гул-ханни эслатувчи беқиёс бир боғ истаниб ётарди. Шоввознинг боғи! Ҳар бир дарахтини ўз фарзандидай севиб парвариш қилган, фақат булоқ суви билан эмас, пешона тери билан суғориб вояга етказган Шораҳим шоввознинг боғи!

Шораҳим салкам ўттиз, балки ўттиз беш йил бош кўтармай ишлаган ва нимаси биландир ўз фарзандидай қадрдон бўлиб қолган боғига кўзи тушганида юраги «жиз» этиб, аъзои бадани жимирлаб кетди, гарчи ишдан ҳайдалган бўлса ҳам шу топда шохларида битта-яримта олма ва беҳилар қолган (Шоввоз уларни жўрттага «чурвақалар» учун қолдирар, улар қишда бу битта-яримта олма-ю, беҳиларни хазонлар орасидан қидириб, қушчалардай чуғирлашиб юрганларини кўрганида азбаройи қувонганидан ўзи ҳам болаларга қўшилиб кетарди!) бу севимли боғини ташлаб кетиб тўғри қиялптами, йўқми — буни ўзи ҳам билолмай қолди. Ана, анча йироқда, сой бўйида, атрофи сарвлар билан ўралган, олд айвонли серсоя шийпон элас-элас кўзга чалинади, қоровул чол хазон ёқаётган бўлса керак, шийпондан ҳарир кўкимтир тутун кўтарилади.

Қаранг-а! Унинг ўттиз беш йил умри осуда куз офтобида эркаланиб ётган мана шу беқиёс боғда ўтибди, ўтибди-ю, чеккан шунча заҳматлари, оғир меҳнати, уйқусиз тунларига қарамай, бу боғ нимаси биландир унга ўз зурриётларидан ҳам азиз бўлиб қолибди. Ким билсин, эҳтимол бугун одамлар унинг ишга чиқмаганига ёқаларини ушлаб ҳайрон бўлишаётгандир. Чунки ўттиз беш йилда нари борса, бир-икки марта, бординки, уч-тўрт марта ишга чиқмагандир!

2018/23 A 1031	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
-------------------	--

Шоввоз ногаҳон шундай иккиланиб қолдики, ҳатто қора қашқанинг бошини орқага бургиси ҳам келди, бироқ Ойсулувга ўғринча кўз ташлади-ю, юраги яна кечагидай безиллаб, бу фикридан қайтди... Йўқ, энди ваъдадан чекинишнинг иложи йўқ. Ҳаётининг бир кунини, бор-йўғи бир кунини шу жуфти ҳалолига, Шоввозга бир умр хизмат қилиб ўтган шу муштипар хаста инсонга бағишлаш наҳот гуноҳ бўлса?.. Бир кунини-я?!

Ойсулувнинг заҳил, рангпар юзи худди уйқудан ҳозир уйғонган гўдакнинг юзидай тиниқлашган, қирра бурни, лаблари, чуқур ботган кўзларининг четидаги ажин тўрлари гўё камайган, силлиқлашган. У бот-бот орқасига ўгирилиб қарар, шунда юпқа лабларига билинар-билиномас кулги югуриб, симобдай милтираган мунгли кўзларида ҳайратомуз бир ифода жилва қиларди. Фақат Қоровултепа ёнбағридаги қабристонга яқинлашганларидагина нигоҳида қандайдир тараддуд ифодаси пайдо бўлиб, юзини оқ шойи рўмол билан тўсиб олди.

Мана, «Ғойиб ота» қабристони ҳам орқада қолиб, ёлғизоёқ йўл Қоровултепа томон тик ўрлаб кетди. Шу пайт Шоввознинг хаёлини Ойсулувнинг:

— Вой, дадаси, орқангизга бир қаранг! — деган хитоби бўлди. — Мунча чиройли бўлмаса бу қишлоқ!

Шораҳим отининг жиловидан тортиб, тўхтатди.

Қоқ ўртасидан катта сой ўтган улкан қишлоқ, бир-бирига туташиб кетган мевазор боғлар гўё бешафқат ёнғинда қолгандай ловуллаб ёнарди. Қирмизранг ўрикзорлар орасида нафис тилларанг бедазорлар, ҳануз кўм-кўк чинорлар, кумушранг япроқлари ҳали тўкилиб битмаган оқ тераклар кўзга ташланар, бунинг ҳаммаси куз офтобининг илиқ нурига чўмилиб, гўё она бағрида эркаланган гўдакдай эркаланар эди. Уй ва қўралар туташ боғлар орасида деярли кўринмас, фақат қишлоқ ўртасида бир маҳаллар «Кент» деб аталган қадимги қалъа ўрни-

даги мактаб биноси билан ундан сал берироқдаги касалхона ва магазин бинолари элас-элас кўзга чалинади.

Ойсулув кулимсираб эрига қаради:

— Эсингиздами, уруш йиллари кузда мана шу жойларга чиқиб ёвшан чопардик. Ўшанда кўрардим кузги боғларни! Ундан кейин ҳеч кўрмагандайман.

Ажабо: Ойсулув айна Шоввознинг кўнглидаги гапларни топиб айттанди!

— Йўқ, кўргансан, — Шоввознинг юрагига яна бояги офтобдан илиқ меҳр ҳазин бир куйдай ёпирилиб келди. — Бироқ ҳозиргидай бошингни кўтариб, тўйиб-тўйиб қарамагансан. Сен-ку, бошингда минг бир ташвиш, мен нодон қайда эдим? Ўттиз йилдан бери боғимизга тегиб турган шу қирга чиқиб, ёнбошлаб ётиб, мириқиб бир томоша қилмабман!

Эрининг дилида кўзғалган аламли турёнларни ҳис этган Ойсулув унга меҳр билан тикилиб қаради, бироқ индамади, тўсатдан «қулт» этиб ютинди-да, отининг жиловини қирга бурди.

Ойсулувнинг кўнгли кетган иссиқ сув шу тоғлар қаърида, тахминан ўттиз-ўттиз беш чақирим масофада.

Бу шифобахш сувнинг топилганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. У ҳали давлат назоратига ҳам олинмаган. Шоввоз ҳам сувни кўрмаган, фақат иссиқ сув ҳазрат Уккоша қабри билан ўша, оғайниси Расул Нуриддиновнинг қизи Нигора илм қиламан деб, сарсон бўлиб юрган эски харобалар ёнида эканини билар, у ерларни эса ёшлигида кўп кўрган эди. Юқори синфда ўқиб юрган пайтларида улар эски қалъа харобалари билан унинг ёнидаги ғаройиб сардобага кўп саёҳат қилишган. Аслида у ерларга машинада борса ҳам бўлади, лекин бирламчи, Шоввознинг «Жигули»си ўғли Шоқосимда, иккиламчи, машина йўли жуда айланиш, узоқ. Ундан кўра отабоболар синовидан ўтган мана шу от яхши.

Қоровултепадан кейин йўл тоққа томон аста ўрлаб кетди. Бу ерларда ёвшан ва қора тиканак би-

лан қопланган пастқам адирлар, чўл гўза экилган кенг сайхонликларга уланиб кетар, сайхонликлар эса яна қирларга бориб туташар эди. Чўлда пахта бу йил яхши бўлмаган, бир қаричгина гўзалар тара-шадай қотиб қолган. Кўсаклари қолмаган қорамтир далаларда қўй сурувлари оралаб юарди.

Шораҳим шоввознинг болалик чоғларида бу ерларга қовун экилиб, ёзда бутун қишлоқ кўчиб чиқарди. Ҳов анов адирлар устига қамиш капалар, чайлалар қурилар, кечқурунлари тўрлама ва босвол-диларнинг хушбўй атри, тандирлардан кўтарилган тутун, иссиқ нон, қовурилган гўшт ва пиёзнинг аччиқ, аммо димоғни қитиқловчи ўткир бўйига қўшилиб кетарди-ю, бу бетакрор ҳидни симириб тўймасди киши. Чайла ва қамиш қапа атрофида-ги қўш-қўш супаларга тоғ-тоғ қовунлар, тарвуз ва қовоқлар уйиларди. Аксарлари қизил гулдор кўйлак кийиб, дурраларини қия ўраб олган қиз-келиндарлар бу қовунларни сўйиб, кун шувоққа ёйишар, кайвони хотинлар эса кун бўйи дошқозонларда қовун қурут қайнатишарди, қучоққа сиймас куз қовунларини тилиб, қовунқоқи қилишарди.

Жазирама ёз палласида ҳам бу ерлардан кечала-ри бир-бир шабада аримас, бахмалдай тиниқ осмон олмадай-олмадай оппоқ юлдузларига тўлиб кетарди. Айниқса тонг чоғлари гўзал бўлар, бу пайт шарбатга тўлган тўрламалар тарс-тарс ёрилиб, палаклар ора-сига сочилиб кетар, бу қовун парчаларини қидириб топиб ейишдан лаззатли нарса бўлмас эди! Илик куз оқшомлари эса қовун полизларининг ортидаги ҳу ана у адирлар ёнбағрида улоқ чопилар, тўйларда кўпқари ўйналарди. Шунда йигитлар қийқириғи-ю, отлар дупуридан бу кенг сайхонлик ва ясси қирлар ларзага тушарди. Ҳатто оғир уруш йиллари ҳам бу ерларга буғдой ва арпа экилар, гоҳо буғдойзорлар ичидан чойнакдай-чойнакдай қора қовун ва олачи-пор тарвузлар юмалаб чиқиб қолар, шунда жазира-ма офтобда ўроқ ўраётган ёш-яланг ва хотин-халаж

кийқириқ билан талашиб-тортишиб ёриб ейишар-ди. Ажабо, ҳозир, минг-минг гектар қўриқ ерлар очилаётган пайтларда бу сувсиз адирга ғўза экиш кимнинг хаёлига келдйкин? Ундан кўра илгари-гидай полиз қилиб, шаҳарларни қовун-тарвузларга кўмиб ташлаган маъқул бўлмасмикан?

Шоввознинг хаёлини хотинининг:

— Эсингиздами? — деган товуш бўлди. — Эсингиздами, уруш йиллари ёзда шўтларга чиқиб машоқ терардик.

— Эсимда. Сен унда... нима десам бўлади, оҳудай хуркак эдинг. Биз ғарибнинг бағрини тиглаб қўйиб, қайрилиб ҳам қарамас эдинг!

— Ажаб қилган эканман!..

— Ажаб қилганмисан, йўқми, барибир қўлимга тушдинг-ку!

— Содда эканман-да, гўллик қилиб тузоғингизга илиниб қолдим!

Шоввоз мўйловини силаб, кулди:

— Қани, илинмай кўргин эди! Камина ҳам йигитмисан йигит эдилар-да!

— Мақтанчоқ! Биласизми, нима сабабдан биринчи марта сизни ёқтириб қолганман?

— Хўш, хўш? — деди Шоввоз, беихтиёр яйраб.

— Мана шу... Ҳозирги ҳисобчи Пўлат папка фронтдан қайтиб, хирмонга қоровул бўлганди. Эсингиздами? Бир куни раҳматли бувим иккимиз машоқ тергани чиқувдик. Ўшанда дадамлардан қорахат келиб, ойимлар юрак ўйноғи бўлиб, ётиб қолган эдилар. Бувим шўрлик етмишдан ошган бўлсалар ҳам рўзғор ўша кишининг елкасида эди...

Шоввознинг юраги тўсатдан «шиғ» этди.

— Ҳа, ҳа, эсимда. Сенга ўхшаган озғингина, бўйчангина, мулойимгина кампир эдилар.

— Чиндан мулойимманми?

— Ҳозир деяпганим йўқ. Ўшанда жа... мулойим, жа уятчанга ўхшардилар, кейин билсам, хўп ичидан

пишган шайтон экансан! Ашуладагидек, бир ишва билан бир умр ипсиз боғладинг-олдинг!

— Мен шайтон бўлсам, сиз... олов эдингиз! — Ойсулув гўё ёш келинчақдай қизариб кулди. — Худди шу ерда бувим иккимизга бир яхшилик қилганингиз эсингиздами?

— Қанақа яхшилик? Эсимда йўқ!

— Эсларида йўқ эмиш! Айтдим-ку, мана шу Пўлат папка урушдан қайтиб, хирмонга қоровул бўлиб чиққанди. Ўша куни, энди уч-тўрт кило машоқ терганимизда ногаҳон қай балодан от солиб, устимизга бостириб кеп қолдилару ҳамманинг қопини тортиб ола бошладилар. Оч-яланғоч хотин-халаж, яланг оёқ, яланг бош болакайлар, кампир-чол, майиб-мажруҳлар... қий-чув йиғи кўтарилди. Шунда, сиз ҳаш-паш дегунча бир сакраб отининг жиловига тармашиб олдингиз!

Ойсулув, худди ўша дамларни қайта бошидан кечираётгандай, кўзлари чақнаб, рангпар ёноқлари лов-лов ёна бошлади.

— Пўлат папка қамчи билан савалаяпти, савалаяпти. Юзингиз тилим-тилим бўлиб, қора қонга беландингиз ҳамки, қани отининг жиловини қўйиб юборсангиз!

— Шу боис ўшандаёқ жигарларидан урган эканмиз-да, аканг қарағай! — Шоввоз гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди-ю, буролмади. Ўша мудҳиш манзара тўсатдан ярқ этиб кўз олдига келди-да, Ойсулувнинг ҳаяжони унга ҳам ўтди.

— Эсингизга тушдими энди?

— Тушди... Бошингдаги рўмолингни ечиб, юз-кўзларимни артганинг ҳануз ёдимда... Оғриқ эсимда йўқ, рўмолинг, қўлларинг текканда аъзои баданим жимирлаб, яйраб кетганларим эсимда...

— Сўнг... Сиз урушга кетгандан кейин, ўша рўмолни... юз-кўзларингизни артганимда қон изи қолган ўша рўмолни то қайтгунингизча, сандиққа солиб асраб юрганман... — Ойсулув негадир кўзига ёш

олди-ю, уялиб юзини четта бурди. Шоввоз яна бояги-дай юрагига қуйилиб келган илиқ меҳрга бўйсуниб, хотини томон эгилгиси, унинг нимжонгина озғин елкасидан қучиб, бағрига босгиси келди, бироқ бу сафар ҳам нимадир уни тўхтатиб қолди, ўз истагидан кучлироқ эркаклик ғурури бунга йўл қўймади. Айни замонда афсус-надоматта ўхшаш бир нарса юрагини тобора қаттиқ қиймаламоқда эди. У негадир энди-гина, илиқ куз офтобига ғарқ бўлиб ётган бу тоғ йўлларида ёнма-ён кетаётган шу дамлардагина, энг масъуд, энг бетакрор ёшлик йилларини унга бахшида қилган бу муштипар аёлнинг қадрига етмаганини, серташвиш умрлари турмуш заҳматлари-ю, тирикчилик ғам-ғуссалари тагида кўз очиб юмгунча ўтиб кетганини тобора чуқурроқ англамоқда эди, англагани сайин эса кечадан бери юрагини кемира бошлаган пушаймон тобора ортиб борарди.

— Мана, ўша жой! Эсингиздами, худди шу жойда хирмон бўларди, — Шоввоз Ойсулув кўрсатган тепаликка қаради. Ҳа, доим ғир-ғир шабада эсиб турадиган бу тепалик ёнбағрида ҳақиқатан катта хирмон бўлар, ўрилган буғдой шу ерда янчилиб, сўнгги донигача фронтга жўнатиларди. Шоввоз ўзи тенги ўн беш-ўн олти яшар ўспиринлар билан яланг оёқ, тикан босиб, шу ердан эшақда шаҳарга ғалла таширди.

Шоввоз Ойсулувнинг ҳамон ўша дардли эсдаликлар тузоғида эканини сезиб, гапни бошқа томонга бурди.

— Биз урушга жўнаган кунимиз ёдингдами? Бозор майдонига бутун қишлоқ йиғилганди.

— Мен ҳам бор эдим. Сиз, йигитлар, парвойи фалак эдиларинг. Биз шўрликлар эса... орқаларингиздан тикилганча юм-юм йиғлаб қолаверган эдик!..

— Йиғласанг йиғлагандирсан-у, бироқ суратинг-ни сўраганимда бермагансан ўшанда!

— Вой, манов кишини! У маҳалда сурат бериш жуда уят ҳисобланарди-да!

— Менга бермаган эдинг-у, бироқ Музаффарда бор эди суратинг!

— Мен ҳеч қачон... ҳеч кимга сурат берган эмас-ман!

Ойсулувнинг болаларча содда жавоби ҳам, Шоввознинг дилида қўзғалган рашкка ўхшаш бир нарса ҳам, ҳозир, олтмиш арафасида шундай ғайритабиий эдики, Шоввоз беихтиёр қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Ғалати нарса экан турмуш деганлари! Ҳозир узоқ ёшлиқда бўлиб ўтган бу гаплар кулгили бир нарса бўлиб туюляпти. Бироқ ўшанда... ажралмас уч дўст армиядан қайтиб келганларидан кейин Шоввоз Ойсулувга уйланадиган бўлганида, мана шу Музаффар Фармон, Гоби чўлларида тоабад ажралмас дўст бўлиш азмида қасам ичган, ҳозир эса «Даштстрой»нинг устунларидан бирига айланган мана шу Музаффар Фармон, тўй куни алаmidан қайгадир гумдон бўлиб, ҳаммани қўрқитган, уни бир неча кундан кейин тоғ оралиғида маст-аласт ҳолда базўр топиб келишган эди!..

Рост, кейинчалик Музаффарнинг ўзи бу воқеаларни кулиб эслайдиган бўлди. Институтни битирар-битирмас Соҳибахон деган, қишлоқ аёлларининг тили билан айтганда, суҳсурдай бир қизга уйланиб келди. Соҳибахон врачликка ўқиган экан. Музаффар Фармон матлубот жамиятига раис, хотини эса касалхонага бош врач бўлди. Музаффар Соҳибахон билан бир неча марта Шоввозларникига меҳмон бўлиб келди, ҳар келганида гўё Ойсулувнинг рашкини келтирмоқчи бўлгандай, Соҳибахонни қимматбаҳо либосларга ўраб, оқинчоқ-тақинчоқларга кўмиб опкеларди. Ким билсин, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам Ойсулувнинг дилида пушаймон уйғотиш учун шундай қилгандир?

Бу фикр ҳеч қачон Шоввознинг хаёлига келмаган эди, ҳозир шу ўйга борди-ю, ғалати бўлиб кетди.

Йўқ, у билади: Ойсулув унга текканига ҳеч қачон

афсус чеккан эмас. Аммо... Шоввоз ёшлигида жонидан ортиқ севиб, ишқида қовурила-қовурила ви-солига етган бу содда, оқкўнгил, сулув деса сулув инсон учун нима яхшилик қилди у? Шоввозга тегиб, нима рўшнолик кўрди бу шўрлик?

Энди ўйлаб кўрса, агар келин-куёвлик нурига йўғрилган дастлабки бир-икки йилни ҳисобга ол-маганда, уй-рўзғор ташвишлари-ю, қора меҳнатдан бошқа ҳеч нарсани кўрмабди шўрлик! Қишин-ёзин далада кетмону уйда бола-чақа ташвиши — бу дунёга келиб кўрган бахти шу бўлибди бечоранинг! Ойсулув-ку, оиласи билан фарзандларига меҳру садоқати са-баб, дунёда шундан бошқа бахт, бошқа дунё, бошқа ҳаёт борлигини ўйламаса ўйламагандир, тўғрироғи, Шоввозга инониб, умри қандай ўтиб кетганини ҳам билмай қолгандир. Бироқ у-чи? Шоввоз-чи? Бу оддий ҳақиқат нега ўттиз йилдан буён бирор марта хаёлига кириб чиқмади? Ўзини ўйламаса, ақалли унга шун-дай бебаҳо бир севги инъом этган, ёшлик йилларини бамисоли офтобдай ёритган бу пок аёл тўғрисида ўйламоғи даркор эди-ку!.. Белида белбоғи бор эркак учун жуфти ҳалолининг ғамини еб, оғирини енгил қилиш ҳам фарз, ҳам қарз эди-ку!

Олдинда, навбатдаги қир ёнбағрида, бир тун дўлана кўринди, Шоввоз билар, дўлананинг таги-да миттигина булоқ бўлиб, унда бир ҳовучгина сув оқиб чиқар эди.

— Ке, Ойсулув, дўлана тагида нонушта қилиб, бирпас ҳордиқ чиқарайлик. Майда-чуйданг бор-дир?

— Бор, дадаси...

Шоввоз дўланага етишлари билан отдан сакраб тушиб, Ойсулувни эгардан даст кўтариб олди. У хотинини бағрига босмоқчи эди. Ойсулув суялиб, қучоғидан чиқиб кетди.

Шоввоз хуржунларни олиб, отларни тушовлади-да, ўзи булоқча атрофидаги бел баробар шувоқларга чўзила кетди.

Офтоб тик тепага келган, лекин унинг ёғдуси гудак қўлларидай ёқимли, кишининг вужуди, вужудигина эмас, руҳидаги барча ғубор, кўнгилни ғаш қилувчи барча ғам-андуҳни дафъ эттувчи бир малҳамдай майин, илиқ, осуда эди. Роса тобига келиб, пишиб, дўланадай қизарган шувоқлар, ҳануз яшил рангини йўқотмаган янтоқлар, ёзги жазирамада қуриб-қовжираб қолган ёвшан ва чақир-тиканаклар, пастда, ўрилган бугдойпоялар орасида ёйилиб юрган қўй-эчкилар, овлоқдаги қорли чўққилар — қўйингки, куз офтобининг бу тиниқ ёғдусидан баҳраманд бўлган бутун кенг жаҳон — ҳамма-ҳамма нарса аллақандай майинлашиб, юмшаб, ажиб бир сокинлик касб этган... Фақат аҳён-аҳёнда, офтоб сийрак оқ булутлар орасига кирганида у ер-бу ерга соя тушарди, шунда соя тушмаган қир ва адирлар, йироқдаги қорли тоғлар янада гўзал, янада тиниқ кўринарди.

Ажабо: бундан бир ҳафта аввал, байрам кунлари, ҳаво бирдан айниган, аввал ёмғир, кейин қор ёғиб, ҳаммани, айниқса пахтакор деҳқонни қаттиқ ташвишга солган, ҳосил қор тагида қолиб кетмаса, деган ўй ҳаммани ваҳимага туширган эди. Йўқ, бир-икки кун ўтмасданоқ, ҳаво очилиб кетди-ю, мана, бами-соли яна ёз келди...

«Майли, ишқилиб, деҳқоннинг бахтига беш-ўн кун шундай иссиқ бўп турсин, битта кўсак бўлса ҳам ерда қолмасин!» — деди Шоввоз, деди-ю, яна боягидай кўз олдига ўз боғи келиб, юрагига ғашлик чўқди. Ҳар қалай, бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйиш тўғри эмас, нима бўлгандаям, меҳнати сингган ишни охирига етказмоғи, тоқларни, анор ва анжирларни ўз қўли билан кўмиб, кимга топширса ҳам, ҳаммаёқни саранжом-сарипшта қилиб топширмоғи лозим эди!

Ойсулув Шоввознинг олдига дастурхон ёзиб, хуржундан иккита патир, ичакка солинган сарпёғ, бир хумча қаттиқ олиб қўйди-да, ўзи ҳам унинг ёнига ўтирди.

Ойсулувнинг сўлғин юзи, пешонаси, қирра бурнининг четларида тер резалари митти садафдай ялтирар, сурма тортилган кўзларидаги кечаги унсиз ҳам аллақандай болаларча бир севинч билан алмашган, гўё орзу қилган иссиқ сувга етмасданоқ шифо топган эди!

Шоввоз хотинининг нимжонгина елкасидан кучди. У: «Мени кечир, Сулувжон, сенинг олдингда гуноҳкорман!» — демоқчи эди, лекин нечундир бундай дейишга тили бормаи:

— Бу тирикчилик деганлари ҳам қуриб кетсин, Сулувжон, — деди хўрсиниб. — Бир кундаёқ енгил тортишингни билсам, бултур олиб келсам бўлмасмиди?

Ойсулув узун дока рўмолининг учини елкасидан ошириб, орқасига отди.

— Майли, дадаси, эзгуликнинг кечи йўқ, дейишади-ку! Сизга ҳам қийин. Кўриб турибман-ку, ҳаммасини! Бир кун тинчлик йўқ сизгаям!..

— Падарига лаънат! Иш деб, тирикчилик — тирриқчилик деб олиша-олиша, мана, умр ҳам ўтиб кетибди!

— Майли, шукр қилайлик, — Ойсулув юзидаги тер резаларини артиб, маъжос жилмайди. — Бир сўз айтсам... кулмайсизми?

— Нима экан бир сўзинг, хўш?

— Эсингиздами, тўйимиздан уч-тўрт йил кейин... Анов мансабдор оғайнингиз бор-ку, Музаффар ака. Ўша уйланиб, чиройли хотинини олиб келди-ку, уйимизга. Эсингиздами?

— Соҳибахонни айтяпсанми? Хўш, хўш?

— Ҳалиги... Тошкентдаги оғайнингиз Расулжон акамлар ҳам бор эдилар. Сиз у маҳалда... мўйловингизни бураб, диккайтириб юардингиз!..

— Фақат мўйловимиз эмас, ўзимиз ҳам диккайиб юардик у маҳалда!

— Боя айтдим-ку, кўп мақтанаверманг деб!

— Хўш, хўш? Сен ҳам гапни чўзма, Сулув!

— Сиз, шу икки оғайнингиз келса талтайиб кетадиган одатингиз бор эди. Ўшандаям, бошингиз осмонга етиб шартта қўй сўйдингиз. Уларни роса меҳмон қилдингиз. Кейин фронтда юргандаги алламбало хангомаларни эслаб, ҳаммамизни роса қулдирдингиз!

— Хўш? Кейин...

— Кейин... Кетаётганларида Музаффар акани хотинлари Соҳибахон мени бир чеккага тортиб, биласизми нима дедилар? — Ойсулувнинг кўзларида аллақандай шўх, бахтиёр учқунлар порлади. — Сиз, дедилар, дунёда энг бахтиёр аёл экансиз, дедилар!

Шоввоз аввал хотинининг сўзига тушуна олмай бир зум анграйиб қолди, сўнг илғаб олди-ю, уни бор кучи билан бағрига тортиб, у юзи, бу юзидан чўлп-чўлп ўпди. Кейин худди ўша, энг масъуд ёшлик чоғларидагидай бошини унинг кўксига қўйди, қўяркан, бир маҳаллар дуркун, тухумдай оппоқ бу сийнанинг энди қоқсуякка айланганини кўриб, томоғи рип бўғилди-да, хаёлан кимгадир илтижо қилди:

«Илоё шифо бергайсан Сулувжонимга! Аммо... агар олғувчи бўлсанг, унда аввал мени ол, мени ол, мени ол!»

Иккинчи боб

1

Нигора ҳазрат Уккоша қабристонини ўраб олган қалин қайрағочзор орасидан чиқди-да, ботаётган офтобнинг сўнгги нурларига ғарқ бўлиб ётган манзарадан кўзлари қамашиб кетди.

Тепаликка жойлашган қабристоннинг шундоқ тагида, улар археологик қазишмалар олиб бораётган эски қўрғоннинг ўртасида, ўн беш, ўн олтинчи

асрларда қурилган улўғвор бинонинг юксак ло- жувард пештоқларида кечки шафақ акс этиб, ка- малакдай товланарди. Қадимий бинодан фақат шу пештоқларгина қолган, бироқ офтобнинг сўнгги нурлари билан ўпишган бу пештоқларнинг ўзиёқ унинг собиқ маҳобати ва муҳташамлигидан далолат бериб турарди. Харобанинг ортида, кумуш тасмадай ялтиллаган жилға бўйида, кошинлари кўчиб, сир- лари хиралашиб қолган улкан сардобанинг гумбази кўринар, гумбаз ёнида эса экспедициянинг иккита чодир-ю, чодирлар атрофида гимирлаб юрган бир- иккита соялар кўзга чалинарди. Улар — Нигоранинг «кичик қўшини — лашкарлари!» Фир-фир эсган тоғ шабадасидан қуриб-қовжираб қолган қабристон қайрағочлари қоқсуяк таналарининг оғриғидан нола қилаётган хасталардай чийиллар, ғийтиллар, бироқ пастдаги, ўзан бўйидаги ёш тол, терак ва чинор- лар дарёдай шовулар, шамол тўзғитган япроқлар гўё безовта бўлган гала-гала қирмизи қушчалардай осмони фалакда жавлон урарди.

Нигора бошчилигидаги митти экспедициянинг бу ерга келиб иш бошлаганига, мана, тўрт-беш ой бўлиб қолди. Ўша пайтларда Нигора эри Беҳзод би- лан ё ажрашиб-ажрашолмай, ё ярашиб-ярашолмай, ўзини қўярга жой тополмай юрган эди. Шунда дада- си, чамаси, уни бир оз алаҳситиш ниятида мана шу ишни маслаҳат берди.

Дадаси, санъатшунослик доктори, профессор Расул Нуриддинов уни бу ерларга қизалоқ пайтида ҳам бир неча марта олиб келган. Ўшанда бу кўҳна қўрғону олтиндай товланган анов пештоқлар билан пастроқдаги ғаройиб сардоба тўғрисида кўп риво- ятлар сўзлаб берган. Дадасининг айтишича, қадим замонларда бу ердан Хитой, Ҳиндистон ва Хуросон- га катта карвон йўли ўтган, бу қўрғон эса ё савдо шаҳри, ёхуд улкан карвонсарой бўлган, акс ҳолда на бу муаззам бино, на анов сардоба қуриларди!

— Билиб қўй, қизим, — деганди ўшанда дадаси. — Бу ерлардан буюк боболаримиз Мирзо Улуғбек, Ҳазрат Навоий ва Бобур мирзодай буюк сиймолар ўтган! Уларнинг табаррук пойқадамлари теккан бу ерларга! Сен мана шундай муборақ жойда туғилгансан, оппоғим!..

Бундан беш-олти ой муқаддам, баҳорда, дадаси уни кечқурун ўз ишхонасига чақирди.

— Кўриб турибман, қизим, — деди дадаси, Нигоранинг оилавий ишларига шама қилиб. — жуда қаттиқ эзилиб юрибсан. Сенинг эзилганингни кўриб, ойинг иккимиз ҳам жуда қийналиб кетдик, болам.

Дадасининг гаплари Нигоранинг юрагидаги ярага туз сепгандай бўлди.

— Дадажон! — деди у ёлвориб. — Мени кўп ўйлайвермангизлар! Қўрқманглар. Мен ўз кунимни ўзим кўриб кетаман. Агар икки фарзандим билан кўчиб келиб, сизларга малол келаётган бўлсам... фарзандларимни олиб кўчиб кетақолай... — Нигора бу гапни айтишга айтди-ю, ичида пушаймон чекди. Дадасининг кўзлари тўсатдан жикқа ёшга тўлди.

— Бу гапларни ўйлаб гапирдингми ё... аламингни қари дадангдан олиш учун айтяпсанми, болам? — деди дадаси овози қалтираб. — Фарзанд ота-онага қачон малол кептики, сен билан икки фарзандинг бизга малол келади. Ахир... Сенинг бахтингдан бошқа орзуимиз йўқ эди-ку бизнинг. Не чора? Оқибат бундай бўлди. Бироқ мен бу ишда сенга бир нима дейишга ожизман. Чунки сен қизим бўлсанг, тирноғим бўлсанг, эринг Беҳзод ўз шогирдим, севикли шогирдим! Нима қилай, болам?..

Дадаси маъюсланиб, гапиролмай қолди, Нигора ҳам беихтиёр кўзига ёш олиб, отасининг деҳқоннинг кафтидай ялоқ, катта кафтларини лабига босди. У шундагина дадасининг бирдан қариб, ҳориб қолганини пайқади. Нигора дадасини жуда кучли, иродали, ҳали чинордай бақувват деб ўйларди. Йўқ, пешонаси, кўзлари тагидаги ажин тўрлари

куюқлашиб, сочлари сийраклашиб, қорасидан оқи кўпайиб қолибди.

Бошда бир эмас, бир йўла иккита тўнғич фарзандларидан айрилиб, кўп азият чеккани учунми, бошқами, дадаси Нигорани кичкиналигидаёқ жонидан ортиқ севар, уни кўярга жой тополмасди. Нигора эсини танибдики, улар ота-бола эмас, бир-бирларидан сир-асрорлари йўқ икки қадрдон дўстдай самимий гаплашар, шу боис Нигора дадасини ойисидан ҳам яхши кўрарди.

Ўша оқшом, ота-бола худди бошларига оғир ғурбат тушган икки ажралмас қадрдондай узоқ суҳбатлашишди.

— Мусибатнинг бирдан-бир давоси — меҳнат, — деди дадаси ўша кеча. — Сен институтда, тўрт де-вор ичида ўтиравермай, бир шамоллаб кел! Шунда, эҳтимол, ҳозир кўзингга оғир фожиа бўлиб кўринаётган бу оилавий низо-нифоқлар ўткинчи бир нарса эканини англарсан, қизим. Дунёда ҳал бўлмайдиган нарса йўқ, болам, бошингдаги бу савдо ҳам ҳал бўлиб кетади. Мен айтган кўҳна харобаларда бирор сир-асрор бўлмоғи муқаррар. Буюк аждодларимизнинг пойқадами теккан бу жойлар болалик чоғларинг ўтган қишлоққа яқин. Тўғрисини айтсам, мен ўзим ҳам бир маҳаллар шу ишга қизиқардим. Афсуски, археолог эмасман. Балки мен қилолмаган ишни сен қиларсан...

Хулласи калом, Нигора розилик берди. Унинг бахтига, ўша кунлари Москва университетининг археология факультетидан Лариса билан Алексей Скородумов деган ёшгина эр-хотин диплом практикасини ўтагани уларнинг институтига келиб қолишди. Рост, улар Афросиёбни орзу қилиб келишган экан, бироқ Нигора кўҳна хароба суратларини кўрсатиб, ташвиқот ишларини шундай боладдики, улар Нигоранинг тузоғига «илиниб» қолганини ўзлари ҳам билмай қолишди. Шу йўсинда тўрт кишилиқ «лашкар»дан иборат — тўртинчиси институтнинг

ёш илмий ходими эди — митти экспедиция ташкил топди. Бахтга қарши, қазилма ишлари улар кутган натижаларни бермади. Ўн бешинчи, нари борса, ўн тўртинчи асрга оид сопол буюмлар, хўжалик асбоблари, занглаб кетган бир неча қилич-қалқону кўзачалардан бошқа ҳеч нарса топилмади.

Дадасининг маънавий мададига қарамай (у киши бир марта келиб кетдилар ҳам), руҳи тушиб кетган экспедиция арзимас топилмаларини йиғиштириб, қайтишга чорланаётган эди, бундан бир ҳафта муқаддам, худди мана шундай офтоб ботаётган паллада, чодирда кечки овқатга ҳозирлик кўраётган Нигора Алёшанинг узоқдан:

— Нигора Расуловна! Лариса-а! — деб қичқирган овозини эшитиб қолди. Сал ўтмай, унинг ўзи ҳовлиқиб, югуриб келиб қолди. Сийрак малларанг сочлари кечки шабадада хурпайган; кўм-кўк кўзлари ҳайратдан чақнаган:

— Нигора Расуловна! Лариса! Яширин ер ости йўлини топдим! Ўзбекчаси нима эди? Ҳа, лаҳим! Лаҳим топдим мен! Ҳазрат Уккоша қабрига қараб кетган лаҳим!

Экспедиция иш бошлабдики, Алёша Скородумов қар куни бўлмаса ҳам, қар икки кунда бир «лаҳим» топар, лекин аксар ҳолларда унинг «лаҳим» дегани оддий бир унгур ё форсимон бир нарса бўлиб чиқарди. Шу боисдан Нигора билан Лариса бу сафар ҳам унинг гапини кинояли табассум билан кутиб олишган эди, Скородумов тўсатдан жиғибийрони чиқиб «қайнаб» кетди.

— Археолог бўлишни ким қўйди сенларга? Бола тутиб, уйда биғиллаб ўтираверсаларинг бўлмасмиди бундан кўра? Қўл фонуслар қани, Лариса? Ё бирга юринглар, ё ўзим бориб кўриб келаман!

Қисқаси, Нигора билан Лариса қўл фонусларни олиб ғира-ширада Алёша айтган жойга боришга мажбур бўлишди.

Ҳақиқатан, бу сафар Алёша топган лаҳим, шун-

чаки бир унгур эмас, баландлиги одам бўйи келади-ган, чинакам ер ости йўли бўлиб чиқди. Ўша кеча улар, қўлларида фонус, унгур бўйлаб 15 — 20 қадамча юришди-да, унинг сохта эмас, чинакам лаҳим эканига ишонч ҳосил қилиб, ҳаяжондан энтика-энтика чодирга қайтишди.

Ўша оқшом Алёша тун ярмигача ҳеч кимга уйқу бермади.

— Энди менинг бир нарсага шубҳам йўқ! — дерди у, дам пешонасига тушган сийрак малла сочларини орқага силтаб, дам кўм-кўк кўзлари аллақандай дарвешона бир илҳом билан ёниб. — Маҳаллий халқ ҳазрат Уккоша қабри деб юрган бу қабр сираям бирорта авлиё-павлиёнинг гўри эмас! Йўқ! Бу — аслини олганда, худди Афғонистондаги Тиллатепадан топилган буюк Кушон давлати лашкарбошиларининг қабридек, бирорта кўчманчи саркарданинг қабри! Ажаб эмаски, Тиллатепадан топилган ноёб олтин-безаклар сингари ажойиб топилмалар чиқса бу тепадан! Мана, мени айтди дейсанлар, ўтмишда авом халқ ҳазрат Уккоша деб атаган бу қабр аслида катта бир саркарданинг мозори бўлиб чиқади!..

Бошда Нигорага Скородумовнинг гаплари унинг тизгинсиз хаёлотини билан туғилган шунчаки бир афсона бўлиб туюлган эди. Бироқ сўнгги кунларда олиб борилган қазилма ишлари Алёшанинг тахминларида жон борлигини кўрсатяпти. Бошдаёқ қабристон томон йўналган лаҳим тобора унга яқинлашиб борапти! Лекин қабристонга яқинлашган сайин иш ҳам қийинлашяпти, чунки лаҳимнинг кўп жойлари ўпирилиб тушиб, кўмилиб кетган, бу ерларни тош ва тупроқлардан тозалаб, ишни давом эттириш осон бўлмаяпти. Шуларни ҳисобга олиб, Нигора кеча кичик маслаҳат мажлиси ўтказди. Унда ишни давом эттирамизми ёхуд совуқ тушиб қолиш хавфини ҳисобга олиб, қолган ишларни келгуси йилга кўчирамизми, деган масалани ўртага ташлади. Алёша жон-жаҳди билан бу фикрга қарши чиқиб, оташин нутқ сўзлади.

Унга қолса, совуқ тушмоқ тугул, қаҳратон қиш бошланса ҳам ишни ниҳоясига етказиш лозим. Узоқ давом этган мунозарадан кейин, кўпчилик овоз билан, ҳозирча, лоақал совуқ тушгунча ишни давом эттириш даркор, деган тўхтамга келишди. Уларнинг бахтига сўнгги ҳафта осмон беғубор, кунлар илиқ бўляпти...

Нигора шуларни ўйлаб, ичида бир кулиб қўйди-да, икки юз қадамча пастда «ғўддайиб» турган катта харсанг томон кетди. Лаҳим худди шу чўнг харсанг тагидан бошланарди. У харсангга етмаган ҳам эдики, қаёқдандир, пастдан Алёшанинг:

— Лариса! — деб чақирган товуши эшитилди. Ларисадан жавоб бўлмади. Фақат Алёша учинчи марта чақирганда, унда ҳам овози асабий ва бетоқат янграгандагина ўзан томондан «Ау!» деган садо келди.

— Қаёқларда санғиб юрибсан, Лариса? — яна қичқирди Алёша. Унга Ларисанинг:

— Нима ишинг бо-ор! Керак бўлса ўзинг ке-ел! — деган масхараомуз жавоби эшитилди-ю, Нигора ичида бир кулиб қўйди.

Бу икки ёш энг тотли чилла фаслини «ғаройиб» Ўрта Осиёда ўтказишга аҳд қилишиб, буёққа жўнаш арафасида тўй қилишган экан.

Алёша баскетболчига ўхшайди. Бўйи баланд, оёқлари хоодай узун, юрганда туяқушдай лапанглаб юради, бироқ шу дароз бўй-басти билан ўзи ёш болага ўхшайди. Худди Нигорадай миттигина, бежиримгина Ларисасини ҳаммадан, ҳатто қабристон ортида очилган иссиқ сувга келувчилардан ҳам қизғанади-ю, бир зум йўқотиб қўйса, бутун тоғу тошни бошига кўтариб: «Лариса-а! деб чақиргани чақирган.

Лариса бунга бирда кулса, бирда астойдил ранжиб:

— Бу туяқушга қай балодан йўлиқдим-а, Нигора? — дейди фигони чиқиб. — Эркак одам уёқда

турсин, ёнимдан қуён ўтса ҳам рашк қилади-ку, бу туюқуш!

Нигора, ўз ҳаётини, Беҳзод билан кечган бирда масъуд, бирда аччиқ кунларини эслаб, маъюс жилмаяди:

— Рашк қилса, демак, қаттиқ севади! Бундан ранжиш эмас, қувониш керак, Ларис!

— Қувонмай ўлай! — дейди Лариса, қалин тилларанг сочларини мағрур силкитиб. — Бунақа рашкдан ўлиб бўлади-ку, одам!..

Шундай пайтларда Нигоранинг хаёлидан: «О, Лариса, Лариса! Ёш боладай гапирасан, а? Кошкийди менинг Беҳзодим ҳам сенинг Алёшангдай бўлса!» деган хаёл ўтади-ю, юрагини каламушдай кемирган аламли ўйларга дош беролмай, қирларга чиқиб кетади.

Қизиқ нарса экан бу ҳаёт деганлари! Бир маҳаллар, бундан кўп бўлса етти, саккиз йил муқаддам, Беҳзод иккиси ҳам худди Алёша билан Ларисадай, тўйдан кейинги чилла фаслини худди шу ерларда ўтказишган эди.

Ҳануз эсида: баҳор эди. Бу қирлар, бу тоғу тошлар, ҳатто тепадаги қабристонгача — ҳаммаёқ кўм-кўк, ҳаммаёқ қип-қизил лолазор эди. У пайтларда ҳали қабристон ортида иссиқ сув чиқмаган, бу ерлар кимсасиз, Беҳзод иккисидан бошқа одам боласи уёқда турсин, тирик бир зот йўқ эди ҳисоб.

У маҳалда қишлоқда турадиган суюкли бувиси ҳали ҳаёт эди. Дадасининг маслаҳати билан бувисининг оқ фотиҳасини олиш учун келган ёш келин-куёв Нигоранинг хоҳиши билан шу ерга чиқишган, анов пастдаги сардоба ёнига чодир тикиб, уч-тўрт кун туришган эди.

Беҳзод ҳар куни тонг отмасдан уйғонар, баландроқ бир жойга дастгоҳини ўрнатиб, кун бўйи ишлар, бирда лолақизғалдоқларга бурканган қир ва адирлар манзарасини чизса, бирда мана шу хароба қалъа кўринишларини чизар, Нигора эса, тошлардан ўчоқ

қуриб, овқат пиширар, бўш вақтларида чўпон-чўлиқларнинг овулларини айланиб, эски қалъага дахлдор ривоятларни йиғарди. Эсида: ҳазрат Уккоша тўғрисидаги ривоятни ҳам ўшанда ёзиб олганди у.

Айтишларича, гўё қабр ёнида сирли бир ғор, ғор ичида эса, тубсиз бир қудуқ бор. Гўё араб лашкарбошиси Уккоша, ҳозир фақат деворлари қолган ҳу анави қўрғон ёнидаги шафқатсиз жангда бошидан жудо бўлган, шунда унинг кесилган боши ғанимлар қўлидан чиқиб, юмалаганича шу ғорга, тўғрироғи, ғор ичидаги тубсиз қудуққа бориб тушган. Эмишки, бу сирли қудуқ билан Маккаи мукаррама ўртасида ер ости йўли бор, шундайким, қудуққа тушган ҳазратларининг боши юмалаганича тўппа-тўғри Маккаи мукаррамадан чиққан ва ўша ерга дафн қилинган!..

Ким билсин, соддадил чўпонларнинг мозор тагида тубсиз қудуқ бор деб юрганлари, эҳтимол, Скородумов топган мана шу лаҳимдир?

Ҳа, Нигора ўшанда бунақа ривоят ва ҳикоятлардан нечасини ёзиб олганди!

Кечқурунлари эса, бутун воҳада ёлғиз ўзлари қолар, ўзан атрофидаги дарахтзор орасида худди ҳозир Алёша билан Лариса қандай бўлса, шундай «ау»лашиб, бир-бирларидан беркинишиб, қидиришиб юришарди.

Сира эсидан чиқмайди. Беҳзоднинг айна илҳоми жўшган пайтлар эди ўшанда! Улар деярли ҳар куни тепадаги қабристонга чиқиб, қуриб-қовжираб қолган кекса тут ва қайрағочларни оралаб юришар, шунда Беҳзод тўсатдан: «Тўхта, Нигор, архар!» — деб Нигорани қўлидан ушлаб тўхтатарди. «Қани?» — дерди Нигора атрофига аланглаб. Беҳзод эса унга жавоб бермай, қуриб қолган қайрағоч шохини шахт билан синдириб оларди-да, ўткир пичоғи билан икки-уч бутасини шартта-шартта кесиб, Нигорага тутқазарди: «Архар бўлмай нима бу?».

Баъзан эса йўлда, оёқ остида ётган оддий бир

тошни олиб, болғачаси билан битта-иккита урарди-да, бирда важоҳатидан одам қўрққулик аллақандай махлуқ, бирда кўрганда кулавериб «ўлиб» қоладиган митти қуёнча ясаб берарди! То кетгунларича бунақа гаройиб махлуқ, қуёнча ва архарлар «Жигули»ларига сиймай кеттанди ўшанда.

У пайтларда Беҳзод ҳам Нигорани рашк қилар, Алёшадан бешбаттар рашк қиларди. Лекин... Кошкийди гап фақат шу рашкда бўлса. Агар Беҳзод ёмон дардга учраб, гоҳо-гоҳо оиласига ҳам, гулдай ижодига ҳам, ҳамма нарсига қўл силтаб, лаганбардор ҳайбаракаллачилар таъсирида қандайдир бетартиб, беҳаловат ҳаёт қучоғига шўнғиш одатларини чиқармаганида эди, Нигора унинг ҳар қанча эркаликларини кўтарарди! Бироқ аҳён-аҳёнда Беҳзодни ўпқондай тортиб кетадиган бу мудҳиш дард, қаёқлардандир пайдо бўладиган бесубут, бетутуриқ мадҳиябозларнинг ҳамду санолари остида ўтадиган бу беҳаловат ҳаёт! Ўйилчаси билан қизчасини иссиқ бағридан узиб, бу сергап, сершовқин, сермаст «даҳолар»га тун бўйи хизмат қилиш! Йўқ, бу азобга фақат Нигора эмас, ўзини ҳурмат қилган ҳеч бир аёл дош беролмасди!..

Нигора беҳосдан ёпирилиб келган бу ўйлардан кўнгли хуфтон, бир-бир босиб кўрғон ёнидаги харсангга яқинлашди. У бир ўйи тош тагидаги лаҳимга тушиб кўргиси ҳам келди, бироқ шу пайт, пастдаги чодирлар олдига келиб тўхтаган икки отликқа кўзи тушди. Йўловчиларнинг бири эркак, бири аёл эди!

Қизик, бундай кеч пайт чодир атрофида адашиб юрган бу икки йўловчи ким бўлиши мумкин? Мабодо иссиқ сувга келганлар деса, тунов кунги ёмғирдан кейин келувчилар тақа-тақ тўхтаган, чунки бу салқинда иссиқ сувга тушишнинг на имконияти бор, на фойдаси! Ё қўй-пўйини йўқотиб қўйган битта-яримта чўпон-чўлиқмикан? Ёки тоғдан тушган йилқичилармикан? Бироқ йилқичи бўлса, аёл нима қилиб юрибди?

Нигора шуни ўйлаб қадамини тезлаштирди-ю, тўсатдан хаёлига: «Фотиҳ Музаффаров бўлмасин тарин?» деган фикр келиб, беихтиёр секинлади.

Ҳақиқатан ҳам, кейинги пайтларда совхоз директори Фотиҳ Музаффаров серкатнов бўлиб қолганди. У бирда ўзи келса, бирда экспедицияга раҳбарлик баҳонасида, совға-салом юбориш одадини чиқарди.

Бир маҳаллар Фотиҳ Нигорага кўп оғиз солган, унинг кетидан кўп илашган эди. Шу боисданми, бошқами, Нигора Фотиҳнинг қилиқларидан қаттиқ ранжир, назарида, Фотиҳ бу билан: «Қани, мени рад этиб, бошқани топганингда охири нима бўлдинг? Топган матоҳинг қадрингни билмай, мана, хор қилиб қўйди-ку!» — деяпгандай туюларди-ю, усиз ҳам ўқиб юрган кўнгли баттар ўқирди. Аммо... Фотиҳ Музаффаров келса... бунақа отда эмас, қўш-қўш «Волга»ларда келар, ҳатто совға-саломларни ҳам енгил машиналарда юборар эди.

Нигора, юқоридан жуда улуғвор кўринган муаззам бино харобалари ёнидан ўтиб, гумбазли сардоба томон шошилди. У сардобани шундоқ айланиб ўтди-ю, беихтиёр лол бўлиб қолди. Сардоба ёнидаги уларнинг катта чодирлари олдида, дадасининг энг қадрдон оғайниси Шораҳим ака билан унинг хотини Ойсулув хола туришарди!

Нигора болалик чоғларида, ёзда бувисиникига келиб турган пайтларида бу хонадонда кўп бўлар, Шораҳим ака билан Ойсулув хола уни ўз қизларидай алқаб эркалашарди. Фақат болалик чоғларида эмас, кейин ҳам, ҳатто шу йил ёзда ҳам уларникида бир неча марта меҳмон бўлганди. Бироқ... Ойсулув холага нима қилган? Азалдан новча, озғин аёл баттар озиб, чўп бўлиб қолибди-ку! Шундай меҳрибон, шундай мулойим аёл... унга нима бўлган? Нигора уни бундан бир-икки ой аввал кўрганида бунчалик эмас эди-ку!

Шораҳим шоввоз, афтидан, Нигоранинг талмов-

сираб қолиши сабабини сезиб, буни хотинига билдирмасликка шошилди:

— Ассалому алайкум, қизим! Мана, холанг иккимиз адашиб келиб қолдик, бир кеча меҳмон қиласан бизни!

Нигора дарҳол ҳушини йиғиб, Ойсулувга отилди:

— Вой, бош устига! Қадамларингизга ҳасанот! Қайси шамол учирди?

Ойсулув Нигорани қучоқлаб, икки юзидан чўлп-чўлп ўпди, ўпаркан, суқланиб-суқланиб қаради-ю, негадир кўзига ёш олди.

— Бўйгинангдан холанг ўргилсин, Нигорахон, бизни йўқлаб бормаи ҳам қўйдинг?

— Иш, холажон, иш! — кулди Нигора. У Алёша билан экспедициядаги иккинчи йигитни чақириб, Шораҳим амакига ёрдамлашиб юборишни топширди-да, ўзи Ойсулувни катта чодирга бошлади.

Чодирнинг ичи ўрдадай кенг, тагига сомон ва похол тўшалиб, устига брезент ташланган. Унинг бир томонига қандайдир ғалати буюмлар: қути ва қутичалар, бири бутун, бири синиқ кўзачалар, хумлар, ҳар хил сопол идишлар, одам суратини эслатувчи, бироқ бурун ва қулоқлари учиб тушган тош ҳайкалчалар ва яна алланималар териб қўйилган, иккинчи томонида тилларанг сочлари елкасини қоплаган ёшгина бир қиз — у Лариса эди — газ плитада овқат пиширмоқда эди.

Нигора билан Лариса ўртадаги йиғма столни четга олиб, унинг ўрнига юмшоқ тўшакларни ташлаб ерга жой қилишди-да, дарҳол дастурхон ёзишди.

Ойсулув Нигоранинг қўғирчоқдеккина келишган бўй-басти, ёқимтой муомаласи, чаққон ҳатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан, негадир лоп этиб ўз келини Меҳринисо эсига тушди, тушди-ю, кўнглида: «Киройи келининг Нигорадай бўлса!» — деган фикр ўтиб, кўзига яна ёш олди.

Ойсулув Нигорани келин қилишни ўғиллари Шоқосим институтда ўқиб юрган вақтларида кўп орзу қилган, буни эрига ҳам кўп айтган эди. Бироқ авваламбор Шоқосим ўқишга кириши биланоқ мана шу қайлиғи Меҳринисони топиб олди, қолаверса, эри Шоввоз: «Ке, қўй, хотин, Расулжон минг қадрдоним бўлмасин, катта одам, ўғлингга ҳам ўзи тенги биттаси топилиб қолар!» — деб Ойсулувни шаштидан қайтарган эди!

Мана энди, уёқда келини ўйин чиқариб, ўғлини не кўйларга соялпти. Буёқда эса, бу бечора ҳам шу ҳусни латофати, ақли, одамнинг ичи-бағрига кириб кетадиган мулойим хулқ-атвори билан эрдан ёлчимай, мана бу тошу тоғлар орасида алланималар билан ўзини овутиб юрибди. Бу дунёда бағри бутун одам йўқ, деганлари рост экан ўзи!..

Лариса бир товоқ овқат олиб, ўз чодирларига чиқиб кетди. Бир оздан кейин катта хуржунини кўтариб Шораҳим кирди, ўртадаги дастурхонга пишган гўшт, қаймоқли патир, узум ва олмаларни тоғдай уйиб ташлади. Улар анчагача уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришди. Сўнг Нигора йўл юриб, чарчаб келган Ойсулувга жой солиб берди-да, эр-хотинни ҳижолат қилмаслик учун ташқарига чиқди.

Гўё қумга ишқаб артилган кумуш баркашдай ярқираб кетган тўлин ой қоқ пешонага келган, тепадаги қўрғон харобалари ҳам, пастдаги ўзан ҳам — ҳаммаёқ унинг сутдай тиниқ, осуда шуъласига фарқ бўлганди.

Бояги ғир-ғир шабада кучайган, ўзан соҳилидаги дарахтлар дарёдай шовуллар, тўзгиган хазонлар осмонда гала-гала нотинч қушлардай чарх урарди.

Нигора бу сеҳрли манзарага, ойдинда яна ҳам сирлироқ туюлган кўҳна қўрғонга, ярим емирилган муаззам бино пештоқларининг ажиб товланишига тикилиб, узоқ турди. Негадир ёдига яна дадасининг ҳикоялари тушди: «Бу ерлар қадимда катта карвон йўли бўлган, қизим. Ажаб эмаски, бу қалъада ҳазрат

Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур мирзолар тунаб ўтишган бўлса...»

Нигора ҳар сафар буни ўйласа аъзойи бадани жимирлаб кетар, нигоҳи олдида ғалати манзаралар намоён бўлар эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Унинг кўз олдига дам ўзан бўйида танҳо шеър ёзиб ўтирган ҳазрат Навоий, дам анов муаззам бино устига чиқиб, юлдузларга тикилганича хаёлот оламига фарқ бўлган Мирзо Улуғбек келди-ю, одатдагидай юраги «жиз» этиб, бир ғалати бўлиб кетди.

Ичкаридан Шораҳим шоввоз чиқди.

— Ҳа, қизим, бировни кутиб турибсанми?

— Йўқ, ўзим, — деди Нигора.

Шоввоз томоқ қириб:

— Бу дейман... Иссиқ сувга тушса бўладими, болам? — деб сўради.

— Билмадим, — деди Нигора чайналиб. — Ёзда бир амаллашиб чодир тикиб, тушишар эди. Ҳозир бу совуқда ҳеч қандай шароит йўқ. Сал олдинроқ олиб келмабсиз-да, холамларни.

— Ҳа, шу, ўзингдан қолар гап йўқ, болам, ишпиш деб юриб... — Шоввоз хижолат чекиб йўталди. — Лекин сенга тўғриси айтиб қўяқолай, қизим. Бола баҳона, дийдор ғанимат деганларидек, холанг учун сув бир баҳона. Аслини олсанг, холанг ҳазрат Уккошани зиёрат қилишни кўнглига туккан экан. Беморнинг кўнгли нозик, йўқ дейишга тилим бормади...

Нигора унинг хижолат чекаётганини сезиб, далда беришга ҳаракат қилди.

— Холамларнинг илтимосини қайтармай тўғри қилибсиз, амаки. Ўзингиз айтгандай, хастанинг кўнгли нозик. Бироқ... холамларни Тошкентга олиб тушмасангиз бўлмас. Сира кечиктирмай бирорта касалхонага ётқизиш керак, амаки.

— Раҳмат, қизим, — деди Шоввоз овози қалтираб. — Аммо-лекин эшитишимча, Тошкентда касалхонага одам ётқизиш осон эмас эмиш.

— Жудаям унчалик эмасдир. Ҳар қалай, дадамлар борлар-ку! Хоҳласангиз, мен дадамларга эртагаёқ хат ёзиб юбораман.

— Шундай қил, болам! — деди Шоввоз, — ҳар нечук, шаҳар жой, дабдурустан бостириб боришимиз яхши бўлмас.

2

Ўша кеча Нигора алламаҳалгача ухлай олмади. Ойсулув хола бир неча марта безовта бўлиб, нимадандир қийналиб тўшақдан туриб ўтирди. «Ичим ёниб кетяпти», деб шикоят қилди. Шораҳим амаки қоронғида пайпаслаб, унга сув берди, алланималар деб юпатди. Эр-хотиннинг муносабатида болаларга хос илиқ меҳр билан бирга аллақандай тизгинсиз бир дарднинг шабадаси бор эди. Нигора бу юпанчсиз ҳасратнинг ихтиёрсиз гувоҳи бўлганидан хижолат чекаркан, шу йил баҳорда институтда бўлган бир мунозара жонланди-ю, юрагида пушаймонга ўхшаш бир нарса уйғонди.

Мунозарага сабаб — машҳур бир рус адибининг мақоласи эди. Унда хотин-қизларимиз сўнгги йилларда ижтимоий иш деб оила ва фарзанд тарбиясига лоқайд қараётганликлари танқид қилиниб, аёл зоти борки, у авваламбор оила ва фарзанд учун яратилган, деган ғоя илгари сурилган эди.

Нигора мунозара чоғида қизишиб кетиб, ёзувчининг, гарчи у машҳур бўлса ҳам, роса пўстагини қоққан, унинг нутқи фақат аёллар эмас, ҳатто ёш аспирант йигитларга ҳам ёқиб кетиб, минбардан тушаётганида унга бир даста гул тутқазишганди.

Нигора, қўлида шу гулдаста, ҳаяжондан юзлари гул-гул ёниб уйларига келса, эри Бехзод, тамаки ту-тунидан одам одамни танимайдиган кабинетининг тўрида, одатдаги ҳайбаракаллачилар қуршовида айш қилиб ўтирибди!

Нигора, аввал нима қилишини билмай, остонада

қоққан қозикдай туриб қолди, сўнг, қўлидаги гулдастани тўрда мудраб ўтирган эрининг юзига отди-да, ичкари хонада бири ухлаб, бири йиғлаб ўтирган ўғилчаси билан қизчасини етаклаганича, уйини тарк этди...

Мана, ўша машъум воқеа юз берганига тўрт-беш ойдан ошибди. Нигора буни эслаган чоғларида бир-да икки фарзанди «тирик етим» бўлганини ўйлаб, ичидан қиринди ўтса, бирда ҳамма айбни Беҳзодга тўнкаб, ўзини оқлашга уринарди. Бироқ ҳозир!.. Ойсулув холанинг чамаси уни уйғотиб юборишдан қўрқиб секин чеккан инграшлари, Шоввоз амакининг ёш боладай: «Сулувжон! Тагин бошландими бу дардисар оғриқ, Сулувжон? Во дариг! Сенга ёпишгунча менга ёпишса бўлмасмиди бу дарди бедаво!» — деган хитоби-ю, Ойсулув холанинг: «Қўйинг, қаёқдаги гапларни гапирманг!» — деган илтижоси!..

Бошларига оғир мусибат тушган бу эр-хогиннинг дарду ҳасратлари, алақандай чексиз меҳрга тўла бу аламли шивир-шивирларига қулоқ солиб ётаркан, Нигоранинг эсига эрининг «Садоқат» деган бир ҳайкалчаси тушди. Оқ мраммрдан ясалган бу митти ҳайкалчада бири ўқ еб қулаётган, иккинчиси жонҳолатда уни осмонда тутиб қолишга уринаётган икки оққуш ифодаланган эди.

Булар ҳам худди ўша оққушларга ўхшарди!

Нигора тонг чоғи кўзи илинган экан, қандайдир шов-шув ва йиғи овозларини эшитиб уйғониб кетди. Тонг отган, чодир ёп-ёруғ, бироқ унда ҳеч ким йўқ эди.

Ташқаридан яна аёл кишининг қаттиқ-қаттиқ гапирган ўктам овози, сўнг Ойсулув холанинг алланималар деб зорланган товуши қулоққа чалинди.

Нигора апил-тапил кийиниб, ташқарига чиқди.

Чодир олдида «Газик» машинаси турарди. Унинг ёнида кўхликкина бир жувон қўлидаги хипчин билан қизғиш кирза этикчасини чарс-чарс уриб уёқдан-

буёққа юрар, Шораҳим амаки, боши ҳам, ерга қараб қолган, юзини рўмол билан ўраб олган Ойсулув хола эса, чўкка тушиб, пиқ-пиқ йиғларди.

Нигора ёш жувонни дарров таниди: Шораҳим амакининг келинлари — Меҳринисо!

Меҳринисо дабдурустан талмовсираб қолиб, Нигорага бош ирғаб салом берди. Сўнг яна қўлидаги хипчини билан этигини чарс-чарс уриб, юришда давом этаверди.

— Менинг аҳволимни ҳам ўйлаб кўрингизларда, ахир! — деди Меҳринисо, лаблари титраб. — Кеча директоримиз Фотиҳ акамларга кўрсатган ўйинингиз етмагандай, энди авлиёма-авлиё тавоф қилиб юрибсиз!

— Қизим, — деди Шораҳим, ҳамон бошини ердан кўтармай. — Кўриб турибсан-ку қайнонангнинг аҳволини.

Меҳринисонинг чиройли серкиприк кўзлари гўё учқун сочгандай «ярқ» этиб кетди.

— Ҳолини кўриб турсам... врачларга кўрсатинг эди! Авлиёда бало борми?.. Йўқ! — Меҳринисонинг овози бирдан ўзгариб, йиғи оҳангига ўтди. — Биламан, ниятларингизни! У йўқ, бу йўқ, келажагимга завола бўлмақчисизлар! Халқнинг олдида беобрў қилиб... йўлимга ров бўляпсизлар менинг!.. Раҳбар бўлишимни истамайсизлар сизлар!..

Меҳринисо гапини тутатмаган ҳам эдики, ерда чўккалаб ўтирган Ойсулув тўсатдан:

— Болажоним! — дея гандираклаб ўрнидан турди. — Сенинг келажагингга завола бўлгунча ўлганим яхши, онагинанг ўргилсин, қизим! Сенинг йўлингга ров бўлгунча мен бахтиқаро ўлақолай, болагинам!

Ойсулув алланималарни пичирлаб, ҳазрат Уккоша қабристони томонга икки марта таъзим қилдида, ночор ҳолига зид бир куч билан «Газик» томон юрди.

Шоввоз унга қараб талпинди:

— Сулувжон!

Ойсулув машинанинг орқа эшигини очиб, эрига юзланди:

— Ёрдам бериб юборинг, дадаси!

Ойсулувнинг хатти-ҳаракатларида шундай фавқулодда бир шиддат, тўсатдан қон югурган заъфарон юзида шундай бир қатъият бор эдики, Шоввоз лом-мим демай, унинг қўлтигидан олиб машинага чиқарди.

Меҳринисо, чамаси, ҳар нарсани кутса ҳам қайнонасининг бундай қилишини кутмаган бўлса керак, бир лаҳза довдираб қолди, сўнг, юзига совуқ ниқоб кийиб, машина томон юрди. Газик қаттиқ биғиллади-да, нотекис ерда дик-дик сакраб, жануб томонга йўл олди.

Ҳамма жим. Нигорага ўхшаб чодирларидан югуриб чиққан Алёша билан Лариса ҳам чиққан жойларида ҳанг-манг бўлиб туришарди. Аллақандай кичрайиб, букчайиб қолган Шораҳим шоввоз қоқилиб-суриниб, сой бўйидаги отлар томон йўналди. Ўзбек одати бўйича қайнота келинига қаттиқ гапирмайди. Бўлмаса...

Нигора унинг кетидан эргашди.

— Амаки!

Шораҳим тўхтаб, ўгирилиб қаради, қаради-ю, «қулт» этиб ютинди. Нигора юрагига тикан қадалгандай зирқираб, бошини эгди.

— Амакижон!.. Чой-пой ичиб кетинг, амакижон!

— Раҳмат, қизим! Омон бўл!.. — Шоввоз тескари бурилиб, йўлида давом этди. Унинг мўйлови гўё яранган қушнинг қанотидай бемажол титрарди.

Учинчи боб

Санъатшунослик доктори, профессор Расул Нуриддинов бутун ишдан уйига жуда яхши кайфиятда қайтди.

Авваламбор, шу кун иккита обрўли журналда бир-йўла иккита катта мақоласи босилиб чиқди. Аллақачон «ўлмас сиймолар» қаторидан жой олган бир-икки номи улуг, супраси қуруқ «санъаткор»га тил теккизгани учун бу мақолалар беш-олти ойдан бери пайсалга солиниб, Расул жуда асабийлашиб юрарди. Ҳаётнинг валати ўйинини қарангки, бутун ҳар иккала мақола бир кунда баробар чиқибди! Шу боисдан институтда яхшигина шов-шувга сабаб бўлди, домла ҳамкасб дўстларидан анча-мунча илиқ гаплар эшитди. Рост, табриклаганлар орасида: «жа, «казо-казо»ларга тегибсиз, ишқилиб, охири бахайр бўлсин», деган маънода ишшайиб қўйганлар ҳам йўқ эмас эди. Бироқ бу гаплар Расул Нуриддиновнинг кайфиятини бузолмади. У ўттиз йилдан бери бу мураккаб соҳада, бир-биридан инжиқ, шухратталаб одамлар орасида ишлаб келаётган домла, не-не ҳужумларни кўравериб, пишиб кетган. Институтга у пахтада юрган ўғли Улуғбекни кўриб келиш учун бирорта машина қидириб борган эди, шогирди Акмал учраб қолиб, эртага ўз машинасида обориб келадиган бўлди-ю, бу ҳам таъбини равшан қилди.

Хуллас, уйига хушнуд кайфиятда кириб келган Расул кутилмаганда хотини Манзуранинг мунғайиб ўтирганини кўриб, ҳушёр тортди.

— Ҳа, нима бўлди, тинчликми?

Манзурахон жавоб бериш ўрнига стол четида ётган хатни олиб узатди. Хат қизлари Нигорадан экан.

Нигоранинг ёзишича, улар бу йилги ишга нуқта қўйиб, энди қайтмоқчи бўлиб турганларида, қўрғон ичида сирли бир лаҳимга дуч келишибди. Шу са-

бабдан, оби ҳаво имкон берса, яна бирор ой қолиб, ишни давом эттиришга қарор қилишибди.

Хатнинг охирида шундай бир илова ҳам бор эди: «Дадажон! Кеча бу ерга сиз яхши кўрган оғайнингиз Шораҳим амаки хотини Ойсулув холамларни олиб кептилар. Холамларнинг аҳволи жуда оғир. Чамаси, киши айтишга ҳам тили бормайдиган ёмон дардга чалинганлар. Мен амакимларга у кишини Тошкентга олиб тушишни маслаҳат берган эдим, «бўлмаса дадангизга хат ёзиб юборинг, бирорта тузук касалхонага ётқиза олсалар хабар берсинлар, туйқусдан бостириб бориб, овора қилиб қўймайлик», дедилар. Иложи топилар-а, дадажон?»

Бу гапларнинг тагида яна шундай дейилган эди:

«Дадажон! Биз топган сирли лаҳим йўналиши жиҳатидан ҳазрат Уккоша қабрига бориб туташиб эҳтимоли бор. Ким билсин, балки Афғонистондаги Тиллатепадан топилган улуғ Кушон давлатининг машҳур лашкарбошлари мақбаралари каби бой бир мақбарага дуч келармиз. (Бу гапимни ўқиб кулманг!) Шунинг учун ойимлар мендан хафа бўлмасинлар. Наридан борса икки-уч ҳафтада бориб қоламан. Ўзим ҳам кичкинтойларимни жуда-жуда соғиндим».

Расул Нуриддинов хатдан нигоҳини узолмай узоқ ўтириб қолди. Унинг кўз олдига Ойсулув келди. Бундан уч-тўрт йил муқаддам кўргани — юзига, кўзлари атрофига қуюқ ажинлар тушиб, сочлари оқариб қолган Ойсулув эмас, балки ўттиз йил муқаддам уч ажралмас дўст: у, Музаффар Фармон ва Шораҳим шоввоз бир-бирларидан яшириб, пинҳона ошиқ бўлиб юрган ёшгина Ойсулув келди. Учовлари орасидан Ойсулув Шораҳимни танлади. Шундан бери Расул қишлоққа борганида ҳар сафар бу эр-хотинга ҳаваси келарди. Гарчи, тирикчилик — тирриқчилик деганларидек, турмушлари осон кечмаса ҳам, гарчи ёшлик чоғлари алақачон орқада қолган бўлса ҳам, улар яқин-яқинларгача бир-бири билан ёш келин-куёвлардай муомала қилишар, тилларидан ҳазил-мutoйиба, лабларидан кулги аримас эди.

Расул ҳар сафар қишлоққа борганида Шоввоз албатта уни қўй сўйиб кутмасдан юбормас, бу меҳмондорчиликка аксар ҳолларда Музаффар Фармонни ҳам (у пайтларда Музаффар ҳозиргидай «Даштстрой»да эмас, районда ишларди) хотини Соҳибахон билан қўшиб чақирарди. Шунда уч дўст Шоввознинг боғи тепасидан ўтган бир ариқ сув бўйида, катта шотут тагидаги улкан сўрида ағанаб ётиб, ёшлик йилларини қўмсашар эди. Айниқса фронт хотираларини, Гоби саҳроси билан Хинган тоғларидан яёв ўтган човлариди чеккан заҳматларини эслашиб, ётиб дардлашишар эди. Шунда Ойсулув, Нигоранинг ёзишича, ҳозир оғир дардга чалинган мана шу Ойсулув, уларга кечаю кундуз елиб-югуриб хизмат қиларди. Расул бирор марта Ойсулувнинг қовоғи солинганини кўрмаган, билъакс, бу хизмат унга қандайдир чексиз бир мамнуният бахш этаётгани ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан билиниб турарди! Ўшандай пайтларда Расул Нуриддинов гоҳ эрининг ҳазилларига ҳазил билан жавоб бериб, гоҳ нон, гоҳ ош ташиб, елиб-югуриб хизмат қилувчи Ойсулувни зимдан кузатаркан, турмушнинг ҳамма аччиқ-чучукларига беписанд бу аёлнинг бунчалар пок, беозор, хушчақчақ ва ҳатто бахтиёр эканини сезиб, дўсти Шораҳимга ҳавас қиларди.

— Шўрлик Ойсулув! — деди Манзура. — Энди нима қиламиз? Бирорта касалхона билан гаплашасизми?

Расул ғамгин бош ирғади.

— Ҳа, эртага пахтага, ўғлингга бориб келсам, индиноқ бу иш билан шуғулланаман. Ишқилиб, Нигоранинг шубҳаси нотўғри чиққай!

— Нигорангиз ҳам...

— Нигорага нима бўпти?

— Нима бўпти дейдилар, а! — Манзура уф тортди. — Ўз турмушини ўйламагани ўйламаган, ақалли фарзандларини ўйламайдими? Бечора кичкинтойларим: ойижоним қачон келадилар деявериб, сомон-

дай сарғайиб, адойи тамом бўлишди... Иш, иш, иш!.. Сиз ҳам иш-иш деб, умрингизни санъатга бахшида қилганингизда нима бўлдингиз-у, Нигора нима бўларди?..

Манзура эрининг энг нозик жойига ниш урганди. У бирдан юрагида санчиқ сезиб, «лов» этиб ёниб кетишига оз қолди-ю, ўзини диванга ташлади.

— Майли энди, азизим, беш-олти йил эмас, беш-олти кун деяпти-ку? Кеп қолар эрта-индин...

— Топганингиз «майли энди!» — деди Манзура. — Ўшанда ҳам «майли» демаганингизда қизим шўрлик, эҳтимол бунчалик хор бўлмас эди. Қанақа жойлар сўраб келувди-я!

Расул энсаси қотиб, қовоғини уйди.

— Шу гапингни сира қўймадинг-қўймадинг-да! Яна қайси жойларни топдинг? Биттаси Музаффарни ўғлими?

— Музаффар акамларни ўғлининг бу дарвеш шогирдингиздан нимаси ёмон? Қиличдек йигит! Ана, қишлоқда совхозга директор бўпти!..

— Қизимизни унга берганимизда пичоғимиз мой устида бўларди, демоқчисан-да?

— Кесатманг!

— Кесатаётганим йўқ! Лекин бўлари бўлиб, бўёғи ўчгандан кейин, эски ярани тирнаб, ўзингни ҳам, мени ҳам қийнаб нима қиласан, жонгинам? Ундан кўра бирор емоқлигинг бўлса опкел! Эрталабки чой билан юрибман ҳали!..

Манзура бир нима деб тўнғиллади-да, хонадан чиқди. Расул Нуриддинов ёстиққа суяниб кўзини юмди... Дунёда эр-хотин бир-бирининг тилига тушунмаса қийин экан! Йўқ, Манзура ёмон аёл эмас. Бир маҳаллар бирга ўқишган, бир-бирига астойдил кўнгил қўйиб қовушишган. Бироқ кейин... болалар сабаб, институтни тугатолмай уйда ўтириб қолди-ю, мана шунақа... майда гап дардига гирифтор бўлди. На унинг ишини қадрлайди, на ёзган китобларини ўқийди! Инсон боласи умрини бир ишга

бағишлагандан кейин, энг яқин кишиси бу ишнинг қадрини билса дер экан, ташвишу қувончларига шерик, дардларига ҳамдард бўлишини истар экан! Йўқ, бундай бўлмади. Аммо бунга Манзура эмас, унинг ўзи айбдор. Расул унинг институтни тутатишига ёрдам бериши, уйда ўтириб қолмаслигига кўмаклашиши керак эди. Расул буни қилолмади, мана, энди жафосини ҳам ўзи тортяпти! Рост, у фарзандларидан, айниқса катта қизи Нигорадан минг бор рози. У дадаси билан худди яқин дўстдай ҳамдард, ҳамфикр. Ақду фаросати ҳам жойида. Фақат... оила масаласида пешонаси ёришмади... У Расул Нуриддиновнинг энг севикли шогирди, истеъдодли рассом ва ҳайкалтарош Беҳзод деган йигитга турмушга чиққан эди. Беҳзод чиндан ҳам катта истеъдод соҳиби, Нигора археолог ва санъатшунос, улар бошда тиллари тилларига, диллари дилларига тўғри келиб, уч-тўрт йил жуда иноқ яшашди, кўплар ҳавас қилиб юрди. Лекин кейин... Беҳзод бир-иккита асар яратиб тилга тушди, баъзи асарлари керагидан ортиқ мақталиб, ножоиз шов-шувларга сабаб бўлди. Катта юк нортутяга ҳам оғирлик қилди.

Расул илгари билмас экан. Қиз боланинг, айниқса, қўш фарзанди билан эридан ажраб ота хонадонига қайтиб келишидан оғир нарса бўлмас экан. Нигора-ку... бу фожиани кўнглидан чиқариш умидида, бошини олиб экспедицияга кетди. Қийин бўлганда онасига, шўрлик Манзурага қийин бўлди. Аламига чидай олмаганидан аччиқ устида унга таъна қилгани қилган: «Етим қўзи асрасанг, оғзи бурнинг мой бўлур, етим бола асрасанг оғзи бурнинг қон бўлур. Етим-етим деб, истеъдод-истеъдод деб, шу йигитни сиз топдингиз, мана, охири келиб, гулдай қизгинамни бахтиқаро қилиб кетди етимингиз», — деб йиғлагани йиғлаган...

Рост, сўнгги пайтларда Беҳзод сал хушёр тортиб, «Даштстрой» томонларда уруш қурбонлари хотирасига бағишланган катта бир ёдгорлик қуряпти. Бир-

гина лойиҳаси устида уч-тўрт йил ишлаб, неча марта бошлаб, неча марта ташлаб қўйган ишини давом эттиряпти. Шояд шу катта иш, катта ижод баҳона, тўғри йўлга тушиб олса...

Расул бутун аъзойи баданида аллақандай бир нохушлик сезиб, анча ётди. Қизиқ, у ёшлик чоғларида, боши меҳнатдан чиқмай юрган талаба йилларида, охир бир кун бу меҳнатнинг роҳати ҳам бўлар, жилақурса қариган чоғимда тинч, осойишта яшарман, деб ўйлар эди. Йўқ, мана, ёши олтмишга яқинлашиб, сочларига қиров қўнди ҳамки, ташвишлар камаймоқ уёқда турсин, минг чандон ортиб боряпти! Баъзан, ўйлаб қараса, ёшлиқдаги орзулари пуч ёнроқ экан. Мана, ҳатто бир йўла иккита мақоласи босилиб чиққан хурсандчилик онларида ҳам унинг қувончига шерик бўладиган на бир ҳабиби бор, на бир табиби!..

Расул — камдан-кам бўладиган ҳолат! — бир қадах май ичгиси келиб қолди. У шкафдан очилган бир шиша шампан билан иккита олма олиб, энди қадахга қуяман деб турганди, телефон жиринглади.

— Алло! Менга домла Расул Нуриддинович керак эдилар! — деди кимдир, нотаниш ингичка овозда.

— Эшитаман...

— Ўзларимилар? Мақолаларингизни ўқидик. Раҳмат сизга, домлажон! — ингичка овоз бирдан ўзгариб, ички бир алам билан титраб кетди-ю, Расул дарҳол таниди: Мардон Зокиров! Одатда ҳаммага писанда қилиб, бақириб-чақириб юришлари учун «Момақалди роқ» деган лақаб орттирган, бутунги мақоланинг «бош қаҳрамон»ларидан бири!

Қизиқ, Расул «момақалди роқ» деса дегудек бу истеъдодсиз, аммо калондимоғ одамнинг ўзини ҳам, ижодини ҳам кўп хушламасди. Бироқ ҳозир унинг товушидаги чуқур изтироб Нуриддиновнинг юрагида ачиниш туйғусини қўзғатди-ю:

— Телефон қилганингиз учун раҳмат, ука! — деди кўнгли юмшаб. — Агар сал қаттиғроқ теккан бўлсам узр, оғайни.

— Шунақа денг! Қаттиқ теккан бўлсак узр денг?
— трубкадан Мардон Зокировнинг оғир ҳансираши эшитилди. Сўнг, унинг овозидаги ҳазин оҳанглар яна ўша, илгаридан таниш таҳдидли «қалдироқ» билан алмашди. — Сиз қаттиқроқ теккан эмассиз, ўртоқ профессор, йўқ, сиз улкан ижодкорларнинг устига мағзава тўккансиз. Ҳа, ҳа, мағзава тўккансиз! Ҳали кўрамиз, сиз қачонгача биздақа санъат заҳматкашларини ҳақорат қилиб, ижодимизни камситаверар экансиз!

Расул юрагини аста силаб, телефон ёнидаги креслога «гурс» этиб ўтирди.

— Майли, оғайни, билганингизни қиларсиз!

— Қиламиз! Ҳали ижодий советларда кўрамиз мақолаларингизни! Тегишли жойларга чиқамиз!

— Хўп, бошқа гапингиз йўқми?

— Йўқ! — трубкадан чақалоқнинг йиғисидай «биг-биг» овоз эшитилди.

Расул юрагидаги санчиқ босилмагунча жойида қимир этмай ўтирди, сўнг, одатдагидай ичида ўзидан кулди: «Намунча юрагингиз пўкилламаса, ўртоқ профессор? Битта тирик «классик»нинг пўписасидан бунча титрар экансиз, казо-казоларни танқид қилиб нима қилардингиз, биродар? Ундан кўра бу «ўлмас» санъаткорнинг чилдирмачиларига қўшилиб, кўкларга кўтариб мақтанг эди! У ҳам тинч, сиз ҳам тинч, ошиғингиз олчи бўлиб юрардингиз. Балки аллақачон академик бўлиб кетардингиз!»

Расул кулимсираганича ўрнидан туриб бир қадах шампан ичди-да, ошхонага ўтди. Бироқ столга бориб, энди овқатга киришган ҳам эдики, яна телефон жиринглади. «Танқид қилинган яна бир тирик классик!» — Расул Нуриддинов юраги безиллаб, хотинига қаради.

— Сен олақол, мени сўрашса йўқ деб қўяқол, азизим?

Манзурахон индамай чиқиб кетди-да, лаҳза ўтмай қайтиб кирди.

- Боринг, сўрашяпти!
- Сенга айтдим-ку, мени йўқ деб қўяқол деб!
- Иван Харитонович сўраяптилар: ё у кишига ҳам йўқ дейишим керакмиди?
- Белобородовми?

Расул бирдан қушдай енгил тортиб, ўрнидан турди. У олмани қарсиллатиб чайнаганча кабинетга чиқаркан, ҳар қачонгидай, уруш йилларида бўлиб ўтган қизиқ бир ҳангома лоп этиб ёдига тушди.

Ёш солдат Расуллар манзилга бориб тушган куни эртасига уларни қабул қилиб олгани бир гуруҳ офицерлар келишди. Улар орасида ҳозир телефонга чақирялган мана шу Белобородов ҳам бор эди. Белобородов у пайтларда бўй-басти хўп келишган, кўкраклари орден-медалларга тўлиб кетган ёш капитан эди. У роз турган солдатлар олдидан таптап босиб ўтаркан, бир пайт «уч оғайни ботирлар» рўпарасида тўхтади, тўхтади-ю, чиройи очилиб:

— Хўш, йигитлар, қаердан бўладилар? — деб сўради. Капитаннинг саволига биринчи бўлиб Музаффар жавоб берди:

— Ўзбекистондан, ўртоқ капитан!

Белобородовнинг лабларига аллақандай илиқ табассум югурди-ю, тўсатдан хиёл чалароқ, ўзбек тилида:

— Ўзбекистондан бўлсаларинг... Тошкентни кўрганмисанлар? — деб сўради.

— Кўрганмиз, ўртоқ капитан!

— Кўрган бўлсаларинг... Тошкент дегани нима дегани бўлади?

Музаффар талмовсираб Расулга, Расул Шораҳимга қаради.

— Тошкент дегани — Тошкент-да, ўртоқ капитан! — деди Шораҳим беписанд жилмайиб.

Белобородов унинг пилоткасини шартта бурнигача суриб, хушнуд кулди:

— Қойилман сендақа ҳамшаҳарларимга! Тошкент дегани нималигини билишмайди-ю, тагин ўзларини

ўзбек деб ҳисоблашади булар. Тош дегани — тош, тўғрими?

— Шундай ўртоқ капитан!

— Кент деган шаҳар дегани, тўғрими?

— Тўғри, ўртоқ капитан.

— Демак, Тошкент дегани тошдан қурилган шаҳар дегани бўлади! Саволлар йўқми? Йўқ бўлса — кўришгунча, қадрли ҳамшаҳарларим!

Ўша куни Тошкент нималигини айтиб беролмаган уч оғайни ботирлар Белобородовнинг батальонига тушган эдилар. Бундан йигирма йил аввал Расул Белобородовни «Даштстрой»да учратиб қолган, тўғрироғи, даштга борганида Музаффар унинг «Даштстрой»да бош муҳандис эканлигини айтиб, олдига ўзи бошлаб кирган эди. Кейин нима ҳам бўлиб, Белобородов «Даштстрой»дан кетди. У Тошкентга катта бир ишга келиши биланоқ Расулни ўзи қидириб топди. Шундан бери иккиси анча яқинлашган, ҳатто оилавий борди-келдилари ҳам бор эди. Бундан бир-икки ой муқаддам Белобородов юрак касали клиникасига тушиб, операция қилинишини кутиб ётар, лекин нима ҳам бўлиб, операция ҳануз чўзилиб келарди.

Ҳозир Расул шуни ўйлади-ю, «Тошкент» ҳангомаси сабаб, лабига югурган табассум сўниб, юрагига ғулғула тушди.

— Сизмисиз, Иван Харитонович? Ассалому алайкум.

Трубкадан сал хириллоқ ҳорғин овоз келди:

— Салом, азизим, салом!

— Қалай, бардаммисиз? Операция...

— Менга қара, Расул! — деди Белобородов, унинг галини бўлиб. — Сенга айтадиган зарур бир гап чиқиб қолди. Эртага бир кеп кета оласанми?

— Қанақа гап? Тинчликми, Иван Харитонович?

Белобородовнинг асабий йўталгани эшитилди:

— Қанақа гаплигини келганингда биласан! Кела оласанми, йўқми — шуни айт аввал!

Расул ўғли эсига тушиб, талмовсиради.

— Эртага пахтага, ўғлимни кўргани кетаётувдим. Агар жуда зарур бўлса...

— Жуда зурур! Аммо, майли, эртага йўлингдан қолма. Бироқ — индинга кутаман!

— Қачон борай?

— Истаган вақтингда. Хўп, омон бўл, азизим!

«Қанақа гап бўлиши мумкин? Қизик». Расул Нуриддинов ҳамон дудулаётган трубкани ушлаганича телефон ёнида анча турди.

Тўртинчи боб

1

Расул шогирди Акмалнинг машинасида йўлга чиққанида соат мили олтини кўрсатарди. Улкан шаҳар эндигина уйғонмоқда, у ер-бу ерда ишга шошилаётган йўловчилар кўринар, трамвай ва троллейбус бекатларида кеч кузнинг совуқ нафасидан жунжикиб плаш ва фуфайка кийиб олган одамлар тўп-тўп бўлиб туришар, лекин кўчаларда одамдан ҳам машина кўп эди. Расул Нуриддинов бу ҳол фақат шаҳардамикин, деб ўйлаган эди, йўқ, шаҳар чегарасидан ўтиб, катта равон йўлга тушиб олишди ҳамки, «Жигули», «Москвич» ва «Волга»ларнинг кети узилмади. Расул шундагина тушунди: бутун шанба, бошқалар ҳам унга ўхшаб, пахтадаги ўил-қизларини кўргани кетишяпти!..

Ҳа, қанчалик оғир, сермашаққат, қанчалик иззатталаб нарса экан бу пахта! Уни экиб-тикиб, меҳр билан парвариш қилиб, ҳосил олгунча деҳқон шўрлик минг жон бериб, минг жон олади, деса муболага бўлмас! Фақат деҳқонми?! Ҳар йили куз келди де-гунча бутун эл оёққа туради. Ёшу қари, ишчию зиёли, ўқувчию талаба — ҳамма шу битта ташвиш,

пахта ташвиши билан банд. Ҳолбуки, кўплар, жуда кўплар бу меҳнатнинг беаёв машаққати уёқда турсин, пахта нималигини тасаввур ҳам қилишмайди!..

Бундан уч-тўрт йил аввал Расул Нуриддинов бир гуруҳ санъаткор ва адиблар қатори узоқ шимол томонларда адабиёт кунларида иштирок этган эди. Кунлар совуқ, қор тиззадан келади. Шунда, автобусда бир райондан иккинчи районга кетаётганларида, — бу районларнинг оралиғи ҳам кам деганда 300 — 400 километр келарди, — ўша тарафлик таниқли бир адиб билан ёнма-ён ўтириб қолишди. Суҳбат орасида табиат қийинчиликлари, шимолда ишлашнинг мушкуллиги ҳақида гап кетди-ю, Расулнинг ҳамсуҳбати:

— Мазза-мазза, сизларга мазза-да! — деди, қандайдир ички бир ҳасад билан. — Фишу ёз офтоб, ҳаммаёқ боғ-роғ, шарқираб оққан ариқлар, дарёлар. Бундай жойларда меҳнат қилиш ўзи бир роҳатижонку!

— Биз пахта экамиз, — деди Расул қизишиб. — Бу экинни умрингизда кўрганмисиз? Унинг азобидан хабарингиз борми?

— Қанақа азоб? — деди ҳамсуҳбати кўзлари пирпираб. — Бизнинг иқлимда ишлаш олдида-я? Қўйсангиз-чи, биродар! Мен пахта ҳақида ёзилган қанчадан-қанча асарларни ўқидим. Киноларни кўрдим... Ҳаммаёқ боғ-роғ! Атлас кўйлак кийган гўзал қизлар кўм-кўк бепоён далаларда пахта тегиб юришибди. Озгина теришади-ю, бир-бирлари билан қувлашиб, боғларга чопишади. Боғларда денг, ҳар бири чойнақдай-чойнақдай ноклар, олмалар фарқ пишиб ётибди! Бир ёқда тилларанг ҳусайнилар, бир оёқда қовун-тарвузлар. Сиз айтган ҳалиги... «меҳнатдан эзилиб кетган» қизлар... дам нокларни узишиб, бир-бирларига отиб ўйнашади, дам қарасангиз... полиз оралаб, қучоққа сиғмас қовун-тарвузларни сўйиб еб, айш қилишади... О, қани энди бу «қийинчиликлар» бизда бўлса!..

Расул пахтакор меҳнатининг бутун уқубатини кўрсатувчи асарлар камлигини яхши билар, бу ҳақда кўп куюниб гапирарди. Бироқ бу меҳнатни бўяб-бежаб, унинг қийинчиликларини хаспўшлаб кўрсатувчи асарларнинг бутун даҳшатини ўшанда, ниҳоятда дилкаш, самимий, аммо пахтакор меҳнатидан батамом беҳабар таниқли адиб билан суҳбатлашганида билганди!..

Расулнинг ўйларини Акмалнинг:

— Хаёл денгизига ғарқ бўлиб кетманг тагин, домлажон? — деб кулган овози бўлди. — Атрофингизга бир қаранг! Анов узоқдаги боққа бир эътибор беринг! Худди суратга ўхшайди!

Расул шогирди айтган томонга қаради, қаради-ю, ўзи ҳам кўзини узоқламай ром бўлиб қолди. Анча йироқда, ҳосили терилиб, яланғоч бўлиб қолган пахтазорнинг у томонидаги боғлар гўё сариқ, пуштиранг, қизил ва қирмизиранг бўёқларга бўялгану ажиб бир манзара касб этган, гўё бу бор эмас, буюк санъаткорнинг қўли билан чизилиб, узоқ уфққа осиб қўйилган гўзал бир асар! Фақат овлоқдаги боғлар эмас, йўл бўйидаги тол ва тераклар, ёзда шафқатсиз каллаклардан ўзини ўнглаб, яна қулоч-қулоч шох ёзган тутзорлар, азим чинорлар — ҳамма-ҳаммаси ипақдай майин, нафис оч сариқ ва қирмизи либосларга ўранган, фақат у ер-бу ерда учраб қоладиган бедазорларгина ҳануз ям-яшил, бу бедазорлар ҳам, нимаси биландир маънос кексаларни эслатувчи дарахтлар ҳам кечаги ёмғирда чўмилиб, аллақандай яшнаб-яшариб кетган!.. Фақат йўлнинг икки томонидаги пахтазорларгина шипшийдан, улар ташландиқ боғлардай ҳувилаб қолган.

— Ажиб бир кузимиз бор-да! — деди Акмал хўрсиниб. — Фақат бу гўзалликни ҳали ҳеч ким тасвирлаб беролмади. Қани энди, ҳу ўша боққа келиб, ётиб ишласанг! Биз бўлсак, юрибмиз, ҳеч кимга кераксиз мажлислару майда-чуйда ғалвалар орасида ўралашиб!

Расул мийиғида бир кулиб қўйди. У Акмални жуда яхши кўрар, бошқаларникига ўхшамаган бетакрор тиниқ истеъдоди, мана шу болаларча беғубор самимий феъл-атвори учун яхши кўрарди.

Акмал гўё домласининг фикрини илғаб олгандай:

— Ҳақиқатан ҳам жуда дангасалашиб кетдик, — деди. — Бу дардимиздан ҳар хил тўпори «иждоқор»лар фойдаланишиб, роса пул ишлашяпти! Яқинда водийни айланиб келувдим, домла. Ҳозир шунақа бир нарса расм бўптики, ёдгорлик қурмаган бирорта колхоз, бирорта қишлоқ қолмасин! Уруш қурбонларига ёдгорлик ўрнатишдан савоб иш борми? Йўқ. Лекин бу ишга миллион-миллион сўм пул совуриляпти, аммо кишини ҳаяжонга сола оладиган, бундоқ бошингиздан дўппингизни олиб, бир зум сукут сақлаб туришга даъват этадиган бирорта мемориални кўрмадим, домла. Ишонасизми?

Расул беихтиёр уф тортиб юборди.

— Нега ишонмай? Яқинда мен ҳам икки вилоятни айланиб келдим. Уёқда ҳам аҳвол шу! Халқнинг пули бекорга совуриляпти!

Домланинг гапи худди оловга керосин қуйгандай бўлиб, Акмал баттар қизишиб кетди:

— Ишонасизми, домла, мен кўп жойларда бу ҳайкалларнинг муаллифларини суриштирдим. Ҳеч ким танимайди! Умримда эшитмаган одамлар! Ҳолбуки биров танимайдиган қўштирноқ ичидаги бу «санъаткор»лар шўрлик колхоз-совхозларнинг минг-минглаб пулини ўмариб кетишяпти экан!

«Миллионлар бўлса ҳам майли эди! Юз миллион сўмлар беҳуда совурилиб кетяпти! — Алам билан ўйлайди Расул. — Бу пуллар Мардон Зокировга ўхшаган, худо салоҳият бермаган тўпори «санъаткор»ларнинг киссасини қаппайтиряпти-ю, Беҳзод шўрликнинг «Гиря»сига ўхшаш чин санъат асарлари ҳануз камситиляпти!..

Расул биларди: собиқ раҳбар адиб ва санъаткор-

лардан ҳаётнинг фақат гўзал томонларини акс эттиришларини талаб қилар, марҳум ўз раҳбарлигида қилинган ва қилинаётган буюк ишларни тариннум этувчи буюк асарларни кўришни истарди, холос. Бутун республикани чорак аср титратган бу одамнинг оламдан ўтганига мана, салкам бир йил бўлди. Аммо... Санъат соҳасида аҳвол ҳануз ўша-ўша: Беҳзодлар турткида-ю, Зокировлар ҳурматда!..

Беҳзод «Даштстрой» раҳбарлари буюртмаси билан яратилаётган улкан монумент чизмалари устида камида уч йил ишлади. Монументнинг лойиҳа ва чизмалари аллақачон битган, лекин собиқ куёви унинг номини «Гиря» деб қўйгани учунми, бошқами, ҳануз лойиҳаси тасдиқдан ўтмайди. Энг ёмони — унинг ўз шогирди Шерзод Комилов раҳбарлик қилаётган бошқарма ходимлари «Гиря»га тушкунлик руҳидаги асар, деган айбнома тақишди, шундан бери лойиҳани кўриш ва тасдиқлаш масаласи умуман тўхтаб қолди. Собиқ куёви Беҳзод эса бундан батамом беҳабар, аллақачон даштда иш бошлаб юборган, ҳатто ишини охирлатиб ҳам қўйган эмиш!

Агар бор умрини санъатга бахшида қилган Расул ўз ишига жиндаккина тушунса... урушнинг энг даҳшатли фожиасига бағишланган бу ноёб асарни тушкунликда айблашнинг ўзи нодонлик! Домла бунини ўйлаши билан кўз олдига яна Беҳзоднинг лойиҳаси келди-ю, юраги туз сепгандай ачишиб кетди: гигант монументнинг марказида яраланган, аниқроғи, ўқ еб йиқилаётган солдат! Солдатнинг ёнида эса уни йўқлаб фарёд чекаётган тўрт нафар аёл. Ярадор ўғли томон таллинган она, оёқлари пойига тиз чўккан маъшуқа, фарёд чекиб гиря қилаётган опасингиллар...

Тушкун эмиш! О, нодонлар, нодонлар! Қачон чин истеъдод аҳли анави табиат истеъдоддан маҳрум қилган, бироқ қаллобликда устаси фаранг ичиқора бахиллардан қутуларкин?

Акмал қаттиқ сигнал чалиб келаётган «Волга»га йўл бериб, Расул Нуриддиновга юзланди.

— Сизни ранжитиб қўймадимми, домлажон?
— Йўқ, нега...
— Чиндан ҳам ҳамма оғирликни сизга ташлашга ўрганиб қолибмиз, — деди Акмал. — Кечаги икки мақолангиз, айниқса анов тўпори Мардон Зокировнинг асари тўғрисида мақолангиз... жа зўр чиқибди!

Расул беихтиёр мамнун бўлиб:

— Маъқулми ишқилиб? — деб сўради.
— Маъқул ҳам гапми? Авваламбор, шу «момақалдиروق» баҳона, истеъдод муаммосини жуда яхши айтибсиз. Қолаверса, бу тўпорининг ўзинигина эмас, унинг бемаза асарларига ҳамду сано ўқиб юрадиган анави шахсий маддоҳи бор-ку...

— Ҳалим Салимов...

— Ҳа! Биз уни Ҳалим ширин, деймиз. Уни ҳам қўшиб урганингиз жуда савоб бўпти, домла!

Расул Нуриддиновнинг эсига Зокировнинг кечаги кўнғирови тушиб, боштини маъюс чайқади.

«Эй, болам, болам! Сен нимани ҳам биласан? Кўринишидан ҳалимдек туюлган бу Ҳалим ширинлару анов «момоқалдиروق»лар беҳуда бўҳтонлар билан не-не одамларнинг пайини қирқиб, санъатдан кўнгилларини совитмади!»

Расул шогирдининг гапига ичида бир кулиб қўйди. У Зокиров билан Ҳалим ширин олдида Акмаллар бўри қаршисидаги қўзичоқдай ожиз эканини биларди, бироқ шундай бўлса ҳам унинг гапидан кўнгли хиёл равшан тортиб:

— Ишқилиб, омон бўлинглар, ўғлим! — деди ҳаяжонланиб. — Менинг орқамда сенларга ўхшаган уч-тўртта шогирдларим қолса бас. Бошқа ҳеч нарсаси керак эмас менга. Фақат битта нарсаси қийнапти мени, болам, у ҳам бўлса оғайнинг Беҳзоднинг тақдири!

— Беҳзоднинг асарини айтяпсизми? Қўйинг, домла, кўп ташвишланаверманг. Бунақа асарлар ҳеч қачон хор бўлмайди, домла! Барибир юзага чиқади!

— Ўзи-чи? Оиласи-чи? Бу кетишда келажаги нима бўлади? Ўртада қизим, жигарим бор...

Акмал қўлини руддан узиб, пешонасини ишқади.

— Ҳа, ҳаммадан бурун Нигорахонга қийин бўлди. Бу гапингизга қўшиламан, домла!..

— Ҳайронман, — деди Расул Нуриддинов. — Нима қилишимни билмайман. Шундай истеъдодли йигит...

— Майли, домла, кўп куёнаверманг. Ҳаёт ўзи бир ечимга опкелади, — файласуфона якун ясади Акмал.

Расул Нуриддиновдан садо чиқмади. Унинг кўз олдига Нигора келди. Лекин ҳозирги Нигора эмас, бундан беш-олти йил аввалги, ҳали Беҳзодга турмушга чиқмасдан аввалги севимли қизи Нигора келди. Қандай қиз эди у! Қандай қиз! Қўғирчоқдек нозик, хушқад, калта қирқилган кўнғир сочлари ўзига ярашган, шўх, бироқ енгилтак эмас, ҳам мулойим, ҳам қувноқ, ҳам билимдон, хуллас, табиат ҳар жиҳатдан мукамал қилиб яратган, бахт учун, улкан инсоний бахт учун дунёга келган бир қиз эди! Не-не йигитлар, не-не яхши оилалардан совчилар келганди унга!

— Ухлаб қолмадингизми, домла? — деб кулди Акмал. — Кўзингизни очинг, мана дарёга ҳам келдик...

2

Расул аввал штабга кириб, домлалар ва талабалар билан кўришмоқчи, кейин ўғлининг олдига ўтмоқчи эди. Аммо Акмал бунга эътироз билдирди.

— Аввал ўғлингизни кўриб, тинчиб олинг, домла. Штабга қайтишда кирамиз!

Ҳаммаёғи пахтазорга айланган бу ҳадсиз-ҳудудсиз даштда янги совхозу янги шаҳарчалар шунчалик кўпайиб кетибдики, Расул Нуриддинов, гарчи

ўғлининг олдига бир неча марта келган бўлса ҳам, ҳар сафар адашгани адашган. Катта йўлдан чиқиб, бирор ёққа бурилдингиз, бас, мингта йўл, мингта кўрсаткич пайдо бўлади. Уёққа қарасангиз ҳам совхоз, буёққа қарасангиз ҳам. Тағин бир-бирига икки томчи сувдай ўхшаш! Яхшиям Акмал бор экан. У:

— Э, парво қилманг, домла, бобокалонларимиз сўраб-сўраб Маккани ҳам топишган, биз ҳам сўраб-сўраб топиб оламиз ўғлингизни, — деб кулди-да, ҳақиқатан, суриштира-суриштира, охири тўртинчи курс талабалари жойлашган дала шийпонини топиб борди.

Шийпоннинг олди хирмон бўлиб, оёқларига кир-за этик, бошларига эски-туски қалпоқ-палпоқ кийиб олган бир неча йигитлар бир тоннача пахтани паншаха билан ағдариб, офтобда қуритишмоқда эди. Улардан нарироқда яна бир-иккита қиз-йигитлар дошқозон олдида карам тўғраб, картошка тозалаб ўтиришар, худди Нигорага ўхшаган миттигина, нозиккина бир қиз дуд босиб, қорайиб кетган бакка олов ёқмоқда эди. Расул Нуриддинов бу нозиккина, истараси иссиқ қизни шаҳарда бир неча марта ўғли Улуғбек билан кўрган, қиз ҳар сафар унга дуч келганда ё уялиб ерга қараб ўтар, ё дарҳол ўзини панага оларди. Бу сафар эса домлани кўриб, чопқиллаб келди. Унинг теграсига кўк бўёқ тортилган (қиз болада, пахтада ҳам пардоз-андозини канда қилмабди!) катта-катта кўзлари аллақандай ташвиш билан порлаб турар, ўзи ҳам нимадандир қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Салом, домлажон! Жуда вақтида келдингиз-да, кеча телеграмма берувдик. Олдиларингизми?

Расулнинг юраги беихтиёр «шув» этди.

— Қанақа телеграмма? Тинчликми, қизим?

— Тинчлик... Улуғбек касал бўлиб қолди...

— Қачон? Қаерда? Шийпонда ётибдими?

— Йўқ, кечаси «Тез ёрдам» келиб, касалхонага олиб...

Расул Нуриддиновнинг тиззалари қалтираб кетди.

— Қайси касалхонада?.. Нима қилди ўзи?

Қизча жавоб бериб улгурмади. Хирмонда пахта ағдараётган йигитлардан бири унинг орзидан сўзини олди.

— Э, ташвишланманг, домла, шамоллаб қолди Улуғбек. Ваҳима қиладиган жойи йўқ!

Расул сал ҳушини йиғиб:

— Касалхонаси қаёқда экан? — деб сўради.

— Шу ерда. Яқин. Келган йўлингиздан икки километрча орқага қайтиб, ўнгга буриласиз. Сал юрсангиз янги шаҳар келади. Касалхона шаҳарнинг кунботиш томонида, марказий майдоннинг шуңдоқ ёнида.

Расул шоша-пиша машина томон йўналган эди, ҳалиги қизча:

— Улуғбекни буюмларини опкетақолмайсизми? — деб сўради. — Балки касалхонадан олиб кетарсиз уни?

Расул итоаткорлик билан қизчанинг кетидан шийпонга кирди. Каттагина, кенг, бироқ шифти паст, нимқоронғи хонага уч қатор икки қаватли ёғоч сўри ясалган, уларнинг орасидан базўр ўтилар, кечаги ёмғирда чакка ўтган бўлса керак, ётоқхона зах, хонани пайтава ҳидини эслатувчи қўланса бир ҳид тутган эди.

Қизча бурчакка ўтиб, сўрининг юқори қаватидаги кўрпа-тўшаклар орасидан каттагина буюм халтани чиқариб олди.

— Мана, Улуғбек ўзи йиғиштиролмаган эди, мен йиғиштириб, буюм тўрвасига жойлаб қўювдим, домла.

— Раҳмат, қизим, — деди Расул, бу абжиргина серҳаракат қизга меҳри товланиб. — Улуғбекнинг жойими бу?

— Ҳа.

— Сизники-чи?

— Мен пастда ётаман, — деди қизча ва «дув» қизариб кетди. — Биз қизлар, ҳаммамиз пастда, болалар тепада ётишади!

Расул биргина шу бригада, шу совхозда эмас, бошқа кўп жойларда ҳам аҳвол шундай эканини яхши биларди. Аммо бугун бу нимқоронғи зах ётоқ ҳам, қизу йигитлар аралаш-қуралаш турадиган бу сўрилар ҳам — кўзига жуда хунук кўриниб кетди.

Қизиқ! Дашт ўзлаштирила бошланибдики, ҳар йили кузда минг-минглаб шаҳарликлар, айниқса талаба ёшлар бу ерларга ҳашарга келишади. Бошқача бўлиши ҳам қийин. Юк оғир! Бу юкни фақат деҳқоннинг елкасига ташлаб қўйиш ҳам адолатдан эмас. Туяга чуқ деган мадад дегандек, пахтакор ҳам ёрдамга муҳтож! Лекин шундай экан, наҳот ҳашарчилар учун тузукроқ ётоқ жой қуриб, шарт-шароит яратиб қўйиш шунчалик қийин бўлса? Бу дашти азимни забт этган куч-қудрат нималарга қодир эмас? Агар ишнинг кўзи топилса, мана шу ёшлар ўзлариёқ ёзги таътил вақтида қуриб олишлари мумкин-ку, ўз ётоқ жойларини!

Расул Нуриддинов азбаройи қайнаб кетганидан бу сўзларни овоз чиқариб айтган экан, Акмал «ялт» этиб қаради.

— Қайси масалани айтяпсиз, домлажон!

— Ҳа, шу, — деди домла хижолат чекиб. — Анов ётоқхонани кўриб, ранжиб кетдим...

Акмал мийиғида кулди:

— Ҳайронман. Биз ўқиган чоғларда ҳам аҳвол шу эди. Мана, ўн йил ўтибди ҳамки, ҳануз эски ҳаммом, эски тос! Кузда ҳаммамиз «масала кўтариш керак», деб жиғибирон бўламиз-у, ҳосил йиғиб-териби олингандан кейин яна эсимиздан чиқиб кетади! Жа бепарво халқмиз-да, домлажон!..

Расул тўсатдан юзига қон тепиб:

— Халққа тил теккизманг! — деб бақириб юборди. — Халқ эмас, сиз билан биз бепарвомиз! Мана, сизни олайлик! Санъаткор авваламбор нимани

ўйлаши керак? Меҳнат аҳлининг дарди, қувончи, бахтини! Сиз бўлса... бу ишларни халққа тўнкамоқчи бўласиз!

Акмал пешонасидан қуйилган тер томчиларини артиб, қизариб кулди.

— Энди... тўғриси айтсам, баъзан жа қаттиқ гапириб юборасиз-у, аммо-лекин тилёғламалик қияпти деб ўйламанг, биз ҳаммамиз сизни мана шу қайнашларингиз учун яхши кўрамыз?

Расул Нуриддинов қовоғини уйди.

— Гап менда эмас! Ҳаётда лоқайдликдан ёмон нарса йўқ. Қилиниши шарт бўлган, лекин қайси бир бепарво раҳбарнинг айби билан қилинмаётган ишлар учун курашиш ўрнига, менга қолса эламни сув босмайдими, деган маънода тескари қараб олиш... бу... бу жиноят-ку ахир!

— Жиноят, жиноят! — таъкидлади Акмал ва бу оғир суҳбатда чек қўйиш учун: — Мана, янги шаҳарга ҳам етиб келдик, — деди енгил тортиб. — Касалхонани кунботиш томонда, марказий майдонининг орқасида дейишувди. Мана, ўша майдон...

Расул чўлга кўп келса ҳам бу шаҳарни фақат узоқдан кўрган, боягидай шийпонлардан бирда қизини, бирда ўғлини кўриб қайтиб кетаверган эди. Буни қарангки, бу чўли азимда шундай кўркем замонавий бир шаҳар қад кўтарибди! Кенг асфальт йўлнинг икки томонида уч, тўрт, беш қаватли уйлар, ойна ва бетондан қурилган почта, кафе, катта универмаг ва яна қандайдир чиройли замонавий бинолар! Майдоннинг кунчиқиш томонида эса етти қаватли ҳашаматли бино осмонга бўй чўзган!.. Бундан чиқди, қилса бўлар экан-ку! Демак, кимдир ҳамма куч, ҳамма маблағ, ҳамма имкониятни шаҳарга тўккан-у, даладаги энг зарур шийпон ва уйларга беписанд қараган!..

Касалхона биносининг биринчи қавати ҳам ёшлар кафесига ўхшаган ойнаванд бўлиб, узоқдан жуда чиройли кўринарди. Шифохонанинг олдидаги

кичикроқ гулзорда, этаклари ер супурган узун қора халатли уч-тўртта аёл ва эркаклар ўзларини офтобга солиб ўтиришар, четроқдаги мажнунтол тагида, чамаси талабалар бўлса керак, бир қиз, бир йигит қиқир-қиқир кулишиб, бир-бирига тегажожлик қилишарди.

Бош врачнинг кабинети биринчи қаватда, узун, таги цемент ғира-шира йўлакнинг охирида экан. Тор ва совуқ, кўримсиз кабинетнинг тўрида ёш бўлса ҳам сочи тўкилиб, тепакал бўлиб қолган, ўзи ҳам ниҳоятда ҳорғин кўринган бир одам ўтирарди. Нуриддинов оғзини очиши биланоқ бош врач унинг сўзини бўлди:

— Биламан, домла, ўғлингиз учинчи қават, ўн саккизинчи хонада ётибди. Кириб кўришингиз мумкин.

Расул ҳаяжонини аранг босиб:

— Ўзи нима бўлган? — деб сўради.

Бош врач тепакал бошини алақандай қоғозлардан кўтармасдан пўнғиллади.

— Билмадим. Кўришга рухсат бердим-ку, чиқиб кўраверинг-да, домла!

Расул тўсатдан зардаси қайнаб:

— Ие, бош врач бўла туриб, шифохонангизда ётган беморнинг аҳволини билмайсизми ҳали? — деб сўради.

Бош врачнинг тепакал боши шолғомдай қизариб кетди, бироқ домланинг ёши-ю, зиёли кўринишидан ҳайиқди чоғи:

— Сиз ҳам тушунинг, домла, — деди секин. — Юздан ортиқ касалга бор-йўғи тўрт киши қараяпмиз. Икки врач, икки ҳамшира. Ҳамма далада, пахтада, домла!..

Расул индамай хонадан чиқди. У алмисоқдан бери супурги кўрмаган, ҳаммаёқда сигарета қолдиқлари сочилиб ётган узун коридордан юриб бораркан: «Сал ўзингни бос, Расул! — деб қўйди ичида. — Ҳозир шундай пайт ўзи! Ҳаммага қийин. Ҳамма асабий.

Сенинг эркалигингни кўтарадиган амакинг йўқ бу ерда!».

Учинчи қаватнинг йўлагига устларига узун йўл-йўл халат кийиб олган бир-иккита касаллар сигарета тутатишиб туришарди, улардан бири Улуғбек билан ҳамхона экан, сигаретасини ерга ташлаб, шиппаги билан эзфилади-да, ичкарига ўзи бошлаб кирди.

Улуғбек кичкина бўлса ҳам тўртта каравот қўйилган чорбурчак хонанинг ўнг томонида, дераза ёнидаги каравотда ётарди. Бўйни қалин сочиқ билан ўралган, устара тегмаган соқоли типратиканнинг тукларидай дикрайган, ҳарорати баланд бўлса керак, кўзлари қизариб, юзи бўғриқиб кетган.

Расул юраги қаттиқ ачишиб, каравотнинг чеккасига ўтирди.

— Э, қойил! Шердай йигит шамоллаб ётса? Нима бўлди, азизим?

Улуғбек нимадир деб ғудранди, бироқ унинг сўзини тушуниб бўлмас эди.

Расул қўлини ўғлининг пешонасига қўйди-ю, сесканиб кетди. Улуғбекнинг пешонаси чўғдай иссиқ, чамаси, ҳарорати қирқдан кам эмас эди!

— Иситманг жуда баланд-ку! Қаерда бундай шамоллаб қолдинг, болам?

Улуғбек яна бир нарсa деб ғудранди-да, «гапиролмайман», деган маънода сочиқ билан ўралган томоғига ишора қилди. Гапга домлани бошлаб кирган касал аралашди:

— Ўғлингиз икки томонлама ангина бўлган, домла. Назаримда ўпкаси ҳам шамоллаган. Мен фельдшерман. Аҳволи оғир. Иложи бўлса олиб кетинг! Кўриб турибсиз-ку бу ердаги вазиятни! Ақалли печка ҳам йўқ. Музхона!

— Кимдан сўрайман? — деди Расул гамом талмовсираб.

— Кимдан бўларди? — деди фельдшер. — Бош врачдан сўрасангиз керак-да! Ё деканатга борасизми?

Бош врач боя ёзаётган қоғозларини ёзиб бўлиб, папкага жойлаётган экан. Расулни хушламай қарши олди. Унинг гапини охиригача эшитмасданоқ шартта бўлди.

— Йўқ, ўғлингизга рухсат беролмайман, домла.

— Нега?

— Негаки, бизнинг талабаларга ҳеч қандай даҳлимиз йўқ.

— Тушунмадим гапингизга, — деди Расул, юрагида жўш урган пўртанани аранг босиб. — Касал... ҳарорати қирқдан ошиб қовурилиб ётса. Касалхонангиз... касалхона эмас, музхона бўлса!

Бош врач ҳам тўсатдан тепакал боши шолғомдай қизариб, овозини кўтарди.

— Музхонами, бошқами — боримиз шу! Сиз, чамаси, зиёли одамга ўхшайсиз-у, бироқ...

— Мен профессорман! — деди Расул Нуриддинов, деди-ю, ўзидан гижинди: «Энди бир етмагани унвонларингни дастак қилиш қолувди!».

— Профессор бўлсангиз... вазиятни мендан яхшироқ тушунишингиз керак!

— Ўз масъулиятсизлигингизни вазиятга ағдарманг! Шифохонангизнинг музхона бўлишига вазиятнинг нима даҳли бор? Ё сиз учун касаллар печка қуриб беришсинми? Кўмир топиб келишсинми?

Бош врач, гўё тепакал бошига калтак тушгандай шилқ этиб ўзини стулга ташлади-да:

— Майли, домла, — деди аянчли, сўлғин овозда. — Нима десангиз денг, лекин ўғлингизга рухсат беролмайман! Институт врачларидан тузилган комиссия бор. Ўша комиссияга мурожаат қилинг!

— Қаерда бу комиссия?

— Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимида. Майдонни кесиб ўтиб, шундоқ ўнг қўлга буриласиз.

Расул кўзига ҳеч нарса кўринмай хонадан чиқди. Акмал қаёққадир кетган бўлса керак, «Жигули»си ҳам, ўзи ҳам йўқ эди. Нуриддинов майдонни кесиб

ўтди-да, ўнг қўлга бурилди. Ҳақиқатан, бош врач айтгандай, бўлим шундоққина биқинда экан. Маъмурий идорадан кўра универмагга ўхшаб кетадиган катта ойнаванд бино ҳувиллаб ётар, фақат тепасига «бухгалтерия» деб ёзиб қўйилган хонадан бошқа ҳамма хоналар бўм-бўш, ташқари эшик тепасида кўк бўёқ билан қинғир-қийшиқ ёзилган эълон осиглиқ турарди: «Ҳамма — пахтада!»

Бош врач айтган комиссия иккитагина ёш жувондан иборат экан, улардан бири, домла кириб гап бошламасданоқ негадир хонадан чиқиб кетди, иккинчиси, қора кўзойнак тақиб, эгнига оқ халат кийиб олган, кўринишидан анча қаттиққўл аёл, Нуриддиновнинг арзини эшитишга эшитди-ю, бироқ аёлларга ёт бир қатъият билан:

— Биз ўғлингизга рухсат беролмаймиз, домла, — деди.

Нуриддинов тикка туриб гап бошлаган эди, яна бирдан юраги санчиб, кирган жойдаги пачақроқ стулга ўтириб қолди.

— Хўп, уёқда бош врач рухсат беролмаса, бу ёқда сиз... Зотан, сиз менга рад жаовб беришдан аввал, лоақал касални бориб кўринг!

Жувон кўзойнагини ярқ этказиб, ёвқараш қилди:

— Бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ!..

«Бу.. бу нима бўляпти ўзи? Расмиятчилик ҳам эви билан-да!»

— Нега аҳамияти бўлмас экан? Ё касал одам... — Расул Нуриддиновнинг хаёлига «ўлгандан кейингина жавоб берасизларми», қабилидаги ёмон бир фикр келди-ю, ўз ўйидан ўзи сесканиб кетди. — Касалга қанақа аҳволда рухсат берилади? Умуман, рухсат берадиган бирорта ташкилот борми ўзи?

— Бор! Министрлик қошида тузилган эксперт комиссияси бор. Рухсат берса фақат ўшалар бера олади!

«Министрлик қошида эксперт комиссия? Ёпирай, бу аёл нима деяпти ўзи?»

— Наҳот энди шу иш учун Тошкентга боришим керак бўлса?

— Йўқ, шарт эмас, — деди жувон. — Комиссия қўшни район марказида жойлашган. Бу ердан нари борса йигирма километр келади. Фақат... — у негадир чайналди.

— Хўш?

— Фақат... бу ердан ўғлингизнинг касаллиги тўғрисида справка олиб кетинг. Бўлмаса бефойда.

— Беринг бўлмаса ўша справкани...

— Йўқ, справкани биз эмас, шаҳар касалхонасининг бош врач бериши керак!

Расул Нуриддинов нимагадир тўсатдан ёш боладай хўрлиги келиб, хонадан аранг юриб чиқди-ю, қаёққа боришини, нима қилишини билмай, эшик олдида анча турди. Тепакалнинг олдида қайта ялиниб боришга юраги дов бермас, айти замонда, ўғлини бу аҳволда, бу совуқ касалхонада қолдириб кетиш ҳам ақлига сиғмас эди!

Йўқ, Расул ёш бола эмас. У пахта иши нақадар оғир эканини, айтиқса кузда, терим пайтда, ёшу қари — барчанинг тинкасини қуритишини яхши биларди. Аммо бунчаликка бориш!.. Ҳарорати қирққа чиқиб, қовурилиб ётган касал одамга бир ҳафтага уйга ижозат бермаслик!.. Нима бўляпти ўзи? «Ҳамма нарсаси инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун!» деган шиоримиз қайда қолди? Пахта инсон учунми, ё инсон пахта учунми?.. Шаҳардан келган ҳашарчининг аҳволи бу бўлса, қишу ёз даладан чиқмайдиган анов шўрлик пахтакорнинг ҳоли нима бўляпти?

Расул хаёлан ким биландир баҳслаша-баҳслаша боя эътиборини тортган етти қаватли муҳташам бинонинг олдида бориб қолганини пайқамаган экан, ногаҳон «Даштстрой» деб ёзилган кағза ялтироқ мрамор тахтага кўзи тушди-да, беихтиёр тўхтади. Бино олдидаги гулзор атрофида уч-тўртта оқ, қора, ҳаворанг «Волга»лар қаторлашиб турар, «Жигули»га

ўхшаш бошқа машиналарнинг-ку, ҳисоби йўқ эди. «Э, «Даштстрой»нинг маҳкамаси-ку бу! Музаффар бормикан идорасида?».

Нуриддинов бир осмонга бўй чўзган бу улкан бинога, бир унинг ойнаванд эшикларидан кириб-чиқиб турган одамларга разм солиб, хиёл иккиланиб турди, сўнг, хиёбондан ўтиб, бинонинг мармар зиналарига қадам қўйди...

Бешинчи боб

1

Худди шу кун, худди шу дақиқаларда Расулнинг болалик дўсти, япон урушида бирга бўлган, ҳозир эса «Даштстрой» деган бу улкан ташкилот УРСини¹ бошқараётган оғайниси Музаффар Фармонов тўртинчи қаватдаги ўз хонасида мажлис ўтказмоқда эди. Бугун у қандайдир кўтаринки кайфиятда эди. Шу боис мажлис ҳам мажлисга ўхшамас, хонада дам-бадам гур-гур кулги янгради.

Одатда бошқарма бошлиғининг дағаллиги ва чўрткесарлигига ўрганиб қолган ходимлар бутун лолу ҳайрон эдилар. Лекин бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ, аксинча, Музаффар Фармоновнинг асабий хушнуд кайфиятига асослар кўп эди.

Мана бир неча йилдирки, Музаффар Фармонов Узоқ Шимолда жойлашган йирик бир ўрмончилик хўжалиги билан яхши алоқа ўрнатиб, ундан аъло нав ёғоч ва тахта олади. Фармонов ўрмон хўжалигини вагон-вагон қовун-тарвуз билан таъмин этади, уёқдан эса вагон-вагон ёғоч келади. Бундан икки ҳафта муқаддам леспромхоздан кутилмаган бир телеграмма келди. Фармоновнинг кўнглига ғулғула солиб, уни мижжа қоқтирмаган бу телеграммада шундай дейилган эди:

¹ УРС — ишчилар таъминоти бошқармаси.

«Матвей касалхонага тушиб қолди. Аҳволи офир. Тезда қариндош-уруғлари келсин». Телеграмма ўрмон хўжалигида ишлайдиган ишончли бир одамдан бўлиб, уни шундай тушунмоқ лозим эди: «Юборган вакилингиз Маткаримов қўлга тушди. Вазият жиддий. Қўлдан келган ҳамма чора-тадбирларингизни кўринг!»

Рост, Маткаримовга ишонса бўлар, у тегирмонга тушса бутун чиқадиғанлардан эди. Бундан бир ой муқаддам Маткаримов ўрмон хўжалигига бир вагон қовун-тарвуз олиб кетган ва сал ўтмай бир нечта вагон биринчи сорт тахта ва ёғоч юборганди. Хулласи калом, у ҳам осонликча жон берадиган хилдан эмас. Аммо телеграмма берган одам ҳам унча-мунчага ваҳима кўтарадиган анойилардан эмасди. Шу боис Фармонов, бир оз иккиланиб тургач, телеграммани хўжайинга — «Даштстрой» бошлиғига кўрсатди. У эса қути ўчиб: «Савдо менинг соҳам эмас, ўзинг пиширган бўтқангни ўзинг еявер!» — дея ўшқириб берди.

Ҳамма офирлик яна ўзига тушди. Дўст-биродарларни ишга солиб, вилоят халқ контроли комитетидан битта одам топди, (худога минг шукрки, ўрмон хўжалигидаги иш ҳам ҳали милицияга ўтмаган, ҳозирча ўша томоннинг халқ контроли қўлида эди!). Қисқаси, одамлар «тўнка» деб лақаб қўйган мана шу одам билан тил топишди. Тўнка ҳам анойилардан эмас экан, Шимолга бориб келишга розилик беришдан аввал анча-мунча шарт қўйди. Фармонов фақат ўлганининг кунидангина Тўнканинг бу шартларига рози бўлди. Узоқ ва пинҳоний маслаҳатдан кейин улар шундай қарорга келдилар: бирламчи, ҳар қанча пул кетмасин, ишни босди-босди қилиш. Агар бунинг чораси топилмаса, Маткаримовни гунг қилиш, токи, оғзидан бир оғиз гап чиқмасин! Агар Маткаримов бу шартга кўнса, Фармонов унинг жонига ора киради, агар кўнмаса (ҳар қалай, иш бунгача бормас!) бир йўлини топиб, сотқинни даф қилиш,

очиғи — асфаласофилинга жўнатиш!.. Лекин, хайрият, иш бу даражага бормади. Бундан уч-тўрт кун аввал Узоқ Шимолдан телеграмма келди. Унда: «Матвей ҳали касалхонада, аммо бери қаради, ташвишланманглар», дейилган эди. Кеча кечқурун эса, овғзи қулоғида, Тўнканинг ўзи кириб келди.

Маълум бўлишича, Маткаримовни ҳозирча қўйиб юборишибди, аммо Тўнка, баъзи ҳужжатларга аниқлик киритиш баҳонасида, уларнинг қўлидаги энг нозик ва хатарли «дело»ни олиб келишга муваффақ бўпти!..

Ростини айтганда, Музаффар «Тўнка» деса дегудек бу тўпори, камгап одамни унга иши тушишидан аввал назарига илмас, наинки Тўнка, ҳатто унинг бошлиқларини ҳам назар-писанд қилмас эди. Аммо мана бир йилдирки, узоқдан аллақандай ёмон бир довулнинг совуқ шабадаси кела бошлади, ҳатто довул бошланмасдан турибоқ, не-не одамлар, унинг шабадасигаёқ учиб кетишди. Шу боисдан ҳам Фармонов кечаси унинг папкасидаги ҳужжатларни кўриб шундай қувониб кетдики, Тўнкани маҳкам қучоқлаб, аввал чўтир юзидан чўлп-чўлп ўпиб олди, кейин энг нозик меҳмонлар учун қурилган, ташқаридан қараганда кўримсизгина, ичида эса мрамр «Сауна»ларигача бор пинҳоний меҳмонхонага таклиф этди.

Шу ерда, биринчи қадахдан кейин «Сауна»га, «Сауна»дан кейин муздек ҳовузга шўнғиб чиқиб, тагига юмшоқ хитой гиламлари тўшалган тинч, осуда хонада пивохўрлик қилиб ўтирганларида, Тўнка Фармоновга кўнглидаги энг нозик бир орзусини изҳор этди. Маълум бўлишича, бу камгап, кўримсиз, чўтир одам тоза ичидан пишганлардан экан. У кўпдан бери вилоятдан марказга, республика халқ контроли комитетига ўтиш ҳаракатида юрар экан. Тўнканинг у ерда ҳам ёру биродарлари бор экан. Улар ишни аллақачон пиширган, фақат бир одам, у ҳам бўлса комитет раисининг муовини Белобородовнинг розилигини олиш қолган экан, холос!

Ажабо: Тўнка ҳатто уруш йиллари Фармонов Белобородовнинг батальонида хизмат қилганидан ҳам бохабар экан. У фақат бир нарсани билмас, яъни Фармоновнинг ўзи ҳам сўнгги пайтларда бундан йигирма йил муқаддам «Даштстрой»да ишлаб кетган собиқ комбатига яқинлашиш йўллари жон-жаҳди билан қидираётганини билмас эди.

Тўғри, Фармонов Белобородовни чиндан ҳам яхши танир, чунки фалакнинг гардиши билан ҳақиқатан ҳам уруш йиллари Иван Харитоновичнинг батальонида хизмат қилган, Иван Харитонович ҳам Гоби саҳроси ва Хинган тоғларидан бирга ўтган уч оғайни ботирлар — Расул, Музаффар ва ҳатто ўқишга боролмай қишлоқда қолиб кетган Шораҳим шоввозни ҳам бот-бот эслаб турарди. Белобородовнинг ўзи ҳам, ўша пайтларда полқда врачлик қилган унинг хотини Евдокия Федоровна ҳам уларни кўрса «ўлиб қолишар»ди. Рост, бундан анча йил аввал Белобородов «Даштстрой» бошлиғи билан келишолмай чўлни тарк этган, икки ўт орасида қолган Музаффар Фармон эса, «биринчи» раҳбар томонини олишга мажбур бўлганди. Шундан бери оралари илгаригидай эмас эди, бироқ Тўнка, чамаси, бундан беҳабар, Музаффарнинг ўзи ҳам бу совуқликни «кўтариб» ташлашга жон-жаҳди билан ҳаракат қилаётганини билмас эди.

Хуллас, қиссадан ҳисса шу бўлдики, агар ол қулим деб Тўнка марказга ўтса, Фармоновни сира эсдан чиқармайди.

Фармонов, гарчи бу масалада қўлидан бир иш келмаслигига ақли етиб турса ҳам Тўнкага ёрдам беришни ваъда қилди, сўнг, авваллари бу турқи совуқ тўпорига совға-салом қилишни хаёлига ҳам келтирмайдиган одам, зиёфатдан кейин унинг елкасига беқасам тўн ёпиб, босволди қовундай тарам-тарам кал бошига янги чуств дўппи қийғазди... Улар яна ўпишиб хайрлашдилар. Бироқ Тўнка кетиб, ўзи ёлғиз қолгач, кўнглига яна алақандай гулгула ту-

шиб, дили хуфтон бўлди, гўё қаердандир овлоқдан ногаҳон эса бошлаган совуқ шабада очик деразадан ногаҳон кириб келди-ю, унинг юрагини ҳам музлатиб юборди...

Йўқ, ногаҳон эмас, бу шабада бултур, худди шу маҳалларда, катта хўжайин оламдан ўтар-ўтмасданок бошланган эди...

Қорамағиздан келган новча, хушқад бу одам «Даштстрой»га кўп келар, бу бепоён саҳронинг улкан пахта маконига айланганидан астойдил ифтихор қилар, шу боисдан ҳам бу ерда нима иш қилинмасин, ҳаммасини қўллаб-қувватларди. Энди эса... Музаффар Фармонов Узоқ Шимолдаги ўрмон хўжалиги билан алоқа боғлаб, ёғоч олган бўлса... ўзи учун қилдими бу ишни? Йўқ, чучварани хом санабди улар! Ўтиб кетади бу шабада, албатта ўтиб кетади...

Музаффар Фармонов юрагини чулғаб олган бу ваҳимали туйғудан қутулиш умидида хаёл жиливини бошқа томонга буришга, ёшлик йилларини, дўстларини эслашга уриниб кўрди.

Ажабо: унинг Расулни кўрмаганига неча йил бўлди? Ҳар қалай, уч-тўрт йилдан ошиб кетди-ёв! Илгарилари оралари соз эди, аҳён-аҳёнда бўлса ҳам борди-келди қилиб туришарди. Учрашганларида, айниқса қишлоқда, учинчи фронтчи дўстлари Шораҳим шоввознинг уйида кўришганларида, уруш йилларини эслашиб, тонготар суҳбатлар қуришар, аммо қанча дардлашмасинлар, дардлари тугамас эди.

Зотан, армиядан қайтиб, институтга ўқишга кирган пайтларида, гарчи бири савдо, иккинчиси санъат соҳасини танлаган бўлишса ҳам Музаффар билан Расулдан иноқ одам йўқ эди. Ҳар йили ёзда таътилга чиқиб, қишлоққа борган вақтларида уч оғайни доим бирга бўлишар, кунлари аксар ҳолларда Шораҳим шоввозникида ўтарди.

У маҳалда Шораҳим айна кучга тўлган, фақат дала ишлари эмас, ўз боғини ҳам гулдай яшнатиб

қўйганди. Катта, серсоя боғнинг тепасидан бир ариқ сув шарқираб оқиб ўтар, сув устида, улкан шотут тагида катта сўриси бўлар, улар шу ерда ағанаб ётиб, чақчақлашгани чақчақлашган эди.

Шоввознинг юлдузи иссиққина, шўх-шаддодгина хотини Ойсулув уларга жон-дилидан хизмат қилар, бўйдоқ талабаларнинг тагдор ҳазилларига ҳазил билан жавоб бериб, уларни аксар ҳолларда «мот» ҳам қилар, шунда Шоввоз қайлиғининг топағонлиги-ю, сўзга усталигидан мамнун, қаҳ-қаҳ отиб кулгани кулган эди. Кейин... кейин институтни баробар битирдилар. Расул олим бўлиш ниятида аспирантурада қолди, қишлоққа қайтган Музаффар эса дабдурустдан совхозга бош ҳисобчи бўлди. Аммо бир йил ўтмасданоқ уни район матлубот жамиятига бошлиқ қилиб кўтаришди, ундан вилоятта олишди. Вилоятдан бу ерга юборишди, бу гигант ташкилотнинг ишчи таъминотини унга ишониб топширишди...

Оғайниси Расул бундан беш-олти йил муқаддам ахён-ахёнда, одатда талабаларга бош бўлиб пахтага чиққан пайтларида, Музаффарни йўқлаб келиб турарди. Кейин... Музаффарнинг ўғли Фотиҳ Расулнинг қизи Нигорага кўнгил қўйди. Нигора эса рўйхушлик бермади-ю, УРС бошлиғи бўптики, бирор жойдан рад жавобини олмаган Музаффар, оғайнисидан кўнгли совиб кетди. Боз устига, дўсти Расул ўзи тушунмаган, ҳатто ақли етмаган нарсаларга бурнини тикиш одатини чиқарди. Айниқса, талабаларни пахтага олиб чиққан пайтларида «уни қилмабсан, буни таъмин этмабсан» қабилида иш тутиб, тирноқ остидан кир қидирадиган ё сасиб гапирадиган одат чиқарди-ю, охири Музаффар ундан ўзини олиб қочадиган бўлди... Кишининг қонини қайнатадиган яна бир томони шундаки, ҳаётдан батамом ажраб қолган Расул бу ҳақиқатларни шундай қизишиб, худди Америка очаётгандай дағдаға билан айтади, гўё Музаффар бу етишмовчиликларни билмайдигандай фалсафа сўқади, ақл ўргатади.

Йўқ, Музаффар Гоби сахросида уларнинг ёрдамига муҳтож бўлган бўлса бўлгандир, аммо кейинчалик ўзининг нималарга қодир эканини кўрсатди. Гап жисмоний кучда эмас, руҳий камолотда, ақл-заковатда, тадбиркорликда эканини исбот қила олди! Орзу қилган ҳамма нарсасига эришди, бундан кейин ҳам эришади! Ёшлик чоғларида унинг йўлига ров бўлиб, севган қизи Ойсулувни «илиб кетган» рақибларидан бири... анов Шораҳим бўлса... охири нима бўлди? Ўзи қора меҳнатдан чиқолмагани чиқолмаган, шўрлик Ойсулувни, қишлоқнинг олди қизи Ойсулувни нима қилди?... Сочи супурги, қўли косов, чўри қилди шўрликни! Чўри! Музаффар эса институтни тугатибдики, бирда эски рақиблари устидан ғалаба қилиш орзуси билан яшаса, бирда Ойсулувни «куйдириш» умиди билан яшади! Шу мақсадда, у Ойсулувдан ўн баробар кўҳлик қизга, ҳозирги хотини Соҳибага уйланди. Ойсулув қишлоқнинг олди қизи бўлса, Соҳиба мединститутнинг олди гўзали эди. Музаффар уни манман деган йигитлар орасидан худди кўпқарида не-не отлар орасидан улоқни олиб чиққан чавандоздай олиб чиқди. Лекин ажабо, шундан бери неча йил ўтди. Соҳибадан икки фарзанд кўрди, неварали ҳам бўлди, лекин одам боласи ғалати экан: аҳён-аҳёнда ўша, бўз болалик пайтида шайдо бўлган Ойсулувни эсласа... ҳануз кўнгли бир ғалати бўлиб кетади-ю, дилида ёмон туйғулар гимирлай бошлайди.

Тўхта-тўхта, алмисоқдан қолган бу ҳангомаларни эслашга бало борми ҳозир! Бошқа ташвиш куриб қолдими?

Музаффарнинг яхши бир одати бор: у кечаси (айниқса сўнгги пайтларда) ҳар хил хаёллардан ваҳима босиб, кўнгли нечоғлик ғаш бўлмасин, эрталаб ўрнидан сакраб туради-ю, ўзини «Сауна»га отади, сўнг, ярим соат бадантария қилади-да, ўзини онадан янги туғилган чақалоқдек сезади. Шунда ҳамма ташвиш ва ғулғулалар кўзига пашшадай

ҳам кўринмай қолади. Бугун эрталаб ҳам шундай қилди-да, мажлисга... кечаси душманнинг метин истехқомини забт этган ғолиб генералдай, бошини баланд кўтариб кириб келди.

Фармонов мажлисни наридан-бери якунлаб, энди кетмоқчи бўлиб турганида, ёрдамчиси телефон қилиб қолди: Тошкентдан Расул Нуриддинов деган бир профессор уни йўқлаб келиб, пастда кутиб ўтирган эмиш.

Музаффар Фармонов Расулнинг исмини эшитганда негадир юрагига чўғ теккандай «жиз» этди-ю, киришга ижозат берди.

2

Тезюрар лифт қушдай енгилгина учиб, Расулни бир зумда тўртинчи қаватга олиб чиқди. Фармоновнинг кабинети йўлакнинг охирида экан. Расул қирмизи гилам тўшалган бўм-бўш йўлакдан юриб, «Қабулхона» деб ёзилган икки тавақали сип-силлиқ сарғиш эшиккача борди-ю, бир лаҳза журъатсизланиб тўхтади.

У оғайниси Музаффарни сўнг бор қачон кўрувди? Ҳа, ўғли Фотих Нигоранинг атрофида парвона бўлиб юрган пайтларида Музаффар ўзи Расулни йўқлаб борувди. Ўз ибораси билан айтганда, совчи бўлмаса ҳам совчи ҳисобида Нигорани сўраб борганди. Шунда Музаффар кўзига илгариги Музаффар эмас, батамом боніқа одам бўлиб кўринганди. Музаффарда ўз ҳаёти, қилаётган ишлари, ҳамма-ҳамма нарсадан мамнун одамлардагина учрайдиган ўзгача бир қувноқлик, беписандлик ва... тантилик пайдо бўлганди. Чамаси, бу дунёда унинг қўлидан келмайдиган бирор иш, у ҳал этолмайдиган бирор муаммо йўқ эди! У Расулларникига ҳам қуруқ қўл билан эмас, бир дунё совға-салом кўтариб борганди. Бир гапирса ўн кулиб, ёшлик човлари, айниқса япон урушида бошларидан ўтган воқеаларни, дўстлари

Шораҳим шоввознинг вазирати одатларини эслаб, ўзи ҳам яйраган, Расулни ҳам кўп яйраттанди. лекин не чора, борган иши ҳал бўлмай, ранжиб қайтганди. Мана энди Расул ўзи унинг олдига келиб турибди. Нега келди? Ундан ёрдам сўрамоқчими? Ё...

Нуриддинов ҳали бир фикрга келиб улгурмаган ҳам эдики, эшикда оппоқ момик бармоқлари қўш-қўш тилла узуклар билан безалган кўҳликкина ёш жувон кўринди.

— Профессор Расул Нуриддинович сиз бўласизми? Салом! Марҳамат, Музаффар Фармонович сўраяптилар!

Расул вужудидан нозик атир хиди уфуриб турган, гўё «Даштстрой» эмас, машҳур театрда ишлайдиган актрисадай башанг кийинган ёш жувоннинг ёнидан ўтиб, оғир, ялтироқ эшикни очди.

Музаффар момикдай юмшоқ ипак гиламлар тўшалган, деворлари ёнғоқ ёғочи билан қопланган, қўш қанотли деразаларидан бутун бепоён дашт қафтдай кўриниб турган улкан кабинетининг тўрида, селектор ва беҳисоб телефонлар саф тортган мухташам стол ортида, устига гиламча ташланган айланма креслода чўкиб ўтирарди. Расул остонадан ўтиши билан ўрнидан сапчиб туриб, қулоч ёзганича пешвоз чиқди.

— Э, оламда бормисан, Расул? Қайси шамоллар учирди? Сени ҳам кўрадиган кун бўлар экан-ку, биродар?

Музаффар ёшлигида ўрта бўйли, озрингина йигитча эди, энди қорин қўйиб, бўйинлари йўғонлашгани учунми ё ёши бир жойга бориб хиёл чўкканми, ишқилиб, семиз бўлмаса ҳам тўладан келган, икки юзи анордай қип-қизил (қон босими баланд бўлса керак, ўйлади Расул), салобатли бир одамга айланибди. Эғнида йўл-йўл кўк чизиги бор, қимматбаҳо хорижий қора костюм, битта-яримта оқ тушган, лекин ҳануз қалин сочлари сип-силлиқ таралган Фармонов, умри даштда, жизғанақ офтобу бўронларда

ўтган хўжалик раҳбари эмас, бирорта катта универмаг ё рестораннинг директорига ўхшар, ўзи ҳам тўрт-беш йил аввал кўришганларидан ҳам хуррам, бахтиёр, ҳаётдан мумнун туюларди. У Расул билан қучоқлашиб кўришди-да, қоғозлар ва телефонларга тўла столнинг кнопокасини босди. Хонани яна нозик атир бўйига тўлдириб, бояги актрисага ўхшаган ёш жувон кирди.

— Кўк чой, туқсон бешдан бўлсин. Ҳа, айтмоқчи, жуда катта зарурат бўлмаса... телефон-пелефонни уламанг, олдимга ҳеч кимни қўйманг! — Фармонов шундай деб қип-қизил, юм-юмалоқ, мамнун юзини оғайнисига бурди. — Аммо-лекин биз ғарибни эслаб кўп савоб иш қилибсан-да, оғайни! Бу дейман, ҳадеб иш-иш деявериб, одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетдик-ку! Бир отамлашар эканмиз-да энди! Ё Шоввознинг олдига бориб келамизми? — тўсатдан сўради у. — Хинган тоғлари-ю, Гоби чўлларини эслаб, бир ётиб дардлашар эдик. Нима дейсан?

Расул юраги бир ҳапқириб:

— Майли, агар вақтинг бўлса! — деди. — Аммо мен бир илтимос билан келдим.

— Қанақа илтимос? Эшитишимча, сенинг институтингда ўқияпган даҳолар бизда... қайси бир совхозда пахта теряпган эмиш! Ё ҳамма генийларингга рухсат бериб юборайми? Бир оғиз сўзинг, дўстим!

— Генийларни қўйиб тур! Ҳашарга келган ўғлим Улуғбек касал бўлиб шифохоналарингга тушиб қопти. Эрталабдан бери рухсат ололмай сарсон-саргардонман.

— Қайси шифохона?

— Шаҳар шифохонаси. Лекин шифохона деб бўлмайди уни, музхона!..

— Ҳм-м... аҳволи оғирми?

— Оғир бўлмаса келармидим? Ҳарорати қирқдан ошиб ётибди!

Музаффар асабий ҳаракат билан телефонлардан бирига қўл чўзди-да, қатъий овозда:

— Менга шаҳар клиникасининг бош врачини улаб беринг! — деб буюрди. — Бу ким? Бош врач? Бу мен, Фармоновман. Менга қаранг, ўртоқ бош врач, нега касалхонангиз совуқ? Нима? Кўмир йўқ? Балки кўмирни ҳам ўзимиз обориб бериб, кочегарлик қилиб ўтирамиз касалхонангизда! Нима-нима? Қўлингиздан келса ишланг, бўлмаса... бўшатиб қўйинг ўрнингизни! Бажарамиз эмиш! Яна бир гап бор! — Музаффар оппоқ кафти билан трубканинг оғзини беркитиб Расулга юзланди. — Ўғлингни исми?

— Улуғбек. Улуғбек Нуриддинов!

— Шифохонангизда Улуғбек Нуриддинов деган талаба ётган эмиш. Дарҳол уйига жавоб бериб юборинг! Нима? Комиссия? Ҳарорати қирқдан ошиб, қовурилиб ётган одамга яна қанақа комиссия керак? Одамнинг қадри борми ё одам боласи пашшами сенлар учун? — Фармонов яна трубкани қўли билан беркитиб шивирлади: — Машиналаринг борми ё...

— Бор, бор. «Жигули» — 48 — 50 ТН. Ҳовлиларида кутиб турипти!

— Ҳовлиларингда 48 — 50 сонли «Жигули» кутиб турган эмиш. Дарҳол ўтқазиб жўнатиб юборинг! Ҳа, шошманг, шофёрга айтиб қўйинг. Касалнинг дадаси шу ерда қолади! Ҳа, «Даштстрой»да қолади. Иши бор. Боринг, имилламай айтган гапни бажаринг! Шу бугун кўмир топиб, шу бугун иситинг шифохонангизни! Раҳбар деган ҳам шунақа бўладими? Ё ишланг, ё бўшатиб қўйинг ўрнингизни! — Фармонов трубкани «шақ» этиб, жойига қўйди-да, ўрнидан туриб, асабий ҳолатда кабинетни бир айланиб чиқди.

— Мана, кадрларнинг аҳволи, оғайни! Ҳатто кўмир билан ҳам УРС бошлиғи шуғулланиши керак!

Расул бош врачнинг аҳволини кўз олдига келтирди, худди беҳосдан чақимчилик қилган одамдай ўнғайсизланиб:

— Мени нима қиласан олиб қолиб? — деди. — Ё ўғлимнинг ўрнига пахта тердирмоқчимисан?

Сал шаштидан тушган Музаффар унинг қаршисига келиб тўхтади-да, кўзини қисиб кулимсиради:

— Нега тердирмас эканман? Керак бўлса — терасан! Профессор бўлсанг — ўзингга! Кеча вилоят раҳбарлари иштирокида ўтган мажлисда яна эллик минг тонна пахта берамиз деб, қўшимча мажбурият олдик! — Фармонов бирдан жиддийлашиб дераза олдига борди-да, шафақранг шойи дарпардаларни юлқиб очиб, бепоён даштга тикилди.

Чор атрофга қанот ёзиб уфқларга туташиб кетган ҳадсиз дашт бу ердан, тўртинчи қаватдан, бирда қўнғир-қизғиш яйловни, бирда ёнғинда куйиб кул бўлган дарахтзорни эслатар, ҳаммаёқ қуриб-қовжираб қолган пахтазор, ҳар жой-ҳар жойдагина гугурт қутисига ўхшаган шийпонлар, уйлар, қўрғонлар, толзорлар кўзга чалинар, йироқда қўрғон билан ўралган пахта заводи хирмонлари осмони фалакни тираб турар, шип-шийдам пайкалларда ўрмалаб юрган одамлар чумолини эслатарди.

— Далаларинг шип-шийдам-ку. Қандоқ қилиб эллик минг тонна қўшимча мажбурият олдиларинг?

Фармонов шафақранг дарпардани шартта ёпиб, оғайнисига ўтирилиб қаради, унинг нигоҳидаги аллақандай тараддуд аралаш ташвиш аломати кутилмаганда шўх ва қайсар бир ифода билан алмашди:

— «Даштстрой» ваъда бердими — демак, бўлади! Мана, сени ишлатамиз! Эзиб ишлатамиз! Қарабсан-ки, юкимизнинг бир томонини кўтариб турибсан! — Музаффар шундай деб яна қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, дарҳол жиддийлашди: — Тўғриси айтсам, аҳвол оғир, оғайни. Бошлиғимиз Москвада. Билмадим, нимага чақиришган? (Буни фақат сенга айтяпман.) Муовинлари бўлса... бири биридан хароб! Ҳалиги... бир тонна кўмир тополмай ўтирган бош врачдан ҳам лапашанг! Мана, ўзинг кўриб турибсан — ишнинг ярми менинг гарданимда! Бўлмаса мен ким — УРС бошлиғиман, холос! — Фармонов чуқур уф тортиб,

бир лаҳза ўйланиб қолди-ю, тўсатдан яна чехраси ёришиб: — Ке, қўй шу ташвишларни! — деди гўё бу гапларни ўзи эмас. Расул бошлагандай. — Озиб-ёзиб бир кеп қопсан! Баҳонангда мен ҳам бир ўйнаб қолай! Тўғриси айтсам... менинг ҳам бўғзимга келди бу ғавғолар! — Фармонов шундай деди-да, ипак гиламларни мушукдай товушсиз одимлаб бориб телефонга ёпишди: — Менмен! Дарҳол аэродромга телефон қилинг. Битта самолёт тайёр қилиб қўйишсин! Ҳозир пойтахтдан келган масъул бир ўртоқ билан борамиз. Даштни айланамиз!

Фармонов трубкани қўйиб, яна столининг тутмачасини босди, сўнг, токи эшикда котиба жувон кўрингунча, қўлини орқасига қилганича стол атрофини бир айланиб чикди. Шу топда у катта стратегик аҳамиятта эга чигал муаммони ҳал этаётган саркардага ўхшар, барча хатти-ҳаракатлари улуг лашкарбошини эслатар, фақат эғнида генераллик либоси етишмасди.

Эшикда ёш котиба кўриниши билан у юришдан тўхтаб:

— Сиз ҳозир аэродромга боринг! — деб буйруқ берди.

— Вертолётлардан биттасини олиб, «Шаршара»га учинг-да, вертолётни учинчи зонага қайтариб юборинг. Биз даштни айланиб, «Боғи эрам»га ўтамиз, кейин... — қўлини кўтариб, соатига бир қараб олди. — Кейин, соат бешларда «Шаршара»га чиқамиз. Унга-ча сиз ҳамма нарсани тахт қилиб, кутиб ўтирасиз. Саволлар йўқми?

— Йўқ, Музаффар Фармонович!

— Йўқ бўлса, сизга рухсат! — Фармонов шундай деб, ёнғоқ ёғочидай ясалган силлиқ шкафни очди-да, елкаларига погон тақилган кулранг плашини кийиб, Расулга юзланди.

— Кетдик, оғайни! Таниқли санъаткорсан-ку, даштда нималар бўляпти, дўстинг Музаффарни нима учун бирда сўкиб, бирда мақташяпти — билиб қўй, оғайни!

Расул ўғлини баҳона қилиб, яна узр сўрамоқчи эди, Музаффар:

— Э, сен ҳам қизиқ экансан-ку! — деди энсаси қотиб. — Каминани гапи бу даштда икки бўлмайди! Ўғлинг шу топда машинада онаси ўпмаган ҳамшира қизнинг тиззасига бошини қўйиб, ширин тушлар кўриб кетяпти дейвер! Қани, жиддик, жўра!

Нуриддинов оғайнисининг қудрати тўғрисида кўп эшитган эди, лекин аввал эшитганлари бир бўлди-ю, ҳозиргиси бир бўлди. Ҳар қалай, унинг гап-сўзлари-ю, хатти-ҳаракатлари оддий бир УРС бошлиғи эмас, «Даштстрой» раҳбарини эслатарди.

Шаҳар чеккасидаги кичикроқ аэродромда уларни учувчилар ва аэродром катталари кутиб турган экан, дарҳол самолётга бошланди. Почта ташишга мўлжалланган бу кичкинагина самолётнинг икки ёнидаги темир ускуналари олиниб, ўрнига чиройли чарм креслолар қўйилган, ўртада ҳатто миттигина столча ҳам бор эди.

Фармонов биринчи қаторга ўтириб, ойна ёнидан Расулга жой кўрсатаркан, буйруқ кутиб турган учувчига юзланди:

— Ҳаво яхши! Иложи бўлса 150—200 метрдан баланд учманг! Бу киши катта олим, машҳур профессор. «Даштстрой» ишларини бир кўрмоқчилар.

— Хўп бўлади, хўжайин!

Самолёт майдончадан бир зумгина дукур-дукур сакраб борди-да, қушдай енгил парвоз қилиб, учиб кетди. Учувчи «хўжайин»нинг буйруғини беками кўст бажариб, нари борса икки юз метрдан баланд кўтарилмади: далалар, уйлар, шийповлар, бепоён даштни уёқдан-буёққа кесиб ўтган лоток ва йўллар — куз бўлса ҳам сув тўла каналлар — ҳаммаси кафтдай кўриниб турарди. Далалар, гарчи шип-шийдам бўлса ҳам уларда одам кўп, ғўзаларда илиниб қолган битта-яримта кўсак ва чигитларни, терим машинаси тўккан пахталарни териб юрган ёш-яланглар самолётга қўл чўзишиб, алланималарни

қичқиришиб қолишар, ҳар жой-ҳар жойдаги ший-понларда қор уюмларига ўхшаш хирмонлар кўзза чалинар, фақат катта қўрғон билан ўралган пахта заводларидагина қилинган ва қилинаётган иш бутун кўлами билан намоён бўларди. Заводларда йиғилган тоғ-тоғ пахта уюмлари шу даражада баланд эдики, самолёт уларга яқинлашганда беихтиёр юқорилашга мажбур бўларди.

Рост, Расул самолёт деразасидан кафтдай кўриниб турган бу даштни биринчи марта кўраётгани йўқ. Болалик пайтларидан бошлаб, токи сўнгги йилларгача, юз марта кўрган бўлса ҳам ажаб эмас. Талабалик чоғларида сурункасига беш йил ҳар куз бу ерларда пахта терган, эллагинчи йилларнинг охири ва олтмишинчи йилларининг бошларида эса, қамиш каналларда, ноқулай, тор, тандирдай иссиқ вагонеткаларда яшаб, илк совхоз биноларининг пойдеворларига гишт қўйган, ундан кейин ҳам институтга домла бўлибдики, келмаган йили йўқ, назарида, юрмаган йўли, кўрмаган шаҳарчаси йўқ эди. Лекин, афтидан, инсонга хос нуқсонлардан бири шунда бўлса керакки, киши ҳаётдаги ўзгаришларга тез ўрганиб, уларни назар-писанд қилмай қўйса керак. Ҳар қалай, Расул энди ўйлаб қараса, бир маҳаллар қуш учса қаноти, от юрса туёғи куюдиган бу жазирама саҳрода қилинган ишлар ҳақидаги тасаввури ниҳоятда тор ва беписанд экан!

Ҳақиқатан ҳам чеки чегараси кўринмаган бу саҳройи азимни шахмат тахтасидай бўлак-бўлак экинзорларга айлантириб, сувга тўла бу каналлар, асфальт йўллар, митти-митти шаҳарчалару минг хил бекатлар ва пахта заводларини қуриш учун қанча куч, қанча ирода ва ақл-заковат керак!.. Совхоз учун, баъзан икки-уч совхоз учун битта қилиб қурилган шаҳарчаларнинг ўзи нечта бўлди? Ҳар сафар самолёт бу шаҳарчаларга яқинлашганда Музаффар чехраси аллақандай ёришиб кетар, гўё бу шаҳарчаларни ўзи қургандай ички бир ҳаяжон ва ғурур билан гапи-

ра бошлар эди. Нега ҳам ҳаяжонламасин, нега ҳам фахрланмасин? «Даштстрой» бошлиғи бўлмаса ҳам, ҳар қалай бу шўрлик ҳам умрининг ярмини шу жазирама чўлда ўтказди-ку, ахир! Инсоф ҳам керак-да! Фақат мана бу қилиғи? Бутун бир самолётни ишга солиб, учиб юришлари-ю, ҳаммаёққа бир хил экин экишлари!.. На каттароқ бир боғ кўринади, на бедазор! Расул бу ҳақда, айниқса чўлда алмашлаб экиш қоидаларига ҳеч бир эътибор йўқлиғи ҳақида катта олимларнинг куйиниб гапирган гаплари эсига тушиб, кўнгли яна хиёл ғаш бўлди.

Музаффар ўрнидан туриб, учувчилар ёнига кириб кетди-да, чорак соатдан кейин у ердан ишшайиб чиқди.

— Қалай, ҳеч нарса сезмадингми?

Расул елкасини учирди:

— Йўқ!

— Ҳозир самолётни чорак соат каминан камтарин бошқардилар. Демоқчиманки, УРСдан ҳайдаш-са учувчилик қилавераман!

Ярим соат ўтмади ҳамки, самолёт Музаффар айтган «учинчи зона»га бориб қўнди.

Фармонов самолётдан тушиб, Расулни қатор турган машиналардан бирига таклиф қиларкан:

— Ҳозир бир жойга борамиз, — деб кулди. — Номини «Боғи эрам» деб қўйганмиз! Санъаткор сифатида баҳо берасан: номини топиб қўйибмизми, йўқми, яъни, исми жисмига монандми, эмасми?

«Боғи эрам» деган бу жой каттагина анорзор ва беҳизор боғ экан. Боғнинг ўртасидан ўтган улкан канал ёқасига азим чинорлар билан ўралган ҳовуз қурилиб, ҳовуз устида ҳаворанг кошинлар билан қопланган икки қаватли чойхона-кафе қад кўтарганди.

Шифти, эшик-деразалари-ю, деворларигача но-зик ўймакорлик билан ясалган бу кенг, серҳашам чойхона-кафеда, иккита ёшгина официантқадан бошқа ҳеч ким кўринмас, ўртадаги столда анқонинг

тухумидан бошқа ҳамма нарса муҳайё, чамаси, стол фақат икки меҳмонга мўлжалланган эди...

Музаффар плаши билан шляпасини ечиб, ёшгина официантканинг қўлига отаркан, Расулга юзланиб, офтобда ипақдай товланган тилларанг беҳизорга имо қилди.

— Қалай? «Боғи эрам» дейишга арзийдими?

— Ёмон эмас!

— Ёмон эмас эмиш! — қаҳ-қаҳ отди Музаффар. — Мана бу оби замзамдан қиттай-қиттай қилиб, газатига қулинг ўргилсин мана бу жаннатий неъматлардан олайлик, шунда айтасан арзийдими, йўқми! Қани, марҳамат. Вақт зиқ, оғайни. Ҳозир вертолёт келади. Унга ўтириб «Шаршара»га чиқамиз! «Шаршара»ни эшитгандирсан ахир?

— Ҳа, доврўғи қулоғимга чалингандай бўлувди!

Фармонов катта қадахларга кўпиртириб пиво қуяркан, мийиғида кулди:

— Тушундим-тушундим. Гийбатчилар чақишган! «Даштстрой» катталари тоғда ўзлари учун қасри олий қурган эмишлар! Топдимми? Майли, нима дейишса дейишаверсин. Тош ҳам мевали дарахтга отиларкан, оғайни! — Фармонов тўсатдан аллақандай маъюс кулимсираб, дераза олдига борди-да, оқ қовоғга ўралган папкага ўхшаш бир нарсани олиб келиб, Расулга узатди.

— Мана, арзимаган бир совға, оғайни! — деди Музаффар, аллақандай муғамбирона кулимсираб.

Нуриддинов шоша-пиша қўлини олиб қочди.

— Йў-ўқ, совға-саломнинг ҳожати йўқ, дўстим!

— Э, олтин эмас, олавер, кейин хурсанд бўласан! — яна қаҳ-қаҳ отиб кулди Музаффар.

— Йўқ, рост айтаман!

— Аввал очиб кўр бундоқ! — деди Музаффар ранжиб. — Пора деб ўйлаяпсан шекилли? Порани ўзим кимдан олишни билмайман-у, сенга бераманми?

Расул истар-истамас қовоғни очди. Унинг ичи-

да ипак боғичлик чиройли кўк папка бўлиб, тепа-сига зарҳал ҳарфлар билан: «Жаъфар Жавлонов», пастроғига эса ундан ҳам йирикроқ ҳарфлар билан «Чўл бургутлари» деб ёзилган эди.

Расул беихтиёр ажабланиб:

— Сен ҳақингда ёзилганми бу? — деб сўради.

— Мен ҳақимда эмас, бутун «Даштстрой» ҳақида. Шу чўлни обод қилаётган бургут деса бургутдек ажойиб инсонлар ҳақида! — деди Фармонов. — Аммо-лекин сохта камтаринлик қилиб ўтирмайман: асарнинг бир боби мана шу ёмон оғайнингга бағишланган!

Расул беихтиёр кулиб юборди:

— Тарихга кирдим дегин?

Фармонов тўсатдан сал ранги ўчиб:

— Аввал бундоқ ўқиб кўр, кейин гапирасан! — деди негадир овози дарз кетиб. — Сенлар, олим ва санъаткорлар, сира назарларингга илмадиларинг-илмадиларинг-да биз ғарибларни! Сенлар учун бизлар... бу даштда чанг ютиб юрган аҳмоқ бир чўлқувар! Сенлар эса... буюк ишлар қилаётган санъаткорлар! Биз ўлсак номимиз тупроққа қоришиб кетади, сенлар абадул-абад тарихда қоласанлар!..

Нуриддинов гапни ҳазилга буришга уринди:

— Билъакс, биз эмас, мана сен кирибсан-ку тарихга!

— Китобга сенинг номинг ҳам кирган! — деди Фармонов. — Гоби чўли. Хинган тоғларидаги юриш ҳақида гап кетганда сени ҳам мақтаган, Иван Харионович билан Шораҳим шоввозни ҳам! Чол қалай, кўришиб турасанми? — тўсатдан сўради у. — Эшитишимча, касалхонага тушиб қолган эмиш.

— Ҳа, анча бўлди, касалхонада. Уруш асоратлари ўзини билдирыпти шекилли. Эрта-индин учрашамиз. Айтадиган гапинг борми?

— Гап шуки, — деди Музаффар, аллақандай талмовсираб. — Салом айтиб қўясан биздан. Шу!

Бундан бир ҳафта аввал у нозик бир одамдан

собик қомбатта нозик бир совға юборган, бироқ чол унинг совғасини яхши қабул қилдими, йўқ-ми? — ҳануз шуни билолмай доғда эди. Ҳозир шуни ўйлади-ю, яна кўнгли ғаш бўлиб, шоша-пиша ташқарига йўналди:

— Қани, кетдик, оғайни!

Вертолёт «Боғи эрам»нинг ортида, боя самолёт қўнган тақир жойда кутиб турарди.

Вертолётнинг ичи ҳам худди самолётникидай шином — темир ўриндиқлар ўрнига юмшоқ креслолар ўрнатилган эди.

Фармонов Расулни яна ёнига ўтқазиб, ўзи йўл-йўлакай пастдаги кўринишларни изоҳлаб борди. Тағин ўша манзара, бепоён чўлни кесиб ўтган беҳисоб асфальт йўллар, куз бўлса ҳам зилол сувга тўла каналлар, лотоклар, кичик-кичик бежирим шаҳарчалар, тоғ-тоғ хирмонлар, пахта ортилган машиналар, прицеplar, шийпонлар, толзорлар ва деярли шип-шийдам пайкаларда бамисоли чумолидай ўрмалаб юрган одамлар...

«Ҳақиқатан... катта иш бўляпти экан бу ерда!.. Бу ишларни рўёбга чиқариш учун чиндан ҳам чўл бургути бўлиш керак. Музаффардан кулмасам ҳам бўлади!»

Нуриддинов хаёлга чўмиб кетиб, пастдаги манзара қачон ўзгарганини пайқамай қолди. У фақат ҳадсиз-ҳудудсиз дашт кулранг қирлар билан, қирлар эса арчазор тоғлар билан алмашганидагина ўзига келди.

У туғилиб-ўсган жойлар, серсув, сердарахт, серсоя қишлоқ қаердадир шу тоғлар, шу қирлар бағрида. У ерда пахта кам, совхоз асосан боғдорчилик билан шуғулланади, пахтани эса мана шу чўлнинг қайси бир жойларига экади.

Расул деразадан пастга тикилиб ўтираркан, дилини ғалати бир ҳаяжон чулғаб олди. Назарида, неча марта ўз қишлоғини аниқ кўргандай, ҳатто катта сой бўйидаги Шораҳим шоввоз билан ўз боғларини танигандай ҳам бўлди.

Ана-ана, улар болалик чоғларида сигирларини боқиб, чиллак ва ёнғоқ ўйнаб катта бўлган ўша сой, нон оқизоқ ўйнаб, дўппиларида сув ичадиган катта булоқ ва булоқ ортидаги эртаю кеч чўмиладиган севимли тўғонлари!

Расулнинг назарида, қишлоққа келмаганига бир аср бўлган, бироқ гўё ҳеч нарса ўзгармаган: ўша боғ, ўша сой, ҳатто қишлоқ ўртасидаги гумбазли мачит — ҳамма-ҳаммаси жойида, фақат янги уйлар, томи ту-нука катта оқ бинолар кўпайганга ўхшайди, холос.

Ана, баланд қир этагида, Шоввозларнинг чорбоғи устида, машҳур «Қоровултепа» тагидаги эски қабристон. Ўша қабристонда тўрт йил аввал оламдан ўтган онасининг қабри бор. Расул энди ўйлаб қараса, ўшандан бери ҳатто онасининг қабрини зиёрат қилиб, фарзандлик бурчини адо ҳам этмапти!..

Тўсатдан, Расулнинг кўз олдига худди қизи Нигорадай увоққина, озғингина, бироқ зуваласи метиндан ясалган, киртайган кўзлари доим аллақандай ҳазин бир меҳр билан порлаб турадиган қотмагина кампир келди. Марҳум дадасидан айрилишгандан сўнг бир-биридан ёш бешта мишиқи фарзанд билан қон-қақшаб қолганида неча ёшда эдилар онаизори? Нарг борса ўттиз саккиз, ўттиз тўққиз ёшда эдилар! Ана шу ёш боши билан, увоққина жуссаси билан кампир бешта фарзандини бир ўзи боқиб катта қипти! Ҳатто тўнғич ўғли, Расулнинг акаси урушда ҳалок бўлганида ҳам синмапти! Расул билан катта қизини эса ўқитиб одам қилди. Бироқ Расул қанча ялиниб-ёлвормасин, «мен кетсам, марҳумнинг чироғини ким ёқиб ўтиради» деб, шаҳарга кўчиб бормади. Аксинча, унинг фарзандларини, Нигора билан Улуғбекни опичлаб боқиб, катта қилиб берди. Расул бўлса, мана, кампирнинг оламдан ўтганига тўрт йилдан ошибди ҳамки, унинг қабрига тузукроқ карамапти ҳам!

Бу эсдаликлардан Расулнинг ўйи Ойсулув-

га ўтди-ю, хаёли ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Ким билсин, шу топда шўрлик Ойсулув билан соддадил оғайниси — Шоввоз, кўзлари хат ташувчининг йўлида, унинг хабарини кутиб, қовурилиб ётгандир? У бўлса... бу ҳовлиқма оғайниси билан вертолётларда учиб, сафо қилиб юрибди!..

Шу пайт Музаффар, худди Расулнинг хаёлидан нималар кечаётганини билгандай, унга томон эгилиб, қулоғига қичқирди:

— Вертолётни тўхтатиб, Шоввозни олиб кетамизми?

Расул юраги «жиз» этиб, унга қаради:

— Жа, ажойиб иш бўларди!

Музаффар соатга қараб бошини чайқади:

— Кечикяпмиз. Келгуси сафар қиламиз бу ишни!

Вертолёт арчазор чўққилар орасига шўнғиб, оппоқ булутлар томон талпинар эди. Бояги пастак қирлар ўрнини беқиёс бир ўрмонзор тоғлар эгаллаган. Тўқ қизил, пуштиранг, ипақдай майин, сап-сарик дарахтлар орасида фақат арчалар ям-яшил бўлиб ажралиб турар, улар гўё ўрмонни қоплаган аёвсиз ёнғин билан олишар эди!..

Ана, чап қўлдаги баланд чўққи тепасида кумушранг тасмалар ялтиллади. Арчазорларни кесиб, пастга интилган бу тиниқ тасмалар — Музаффар айтган шаршаралар эди! Шаршаранинг биттаси айниқса катта, у гўё қоялар орасидан отилиб чиқиб, оқ ёллариини тўзғитганча пастга, тубсиз дарага сакраётган шерга ўхшарди. Пастда, шаршара тагидаги тубсиз дара остида эса, оқ мрамардан қурилган ва нимаси биландир оппоқ булутни эслатувчи икки қаватли оқ бино кўзга чалинади!..

Расул ҳали ҳайратдан ҳушига келиб улгурмаган ҳам эдики, вертолёт орқага бурилди шекилли, дарадаги оқ бино-ю, шерсимон шаршара ортда қола бошлади. Бунини кўриб, ичкарига отилган Фармонов зум ўтмай ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб чиқди.

— Аттанг! Шамол жуда кучли эмиш! Қўнишнинг сира иложи йўқ эмиш! Майли, «Боғи эрам» ҳам «хафа» бўлмасин: бир кеча ўша ерда тунайлик, эртага яна бир ҳаракат қилиб кўрамиз!

Улар «Боғи эрам»га қайтиб боришганда офтоб энди битган эди.

Боғ этагида икки қаватли меҳмонхона бор экан, унинг олдида меҳмонни сипо кийинган уч-тўртта одамлар кутиб олишди. Фармонов уларга оғайнисини «машҳур профессор, лауреат, оламшумул санъаткор» деб таништирди-да, хижолат чекиб, питирлаб қолган Расулга юзланди:

— Сенга ўн минут муҳлат — хоҳласанг ваннада чўмилиб ол, хоҳласанг жиндек ётиб ҳордиқ чиқар, ихтиёр ўзингда. Биз биллиардхонада бўламиз!

У шундай деб, Расулни муовинига топширди, муовин эса унга ажратилган «люкс» хонага бошлаб кирди. Бу — саройдай кенг уч хонадан иборат «қасрча» бўлиб, полига новвотранг хорижий палослар тўшалган, ўймакор шифтига катта чинни қандиллар осилган ва қимматбаҳо қора мебеллар билан жиҳозланган эди. Гулдор дастурхон ёзилган ўртадаги столда эса пахта гулли чинни лаганлар тўла тарам-тарам оқ, қизил олмалар, ҳар бири чойнақдай-чойнақдай нок, анор, олтинранг узумлар қўйилган, лаганлар ўртасида «Тошкент» суви, чех пивоси ва олий нав коньяклар терилган эди.

«Ҳақиқатан ҳам шоҳона-ку бу Музаффарвойнинг ишлари!» Расулнинг эсига яна қачонлардир қулоғига чалинган гаплар тушди, гўё Фармонов шундай зўрайиб кетганки, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, у ўзига тоғлар орасида бир бутун қаср қуриб олган, бу қасрда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё, бу кошоналарда унга гўё ҳали онаси ўпмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган ҳурилиқолар хизмат қилармиш!

Онаси ўпмаган ҳурилиқолар ҳақидаги гап-ку, агар ҳали вертолётда тоққа кетган ёш котибаси демаса,

лофга ўхшайди. Аммо бошқа мишмишлар-чи? Бояги гўзал шаршара ва унинг тагидаги арчазор орасига қурилган муҳташам бино кимларга мўлжалланган? Унда кимлар туради? Наҳот неча юз минг сўм совурилган бу кўркем қаср, антиқа идишлару хорижий мебаллар билан жиҳозланган бу «люкс» хоналар фақат «Даштстрой» раҳбарлари-ю, уларнинг азиз меҳмонларигагина хизмат қилса?

Расул буни ўйларкан, беихтиёр боя эрталаб кўрган зах, нимқоронғи шийпон эсига тушди-ю, яна зардаси қайнай бошлади. Ҳали замон шаршарага учишдан аввал, «Боғи эрам» кафесиди бир пиёла чой ичганларида ҳам уни нимадир қийнаган, Музаффардан ниманидир сўрамоқчи бўлиб, хотирасини «кавлаштирган», бироқ эслай олмаган эди. Энди ўйлаб қараса... эрталабки шийпон экан! Рост-да, мана шу «Боғи эрам»у, тоғдаги мармар қасрларни қургунча ўша шийпонларга қараб, улардаги шарт-шароитни тузатиб қўйишса бўлмасмиди бу «чўл бургутлари»? Албатта, буни Музаффардан бурун «Даштстрой» раҳбарлари ўйлаши керак, бироқ Фармоновнинг бу юриш-туриши, гап-сўзлари, истаса самолётда, истаса вертолётда учишларига қараганда, бу ҳам чакана одамга ўхшамайди-ку!

Расул ўзини гўё қандайдир нопок бир ишга шерик бўлаётгандай сезиб ўрнидан туриб кетди, ҳатто бояги иши, Музаффар ёрдамида ўғлини касалхонадан чиқариб, шаҳарга жўнатиб юборгани ҳам энди кўзига ноҳалол бир нарса бўлиб кўрина бошлади!

Расул, одатда, виждонига хилоф бир иш қилиб қўйса, кетидан доим шундай изтироб чека бошлар, папшадай гуноҳи кўзига филдай кўриниб, ичини ит тирнай бошлар эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди-ю, бу кўшк, бу шоҳона хонада бир зум ҳам турмай, дарҳол жўнаб кетгиси кеп қолди.

Музаффар биллиардхонада экан. У эгнидаги костюми билан бўйнидаги галстугини ечиб, енг шимариб биллиард ўйнамоқда, чамаси, зафар ёр бўлса керак, кайфи чоғ, оғзи қулоғида эди.

— Э, қалай дам олдиларми, ўртоқ профессор? — хушнуд қичқирди у. — Мана, пойқадамнинг ёқди, биродар! Муовинимни дабдала қилдим!.. У шундай деб, қайси бир тошни шарақлатиб урди-да: «Ёмонман-да мен аблаҳ!» деб қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Ҳа, кайфлари сал чатоғроқми? — Музаффар оғайнисини қўлтиқлаб, ўнг қўлдаги эшикка бошлади. — Давлениелари тушиб кетмадими ишқилиб, тушиб кетган бўлса ҳозир кўтариб қўямиз!..

Улар биллиардхонадан чиқиб, дастурхонида одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса муҳайё қилинган бошқа хонага ўтдилар.

Музаффар қадаҳларни тўлдираркан, Расулга юзланиб, қошларини чимирди.

— Ҳа, нечук бурга чаққан одамдай бирдан турқинг ўзгариб қолди? Тинчликми ўзи?

— Ҳа, шу... ўғлимдан безовта бўляпман, — деди Нуриддинов, тўсатдан хаёлига келган бу фикрдан қувониб. — Иситмаси баланд, ахволи жуда оғир эди. Агар рухсат берсанг, кетардим.

— Бе! Ўғлинг алақачон ўзига келиб, Манзурахон билан чақчақлашиб ўтирибди! Ол! — Музаффар қадаҳини қўлига олди. — Сенинг саломатлигинг учун, оғайни!

Расул катта қадаҳга сув қуйиб, бир хўплади-да, жойига қўйди. У чиндан ҳам ҳозир бу шоҳона қасрда ўтиролмай қолган, нимадир унинг юрагини сиқа бошлаган, бироқ бунинг сабаби ўзига ҳам ҳали қоронғи эди. Фақат бир нарсани сезар, назарида, қандайдир қинғир бир ишга шерик бўлаётгандек туюларди. Музаффар ҳам буни пайқай бошлади чамаси, қовоқ-тумшуғи осилганича индамай ўрнидан турди-да, қўлларини орқасига қилиб, ўрдадай хонани бир айланиб чиқди. Чамаси, унинг юрагида ҳам қандайдир аччиқ, аламли тугён жўш урар, бироқ у буни ошкор қилиш-қилмаслигини билолмай гаранг эди.

— Майли, нима ҳам дердик? — деди у, овози

алам билан титраб. — Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Мен ўйлагандимки, бугун... болалик чоғларимизни, қолаверса, бирга жанг қилган оғир йилларни эслаб бир ётиб дардлашамиз деб! Ахир неча йил бўлди кўришмаганимизга?..

Қизиқ, «оғир йиллар» сўзи Расулнинг дилига яна бамисоли илиқ нур бўлиб қуйилди-ю, музлаган юраги яна хиёл ёришди.

— Ранжима, оғайни. Бошқа сафар!..

— Бўпти! Айтяпман-ку, зоримиз бор-у, зўримиз йўқ деб! Фақат битта шартим бор! — Музаффар Расулнинг қаршисида тўхтаб, қаттиқ уф тортди. — Фақат... нега тўсатдан бундай ранг-рафторинг ўзгариб қолди? Аввал бунинг сабабини айтасан, кейин, марҳамат, рухсат бераман кетишга!

Расул: «Бу шартинг қизиқ бўлди-ку!» деб кулишга уринди-ю, кулолмади, унинг ўрнига:

— Ке қўй, — деди ёлвориб. — Бу гапни кейинги сафарга қолдирайлик, оғайни!

— Йўқ! — Музаффарнинг ранги ўчиб, кўзлари ёвқур қисилди. — Шу бугун, ҳозир айтасан! Сен ўйлайсанки, мени ёш бола деб! Йўқ! Ичингда нима бор — дурбинда кўргандай кўриб турибман, Расул!

— Кўриб турган бўлсанг... тагин нимани ўсмоқчилайсан?

— Кўнглингдаги гапларингни ўз оғзингдан эшитмоқчиман!

Расул ўзини босишга уриниб:

— Ке, қўй, оғайни, қийнама мени! — деб ёзғирди.

— Қийнама дейди-я! Сен қийналсанг ёмон, биз қийналсак, ҳечқиси йўқ! Тагин ўзларини адолат куйчиси деб ҳисоблайдилар булар! Қойил сендақа адолатпарвар куйчига!

— Қанақа адолат тўғрисида гапиряпсан?

— Ўша, сенинг дилингдаги адолат! — деди Музаффар кесатиб. Унинг ерга тўшалган юмшоқ новвотранг палосларни аста одимлаб юришида,

кўзларини қисиб, ваҳима аралаш сирли оҳангда гапиришида худди ҳужумга тайёрланган йиртқичнинг ҳаракатлари сезиларди. — Сен ўйлаясанки, бояги қаерлардан, боғ-роғлар шахсий самолётлардан битта ўзлари фойдаланиб, айш қилиб юришибди булар деб! Тўғрими, йўқми?

Расул бирдан жўша бошлаб, мийиғида кулимсиради:

— Башарти...

— Йўқ, башарти эмас, шундай! Худди шундай деб ўйладинг ҳозир!

— Ўйлаган бўлсам... нотўғри ўйлапманми?

— Нотўғри бўлса-ку гўрга, адолатсизлиги куйдиради бу гапларнинг! Сен ўйлайсанки... сен биласанми, «Даштстрой» бир йилда неча миллион сўм ўзлаштиради? Юз миллион сўм ўзлаштирамиз биз!

— Демокчисанки, бу пулларнинг юздан бири ҳам кетмаган бу ишларга деб!

— Йўқ, кетган! Юздан бири эмас, кўпроқ ҳам кетган! Лекин авваламбор, бу ишларга жавоб берадиган «Даштстрой» раҳбарлари бор! Қолаверса... сен ўйлайсанки, бу пуллар осон унган деб! Ўзи келган деб ўйлайсан бу пуллар! Бу миллионлар мана шу боғларда унган! Тоғдаги қасрларда, мана шундай тўкин дастурхон атрофида, дўстона суҳбат ва катта баҳс тортишувлар чоғида унган бу пуллар!

Нуриддиновнинг юзига қон тепиб, назарида вужудидан ўт чиқиб кетгандай бўлди.

— Бундан чиқди... — у «ҳаром» дейишга тили бормай, гап қидириб дудуқланди. — Бундан чиқди, ноҳалол эканда, бу юз миллионлар!

Музаффар, ранги ўчиб, бошини аллақандай сарак-сарак қилди.

— Сен ва сенга ўхшаганларга қолса ҳамма нопок, ҳамма ноҳалол!.. Аммо шуни миянгга қуйиб қўйгинки, агар ҳамма жойда сенга ўхшаган расмиятчи закончилар ўтирадиган бўлса... бу дашти азим бундан ўттиз йил аввал қандай тиканзор бўлса,

ҳозир ҳам худди шундай шўр босиб, дашти бедаво бўлиб ётарди. — Музаффарнинг юраги қандайдир пинҳона бир дардга тула экани сезилиб турар, бироқ у бу дардларини ошкор қилишга журъат этмас эди. — Чорак аср умримиз кетди бу даштга! — деди Фармонов, тўсатдан аллақандай ўксиб. — Энг яхши йилларимизни бағишладик унга! Аммо сенга ўхшаган дўстларим... раҳмат ўрнига маломат тошини отишгани отишган!..

Нуриддинов қалтираган қўлларини стол тагига яшириб, гапни ҳазилга буришга уринди.

— Нега энди фақат маломат тоши бўлар экан? Мана, китоб ҳам ёзилибди-ку, ахир!

— Мен уларни айтаётганим йўқ! — деди Фармонов, чамаси «улар» деганда китоб муаллифини назарда тутиб. — Мен сендақа... Шоввоз билан сендақа фронтчи қадрдонларимни айтяпман! Сенлар ўйлайсанларки, осмонда юрибди Музаффар деб! Ўзи бек, ўзи хон, деб ўйлайсанлар сенлар! Ҳолбуки, мен шу бутун, ижозат беришса, шу бугуноқ бошимни олиб қочардим бу дашти бедаводан!

Музаффар, гўё юраги ўт олиб кетаётгандек, тўлдириб бир пиёла сув ичди-да, уёқдан-буёққа юра бошлади:

— Зотан, танаси бошқа дард билмас, деганлари рост экан, овайни! Тунов куни биттаси келди. Академик эмиш! Каттакон бир институтнинг мутасаддиси, тупроқнинг пири эмишлар. Хўжайинлар у кишини ҳам менга топширдилар. Мен ҳурматларини бажо келтириб, сенга ўхшаб самолёту вертолётларда айлантириб роса меҳмон қилсам... ахир пировардида нима дейди де, хумпар? Бу, дейди, ҳаммаёқни бир хил экин қилиб, монокультура қилиб юборибсиз-ку! Бу кетишда ернинг аҳволи нима бўлади, дейди-я, муттаҳам!

Нуриддинов бутун гавдаси билан олдинга талпиниб:

— Тўғри гапни айтибди-ку, нега муттаҳам бў-

ларкан? — деб сўради. Фармонов лабини ҳимариб, истеҳзоли кулди:

— Ана, айтдим-ку, танаси бошқа дард билмас деб!.. Мард бўлса... бу гапни менга айтиб нима қилади? Катталарга айтсин! — Музаффар шундай деб яна қадаҳга қўл чўзган эди, Расул унинг қўлидан шишани шартта тортиб олди.

— Йўқ, тўхта! Бу гапни бошлаган мен эмас, ўзинг бошладингми, охирига ҳам ўзинг етказ! Аввал айт, унинг гапи тўғрими ё нотўғрими?

— Қайси гапни айтяпсан?

— Тупроқ ҳақидаги. Бу аҳволда кетаверса, чўлда на боғ қилинса, на беда экилса, йигирма йилдан кейин бу тупроқ нима бўлади? Ҳозир ҳаммамизни боқаётган, бўлгуси авлодларимизни ҳам боқадиган бу ернинг аҳволи нима бўлади? Нимаси нотўғри бу гапнинг?

— Тўғри! Аммо-лекин...

— Йўқ, «аммо-лекин»ингни тўхтатиб тур! Сен менга аввал ҳақиқатни айт!

— Ҳақиқат ўшаники! Аммо-лекин... йигирма йил кейин нима бўлади, буни ким ўйлаган эди илгари?..

— Ана энди дилингдаги гапинг тилингга чиқди! Йигирма йил кейин нима бўлади? Буни ўйлаш хаёлларингга ҳам келмаган сенларнинг!

— Сен-чи? Сен қарши борармининг бу ишларга?

— Билмадим! Аммо мен, ҳар қалай, сенга ўхшаб, ҳақиқатни айтгани учун пок бир одамни муттаҳам деб атамас эдим!..

— Хўп, яна қанақа даъвонг бор? Ҳаммасини айт! Тўкиб сол ҳаммасини!

— Менинг даъвом сенга эмас, бошлиқларингга! Айтаверсам... даштдаги дала шийпонлар қай аҳволда? Бирор марта бориб кўрдиларингми? Одамлар, айниқса шаҳардан чиққан ҳашарчиларнинг арз-додларини сўраб бордиларингми бирор марта?

Фармонов чаён чаққан одамдай ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Нега энди бизни ҳеч нарсадан беҳабар гўрсўхталар, деб ўйлайсан?

Музаффар, азбаройи бўғилиб кетаётган одамдай, гулдор галстутини юлқиб ечди.

— Эҳ, Расул, Расул! Нимани ҳам биласан сен? — деди у, фигони чиқиб. — Бу ерларда нималар бўляпти? Сен қаёқдан биласан? — Ҳозир ҳамманг мард, ҳақгўй, адолатпарвар! Гўё бу ишларнинг бошида ким турганини билмагандай биздақа шўрликларнинг бошида ёнғоқ чақасанлар! Аммо лекин тўйдан кейин ногора не керак? Агар мард бўлсаларинг ўша собиқ хўжайин тирик пайтида айтинглар эди бу заҳар-заққум гапларингни! Катта олимсан, ёзувчисан, нега оғзингга толқон солиб юрдинг ўша маҳалларда?.. Қани ғиринг деб кўргин эди, кўрардим қаёқларда юрардинг ҳозир?

Музаффар тўсатдан диванга чўкиб, худди юраги тарс ёрилиб кетаётгандай яна алланималарни куюниб, бўғилиб гапирди. Лекин унинг гаплари нечундир Расулнинг қулоғига кирмай қолди. Ногаҳон унинг кўз олдига Музаффар айтган одам келди: бир қарашда жуда мулоим кўринадиган, лабидан табассум аримайдиган собиқ «хўжайин» иродасига қарши борган ҳар қандай одамни янчиб ташлашга қодир, бу ишда шафқат нималигини билмас эди. У ёзувчи, санъаткорларни тез-тез чақириб турар, улар билан гурунглашишни хуш кўрарди. Кўплар бу суҳбатларга таклиф қилинганларидан бошлари осмонга етар, таклиф қилинмаганлар доғда қолиб, ўзларини қўйрга жой тополмай юришар, Расул эса бу гурунглاردан юраги безиллар, бирор-бир баҳона топиб, уларга бормасликка ҳаракат қиларди. Чунки аввал бошда жуда дўстона бошланадиган бу суҳбатлар, ахир пировардида марҳумнинг таъна-маломатлари билан тутарди. Собиқ раҳбар айниқса, бир нарсадан — адиб ва санъаткорлар унинг бошчилигида қилинаётган улкан, оламшумул ишларни кўрмаётганларидан ёки кўрсалар ҳам бу ҳақда

ёрқин асарлар ярата олмаётганларидан ранжир, бу ҳақда гапирганда лаблари аламдан пирпираб, овози совуқ таҳдид билан янграб кетарди. Ажабо: табиат у одамни шундан яратган эдики, кўзи фақат улуғ қурилишларни, буюк «зафар»ларни кўрар, боя Расул кўрган ва дил-дилидан ранжиган хароб шийпонлар, юпун қишлоқлар негадир назарига тушмас эди!

Ҳануз кўз олдидан кетмайди, бундан бир йил аввал, вафотидан бир-икки ҳафта муқаддам, марҳум хўжайин адиб ва санъаткорларни яна таклиф қилди. Ўша йили куз айниқса қаттиқ келган, ноябрнинг ўрталарига бормасданоқ бутун Ўзбекистонни қалин қор босган, план эса ҳали тўқсонга ҳам бормаган эди.

Собиқ хўжайин уларни деворларига катта ҳариталар осилган, тўрдаги столлар машҳур кишилар, заводлар, институтлар ҳадя қилган ғаройиб буюмлар билан тўлиб кетган улкан кабинетининг қоқ ўртасида типпа-тик туриб кутиб олди. Унинг аллақандай қисилган кўзлари эшиқдан кираётган одамларга эмас, жанубга қараган катта деразаларга, тўғрироғи, ташқарида бетиним ёғаетган қорга тикилган, чамаси, агар қўлидан келса, осмони фалакни қоплаган қора булутларни ғажиб ташласа! Ниҳоят, у нигоҳини деразадан узиб, одамларга қаради, қовоғини очмай, дарҳол мақсадга ўтди:

— Мен сизларни чақиришимдан мақсад, оби ҳавони кўриб турибсизлар, — деди у, овозини аллақандай ички бир ғазабдан титраб. — Аммо қор ёғмоқ тугул тош ёйса ҳам «олтин қўллар» яратган оқ олтинни бир чаноғини қолдирмай йиғиб олишимиз шарт! Ажойиб меҳнатсевар пахтакорларимизнинг қатъий аҳди шу! — Хўжайин ўша кунлари Хоразм ва Қорақалпоғистонни айланиб қайтган экан, ўша жойларда кўрган ва уни қаттиқ ҳаяжонга солган икки воқеани гапириб берди.

— Бундан уч кун аввал Хоразм далаларини айланиб чиқдим. У ерда ҳам бу лаънати... лаънати қор

ёғяшти. Бир жойга келсам, йўл бўйидаги пахтазорда, соқоллари кўксига тушган бир гуруҳ мўйсафидлар пахта теришяпти. Бошларида телпак, устларида қалин чопон, бўралаб ёғаётган қорни писанд қилмай пахта теришяпти. Дарҳол машинадан тушиб, битта-битта саломлашиб чиқдим. Қарасам, саксонларга бориб қолган бир мўйсафид, чап оёғи ўрнига ёғоч протез (кейин билсам, оёғини урушда йўқотиб келган ногирон экан!) кийган бош кўтармай ишлаяпти. Бундоқ қарасам... яна бир мўйсафид ўнг қўли ўрнида резинка қўлқоп (у ҳам Ватан уруши ногирон экан), чап қўли билан пахта теряпти! — ҳикоя шу ерга келганда марҳум овози тўсатдан дарз кетиб, кўзига филт-филт ёш олди-ю, ўзини аранг босиб олиб, давом этди. — Хоразмдан Қорақалпоғистонга ўтдим. У ерда ҳам шу лаънати қор! Нукусга яқинлашганимизда атроф ғира-шира бўп қолди. Машина фараларини ёқдик. Бир пайт қарасам, йўл бўйидаги пахтазор чеккасида бир хотин, ғўзалардаги қорни этиги билан тепиб тушириб, бошини кўтармай ишлаяпти! Дарҳол машинани тўхтатишни буюрдим. Аёл билан кўришдим. Аёлдан нарироқда бўйлари ғўза тенги иккита болача, улар ҳам ойиларидек, этикчалари билан ғўзаларни тепиб, пахта теришяпти!.. Суриштирсам аёл — муаллима экан. Болачалар унинг ўз фарзандлари, эгизак туғилган ўғилчалари экан. Улар биринчи синфда ўқишар экан. Аммо вақтинча ўқишни қўйиб, теримга чиқишган экан. Мен аёлдан сўрадим:

— Сиз-ку ўқитувчи экансиз, вазиятга тушуниб, мактабни қўйиб теримга чиқибсиз. Бу болачаларни ким мажбур этди ишга чиқишга?!

Шунда аёл бошини мағрур кўтариб:

— Буларни ҳеч ким мажбур этмади! — деб жавоб берди. — Менинг болаларим виждон даъватига бўйсуниб чиқишди теримга! — Ҳикоя шу ерга етганда каттакон, тагин боягидай овози қалтираб кетди-ю, яна ўзини тутиб олиб, тақлиф қилинган адиб ва санъаткорларга синовчан тикилди. — Сизлар

эса, шундай инсонлар билан ёнма-ён туриб, уларнинг қаҳрамонона ишларини тарғиб қилиш ўрнига... ётибсизлар уйлaringизда биқиниб!.. Уят сизларга!.. Эртадан бошлаб... ҳамма газета, радио ва телевидение сизларнинг ихтиёрларingизда! Ёзинг! Гапиринг! Пахтакорларимизни янги-янги зафарларга чорланг! Мана, ажойиб ёш адибимиздан ибрат олинглар! — Хўжайин шундай деб, суҳбатда иштирок этаётган ёш шоирнинг пешонасидан ўпди!..

Маълум бўлишича, бу суҳбатдан икки кун аввал ёш адиб телевизорга чиқиб гапирган ва марҳум айтганидек, пахтакорларни янги ғалабаларга илҳомлантирган, қор ёғмоқ тугул тош ёкса ҳам олтин қўллар яратган оқ олтиннинг бир чаноғини ҳам қолдирмай териб олишга чорлаган экан, марҳум эса унинг бу чиқишини обком дачасида ўтириб кўрган экан!..

Расул ўшанда бир чеккада туриб собиқ хўжайин ҳикояларини эшитар ва хатти-ҳаракатларини кузатаркан, харчанд уринмасин, бир нарсани ҳеч илғаб ололмас эди: шу тобда у актёрлик қиялпими ё қор тагида қоронғида пахта тераётган мурғак болачаларини теримга олиб чиққан аёлнинг гапларига астойдил ишонганми? Наҳот у шу ёши, мансаби, ақли заковати билан, бу ишлар ўша жойлардаги раҳбарларнинг унинг келишига тўғрилаб «яратган» сохта спектаклари эканига фаросати етмаса? Наҳот ногирон чоллардан тортиб, биринчи синф болаларигача тиззадан қор кечтириб, эрта тонгдан то шомгача пахта тердириш... бу мислсиз ватанпарварлик эмас, мислсиз шафқатсизлик эканини тушунмаса?..

Ҳа, ниқобга устаси фаранг эди собиқ хўжайин! Расул кейинчалик ўйлаб қараса ўша даврдаги кўп нарсалар, йил бўйи кети узилмайдиган фестиваллардан тортиб, адабиёт байрамларигача, ҳатто ҳамма жойга қуриб ташланган беҳисоб ҳайкал ва ёдгорликларгача — ҳамма-ҳаммасини зўр маҳорат билан яратилган улкан бир ниқоб экан! Оғир меҳнатни, юпун қишлоқларни, кузги ўқиш пайтларида уч ойлаб эшикларига отнинг калласидек қулф осилган

мактабларни кўрсатмаслик учун моҳирона ясалган улкан ниқоб!..

Расулнинг хаёлини аллақандай хирилдоқ овоз бўлиб юборди. Музаффар диванда донг қотиб ухлаб ётар, унинг хурраги, чамаси, нариги хоналарда ҳам эшитиларди!..

Собиқ хўжайин ишонган югурдаклардан бири! Хўжайин буларга, булар марҳум хўжайинга ишонган!..

Расул маъюс хаёлга чўмиб, эски қадрдонининг тепасида бирпас турди. У бир ўйи ётиб қолмоқчи ҳам бўлди, кейин эртага Белобородов билан учрашишга аҳдлашгани эсига тушди-да, кетишга қарор қилди. Фармоновнинг муовини унинг гапини икки қилмай, дарҳол «Волга» топиб келди. Нуриддинов машинага ўтираётганида тўсатдан куёви Беҳзод қураётган ёдгорликни — у шу атрофда бўлиши керак! — бориб кўрмоқчи эканини ёдига тушди. Бироқ ёдгорликни кўришга вақт қолмаган, уёқда Ойсулув учун касалхонадан жой топиш масаласи ҳам бор эди.

Расул қўлини бир силтаб, машинага чиқди.

Олтинчи боб

Беҳзод томоғи қақраб, оғзи қуруқшаб уйқудан уйғонди-ю, анчагача қаерда эканини тушунолмаётди. Чап қўли гипсланганми, зилдай оғир, бутун аъзойи бадани худди от туёқлари тагида қолгандай, қақшаб оғирди.

Деразадан тушиб турган ой шуъласида хона кундузгидай ёп-ёруғ ва бўм-бўш эди. Қаршисидаги оқ чойшабли каравотда ҳеч ким йўқ, ўртадаги тумбочка устида аллақандай синиқ шишачалар, ердаги тувакда қонга бўялган пахта ва дока қийқимлари кўзга чалинар, қўланса дори ҳиди димоққа гуп-гуп урарди.

«Шифохона!»

«Шифохона!» сўзи миясида чақмоқдай чақнаган заҳоти Беҳзоднинг кўз олдига паға-паға тутун билан қопланган, ғала-ғовур ресторан келди-ю, бўлиб ўтган воқеа бутун тафсилоти билан лоп этиб ёдига тушди...

Беҳзод иккита ёрдамчиси билан ресторанга «ғалаба»ни ювиш учун кирган эди. «Ғалаба» деганлари, кўп тортишув ва қийинчиликлардан кейин кўкламдан бери қураётган ёдгорликлари, кеча, ниҳоят, асосан битган, фақат сўнгги, нозик ишлари қолган эди.

Ёдгорликка буюртма берган «Даштстрой» катталари бошда монументни шаҳар марказидаги паркка ўрнатмоқчи бўлишган, ҳатто бунинг учун бир нечта бино бузиладиган бўлса ҳам ўз гапларида қаттиқ туриб олишган эди. Беҳзод эса жой қидира-қидира, охири бир томони тоғларга, бир томони марказга қараб кетадиган катта магистраль йўл бўйидаги маҳобатли бир тепаликни танлаган эди.

Энг муҳими, Беҳзод ёдгорликнинг сурати ва эскизларини кўрсатаркан, бўлғуси монумент ҳақида шундай аниқ тасаввур бера олдики, бундан ҳайратга тушган хўжайинлар ўша ернинг ўзидаёқ маблағ-паблағ масалаларигача ҳал қилиб, иш бошлаб юбориш имконини яратиб беришди.

Рост, Беҳзоднинг лойиҳаси ва эскизларини тасдиқлайдиган мутасадди ташкилотлар, гарчи бу лойиҳаларни ўн марта «кўриб чиққан» бўлса ҳам ҳар хил баҳоналар билан «оқ йўл» бермай, ҳануз пайсалга солиб келмоқда. Аммо бу нарса Беҳзодни кўп ҳам изтиробга солаётгани йўқ. Авваламбор, унинг катта бўлмаса ҳам анча машаққатли ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатадики, фақат ёмон асарларгина эмас, гоҳо истеъдодли асарлар ҳам қаршиликсиз рўёбга чиқавермайди, аксинча, баъзан истеъдод қанчалик ёрқин бўлса, қаршилик ҳам шунчалик кучли бўлади. Лекин буни яхши билгани ҳолда, кечалари уйғониб кетиб, хаёлан яратаётган асарини

нигоҳи олдида ўтказаркан, уни бир нарсга қаттиқ қийнайди, у ҳам бўлса Беҳзоднинг лойиҳасини тасдиқдан ўтказмай, ҳар хил баҳоналар билан пайсалга солиб келаётганлар орасида... талабалик йилларида орттирган энг қадрдон дўсти Шерзод Комилов ҳам бор!

Беғубор, масъуд ёшлик чоғларида улар шу қадар яқин, қил ўтмас дўст эдиларки, ҳамма уларни «эгизак даҳо» деб аташарди. Энди эса... майли, бу ҳам ўтиб кетар! Чунки Беҳзод Нусратов бир нарсга имони комил: унинг ёдгорлиги, агар одамлар айтганидек, ҳақиқатан баркамол асар бўлса, битта Шерзод Комилов эмас, мингта Шерзод қаршилик қилса ҳам, барибир тан олинади, бугун бўлмаса эртага, бу йил бўлмаса ўн йил ўтгандан кейин бўлса ҳамки, бари бир тан олинади, агар истеъдодсиз бўлса... унда бундай асар бошқалар тугул унинг ўзига ҳам керак эмас!

Энг муҳими, «Даштстрой» бошлиқлари ёдгорлик лойиҳасининг қаердадир тасдиқланиши кераклигини суриштириб ҳам ўтирмасдан (модомики, лойиҳа бор, демак, у тасдиқдан ўтган, деб ўйлашган бўлса керак!), иш бошлаб юбориш учун кўкламдаёқ ҳамма имкониятларни яратиб беришди.

«Даштстрой» деганлари шундай бой ташкилот эканки, Беҳзод нимани илтимос қилса, оғзидан чиқмасданоқ муҳайё қилишади. Мармар деса — мармар, ноёб тош деса — тош, аъло нав цемент деса — цемент, темир ускуналар деса — ускуналар, ҳаммасини дарҳол топиб беришарди. Ҳатто махсус устахона очиб, қолип ясайдиган асбобларгача келтириб беришди. Агар «Даштстрой»дай бой ташкилот бўлмаганда Беҳзод бу улкан асарини ниҳоясига етказиш уёқда турсин, ҳатто бошлай олмас ҳам эди!..

Беҳзод сўнгги етти-саккиз ой кечаю кундуз фақат ижод билан бўлиб, фақат асари устида ўйлаб, илгариги бетартиб, беҳаловат ҳаётдан ўзини батамом тийган эди. У ҳатто Нигора билан кўришиб, бир «ёрилмоқчи» ҳам бўлиб, уни соғиниб юрганди.

Шунинг учун ҳам кеча ресторанда шогирдлари ва ёрдамчилари қанча қисташмасин, шампандан «нари ўтмасдан», нафсини тийиб ўтирган эди, бир маҳал залга Фотиҳ Музаффаров кириб келди. У исмига монанд ўзгача виқор билан, гўё бу шаҳарни ҳозиргина забт этган фотиҳи музаффардай, уч-тўрт киши қуршовида дабдаба ва асъаса билан кириб келди. Фотиҳ эшикда кўриниши билан зал бошлиғи-ю, бир неча официантлар уни «дув» этиб қуршаб олишди. Ресторанда жой йўқ экан, бирпасда қаердандир стол-стуллар топиб келишиб, махсус жой қилиб беришди. Қасдига олиб, бу махсус жой, Беҳзодлар ўтирган столга яқин эди.

Фотиҳ сершовқин, серзавқ шериклари даврасида, ўша жойга ўтаркан, Беҳзодни кўриб қолиб, билинар-билинемас бош ирғаб салом берди. Сал ўтмай Фотиҳларга хизмат қилаётган официантка бир шиша шампань билан баркаш тўла мева-чева кўтариб келиб, «Фотиҳ Музаффаровичдан алангали салом» топшириб кетди.

Беҳзод бўй-бастдан худо берган бу хушқад манман йигитни яхши танир, у билан Нигора ўртасида бўлиб ўтган нозик муносабатларидан ҳам бохабар, ҳатто сўнгги пайтларгача Нигорани ундан рашк қилиб юрарди. Ростини айтганда, хотини билан ораларидаги низога бир жиҳатдан унинг «Отеллодан бешбаттар» мана шу рашкчилиги ҳам сабаб бўлган эди. Боз устига, Беҳзод бу бойвачча директор бир неча марта Нигорани йўқлаб тоққа борганини эшитган, эшитиб, ич-ичидан зил кетган эди. Шу боисми, бошқами, Фотиҳни кўриб, кўнгли баттар хира бўлди. Бу ҳам етмагандай, сал ўтмай, Фотиҳ унинг ёнига келиб ўтирди. Беҳзодни мақтади, ноёб истеъдоди олдида тиз чўкишга тайёр эканини, бу ерда қилаётган улўғ ишларидан бохабарлигини айтиб, қадаҳ кўтарди... Кейин эса, гарчи Беҳзод сўрамаса ҳам Нигорадан гап очди, уни тоғда кўрганини айтди. Бу гап Беҳзоднинг усиз ҳам безиллаб турган яраси-

га туз сепгандай бўлди-ю, аввал қўлидаги сув тўла қадахни Фотиҳга қараб отди. Фотиҳ, агар янглишмаса, чап бериб қолди, бироқ шиша деразага тегиб, ойна чил-чил синди-ю, ресторан тўс-тўполон бўл кетди. Қаёқдандир қўлларига қизил латта боғлаган дружиначилар пайдо бўлиб, уни судраб кетишди. Уёғи нима бўлди? Ойнаванд эшикдан чиқаётганда ё у қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлди, ё кимдир, чамаси Фотиҳнинг югурдакларидан бири, оёқ қўйди-да, Беҳзод қоқилиб кетиб, ойнаванд эшикка бориб урилди. Эшикнинг ойнаси чил-чил синди, Беҳзод эса суруниб кетиб йиқилди, йиқиляётганда қўли қайрилиб, кўзларидан ўт чиқиб кетди...

Ундан уёғи — бир неча вақт ёдида йўқ. Фақат уст-боши қон, милиция хонасида ўтиргани эсида. Сал ўтмай милиция хонасида Фотиҳ Музаффаров пайдо бўлди. У сўроқ қилаётган капитанни чеккага тортиб алланималар деди. Чамаси, уни қутқариб қолган ҳам Фотиҳ бўлса керак, мана, ҳушёрхонада эмас, касалхонада оппоқ тўшақда ётибди!..

Беҳзод тўсатдан қуюндай чарх уриб келган аламли туйғулардан бетоқат бўлиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, чап қўлидаги овриқ зўридан кўзларидан юлдузлар сочилиб, жойига бемажол йиқилди.

Унга нима бўлди? Нима бўляпти ўзи? Шу кетишда турмуши, келажаги, оиласи, ижоди нима бўлади? Ижод ҳам қуриб кетсин, севикли фарзандларининг тақдири нима кечади? Яна бу кўргуликни қарангки, Беҳзод ўзи бу бетартиб, беҳаловат ҳаёт чангалидан қутулдим, деб қувониб юрганида содир бўлди-я, бу иш! Ресторанга боришга бало бормиди унга? Наҳот Беҳзод шунчалик иродасиз, шунчалик бесубутбебурд бўлсаки, бу чиркин эҳтирос исканжасидан тоабад қутула олмаса?

Йўқ, бу аламли, шафқатсиз ўйлар Беҳзоднинг хаёлига биринчи марта келаётгани йўқ. Гоҳо Нигоранинг меҳри, эркалашлари, илтижолари кўз ёшларидан кейин ҳам бу нотинч ўйлар Беҳзоднинг юрагини

кўп кемирган, виждонини кўп зирқиратган! Ҳатто уни кўтар-кўтар қилгувчи ҳамтовоқларининг ҳамду саноларидан арши аълога чиқиб кетган пайтларида ҳам бу ўйлар уни батамом тарк этган эмас, айниқса ишлаш, ижод қилиш истаги уйғонган чоғларида Беҳзодни қаттиқ эзган. Шундай пайтларда у энг қимматли дақиқалар, ижод қилиш, яратиш учун табиат ўзи инъом этган бебаҳо онлар беҳуда ўтиб кетаётганини айниқса қаттиқ ҳис этар, сўнг, уни улуғлаб айюҳаннос солган ҳайбаракаллачилари даврасини тарк этиб, ишга шўнғигиси, бутун вужуди билан, бутун ташна қалби билан кечаю кундуз ётиб ишлагиси келарди. Аҳён-аҳёнда бунга муваффақ ҳам бўларди: шунда устахонага бекиниб олиб, эшигини ҳеч кимга очмасдан, ойлаб ишлар, фақат сув ва қаттиқ нон билан кун кечириб, ижод дарёсига шўнғиб кетарди! У фақат бир одамга, Нигорагагина эшигини очарди. Нигора ҳам дарров кела қолмас, Беҳзод соғинганини, соғинганда ҳам икки кўзи унинг йўлида, зориқиб кутаётганини билгандагина аста эшигини тақиллатиб кириб келарди. Шунда Беҳзод Нигора эмас, офтоб кириб, устахонаси чарақлаб кетгандай туюларди. Одатда, бир неча ой давом этадиган айрилиқлар, гина-қудуратлардан кейин бўладиган бу висол онлари, гарчи такрор-такрор содир бўлса ҳам ҳар сафар аллақандай ёруғ нурга тўлиб, кўз ёши аралаш табассумлар, никоҳ кечасидагидай эҳтиросли бўсалар билан тугарди. Бу чароғон нур бир неча ойгача Беҳзоднинг катта, лекин тугаган ва тугамаган суратлар, битган ва битмаган ҳайкаллар, мрамару оҳак ва бўёқларга тўлиб кетган совуқ устахонасини офтобдай илтиб, фақат аёл меҳригина бахшида қила оладиган ғалати бир файз ва илиқлик олиб кирарди. Пала-партиш қалашиб ётган асарлар, асбоб-ускуна, ҳаммаси жой-жойини топиб, ажиб бир тартиб ўрнашар, столларда нозик гулдасталар, деразаларда оппоқ, ҳарир дарпардалар пайдо бўлар, киши ишлаган сайин ишлагиси ке-

ларди. Кейин... кейин яна нимадир рўй берарди-ю, яна ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетарди. Бирда не азоблар билан яратган асари ўзига ёқмай, тўсатдан оғир тушкунликка тушиб қолар, бирда аксинча, асари атрофида шунадй шов-шув кўтарилардики, устахона бамисоли бир қадамжойга айланарди. Нигора албатта уни яна тарк этар, у кетиши билан столдаги гулдонлар чил-чил синиб, гўзал гулдасталар қайгадир йўқолар, оппоқ дарпардаларни кир босар, устахонаси эса Беҳзоднинг истеъдоди олдида «тиз чўкувчи» таниш ва нотаниш «санъат шайдолари» маконига айланарди. Рост, гоҳо машъум, беҳаловат кунларда айниқса уйқусиз тунларда, Беҳзоднинг қалбини яна виждон азоби кемириб қолар, нотинч хаёлида эса ҳатто соғ пайтларида ҳам калласига келмайдиган ғаройиб образлар гужғон ўйнай бошларди. Шундай пайтларда у кечалари сапчиб туриб, хаёлини банд этган бу образларни қорозга туширишга киришарди-ю, тунлар кунларга уланиб кетганини сезмай ҳам қоларди. Қизиқ, унинг бу ишлари баъзан ҳушёр пайтида яратган асарларидан ҳам яхши чиқар, бу нарса унда аллақандай илоҳий бир куч ва сеҳр бор, деган сохта шов-шувларга сабаб бўларди. Бироқ Беҳзод уни қуршаб олган мухлис-ларнинг айёҳанносларидан сармаст бўлиб ўтирган чоғларида ҳам доим ўша туйғудан — ижод онлари беҳуда кетаётганидан изтироб чекарди. Тўғриси, ҳар сафар уни беҳаловат ҳаётдан қутқариб, ижод соҳилига олиб чиқадиган куч ҳам шу туйғу — иш-лаш, ижод қилиш истаги бўларди!.. Аммо илгари нималар содир бўлмасин, Беҳзод бунчаликка бормаган эди!.. Наҳот у шунчалик иродасиз, бесубут ва беқарор бўлсаки, охир-пировардида касалхонага тушиб, бу аянчли аҳволда ётса?.. Нигора туфайли рақибига айланган бу манман, калондимоғ бойвачча билан пачакилашиб қолса-да, у киши «олижаноблик» қилиб, уни ҳушёрхонадан қутқариб, шифохонага жойлаб кетса?

Бу машъум, бачкана воқеа Нигоранинг қулоғига бориб етса нима бўлади? Ораларидаги дутор торларидай нозиклашиб қолган охирги ришталар ҳам узилиб, Беҳзоднинг сўнгги умидлари ҳам чил-чил синмасмикин? Ахир, Нигорадан бурун унинг ўзи, ораларидан нималар ўтган бўлмасин, ҳамон Нигорадан кўнглини узолмайди-ку? Қаерда бўлмасин, бир кун Нигора, кўзларида ёш, тўсатдан кириб келиб, бағрига отилишини кутади-ку! Беҳзоднинг ўзи ҳам шундай қилишга тайёр, Нигоранинг пойига тиз чўкиб, ундан кечирим сўрашга тайёр, бироқ Нигоранинг раддиясидан қўрқиб, бунга журъат этолмайди...

Тавба!.. Қачон унга ақл киради? Унинг ёшида чин истеъдодлар бу дунёнинг ҳамма лаззати, сохта шон-шуҳрати, чиркин одамларнинг чиркин мадҳияларидан юз ўтириб, бор салоҳиятларини ижодга бағишлаган ва шу сабаб эл-юрт ҳурматига сазовор бўлишган! Унинг ёшида ҳазрат Навоий... э, ҳазратларнинг руҳини безовта қилиб нима қиласан, тентак? Шу бугун ҳам сенинг ёшингда, сохта довруғларга учмай, майда эҳтирослар гирдобига тушмай, катта ишлар қилаётган истеъдодлар озми?.. Энг ёмони шуки, бу кўнгилсиз воқеа шу кунларда Беҳзоднинг ўзи ҳам ижод тўлғовида қийналиб юрган бир пайтда, хаёлан алақандай ғаройиб образлар «тутқуни»га тушиб, уларни гўё тирик одамларни кўргандек кўриб, вужуд-вужуди билан ҳис этиб, улуғвор асарга айлантираётган бир паллада рўй берди!

Мана ҳозир ҳам, Беҳзод қилаётган ишини ўйлаши билан кўпдан бери тинчлик бермай келаётган образлар яна ёпирилиб келди-ю, гўё унга таъна қилаётгандай, нигоҳи олдида саф тортиб туриб олишди.

Ана, эни ўн, бўйи беш метр келадиган муаззам ёдгорликнинг қоқ ўртасида... яраланган жангчи сиймоси. Йўқ, бу шунчаки жангчи эмас, урушда ҳалок

бўлган икки тоғасининг биттаси, тўғрироғи, кенжа тоғаси!.. Рост, урушдан кейин туғилган Беҳзод тоғаларини кўрмаган. Фақат уларнинг суратларинигина кўрган. Негадир, эҳтимол бувиси билан ойисининг ҳикоялари туфайлидир, кенжа тоғасининг сурати дилига айниқса қаттиқ ўрнашиб қолган. Тоғаси бу суратга Эльба соҳилида, уруш тугашига бор-йўғи икки ҳафта қолганда тушган. Кўкраклари орден ва медалларга тўла, елкаларида заррин лейтенантлик погонлари, сочлари шамолда тўзриган тоғаси, қандайдир баланд тепалиқда туриб, пастда, дарё бўйида ёнбошлаб ётган дўстларига қўл силки-тиб, нимагадир қаҳ-қаҳ отиб куляпти.

Бутун вужудидан ёшликка хос бахт туйғуси ва аллақандай шиддат ёғилиб турган бу қийғирбурун, хушқад, барваста йигит бир кундан кейин ўзи қаҳ-қаҳ уриб кулиб турган шу тепалик, шу соҳил бўйида ҳалок бўлишини билмайди, кўринишидан бу мудҳиш туйғу унга батамом ёт, акс ҳолда ўзини бунчалик бахтиёр ҳис этмас эди! Эльба соҳилида хушнуд кулиб турган бу йигитнинг бир кун кейиноқ ҳалок бўлгани сурат кетидан қувиб келган машъум қорахатдан маълум. Тоғасининг сурати Эльба соҳилидан ўн биринчи апрель куни «жўнаган» бўлса, мудҳиш қорахат ўн иккинчи апрель куни кетган. Почта эса, ўз одатига зид, иккала хатни кетма-кет етказгану ҳали ўғлининг дийдорига тўймай, суратни қайта-қайта ўпиб ётган хаста кампирнинг юрагини пора-пора қилиб қиймалаган!

Марҳум бувиси узун бўйли, қотмадан келган, қўллари қора меҳнат туфайли таёқдай қаттиқ, шиддатли аёл эди. Унинг эри, Беҳзоднинг буваси, урушдан аввал кўпкарида, от тагида қолиб оламдан ўтган, кампир уч фарзанди, икки ўғил, бир қизини бир ўзи боқиб вояга етказган. Тўнғич ўғли эр етиб, энди уйланганида уруш бошланган, ундан фарзанд қолмаган.

Шундай қилиб, урушнинг бошида энди уч фар-

зандни тарбиялаб, одам қилган кампир урушнинг охирида биттагина қизи, Беҳзоднинг онаси билан қолган. Беҳзод эса урушдан кейин туғилган эди!..

Кампир оламдан ўтганида Беҳзод борса ўн бир-ўн икки ёшга борган, ё тўртинчи, ё бешинчи синфда ўқир эди. Ҳануз эсида: қаҳратон қиш эди. Тўсатдан шамоллаб қолган кампир катта совуқ уйнинг тўрида (битта тунука печка улкан чорхари хонани исита олмас эди) икки кўзи эшиқда, қалин тўшакка ўраниб, Беҳзоднинг йўлини пойлаб ётарди. Беҳзод биларди — бувисининг ёстиғи тагида кенжа тоғасининг таниш сурати сақланарди. Бувисининг айтишича, тоғаси яхши кўрган қиз, урушдан кейин бошқа бировга турмушга чиқаётганида уни йўқлаб келиб, бир кеча кампирнинг ёнида ётиб, бу хатларни йиғлай-йиғлай унга ташлаб кетган эмиш!..

Кўзлари ичига ботиб, узун бурни сўррайиб, ўзи қоқсуяк бўлиб қолган кампир, Беҳзод эшиқдан кириб келиши билан ғамли нигоҳини шифтдан узиб, унга ёш боладай кўзлари мўлтираб қарарди:

— Келдингми, кўзичоғим? Ке, ёнимга ўтир! — дерди у ва қоқсуяк кўлларини ёстиғи тагига суқиб, ёнғоқ ё туршак солинган халтасини оларди.

Беҳзод билар — бувиси бу туршакларни унга тоғасининг хатларини алдаб-авраб ўқитиш учун берарди. Чунки Беҳзод — энди ҳар эслаганда юраги бир зирқирайди — бу хатларни ўқийвериб, ҳар бир сўзи ёд бўлиб кетгани учун кампирга:

— Яна ўқитасизми? — деб пўнғилларди.

— Ўқисанг нима бўпти, қулуним?

— Ўша хатларми ё янгиси борми?

— Ўша хатлар, — дерди кампир, киртайган кўзлари гуноҳкорларча жавдираб.

Беҳзод кейинчалик касал ётган муштипар бувини бамисоли гадодай ялинтирганлари эсига тушган пайтларда афсус-надоматдан неча марта қовурилган, бироқ, унда, сабаби болалик, фавқулодда бир шафқатсизлик билан:

— Қизиқсиз-да, буви! — дерди жеркиб. — Минг марта ўқидик-ку бу хатларингизни! Қайта-қайта ўқийверганда ёғи чиқадами?

Кампир мунгли кўзларини юмиб, оғир хўр-синарди.

— Тентаксан-да, қўзичоғим, тентаксан! Агар то-ражонинг тирик бўлганда, ҳозир сени тойчоққа мин-дириб ўйнатиб юрарди! Ма, ўқи!.. Сен ўқиганда... болажонимнинг овозини эшитгандай бўламан, оппо-гим!

Беҳзод энди ўйлаб қараса, кенжа тоғаси, чама-си, қандайдир ўта қувноқ, ўта шўх йигит бўлган. У кампирга ёзган хатларини аллақандай беписанд, гўё даҳшатли жанг майдонларида эмас, ўйинда юр-гандай: «Мендан сира ғам еманг, ойижон! — деб бошларди. — Ўғлингиз асрлон-шердай наъра тор-тиб, фашистга қирғин келтириб юрибди! Битта ўзи қирқ фашистга тенг келади...» Лекин севгилисига ёзган мактублари тамом бошқача бўлар, улардан соғинч ва ҳижрон дарди уфуриб турар, айнаи чоғда, у қаллиғини ёш боладай аврар, юпатар, висол кун-лари яқинлигини айтиб, кўнглига далда берарди...

Кампир, киртайган кўзларини шифтдан узмай, бу хатларни жим ётиб эшитар, фақат баъзан-баъзи-дагина қоқсуяк қўлларини кўтариб, «тўхта» де-ган маънода бетоқат ҳаракат қиларди-да, бошини кўрпага ўраб оларди. Шунда кўрпа тагидан унинг:

— Болажоним-ов! — деган бўғиқ нидоси эшити-ларди. — Болажоним-ов! Кимларга ташлаб кетдинг онангни! Бу фашист ўлгурнинг ўқи сенга теккунча менга тегса бўлмасмиди, болажоним-ов?..

Кампирнинг фарёди Беҳзоднинг ҳам юраги-ни тилка-пора қиларди, бироқ «эркаклик» ғурури йиғлашга йўл қўймас эди-ю:

— Бўлди-да энди! Ҳадеб болажоним, болажоним, деб йиғлайверар экан-да, одам! — деб жеркирди ва ойисидан эшитган гапини такрорларди: — «Болажо-ним, болажоним» деганингиз билан тирилиб келар-миди болажонингиз? Сабр қилинг-да, бундоқ!

Беҳзоднинг писандасидан кейин, кампир ҳақиқатан ҳам бир-икки марта «пиқ-пиқ» йиғларди-да, кўрпа тагида жимиб қоларди...

Беҳзод бу эсдаликлардан томоғи ғип бўғилиб, узоқ ётди. Хона ой шуъласидан сутдай оппоқ. Жимжит. Фақат йироқдан, афтидан, бир неча хона наридан, кимнингдир инграган, сўкинган овози эшитилади, ўша томондан дук-дук қадам товушлари келади... Аста-секин кўнглидаги ғалаён пасайиб, хаёли яна тугаб қолган асарига қайтди.

Мана, ёдгорликнинг қоқ ўртасида — яраланган жангчи, йўқ, умуман жангчи эмас, ўз тоғаси Арслон. У чап қўли билан ўқ теккан кўксини ушлаганича, тиззалари букилган ҳолда чалқанча йиқилмоқда, лекин ҳали йиқилган эмас, боши орқага ташланган, сочлари тўзғиган, алам ва изтироб тўла икки кўзи осмонда... Гўё у бу кенг жаҳон билан, тубсиз фалак билан, онаси ва севгилиси билан видолашмоқда. Сўнг бор видолашмоқда! Жангчининг икки томонида беш-олти мотамсаро аёл, ўз фарзандларини йўқлаб гиря қилаётган мушфиқ, муштипар оналар, опа-сингиллар, қаллиқлар... Чап томондаги, рўмоли бошидан сидирилиб тушган, оппоқ сочлари тўзғиган, қўллари ярадор ўғли томон чўзилган аёл — ўз бувиси, ўша: «Фашист ўлгурнинг ўқи сенга теккунча менга тегса бўлмасмиди, болажоним-ов! — деб оҳ чеккувчи суюкли бувиси... Ўнг томондаги икки қўлини йигит томон баробар чўзиб, гўё уни ушлаб қолмоқчи бўлгандек, бутун вужуди билан жангчи томон талпиниб турган ёш келинчак... тоғасининг севгилиси, ўша, урушдан кейин, бошқага турмушга чиқишдан аввал, бувисини йўқлаб келиб, йиғлай-йиғлай ёрининг бир даста хатини ташлаб кетган бахтиқаро келинчак... Унинг тақимиға тушган майин сочлари шамолда тўзғиган, ёш тўла катта-катта кўзларида унсиз савол, гўё у йигитга: «Тўхтанг, нима бўлди сизга?» — деб нидо чекмоқда...

Беҳзод, тоғаси яхши кўрган бу қизни кейин, ўн

бир-ўн икки яшар чоғларида кўп кўрган, у чиндан ҳам жуда кўҳлик, бироқ юмалоққина юзида, мўнгли кўзларида қандайдир тизгинсиз бир алам тоабад муҳрланиб қолган эди! Марҳум ойисининг айтишича, келинчакнинг урушдан кейин турмуш қурган эри ёмон одам бўлиб чиққан, у хотини севган йигит урушда ҳалок бўлганини билган ва унинг бу севгилиси учун хотинини то ўлгунча қийнаган... Беҳзод ҳар хил ҳолатда ярадор жангчи томон талпиниб, гиря қилаётган бошқа хотинларнинг суратини ҳам ўзи яхши билган, яхши таниган ҳамқишлоқ аёлларидан чизган... Шу боисдан ҳам ёдгорликнинг номини ўзича «Гиря» деб қўйган...

Беҳзод даставвал асарни яхлит тошдан, шу ернинг ўзида, ёдгорлик ўрнатиладиган жойда ўйиб ишламоқчи бўлган эди. Лекин тез орада бундай яхлит тошни топиш амримаҳол эканини англади, англади-ю, бу фикридан қайтиб, ҳар бир ҳайкални белигача қолипларда қуйди, қолган қисмини, кўлларидан тортиб, бир-бирларига талпинган ҳаракатларигача, ҳазин чехраларидан тортиб, мунгли кўзларидан оққан ёш томчиларигача, — ҳамма-ҳаммасини чўкич билан ўйиб, тошга абдий муҳрлади... Мана, ниҳоят, лойиҳа устидаги ишларини ҳам ҳисобга олганда, салкам тўрт йиллик меҳнати ниҳоясига етди! Фақат айрим деталлар, энг сўнгги тафсилотлар, асарни асар қилиб, унга жон ато қилгувчи нозик ишлар қолди, холос. У эса... шу «нозик» ишларни тугатиб, муштипар бувиси олдидаги қарзини узиш ўрнига, ётипти мана, расвойи радди бало бўлиб...

Беҳзод, одатда ўзидан норози бўла бошлаган пайтларда, доим улуғ санъаткорларнинг ижод йўллари-ю, уларнинг қисматини эсга оларди. Шунда унинг виждони баттар қийнала бошлар, иродасизлиги, қўнимсизлиги, дангасалиги кўзига жуда хунук кўриниб кетарди. Шундай пайтларда ишлаб, ижод қўйнига шўнғиб, бутун вужуди билан ишлаш истаги

юрагида яна вулқондай қайнай бошларди. Бу истак унга худди оч қолган одамнинг овқат ейиш истагидай азоб бера бошларди-ю, охири бу азобга бардош беролмай, беҳаловат ҳаёту «содиқ дўстлари» даврасини тарк этиб кетарди...

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Уч-тўрт йилдан бери ором бермай келган образлар ва манзаралар бирдан қайта ёпирилиб келди-да, сутдай ойдин хонани тўлдириб, уни қуршаб олди. У ўз асарини, асаридаги жангчинигина эмас, ўз жигаргўшаларини йўқлаб фарёд чекаётган мушфиқ аёлларни шундай аниқ тасаввур этдики, бу манзарадан юраги увишиб кетди. Айни замонда кўпдан бери тополмай юрган, ўқ теккан жангчини ҳам, унга талпиниб гиря қилаётган муштипар аёлларга жон ато қиладиган янги тафсилотларни ҳам топгандай, уларни бурунгидан ҳам аниқроқ тасаввур қилгандай бўлди. Фақат ишлаш, хаёлида туғилган, кўз олдида чўғдай ёниб турган бу янги тафсилотлар, янги деталларни тезроқ тошга ўйиш керак, холос!.. Унинг бўлса, э воҳ, ишлашга, уни қуршаб олган бу образларни, жон тўла бу мунгли тафсилотларни тошга тоабод муҳрлашга на мажоли бор, на имкони!

Беҳзод тишини тишига босиб, тескари бурилиб олди. У врачларни саросимага солиб, шу ётганича бир неча кун на овқат еди, на биров билан гаплашди. Беҳзод врачлар билан ҳамшира қизларининг илтимослари-ю, ялиниб-ёлворишларига «керак эмас»дан бошқа жавоб бермас, на дори ичар, на овқат ер, улардан фақат бир нарсани — тинч қўйишларини илтимос қиларди, холос. У ҳатто ўз шогирдлари ва ёрдамчилари билан ҳам гаплашишни истамас, хаёлида чарх урган образлар билан олишиб, ўз ёғида ўзи қовурилишда давом этарди.

Унинг доврўғини эшитган врачлар, гарчи касалхонада ҳар бир жой ҳисобли бўлса ҳам хонага ҳеч кимни қўймадилар. Фақат уч-тўрт кун ўтгач, ярим кечада кимнидир олиб келишди. У нимадандир яра-

ланган, боши, юз-кўзи боғлаб ташланган, ўзи ҳам беҳуш, фақат инграр эди.

Беҳзодни бошқа хонага ўтказишмоқчи бўлишди. Бироқ Беҳзод кўнмади, ҳали қўлидаги гипс олинмаган бўлса ҳам бош врачнинг қабулига кириб, бир амаллаб рухсат олди-да, касалхонани тарк этди. Ўша оқшом у ўзи қураётган мемориалнинг атрофида тонг отгунча айланиб чиқди.

Емтинчи боб

Шораҳим шоввознинг ўғли Шоқосим кечаси билан тиканда ётгандай бесаранжом ағанаб чиққан эди, эрталаб тонг отар-отмас кимдир деразасини чертиб уйғотди:

— Туринг, Шоқосим, совхоздан бош бухгалтер Пўлат папка келиб, кутиб ўтирибдилар сизни!

Шоқосимнинг хаёлига: «У кунги қўшимча мажбуриятнинг бажарилишини текширгани вакил бўп келгандир-да, писмиқ!» — деган фикр келди-ю, титроқ босиб ўрнидан туриб кетди. Лекин Пўлат папка қўшимча мажбурият тўғрисида оғиз ҳам очмади. Агар ҳар бир гапидан кейин ҳиринглаб кулиши демаса, ҳамма билан мулойим гаплашадиган бу юмшоқ супурги Шоқосим билан ҳам икки букилиб кўришди-да, аллақандай жилпанглаб, «агар малол келмаса» далаларни кўрсатишини илтимос қилди.

Пўлат папка Меҳринисонинг «Газик»ида келган экан. Бу ҳам негадир Шоқосимнинг дилини хира қилди. Улар шу «Газик»ка ўтириб, дала айланган бўлишди, хирмонни кўришди. Сўнг Пўлат папканинг камтарлиги тутиб кетиб, «оддий» пахтакорлар ва талабалар билан бирга овқатланиш истагини билдирди. У бурунгидан ҳам баттар жилпанглаб, ҳар сўзидан кейин бир ҳиринглаб, Шоқосимга хушомад қиларди. Ниҳоят, Пўлат папка лабларини артиб

(Буни қаранг, «оддий» деҳқоннинг еган-ичгани ҳам хўжайинларнинг еганидан кам эмас экан!) ўрнидан турди-да, Шоқосимнинг тирсагидан олиб, секин бир чеккага бошлади. Улар ариқ бўйида ўсган тол ва тераклар соясига ўтдилар. Пўлат папка дарҳол ёстиқдай чарм папкасини очди, бироқ қоғозларни олишдан аввал маъсум кўзлари мўлтираб яна Шоқосимга тикилди.

— Гап бундай, Шоқосимжон, — деди у, тез-тез томоқ қириб. — Камина ҳурматли директоримизнинг махсус топшириғи билан келдим, ука. Лекин бу топшириқни изҳор этишдан аввал шуни билиб қўйгинки, мен сени ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандларимдан кам кўрмайман, ука. Шу боисдан, қирқ йиллик қадрдоним, яъни отанг бошига тушган савдолар сенинг бошингга тушмаса дейман. Бу гапларни эшитгандирсан, ахир?

Ҳа, Шоқосим дадасининг директор билан айтишиб қолиб, ишдан ҳайдалганини Меҳринисодан эшитган эди.

Пўлат папка, гўё бу воқеадан юраги тарс ёрилиб кетаётгандай чуқур «уф» тортиб, давом этди.

— Тўғриси айтсам, биродарим Шораҳимнинг ўзидан ҳам ўтди, болам. Нафсиламрини айтганда, унчалик ёмон одам эмас директоримиз. Дорга осилсанг ҳам баландровига осил, деганларидек, катта ишлар қилсам, қишлоқни обод этсам, янги Санъат сарой қурсам, йўлларни асфальт қилсам, деган катта орзулари бор унинг. Сенларни ҳам, даштдаги пахта бригадаларини ҳам эсидан чиқаргани йўқ! Бу ерларни ҳам обод қилмоқчи. Қурилиш материалларини тиллага топиб бўлмайди ҳозир! Директоримиз бўлса, яқинда уч вагон тахта топиб келди. Илгари ким бунақа ишларни дўндира олган эди?

«Мен ҳам удалардим бунақа ишларни, агар дадам «Даштстрой» устунларидан бири бўлса!» — деди Шоқосим ичида. У ҳамон бу қари тулкининг нияти-

ни илғаб ололмас, аммо гап тагида гап, коса тагида нимкоса борлигини сезиб турарди.

— Сен ўша кечаси неча центнер қўшимча мажбурият олдинг? — деб сўради Пўлат папка.

— Гектарига ўн центнердан.

— Қойил! Ҳозир неча центнердан бердинг?

— Икки центнердан.

— Ие, масаллиқни чамаламасдан туриб қозонга ёр солган эканлар-да! — ишшайди Пўлат папка, лекин Шоқосимнинг тўсатдан гезариб кетганини кўрди-да, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди: — Энди... гапнинг бўладиган томонига ўтайлик, ука. Буёққа келишдан олдин, келин билан, яъни Меҳринисохон билан (у ҳам, ҳар қалай, масъул ходимларимиздан бири), яхшилаб маслаҳатлашдик, иним.

— Нимани маслаҳатлашдиларингиз? — деди Шоқосим, унинг сўзини шартта бўлиб.

— Илтимос, дадангга ўхшаб, қизишмагин, ука! Қизишмасанг, келишиб иш қилсанг, оширинг олчи бўлади, укажон! Қурилиш материаллари ҳам керакми сенга? Керак! Олган қўшимча мажбуриятнингни тўлдирадиган пахта керакми? Керак! Гапга кирсанг, ҳаммаси муҳайё бўлади, иним?

Шоқосим юзига қон тепиб, қўллари дир-дир титрай бошлаганини сезса ҳам, тишини тишига босди:

— «Худо»сини айтдингизми, «берди»сини ҳам айтаверинг-да, ака! — деди бош ҳисобчи томон эгилиб. — Хўш, бунинг учун нима қилишим керак?

Пўлат папка, нимадандир ҳадиксираб Шоқосимга синовчан тикилди. Шоқосим қоғозларга кўз ташлар-ташламасданоқ ҳамма нарсага тушунди. Бу — рўйхат эди! Унда фақат бригада аъзолари эмас, эликдан ортиқ нотаниш номлар бўлиб, ҳар бир номнинг рўпарасига йирик рақамлар ёзилган эди!

Шоқосимнинг юрагидаги исён тўсатдан алақандай шўх, ўйинқароқ бир туйғу билан алмашди:

— Жуда соз. Пулни чўзинг!

Пўлат папка ранги қув ўчиб, сал орқага тисарилди:

— Пулни нима қиласан, ука? Пул ўрнига пахта олиб, планни дўндир! Қурилиш материаллари олиб, бригадангни обод қил, жон ука!

— Шунақами? — Шоқосим вужудини ларзага солган титроқни аранг босиб, Пўлат папка томон эгилди. — Хўп, мен-ку, бу кўзбўямачилик ҳисобига планни бажариб, сохта обрў орттирар эканман! Аммо бригадамдаги одамлар-чи? Бу жаҳаннам саҳрода қишин-ёзин қора терга ботиб ишлаган шўрлик аёл ва эркаклар-чи? Улар нима қилади? Эртага... икки қўлларини бурунларига суқиб қайтиб борадиларми бола-чақаларининг олдига? — Шоқосим шитоб билан ўрнидан турди-ю, ранги оқариб, дир-дир титрай бошлаган Пўлат папканинг ёқасидан ушлади:

— Қани пул?

— Жон ука!..

— Сен... шу ёшингда, бу дунё эмас, у дунёни ўйлайдиган вақтинг келганида, қайси юз, қайси виждон билан бу қалбаки қоғозларни менга кўтариб келдинг? Бундан чиқди, бизнинг пешона теримиз билан топган пулларимиз ҳисобига... сенинг ўпка директоринг ўғирлик пахта-ю, ўғирлик тахта олиб, қаҳрамон бўлмоқчи! Сен эсанг... Бас! Эшак терисидан тикилган анов папкангни қўлтиқла-да, жонинг борида туёғингни шиқиллатиб қол! Бўлмаса, токи ўша ишонган тоғингнинг олдига қувиб бораман! Яланг оёқ тикан кечтириб қувиб бораман! — Шоқосим шундай деди-да, тўсатдан тиз чўкиб, бошини чангаллаб олган Пўлат папкага кўз ташлашга ҳам ижирғаниб, хирмонга қараб кетди. У хаёлан гоҳ директор, гоҳ ўз хотини Меҳринисо билан олишиб, кун бўйи ўзини қўярга жой тополмай далама-дала кезиб юрди, бир ўйи, шартта «Жигули»сига ўтириб, қишлоққа кеттиси ҳам келди. Бироқ куни кеча қишлоқдан қайтгани эсига тушиб, ўзини босди. Олам кўзига тор кўриниб, шийпонда

узоқ тўлганиб ётди. Йўқ, гап фақат Пўлат папкада эмас, гап Меҳринисода ҳам! Тўғрисини айтганда, Меҳринисо кўкламда совхозга рабочком бўлиб кетганидан бери аҳвол шу: илгари Шоқосимнинг кўзига жуда иссиқ кўринадиган бу ерлар назарида, аввалги файзини йўқотган. Бундан беш-олти кун муқаддам қишлоққа бориб қўшимча мажбурият олиб қайтганидан бери эса, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ўша куни хотини Меҳринисо қаттиқ туриб олмаганида Шоқосим калласи кетса ҳам қўшимча мажбурият олмас эди. У ўз даласида қанча ҳосил қолганини яхши билар, нари борса, яна уч-тўрт центнер пахта бор, бўлмаса у ҳам йўқ. Лекин Меҳринисо мажлисдан аввал уни ўз хонасига чақириб, директорнинг талабини бажарасиз, деб туриб олди.

— Дадамларнинг қайсарлиги етмаган эди, сиз қолдингиз мени маломатга қолдирмаган, — деди Меҳринисо, дам бўзариб, дам кўзига ёш олиб. — Ота-бола... мақсадларингиз менинг юзимни ерга қаратиш бўлса... унда майли, билганларингдан қолманглар!..

Шоқосим бир хотинига жаҳли чиқса, бир раҳми келганидан юраги зирқиради. У хотинига ялиниб-ёлвориб ҳам кўрди, тушунтиришга уриниб ҳам кўрди — бўлмади. Шоқосим у деса, Меҳринисо бу деди, бу деса у деди — хуллас, ўз гапидан қайтмади. Энг катта далили шу бўлдики, раз мени рабочком қилиб кўтаришдими, сиз ҳам қўллаб-қувватлашингиз керак, ўз хотинингиз раҳбар бўла туриб, директорнинг сўзига сиз кирмасангиз ким киради? Гапнинг пўскаллеси, айтганини қилдирди, гектарига яна ўн центнердан қўшимча ҳосилни бўйнига юклади.

Шоқосим сўнгги пайтларда хотини тўғрисида қулорига чалинган миш-мишларнинг бирортасига ишонмас, гарчи, бу гаплар юрагини қон қилса ҳам уларнинг ғирт туҳмат эканига имони комил эди. Ўша куни умрида биринчи марта Меҳринисога синчиклаб қаради, унинг гап-сўзлари-ю, қилиқларига

зимдан разм солди, солди-ю, кўксига гўё ёқимсиз совуқ шабада ғимирлаб кирди.

Шоқосимнинг назарида, илгари Меҳринисодай меҳрибон, босиқ, мулойим, ширинсухан инсон йўқ эди оламда, у доим кулиб турар, ҳатто Шоқосим бир нарсадан зардаси қайнаб, қўрслиги тутса ҳам кулиб енгар эди. Энди унинг гап-сўзларида қайсарлик аралаш алақандай беписандлик пайдо бўлган, эрининг гапларини охиригача эшитишни ҳам истамас, илгариги мулойимлиги-ю, меҳрибонлигидан асар ҳам қолмаган эди.

Шоқосим ўша кун и уйда ётиб қолмоқчи эди, бироқ Меҳринисо бунга ҳам кўнмади. «Шундай долзарб кунларда қаёқдаги ўйларни ўйлабсиз, қўйинг-э! — деб силтаб ташлади. — Жўнанг-жўнанг! Одамлар эшитса нима дейди?»

У эгнига атлас кўйлак устидан қизил гул солинган пахмоқ жемпер, оёқларига, бўй-бастига ярашган пошнаси баланд бежирим этикча кийган, ўзиям икки ўрим узун кокилини боши орқасига турмаклаб, зар сочилган қора-қизғиш рўмолча билан ўраб олгану алақандай жуда очилиб кетган эди. Унинг олдида оёғига пошналари ейилиб кетган эски брезент этик, эгнига ёғ босган кир-чир фуфайка, бошига сочбони бир томонга қийшайиб қолган чанг-чунг фуражка кийган Шоқосим жуда ғариб кўриниб қолди.

Шоқосим буни хотинининг муомаласидан сезди. Меҳринисо у билан гаплашаркан, гарчи ҳеч нарсани билдирмаган бўлса ҳам нигоҳида ижирғанишга ўхшаш алланима бир неча бор милт-милт этди-ю, Шоқосим умрида биринчи марта ўзига четдан қаради, ҳатто хаёлан ўзини артистлардай башанг кийинган Фотиҳ Музаффаров билан солиштириб ҳам кўрди.

У бир ўйи ўша он, ўша ернинг ўзидаёқ даштдан воз кечиб, илгариги ишини талаб қилмоқчи ҳам бўлди. Ҳақиқатан, унинг Фотиҳдан нимаси кам? Фотиҳ Музаффаров олий маълумотли бўлса,

Шоқосим ҳам олий маълумотли, у агроном бўлса, Шоқосим мухандис! У бу аҳволга тушган бўлса, авваламбор, Меҳринисонинг гапига кириб, қолаверса... илгари унга ярим пошшоликни ваъда қилиб, энди эса, столни уриб гаплашаётган мана шу ўпка директорнинг қуруқ ваъдаларига ишониб тушди! Уни ҳурмат қилмаса, оғир меҳнатини эъзозлаш ўрнига бу кўрс муомала, бу дўқ, пўписа, писанда!.. Хотини эса... беш-олти йилдан бери ширин турмуш қуриб келаётган, икки фарзандининг онаси бўлган хотинининг нигоҳида эса... киборлик, сўзларида, ҳимарилган лабларида аллақандай пинҳоний ижирганиш!

Ўша дақиқада бу ўйлар Шоқосимнинг хаёлига қуюндай ёпирилиб келди-ю, бир ўйи Меҳринисонинг кабинетигаги стулларни шарақ-шуруқ отиб: «Бас, бўлди! Йиғиштирдим ўша дашт-паштларингни», деб қўл силтаб чиқиб кетгиси ҳам келди. Чунки ота боласи, Шоввознинг феъли унда ҳам бор, кўнглига бир нима ёқмаса ёхуд бирорта адолатсизликнинг шабадасини сезса, лоқайд қараб туролмайди, уники бир тутса ёмон тутади, Меҳринисо ҳам буни яхши биларди, билгани учун ҳам суҳбатларининг охирида сал юмшаб, хиёл эркаланиб гапирди-ю, Шоқосим, одатдагидай, шилқ этиб тушди-қўйди.

У уйларига бориб, уйқуда ётган ўғли ва қизининг пешонасидан ўпди, онаси сузиб берган бир коса қатиқ аралаш гўжани типпа-тик турганича бир сипқаришда бўшатди-да, «Жигули»сига ўтириб, даштта жўнаб кетди.

Лекин шундан бери, мана неча кун ўтди ҳамки, ўзини қўйгани жой тополмайди. Икки йилдан бери ўрганиб қолган жойлар, тоғ-тоғ қум уюмлари орасидан не машаққатлар билан талашиб-тортишиб «юлиб» олган бу юз гектар пахтазор, Меҳринисо иккиси тиззасидан лой қориб, фишт қуйиб, ўз қўллари билан қурган бу шийпон, ҳатто не азобда кўкартирган бу ниҳоллар — ҳамма-ҳаммаси, назарида, илгариги кўркини йўқотгандай туюлди. Авваллари, айниқса

Меҳринисо билан бирга ишлаган пайтларида, бу ерлар кўзига жуда иссиқ кўринар, эҳтимол, шийпондан тортиб, оддий тандиру ўчоқларгача ўзлари қурганлари, ҳар бир туп ниҳолни ўйнаб-кулиб, бирга-бирга парвариш қилганлари учундир ҳамма нарса қандайдир бошқача кўринар, ўз далалари-ю, шийпонларини узоқдан қараганларида юраклари жизиллаб кетарди! Энди, гарчи шийпон тўла одам бўлса ҳам уни қурилиш техникумининг талабалари эгаллаган эди, Шоқосимнинг назарида ҳаммаёқ ҳувиллаб, шийпон гўё кимсасиз, ташландиқ бир жойга айланиб қолгандай кўринди.

Бригадада ҳеч ким йўқ, талабалар эса Шоқосимга бўйсунмас, уларнинг ўз домлалари, ўз раҳбарлари бор, улар фақат хирмондаги ҳисобчини танишар, кечаю кундуз терган пахталари устида жанжаллашиб, граммларигача ҳисоблашиб, талашиб-тортишиб ётишарди.

Шоқосим қишлоқдан қайтган кунининг эртасига пахтазорни қадам-боқадам айланиб чиқди. Ҳар бир туп ғўза-ю, очилган-очилмаган кўсакларгача санаб, сарҳисоб қилди. Терим машиналари ўтавериб, япроқлари юлиниб чўп бўлиб қолган ғўзаларда бир-иккита, нари борса учта кўсак қолган, энди ҳамма нарса об-ҳавога боғлиқ, агар кунлар ҳозиргидай очиқ туриб берса, ўн центнер бўлмаса ҳам, ҳар қалай, беш-олти центнер ҳосил олса бўларди. Бунини ўйлаб, Шоқосимнинг кўнгли бир оз таскин топгандай бўлди-ю, бироқ ҳарчанд уринмасин, қўли ишга бормай, кун бўйи гаранг бўлиб юрди. Тўғриси, далада қиладиган иш ҳам қолмаган, талабалар терган бир-икки тележка пахтани эса, кечқурун ҳисобчи билан тракторчилар ўзлари топшириб келар, у эса нима қилишини билмай, кундуз дала айланган бўлар, кечалари эса, ҳеч нарсага тоқати йўқ, қоронғи тушмасдан ўз ҳужрасига қамалиб оларди.

Хужра ҳали оқланмаган, фақат ганч сувоқдан чиққан, холос. Бироқ бундан икки йил муқаддам, ганч

сувоқ тугул ҳали қора сувоқдан чиқмаган маҳалда ҳам қўли гул Меҳринисонинг нозик диди ва меҳри билан безатилган бу торгина хонача унинг кўзига бамисоли бир жаннат бўлиб кўринарди. Ҳақиқатан, Меҳринисонинг қўли теккан жой дарҳол яшнаб кетар, ҳамма нарса озода, саранжом-саришта бўлар, токчадаги шишачада турадиган бир шода райҳондан тортиб, ҳамиша дазмолланиб қўйиладиган сочиқлару чойнак-пиёлаларгача, қўйингки, унинг енгил нафаси теккан ҳамма нарса ажойиб бир нафосат касб этарди. Ҳатто ёзда, ҳарорат элик даражага кўтарилиб, тангадай соя минг тилла бўлган маҳалларда ҳам, қишда қорбўронлар қутуриб, тоғ-тоғ қум уюмлари тирик махлуқлардай кўчиб юрадиган пайтларда ҳам бу чўли биебон Меҳринисо борида кўзига ҳозиргидай бефайз кўринмас, эр-хотин бу бебошвоқ қумликларни бир неча йилдаёқ батамом жиловлаб, кўркам бир масканга айлантиришларига амин эдилар!..

Мана энди ҳаммаси кунпаякун бўлади! Нега? Қачон бошланди бу кўргулик? Меҳринисога нима бўлди? Нега ўзи бош-қош бўлган, ҳатто Шоқосим ўзи рағбатлантирган жуфти ҳалоли бу ишдан яна ўзи айниди? Ўзими? Йўқ, ўзи эмас, анов... олифта директор Фотиҳ Музаффар айнитди! Ҳамма баалога ўша сабаб бўлди!.. Шоқосим эса... Шоқосим нима ҳам қила оларди? Директор хотин-қизларни эъзозлаш керак, уларга катта йўл очиб бериш лозим, деб жавраб турган бир пайтда унга эътироз билдириш... нодонлик бўлмасмиди? Бўларди! Хотинини севган, унинг бахтини ўйлаган эркак бу ишдан қувонмаслиги мумкин эмас. Шоқосим ҳам бошда қувонди. Майли, менга қийин бўлса бўлар, хотинимга енгил бўлсин, деди, бахти очилсин, деди. Фақат... сўнгги пайтларда Меҳринисонинг аллақандай ўзгариб қолиши, унинг нигоҳида пайдо бўлган бу ёт, совуқ ифода! Лабларидаги истехзо аломатлари, илгаригидай очилиб-сочилиб гаплашиш ўрнига баланддан туриб

муомала қилишлари! Ё тавба! Наҳот одамлар орасида ғамирлаб қолган бу мудҳиш миш-мишлар чин бўлса?.. Йўқ, буни ўйлаш, буни ҳаёлига келтиришнинг ўзи даҳшат! Унда бу ҳаётнинг сариқ чақалик қиммати қолмайди унга!

Шоқосим кечалари, дашт шамолининг бўрисимон увиллашларига қулоқ солиб, тор, зимистон ҳужрада шифтга тикилиб ётаркан, юрагини кемирган бу совуқ ҳаёлларини миясидан ҳайдаб чиқаришга уринар, бу бемаъни, чиркин шубҳалар учун ўзини койирди. Бироқ сал ўтмай кўз олдига яна сўнгги учрашув келар, Меҳринисонинг совуқ муомаласи, лабларидаги кинояли табассуми, гулдай очилиб кетган рухсори, башанг уст-бошлари намоён бўларди-ю, ҳаёлидан зўр-базўр ҳайдаган мудҳиш ўйлар қайта ёпирилиб келиб, ўрнидан сапчиб туриб кетарди.

О, бошда қандай яхши бошланган эди уларнинг севгиси, қандай яхши бошланган эди! Рост, аввал ҳам токи Меҳринисо ота-онасининг розилигини олгунича не-не дилсиёҳликлар бўлиб ўтганди. Лекин бу дилсиёҳликлар уларнинг иноқлиги-ю, севгиси олдида гўё баҳор қуёшига дош беролмаган муздай эриб кетаверган эди, эриб кетаверган эди!

Улар биринчи марта институт ёшларининг дўстлик кечасида, тўғрироғи, бу кечани ташкил қилиш ҳаракатида юрган вақтларида танишишган эди. У маҳалда Шоқосим Қишлоқ хўжалиги институтининг механизация факультетида ёшлар жўрабошиси, Меҳринисо эса Қишлоқ хўжалик институтида ёшлар билан ишлаш комиссиясининг раиси эди. Шоқосим Меҳринисони биринчи учратганидаёқ кўзига офтобдай иссиқ кўринганди. Қизнинг ўзи ҳам гап-сўзлари, муомаласи, кулиб туриб ўз деганини қилдиришлари, ҳамма-ҳаммаси кундай тиниқ, ёмқимтой, жозибали эди. Кейинроқ, кўп қийинчиликларни енгиб ўтиб, қовушганларидан кейин билса, Меҳринисо ҳам шундай бўлган, биринчи учрашувдаёқ Шоқосим унинг жигаридан урган

экан. Ҳар қалай, бу илк учрашув бошқа жойларда, Тошкент парклари ва хиёбонларида давом этди-ю, сал ўтмасданоқ ўртага совчилар тушди. Ҳамма дилсиёҳлик ва куйди-пишдилар ҳам ана шундан кейин бошланди. Чунки Меҳринисонинг отаси — кейин маълум бўлишича, туппа-тузук одам — қизимни «қаёқдаги бир қишлоқига бермайман», деб туриб олди. Лекин гап Шоқосимнинг қишлоқилигида эмас, масаланинг нозик томони шунда эдики, улар Меҳринисога аллақачон топиб қўйган ўз куёвлари, ўз қудалари бор эди. Лекин Меҳринисо билан Шоқосим ҳам ўз аҳдларидан қайтишмади. Шоқосим совчи юборишдан чарчамади, Меҳринисонинг ота-оналари эса рад жавоб беришдан. Бу тортишув охири шу билан тугадики, Меҳринисонинг ота-онаси қизларини уйдан чиқармай қўйишди. «Касал» деган баҳонада ҳатто институтга ҳам юбормайдиган бўлишди. Шоқосим аввал унинг дугоналарини ишга солиб, хат орқали «гаплашиб» турди, кейин Меҳринисонинг ота-онаси буни сезиб қолиб, дугоналарини ҳам киритмайдиган бўлишди...

Ўқиш тутаган, ўз совхозидан стипендия олиб ўқиган Шоқосим, аллақачон қишлоққа йўлланма олган, бироқ кетишини ҳам, қолишини ҳам билолмай икки ўт орасида қовриларди.

Ҳануз ёдида. Худди болалик чоғларида тушида қуш бўлиб учган ширин дақиқаларидай, ҳамон хотирасида: эртасига кечқурун, бу кенг жаҳонга сирмай қолган Шоқосим анҳор соҳилига борди. Офтоб энди ботган, бироқ ҳали қоронғи тушмаган эди. У маҳалда анҳор бўйида мажнунтоллар, осмонга қўл чўзган азим оқ тераклар кўп бўлгувчи эди. Пастда, сокин оқаётган дарё сатҳида ботаётган офтобнинг тилла тасмалари жилва қилади, фақат дарё эмас, сувга салом бериб ўсган мажнунтоллар ҳам, азим оқ терак ва чинорлар ҳам гўё олтин либосга ўранган. Аммо Шоқосимнинг назарида бутун олам қора зулматга чулганган, хушчақчақ, бахтиёр ёшларга тўла сўлим соҳилгина эмас, бутун дунё қоронғу...

Эндиликда, эҳтимол, бу нарса баъзи ёшларга кулгили туюлар, бироқ ўшанда, одатда Меҳринисо билан пинҳона учрашадиган жар тепасида туриб, бир неча марта ўзини сувга, лоларанг шафақ аксида гўё қип-қизил қонга тўлиб оқаётган анҳорга отишга чоғлангани ҳануз Шоқосимнинг эсида. Фақат қоронғи тушса ва каттароқ бир тош топса-ю, бўйнига осиб, ўзини дарёга отса бас — бир зумда ном-нишонсиз чўқади-кетади.

Ана, ғира-шира қоронғилик ҳам тушди, соҳилда одамлар ҳам сийраклашди. Бироқ худди шу пайт, Шоқосим катта бир тош топиб, жар ёқасига кўтариб бораётган маҳал орқада дук-дук оёқ товуши эшитилди-ю, қулоғига ваҳимали таниш овоз чалинди.

— Шоқосим ака! Нима қилаяпсиз, Шоқосим ака?

Меҳринисонинг кўзлари, у маҳалда бўёқ нималигини билмаган, бироқ ҳамиша порлаб тургувчи тимқора кўзлари катта очилган, шафтоли гулдай тиниқ юзи докадай оқарган. У қўлларини чўзиб Шоқосимга қушдай талпинган-у, турган жойида қотиб қолган.

Шоқосимнинг назарида гўё ботган офтоб қайта чиқиб, олам чарақлаб кетгандай бўлди, қўлидаги тошни дарёга шалолатиб отди-да, Меҳринисо томон талпинди. У қўлларида ҳолсизгина осилиб қолган қизни қучиб, унинг лабларидан, юмуқ кўзларидан ўпаркан, юзида иссиқ ёш томчиларини сезди...

— Наҳот билмасангиз? — деганди ўшанда Меҳринисо, ёш билан ювилган юзини унинг ларзонларзон кўтарилиб тушаётган кўксига босиб. — Наҳот билмасангиз, Шоқосим ака?

— Нимани билмайман?

— Сиз ўзингизни сувга отсангиз... кетингиздан мен ҳам отишимни... наҳот билмасангиз?..

Ҳозирги ёшлар, нафақат ёшлар, ҳатто ўз тенгдошлари ҳам бу гапларга ишонишмайди. Эшит-

са кулишади, шунинг учун Шоқосим буни эслайган бўлса, фақат шунинг учун эслайптики, ҳар бир одамнинг умрида баҳор офтобидай ярқ этиб, дилида тоабад сўнамас из қолдирғувчи шундай масъуд онлар бўлар экан! Ҳар қалай, унинг ҳаётида ана шундай унутилмас онлар бўлиб ўтган! Бироқ... наҳот бунинг ҳаммаси фақат ўтмиш бўлса? Бундай онлар энди сира қайтиб келмаса?

Ажабо, ўшанда, умрининг энг қоронғи дамларидай туюлган, энди билса ҳаётининг энг бетакрор, энг масъуд онлари бўлган ўша кунлар қачон ўтиб кетди?

... Ҳафтанинг охирида, кечқурун, Шоқосим терилган пахтани энди пунктга жўнатиб, шийпонга қайтмоқчи бўлиб турганида, ҳеч кутилмаган бир пайтда, эски юк машинасида дадаси келиб қолди!

Шоқосим дадасини кўриб, кўзларига ишонмади. Сўнгги пайтларда соч-соқоли-ю, уст-бошига қарамай қўйган дадаси оёғига гарч-ғурч хром этик, бошига янги чуст дўппи, эғнига янги пахталик фуфайка кийиб олган, ўзиям соқол-мўйловларини қайчилаб, ўн ёш яшариб кетганди.

Шораҳим шоввоз машинадан тушиб, ўғли билан совуққина кўришди-да:

— Хирмонда ишинг тугадими? — деб сўради. — Тугаган бўлса, шийпонингга бошла. Гап бор!..

Улар ғира-шира қоронғилиқда шийпонга етиб келишди. Талабалар ишдан қайтишган, шийпон гавжум, ёшлик эмасми, даладан чарчиб келишган бўлишса ҳам қиз-йигитлар бир-бирларига сув сепишган, қувлашган, ҳаммаёқ қий-чув, кулги...

Шоқосим дадасини ҳужрасига бошлаб кирди, кирди-ю, ўзи ҳам ўсал бўлиб, шоша-пиша йиғилмаган тўшагини, столда уйилиб ётган қаттиқ нону ювилмаган коса-товоқларни йиғиштиришга киришди.

Шоввоз индамай, бир четга ўтиб ўтирди-да, ўғлининг хижолатомуз ҳатти-ҳаракатларини жим-

гина кузатишда давом этди. Сал ўтмай, ошпаз хотин бир товоқ шавла билан иккита нон ва бир чойнак чой олиб кириб, столга қўйиб чиқиб кетди.

Шоввоз ҳамон қовоғини уйиб ўтирарди. Шоқосим хижолат тортиб йўталди:

— Узоқ йўлдан қорнингиз очиб келгандир. Овқат совимасин, дада!

Шораҳим индамай ўрнидан турди: бироқ дастурхонга қараш ўрнига, қўлини орқасига қилганича, эски палос тўшалган тақир ерни тап-тап босиб, тор хонани бир неча бор айланиб чиқди, сўнг ўртада тўхтаб:

— Сенга нима бўлди, болам? — деб сўради қандайдир чексиз бир алам билан.

Шоқосим зўрма-зўраки кулимсиради.

— Менга нима бўпти?

— Кўзгунг борми? — деди Шоввоз. Бу сафар унинг овозидаги дард тўла оҳанг совуқ қатъият билан алмашди-ю, Шоқосимнинг ҳамиятига тегди.

— Кўзгу ушлаб... ўсма қўярмидим?

Шораҳим катта қорамтир мушти билан столни «гурс» этказиб урди...

— Кўзгу фақат ўсма учун эмас, одам махлуқ даражасига тушиб қолмаслиги учун ҳам керак! Неча йил бўлди афти ангорингга қарамаганингга?

Шоқосим қўлига олган ёғоч қошиқни шавла тўла товоққа «тақ» этказиб тикка қадаб, «тик» этиб ўрнидан турди.

— Мен... афт-ангоримга қарайдиган ишдаманми? Нима қиласиз мени куйдириб? Ё эсингиздан чиқдимми?

— Нима эсимдан чиқипти?

— Бу ерга келиб ишлашни маслаҳат берганлардан бири сиз эмасмидингиз? Юкинг оғир бўлса ҳам бир-икки йилда ўзингни кўрсатасан, обрў-эътибор қозонасан деб, жон-ҳолимга қўймаганлардан бири ўзингиз эмасмидингиз, дада?

Шораҳимнинг қорамтир, шиддатли юзидаги қаҳр

бирдан юмшаб, аллақандай талмовсираб қолди. У аста бош ирғаб, қаттиқ уф тортди.

— Дегандим, болам, дегандим. Негаки, шундай бўлишига инонган эдим. Ҳалиям имоним комил бунга. Бироқ совхоз катталари... Сен тенги анов директор...

— Мен тенги бу директор сизниям хор қилиб ишдан ҳайдапти-ку!

— Тўхта! — деди Шоввоз яна чўяндай қорамтир мушти билан столни уриб. — Тўхта! Мени кўйиб тур! Мен ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлган одамман! Мен сени ўйлаяпман, болам!

Шоввоз тирсакларини столга тираб, бошини чангаллаганча узоқ сукутга толди. Шоқосим отасига қараб бирдан юраги туздай ачишиб кетди. У дадасини ҳеч қачон бунчалик ҳам ва изтироб чангалида кўрмаган эди. Дадаси, юрагини кемираётган қандайдир оғир изтироб оғушида кўзларини юмиб, ғуссага тўлиб ўтирар, унинг бу ўтиришида Шоввозга батамом ёт бўлган аччиқ бир алам бор эди. Боя хирмонда учрашганларида дадаси Шоқосимга тамом бошқача, ёшлик чоғларидагидай кучга тўлиб, камида ўн ёш яшариб кетгандай туюлган эди. Энди эса... гўё елкасини босиб турган аллақандай чўнг тошдан икки букилиб қолган бир қария мунғайиб ўтирарди рўпарасида.

«Нега отамнинг ярасини тирнадим? Нега бу даштга келганим учун уни айбладим? Агар ўзим ис-тамаганимда дадам тугул худоси айтса ҳам келмас эдим-ку! Модомики ўз розилигим билан келдимми, нега энди маломат тошини унга отаман? Ўз аравамни ўзим тортиб, қаддимни тутиб юришим ўрнига нима қилардим бусиз ҳам эзилиб юрган отамни бешбаттар эзиб?»

Шоқосим чуқур тин олиб:

— Майли, дада, — деди столга яқинроқ сури-либ. — Мен ўз аравамни ўзим тортишга ярайман. Сизнинг ўз ташвишингиз ўзингизга етади!

Шораҳим бошини кўтариб, ўзига узоқ ва синовчан тикилиб қаради.

— Сен ҳозир, иложи бўлса шу бугун қишлоққа бор, болам.

— Нима қиламан?

— Келин билан гаплаш...

— Нима дейман? — Шоқосим бuni айтишга айтди-ю, беихтиёр тилини тишлади. Отасининг чехрасидаги аламли ғусса бир онда сўниб, ўрнини бояги қатъият, бояги бебошвоқ ғазаб эгаллади.

— Онангни дейсан! — деди Шоввоз, оқиш мўйлови ёввойи мушукнинг мўйловидай дикрайиб. — Ўз хотининг билан йигитларча гаплашиб, уни йўлга сололмасанг... қандай бош кўтариб юрибсан бу дунёда?..

Шоввознинг сўзлари Шоқосимга бамисоли заҳарли қамчи бўлиб тегди-ю, шартта ўрнидан туриб кетди:

— Дада! Мен сиз эшитган анов миш-мишларга ишонмайман!

— Мен ҳам сенга нопок гап-сўзларга инон деяпганим йўқ! Мен сенга чек қўй бу бўҳтонларга деяпман, холос! Ё чек қўй, ё суймаганга суйкалмай шартта рухсатини бер, агар бу дунёдан тоқ ўтсанг ҳам!

Шоқосим кўзлари ўт чақнаб:

— Сизга ким айтди мени... суймаганга суйкалиб юрибди деб? — сўради, сўради-ю, яна боягидай ўзидан ранжиди. Отасига айтадиган гапми шу? Йўқ, отасига эмас, Меҳринисога айтадиган гап-ку бу! Сўймасанг очигини айт, мен унақа... суймаганнинг этагига ёпишадиган ҳезалаклардан эмасман! — деб, шартта унинг бетига айтадиган гап-ку бу!

Афтидан, фақат Шоқосим эмас, Шоввоз ҳам ўзлининг ҳамиятига қаттиқ текканини сизди шекилли, яна бошини мутеларча эгиб:

— Кўнглингни оғритган бўлсам... отангни кечир, болам, — деди овози қалтираб. — Аммо-лекин... бо-

риб кел! Бундай пайтда йигит одам мард бўлмоғи лозим. Ахир баъзан даволаш учун ярани ҳам шартта кесиб ташлашади-ку! Кейин... ойинг шўрликнинг ҳам аҳволи оғир. Бир йўла кўриб келасан. Иш бўлса қочмас, ўзим бош-қош бўлиб тураман. Бориб кел, болам...

Бошқа гаплашадиган гап қолмаган эди. Шоқосим нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, қафасга сиғмаган шердай, тор хонани айланиб чиқди, кўзи қозикда илиғлиқ турган пахталик фуфайкасига тушиб, уни шартта тортиб олди, фуфайканинг тагида қўшоғиз милтиғи турган эди, уни ҳам қозикдан юлиб олди.

Ўғлининг хатти-ҳаракатларини зимдан жимгина кузатиб ўтирган Шораҳим ҳадиксираб ўрнидан турди.

— Милтиқни нима қиласан?

— Керак бўлади... Йўлда.

— Дарҳол жойига қўй! Агар бирорта аҳмоқлик қилишни ўйлаётган бўлсанг... бормайсан қишлоққа!

— Қўйинг, дада! Ишларимга кўп аралашаворманг! Ёш бола эмасман!

Шоввоз икки қадам жойни бир ҳатлаб, ўғлининг йўлини тўсди:

— Жойига қўй деяпман милтиқни, тентак!

Шоқосим отасининг қалин қошлари тагида чақнаб турган қаҳрли кўзларига, дикрайган оқиш мўйловларига бир зум тикилиб турди, сўнг қўлидаги милтиқни каравотга отди-да, эшикни бир тепиб, хужрадан чиқди...

Бир чети кесилган оқ қовундай оппоқ ой серюлдуз осмон қаърида, сийрак оқ булутлар орасида аста сузиб борар, шийпон атрофи, ҳатто овлоқдаги пайкалларгача сутдай ёруғ эди. Талабалар ҳали ётмаган, баъзи хоналардан ғала-ғовур, кулги, пала-партиш чалинган носоз рубоб ва гармон овози келарди.

Шоқосим қўлини ойга тутиб, соатига қаради: саккиздан чорак ўтибди. Ажабо, у тун ярмидан ошган бўлса керак, деб ўйлаганди, энди саккиздан салгина

ўтибди! Агар у ҳозир «Жигули»сига ўтириб, йўлга чиқадиган бўлса, ўн бўлмасданоқ қишлоққа кириб боради! Қаттиқ ҳайдаса, ўнга ҳам қолмайди! Бир ярим соатлик йўл!

Шоқосим шийпоннинг орқасида, ошхона ёнида турган «Жигули»сининг устидан «чиммат»ини (Меҳринисонинг сўзи) олиб, уни қиздириб қўйди-да, ўзи четроққа чиқиб, сигарета тутатди.

Қизик: унга негадир ўзи энди бу ерларга қайтиб келмайдигандай туюларди. Шу боисданми, бошқами, назарида, юрагига яқин бир нарсаси билан видолашаётгандай бўлди-ю, кўчатлари туя бўйи бўлиб қолган мевазор боғчани оралаб, далага ўтди. Боғча ортидан бошланган чексиз пахтазор ҳам сутдай оппоқ, узоқ уфқда ПМКнинг машина ва вагонлари элас-элас кўзга чалинар, сал чапроқда иккита пахта терим машинаси қорайиб турар, улардан бирини, илгари Меҳринисо минар, иккинчисини Шоқосимнинг ўзи ҳайдарди!

Одам боласи қизик экан. Бутун эрталаб, унга аллақандай хунук ва совуқ кўринган жойлар, энди нечундир, эҳтимол, дилидаги ҳазин видо туйғуси тобора ортиб бораётгани учундир, кўзига жуда иссиқ кўринди-ю, умрида биринчи марта катта бир ҳақиқатни англади: инсон учун меҳнати синган нарса ўз фарзандидан ҳам азиз бўлиб қоларкан!..

Бундан икки йил муқаддам, ҳали қорасовуқ ва бевош бўронлар тинмаган илк кўклам кунлари улар — Меҳринисо билан Шоқосим ва ҳозир ошпазлик қилаётган Солия хола билан яна иккитагина ёш йигит бу дашти азимга кўчиб келиб, брезент палатка қуришганда на бу шийпон, на бирорга ниҳол бор эди бу ерларда! Улар ўша йили, ўша баҳордаёқ, мана шу ниҳолларни ўтқазишди, сўнг ернинг шўрини ювиб, чигит экишни бошлаб юборишди. Ёзда, саҳро тандирдай қизиб, ҳарорат қирқ беш, эллик даражага кўтарилганда, чодирдан ертўлага кўчиб ўтишди. Ўзлари ковлаган ана шу қоронғи ертўлада яшаб, ҳам

ғўза ўстиришди, ҳам шийпон қуришди, ҳам баҳорда ўтқазилган, ҳозир эса туя бўйи кўтарилиб қолган мана шу дов-дарахтларни парвариш қилишди, ўз фарзандларидай севиб парвариш қилишди.

Во ажабо! Бригадада олти-етти одам шунча ишни қилишипти-я! Дам нималигини, уйқу нималигини билмай, роҳату фароватни хаёлларига ҳам келтирмай, тиним билмай ишлашипти-я! Шоқосим-ку, йигит киши, Меҳринисо-чи!.. Меҳринисо эридан кўп ишласа ишлар, кам ишламас, эридан эрта турса турар, кеч турмас, кечалари Шоқосимдан кейин ётса ётар, бироқ олдин ётмас эди. У на қийинчиликлардан нолир, на эрига қовоғини уяр, ҳатто қишлоқда қолган фарзандларини соғинганда ҳам арз қилиб ўтирмас, шартта «Жигули»га ўтирарди-да, бир кечада бориб келаверар, кечқурун кетса, тонг-саҳар яна далада юрарди!..

Шоқосимга гоҳо шундай туюлардики, гўё улар кичкина кемага миниб, улкан денгизга чиқишган, кема дарғаси эса у эмас, Меҳринисо! Меҳринисо кемани қирғоққа олиб чиқишига ҳеч ким шубҳа қилмас, назарида, қирғоқда уларни мисли кўрилмаган бир зафар кутарди. Шу туйғу белларига қувват, руҳларига мадад берар, шу боисдан кундуз кунлари тиззадан сув кечиб, жазирама иссиқда шўр ювишса, кечалари... ё тавба! — лой қориб, мана шу шийпонни қуришган эди! Эккан ғўзаларини одам қилиш учун қум ва бўронлар билан адои тамом бўлгунча олишганлари-чи? Бирда иссиқ гармсел, бирда жала, бирда қатқалоқ сабаб, бир эккан жойларига уч қайтадан экиб, униб чиққан ғўзаларни ўз фарзандларидай, ҳатто улардан ўн чандоқ кўпроқ эъзозлаб парвариш қилганлари-чи? Дашт азобларига дош беролмай, кўпчилик қуён бўлганида ҳам эр-хотин билан ошпаз хола чекинишмаган эди ўз аҳдларидан! Чунки энг оғир дамларда ҳам, энг ишонган одамлари уларни тарк этиб, ҳамма қийинчилик иккисининг зиммасига тушганда ҳам, бир-бирига меҳр ва

иноқлик туйғуси кўкдаги мана шу ой мисол ҳамиша дилларини ёритиб келганди! Бир-бирига бўлган бу меҳр, кечалари даладан чарчаб қайтганларида бир-бирига тутган бир пиёла сув сабаб, севгилари гўё қайта товланадиган бу дақиқалар қайда қолди? Наҳот бу даштни обод қилиш орзусида чеккан шунча азоблари барбод бўлса? Лекин ким барбод қилди? Нима мақсадда барбод қилди?.. О, Меҳринисо, Меҳринисо! Нега бу ишни ўзинг бошлаб, яна ўзинг ундан юз ўтирдиги? Нега Шоқосимнинг юрагига ўзинг чўғ ташлаб, нега уни ўзинг ўчирдинг? Ё эринг кўрмаган қандайдир ҳақиқатни ундан аввал сен кўриб, сен сездингми?.. Ёҳуд, кечалари, шу дашт, шу шийпонда ётиб, Шоқосим билан бирга чизган режаларинг, қилган орзуларинг — ҳаммаси шунчаки бир сароб эканини сезиб қолдингми? Ё, кимдир сенинг кўзингни очдими? Очган бўлса, ким очди? Наҳот бу одам — Фотих Музаффар бўлса? Аммо агар кўзинг очилган бўлса, нега буни ўз эрингдан яширасан? Нега унинг ҳам кўзини очмайсан? Ёки эрингдан кўнглинг совиган бўлса — нега буни ундан пинҳон тутасан? Шоқосим сендан айрилса, эгилса эгилар, синса синар, бироқ у сен ўйлаганча ожиз эмас, Меҳринисо! От бошига иш тушса — сувлиқ билан сув ичар, эр бошига иш тушса — этик билан сув кечар! Бошига тушса, этик билан сув кечишга ярайди, Шоқосим! Ярайди!

Йўқ, Шоқосим дунёдан умидини узгани йўқ ҳали! Акс ҳолда ойдинда ястаниб ётган бу пахтазор, салқин куз шабадасида дарёдай шовуллаётган бу ёш боғ, бу шийпон Шоқосимга бунчалик азиз кўринмас эди! Гўё яқин дўстларидан жудо бўлаётгандай юраги бунчалик зирқирамас эди унинг! Ҳар қалай юраги сезиб турибди, бу ерда ўтган икки йил умри, тўккан қора терлари беҳуда кетмаган, беҳуда кетмаган!

О, Меҳринисо, Меҳринисо! Нима қилиб қўйдинг, жонгинам?

— Бу дунёга келиб кўрган биттаю битта шодлигим, умидим, ёлғиз севгилим! Нима бўлди сенга?..

Шоқосим, дили ҳамон ҳуфтон, юрагида ҳамон ўша маҳзун видо туйғуси, бир-бир босиб, «Жигули»сига қараб кетди.

Саккизинчи боб

Нигора бутун ишдан сал барвақтроқ қайтди. У бошқаларга ҳам ишни сал олдинроқ тугатишга рухсат берган эди, лекин Алексей Скородумов билан унинг хотини Лариса кўринишмади. Улар қазиб бораётган сирли лаҳим эски қўрғон чегарасидан чиқиб, гўристон чеккасидаги улкан мақбарага яқинлашиб қолган эди. Орадаги масофа эллик-олтмиш қадамдан ошмас, лекин лаҳимнинг кўп жойлари ўпирилиб тушгани учун иш мураккаблашган, боз йўлдан топилган ҳар бир буюмни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан йиғиб бориш лозим эди. Бироқ гарчи иш тобора қийинлашиб борса ҳам ҳазрат Уккоша мақбарасига яқинлашганлари сайин, ҳамманинг руҳи кўтарилиб, умидлари ортиб борарди. Скородумов фарази, яъни, ҳазрат Уккоша қабри Афғонистоннинг Тиллатепа деган жойидан топилган ва беҳисоб бойликлар чиққан қадимги кўчманчи лашкарбошиларнинг қабридай бой қабр, деган фикр энди ҳаммага «юққан», Нигоранинг ўзи ҳам шу умид, шу орзу билан яшарди. Улар кун бўйи қазилма ишлари билан шуғулланса, кечалари шамчироқнинг хира шуъласида Кушон давлати подшоларининг беҳисоб бойликларига тўла ғаройиб қабрларни кашф этган машҳур археологларнинг китобларини қайта-қайта ўқишар, уларнинг иш усулларини ўрганишар эди. Айниқса Алексей Скородумов ўз фаразларидан ўзи қаттиқ ҳаяжонда, у одамларни саҳар-мардон уйғотар, на ўз хотинига, на экспедиция раҳбари Нигорага, на бошқаларга тинчлик берарди.

Бутун Нигоранинг туғилган куни. Бу сирни тўрт

кишилик митти отрядда ҳеч ким билмайди. Нигора бунӣ ошқор қилиб, зиёфат бермоқчи ҳам эмас. Унинг чамадонида алақачондан бери асраб келаётган икки шиша шампан виноси бор. Ҳозир экспедиция аъзолари қайтгунча, дўппидеккина ош қилиб, шу шампанларни очмоқчи, холос. Бироқ бунақа экан, нега эрталабдан бери гўё катта бир воқеа содир бўладигандай, юраги бетиним ҳаприқади? Дам кўнгли офтоб чиққандай ёришиб, шўхликлар қилгиси келади, дам аксинча, осмонни қора булут қоплагандай, олам кўзига қоронғи кўриниб кетади? Хаёлидан эса маъюс бир фикр чиқмайди: «Наҳот бугун ҳам кел-маса? Ақалли туғилган куни ҳам бир зум келиб, ҳол сўраб кетмаса? Ахир Беҳзод ҳам, мана бир неча ой-дирки, шу атрофда, нари борса қирқ-эллик чақирим жойда ҳайкал қурыпти-ку! Наҳот ораларидан ўтган битта паст-баланд гап сабаб, у батамом ажримга юз тутган бўлса? Ахир ўрталарида севиқли фарзанд-лари бор-ку! Тақдири нима кечади уларнинг? Ёки Нигора уни кутганидек, Беҳзод ҳам Нигоранинг бош эгиб боришини кутяпганмикан?

Нигора шуларни ўйлаб, кечаси билан тўлғаниб чиқди. У бундоқ ўйлаб қараса, сўнгги тўрт-беш ойда, ҳатто бутун вужуди билан ишга шўнғиган онларида ҳам кўнглининг бир четида бари бир Беҳзод юрган экан, неча бор кечалари тушларига кириб чиққан экан, узоқдан бирор машина кўринса «ўша эмас-микин», деб юраги ҳаприққан экан! Беҳзод эмаслигини билганида эса, ҳисларини жиловлашга қанча уринмасин, қуйилиб келган кўз ёшларини тутолмаган экан...

Йўқ, айб фақат Беҳзодда эмас. Нигора ёз давомида бир неча марта Тошкентга бориб келди. Шунда Беҳзод ҳайкал қураётган жойидан ўтди, уёққа кетаётганида ҳам ўтди, буёққа келаётганида ҳам. Бироқ ғурури голиб чиқиб, гўё Беҳзодга бош эгиб боргандай бўлмайин деб, катта йўлдан кечалари ўтди. Ҳар ўтганида эри қураётган мемориал олдида

тўхтаб, уни ҳайрат ва қувонч билан томоша қилди, ҳатто ҳаяжондан кўзига ёш олган дамлар ҳам бўлди. Бироқ... бироқ Беҳзоднинг ўзини кўриб, «ҳорманг, деб бир оғиз ҳол-аҳвол сўрашга нафсонияти йўл қўймади. Нима бўлганда ҳам аёлман-ку, бунчалик манманликка бормай, «сулҳ» томон биринчи бўлиб қадам қўяқолсам ўлиб қолмасман, демади.

Майли, энди бу ҳақда қайта-қайта ўйлайвериб, ўзини эзаверишдан фойда йўқ. Агар Беҳзод уни кўнглидан чиқариб ташламаган бўлса, агар илгариги бахтли дамлар жиндайгина эсида турган бўлса, ўртадаги фарзандлари ҳурмати, баҳордай тиниқ илк севгилари ҳурмати бугун лоақал бир зум келиб кетади. Агар келмаса... унда... Нигора кўзига яна ёш келганини сезиб, уни жаҳл билан сидириб ташлади-да, қадамини тезлатди.

Офтоб тоғлар устига ёнбошлаган, пастдаги ўзанга соя тушган эди. Нигора ўнқир-чўнқир жойлардан кийикдек дик-дик сакраб, сардоба ёнидаги катта чодирга яқинлашиб қолганида тўсатдан юқорида, қишлоқ томондаги геологлар солган йўлда, янги оқ «Волга» кўринди! Нигора юраги гурс-гурс уриб, беихтиёр тўхтади. Зум ўтмай «Волга» пастдаги толзор орасига шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди-да, дарҳол қайта отилиб чиқди. Гарчи, буёғига йўл бўлмаса ҳам, қалин шувоқзорларни босиб, янчиб, чодир томон йўналди. Машина чодирга эллик-олтмиш қадам етмай тўхтади-да, ундан Фотиҳ Музаффаров тушди!

Нигора Фотиҳни кўриши билан (аёл киши ҳар нима бўлганида ҳам аёллигига борар экан-да!) ҳаммадан бурун эғнидаги эски коржомаси-ю, ҳали ювиниб улгурмагани ёдига тушиб, ўзини панага уришга шайланди. Бироқ Фотиҳнинг хатти-ҳаракатларини кўриб, дарҳол ўзини тутиб олди.

Фотиҳ, совхоз директори эмас, худди машҳур киноартистлардай кийинган, эғнида оҳори тўкилмаган оқ кўйлак устидан янги йўл-йўл чизиғи бор костюм, оёғида пошнаси баланд жигарранг туфли, икки қўлини чўзиб Нигора томон кулимсираб келарди.

— Биз ғариб сизга нима гуноҳ қилдик, Нигорахон? Ҳатто туғилган кунингизни ҳам яширасиз биздан! — Фотиҳ лабларида, кўзларида кинояли табассум, қўл бериб кўришаркан, аллақандай дардли нигоҳ билан Нигорага тикилиб-тикилиб қаради. Нигора ўнғайсизланиб кулди:

— Сиздай одамни ишдан қолдириб, ҳалақит бергим келмади-да!

Фотиҳ Музаффаров қошини чимириб, гинахонлик билан кўзини сузди:

— Гўё биз ғарибга ҳеч қачон ҳалақит бермаслигингизни билмайсиз! Гўё... — Фотиҳ гап қидириб чайналди-да, зўрма зўраки илжайди. — Сиздан куёвтўра... Беҳзодбек ҳам яхши! Тоғдан мрамар топган экан — машина сўраб келди. Ёшлик йилларимизни эслаб роса отамлашдик! — деди Фотиҳ ва бирдан яна маъюсланди. — Жа ажойиб йигит-да, эрингиз! Катта истеъдод! Фақат шу... билмадим қай балодан ёпишди унга, анов дардисар касал? Шундан қутулса эди — халқимизнинг донгини оламга тарадиган асарлар яратарди, аммо!

Фотиҳ сўнгги сўзларини гўё қаттиқ куюниб айтди, зотан, унинг гап-сўзларида носамимийликдан нишона ҳам йўққа ўхшарди, бироқ Нигора унинг гапларида пинҳоний бир ясамалик борлигини, у ҳозир «ҳамдардлик» ролини ўйнашга уринаётганини туйди, туйди-ю, баттар оғринди: «Нима қиларди бу олифтанинг олдига машина сўраб бориб? Мана энди, менга тилида хайрихоҳлик билдирыпти-ю, дилида: «Мени рад этганда топганинг ўшами?» деб «хатоим»ни юзимга солмоқчи бўляпти!»

Ҳақиқатан, Фотиҳ сўнгги пайтларда қандайдир жуда ўзгарган, юзлари қуёшда пишиб, кишини ўзига ром қилувчи бир чирой, чинакам йигитларга хос шиддатли, мардона бир қиёфага кирганди.

Шу пайт машинанинг орқа эшиги очилиб, бир одам чиқди. У эликларга бориб қолган, бироқ қадди-қомати келишган, ўзиям Фотиҳга ўхшаб ба-

шанг кийинган, битта ҳам оқ тушмаган қалин сочлари ҳурпайган.

— Машҳур ҳайкалтарош Мардон Зокиров, — деди Фотиҳ. — Танийсиз, асарларини кўргансиз.

Нигора хижолат чекиб ерга қаради. У бу пака-нагина, аммо миқти одамнинг асарларигина эмас, у билан эри ўртасидаги низо-нифоқлардан ҳам бохабар эди. Мардон Зокировни ҳар хил мажлисларда узоқдан кўриб юрар, унинг юксак минбардан туриб гапирган гаплари, монументал санъат соҳасига «суқилиб кириб» олган аллақандай пессимистларни фош этган маърузалари, ҳамиша кимларгадир қаратилган таҳдидли нутқларини кўп эшитган эди. Совхоз идораси олдига қурилган ўта улуғвор, аммо аллақандай совуқ, руҳсиз ёдгорлигига ҳам кўзи тушган, аммо ўзини яқиндан биринчи кўриши эди.

Зокиров шернинг ёлларидай қалин сочларини ҳурпайтириб, бошини таманно билан эгди:

— Гарчи Нигорахон бизни билмасалар ҳам биз бу кишини яхши биламиз, кўп эшитганмиз...

Нигора дув қизариб:

— Раҳмат, — дейишга мажбур бўлди.

Хайрият, Фотиҳ гапга аралашиб, уни ноқулай аҳволдан қутқазди.

— Нигорахон, бу ерга келишимиздан мақсад, авваламбор туғилган кунингиз билан табриклаш, қолаверса бола баҳона, дийдор ғанимат дегандек, ўзимиз ҳам бир дам олиб, яйраб кетсак дегандик!

Фотиҳ шундай деди-да, Нигоранинг жавобини ҳам кутмасдан шофёрга буйруқ берди:

— Қани, оғайни, ана у жойга наमत тўшаб, — у қир ёнбағридаги шувоқзорни кўрсатди, — дастурхон ёз!

Нигора кийим алмаштиришни баҳона қилиб, чодирга кирди-ю, бўғзига келган фарёд билан олишиб, юзини ёстиққа босди.

Ҳа, у янглишмаган — Фотиҳ биттаю битта мақсадда келган: «Мен ёмонни рад этганда, яхшини

топганинг қани?» — деган гапни айтиш учун келган, холос.

Йўқ, Нигора ҳозир Фотиҳни кўриб, бир маҳаллар уни рад қилганига пушаймон чекаётгани йўқ, у фақат ҳаётнинг бешафқат ўйинидан куйиб кетяпти! Рост-да! Бу не кўргулик эканки, бу манман, калондимоғ олифтадан минг чандон ақлли, истеъдодли, самимий, пок бир йигит беқарор дарвешона феъли атвори сабаб, ўзини ҳам, Нигорани ҳам ерга уриб юрса-ю, тантилик ролини хўп ўхшатиб ўйнаётган бу бойвачча бўлса... табрик баҳона, унинг юрагига ўт ёқиш мақсадида келиб ўтирса? Агар Беҳзод шунчалик содда бўлмаса ўзини қанчалик ерга ураётганини билмай, бу эски рақибининг олдига ёрдам сўраб келармиди? Рост-да! Бу олифтадан машина сўраб, эгилиб келгунча ўша топилган мрамар ўлгурни тоғдан орқалаб ташиша бўлмасмиди?

Ташқаридан: «Нигорахон, дастурхон тайёр!» деган овоз келди. Нигора шошиб ўрнидан турди, кўзларини шоша-пиша артди-да, чодирнинг иккинчи томонига чиқиб, дарахтга осилган умивальникда юз-кўзларини ювди. У бир ўйида кийимларини алмаштиргиси ҳам келди, бироқ кейин: «нега шуларнинг олдига ясан-тусан қилар эканман?» деб, ичида ўзидан кулди, сўнг кечки салқинда киядиган гулдор тивит жемперини елкасига ташлади-да, сумкасидан кичкина юмалоқ кўзгусини олиб бир зум ўзига тикилди. Оппоққина, чўзинчоқ юзи офтобда қорайиб, қизилмағиз тусига кирибди, одатда теграсига кўк бўёқ суртадиган катта-катта кўзлари гўё бурунгидан ҳам каттайибди, алақандай, кишини ўзига ром этувчи бир маъюслик касб этибди.

Нигора ўғил болаларнинг сочидай калта қирқилган қўнғир сочларини тузатиб, энди чодирдан чиқаман деб турганида Лариса кириб қолди.

У кулоҳга ўхшаган кўк қалпоқчасини бошидан олиб, қалин малла сочларини силкитиб кулди:

— Анов жазманинг тағин келшибди-ку, Нигор!

Нигора қовоғини уймоқчи бўлди-ю, удалолмади:

— Қанақа жазман? Қаёқдаги гапларни гапирма!

— Жазман бўлмаса ҳадеб келаверадимми? — кўзини қисиб деди Лариса. — Сен ҳам балосан! Бор, кутиб қолишди. Дастурхон тўкин!

— Тўкин бўлса... сен ҳам юр!

— Йўқ, йўқ, Алёша уни негадир жинидан баттар ёмон кўради.

— Бўлмаса... — Нигора тўрдаги сандиққа ишора қилди. — Бор, олиб ичинглар.

— Ҳа, сабаб? — Лариса кўзларини катта очди. — Бир гап борми?

— Кейин биласан! — Нигора шундай деди-да, Ларисанинг юзидан «чўлп» этиб ўпиб, чодирдан чиқди.

Офтоб тоғлар ортига ботган, бироқ чўққилар устидаги сийрак булутлар ҳануз артилган тилладай ялтиллаб турар, ўзандан эсан ғир-ғир шабада ҳазрат Уккоша қабристонидagi қари чинорларни гувиллатиб чайқар эди.

Қир этагидаги бўлиқ шувоқзорга гилам тўшалиб, дастурхон ёзилган, дастурхонда катта сопол лаганларда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарсa муҳайё — қовурилган гўшту, пиширилган товук, даста-даста патир, олма, узум, минерал сув, шампань ва бошқа шишалар солдатдай саф тортган, ҳатто кумуш қошиқ ва вилкалардан тортиб, бежирим митти қадахларгача эсан чиқмаган эди.

Катта палоснинг икки чеккасидаги шойи кўрпачаларда ёнбошлаб ётган Фотиҳ билан Мардон Зокиров ўринларидан баробар туриб, унинг истиқболига чиқдилар.

— Қани, қани, Нигорахон! Буёққа, буёққа!

Нигоранинг хаёлидан: «Нима зарур экан битта мен учун шунча даҳмаза?» — деган фикр ўтди, бироқ эсига дарҳол бояги ўйлар тушди: «Ўзини кўрсатмоқчи. Нималарга қодир эканини билдириб, юрагингни ўртамоқчи сенинг!»

Бу фикр фавқулодда Нигоранинг дилида аллақандай ўжарлик аралаш бир шўхлик уйғотди. У шахдам юриб бориб, тўрга — Фотиҳ билан Зокировнинг ўртасига ўтирди. Ўзини кутилмаганда эркин ва шаддод ҳис этиб, бир-икки қадаҳ шампань ичди, ҳеч бир ноз-карашмасиз, бетаманно чақчақлашиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Гап аввал унча қовушмади. Зокиров археология, умуман, тарихга жуда қизиқишини айтиб, Нигоранинг ишларини сўраб-суриштирган бўлди, агар бирор қизиқ нарса топилса, уни дарҳол матбуотда кўтариб чиқишга ваъда берди, ҳатто, агар Нигора истаса, биргалашиб бир нарса ёзишлари мумкинлигига ҳам ишора қилди. Аммо негадир тобора тумтайиб, қадаҳ устига қадаҳ кўтараётган Фотиҳ, тўсатдан гаши келиб:

— Шу, иш-пиш деган гапларни бошқа кунга қолдирсак! — деб таклиф қилди. — Агар дўстим ижозат этсалар, камина Нигорахоннинг қуловига айтадиган бир оғизгина гапим бор, шуни айтсаму хайр-маъзур қилсак!

Фотиҳ шундай деб, Нигоранинг билагидан журъатсизгина ушлади-да, ўрнидан турди.

Нигора билагини унинг қўлидан чиқариб олгиси келса ҳам Фотиҳнинг овозидаги кутилмаган бир гуссани сезиб, ўзини тийди.

Физиқ: Фотиҳ бундан бир-икки ой аввал ҳам бир кун кечқурун ногаҳон бостириб келиб, худди шундай қилган, аввал катта зиёфат берган, кейин Лариса билан роса рақсга тушиб, қўшиқлар айтиб, Скородумовнинг тоза қитиғига текканди. Рақсдан кейин эса бирдан маъюсланиб, худди ҳозиргидай Нигорани бир чеккага таклиф қилганди. Нигора ўшанда ҳам аёлларга хос бир нозик туйғу билан Фотиҳнинг кўнглидаги тугённи — дарду аламларини тўкиш истаги билан йигитлик ғурури олишаётганини ҳис этган, шу боисдан унинг дилини оғритмасликка уриниб:

— Фотиҳ ака, — деганди ёлвориб. — Мен сизнинг нима демоқчи эканингизни биламан. Лекин, илтимос — кераги йўқ!

— Йўқ, билмайсиз, Нигорахон!

Ўшанда ҳам Фотиҳнинг овозидаги бетаскин изтироб ундаги ғурур ва манманликка шунчалик зид эдики, Нигора хиёл юмшаб:

— Майли, ўтган ишга салавот, Фотиҳ ака! — деган эди.

— Салавот, салавот! — деганди Фотиҳ, яна ўша чуқур алам билан. — Наҳот йўл қўйган хатоингизни тузатишни истамасангиз?

— Хато? Кечирасиз, қанақа хатони айтяпсиз?

— Гўё қанақа хато қилганингизни билмайсиз!

— Йўқ, билмайман!

Фотиҳ пешонасига «шап» этиб уриб:

— О, бу ғурур ўлсин!.. — деганди қайнаб. — Қачон биз бу сохта нафсоният, сохта ғурурдан қутулар эканмиз? Ақалли турмуш ўзи бу хатоимизни исботлаб, пешонамиз деворга бориб текканда... ақалли шунда йўлдан адашганимизни бўйнимизга олсак осмон ағдарилиб ерга тушармикин?

— Кечирасиз, агар мен хато қилган бўлсам... жабрини ҳам ўзим тортаман. Шунинг учун...

Фотиҳ кўйлагининг тугмаларини дўланадай тўкиб, ёқасини юлқиб очаркан:

— Кошкийди ёлғиз ўзингиз тортсангиз! — деб хитоб қилганди. — Майли, нима ҳам деймиз? Фақат шуни билиб қўйингки, ёлғиз ўзингиз эмас, мени ҳам куйдириб кул қилдингиз! Мен айтмоқчи бўлган биттаю битта гапим шу! — Фотиҳ шундай деганди-да, худди фожеий драманинг фожеий қаҳрамонидай, бошини чангаллаганича, машинаси томон йўналганди.

Нигора билар: Фотиҳ ундан рад жаовбини олгандан кейин Тошкентда кимнингдир қизига уйланган, хотини ниҳоятда кўхлик эканини ҳам эшитган эди. У Фотиҳнинг бу келишларию доду фиғонларига сабаб севги эмас, ниятига эришолмаган манман йигитнинг

нафсонияти эканини ич-ичидан сезар, қўл чўзсам, осмондаги юлдузга ҳам қўлим етади деб юрган бир манман йигитнинг сохта изтироблари экани шундоқ кўриниб турарди. Наҳот Фотиҳ бу сафар ҳам ўша гапларни қайтарса, яна ўшандагидай фожеий актёр ролини ўйнаб, унинг дилини ром этишга уринса?

Йўқ, бу сафар Фотиҳ фарёд чекмади. У ўтирган жойларидан сал узоқлашишлари биланоқ:

— Тунов кунги гапларимни ўйлаб кўрдингизми? — деб сўради.

— Қайси гапларингизни? — Нигора ўзини тушуниб-тушунмаганликка олди.

Фира-шира қоронғиликда Фотиҳнинг кўзлари чақмоқдай чақнаб кетди, бироқ у ғазабини жилавлашга тиришиб, бўғиқ йўталди.

— Мен сизга ишониб, кўнглимдаги бор дарду ҳасратимни тўкиб солсаму сиз бўлсангиз...

Нигора, нозик жуссасига зид бир ғазаб билан митти муштларини тутди.

«Бу калондимоғ бойвачча нега менга осилиб олди? Нима демоқчи ўзи? Менга... ўйнашликни таклиф қияптими? Уятсиз! Аҳмоқ!»

— Йўқ, тушунмадим, тушунишни ҳам истамайман!...

Фотиҳ гўё кўчала еган кучукдай ғингишиб, бошини чангаллади.

— Мен сизга ҳайронман! Кечирасиз-у, лекин... менинг ҳаром тукимга арзимайдиган бир латгани деб...

— Бас қилинг! — деди Нигора. — Ҳозир бас қилинг ё...

Фотиҳ «бас» қилмаса нима қилади, — буни Нигоранинг ўзи ҳам билмас эди, бироқ унинг овози шундай бир қаҳр билан янградики, Фотиҳ яна нолан фиғонга ўтди.

— Майли, бас қилдим! Лекин сиз ҳам шуни билиб қўйингки, ҳануз кўнглингизни узолмаган бу гений эрингиз тунов кунни ресторанда хўп ўйин

кўрсатди. Ойналарни уриб синдириб, хушёрхонага тушди! Мен бўлсам... мен аҳмоқ бўлсам унга раҳм қилиб, дадамни ўртага солиб, қутқариб юрибман!

Бу сафар Нигора додлаб юборишдан қўрқиб, қоронғида кафти билан оғзини қаттиқ босиб олди.

— Бўпти! Мен бас қилдим! — деди Фотиҳ, гўё қамчи еган асов аргумоқдай питирлаб. — Аммо сўнгги марта айтаман: ўйлаб кўринг! Ҳаёт — даҳшатли нарса! Бир кун бари бир пушаймон қиласиз. Қаттиқ пушаймон қиласиз. Қилдираман пушаймон! Агар қилдирмасам номимни бошқа қўяман!

Фотиҳ буни совуқ таҳдид билан гапирди-да, машинанинг эшигини шарақлатиб очди, сўнг, орқасига ўгирилиб:

— Ўртоқ санъаткор! Кетдик! — деб бақирди ва эшикни қарсиллатиб ёпди.

Тўққизинчи боб

Фотиҳ Музаффаров ҳеч қачон, ҳатто дадаси асъасая дабдаба билан Нигорага совчиликка бориб, икки қўлини бурнига суқиб қайтганида ҳам ўзини бундайин хўрланган, бундайин ҳақоратланган, деб билмаган эди.

Бу дунёга кептики, ҳеч қачон, ҳеч бир нарсада сазаси ўлмаган, ҳамиша ошири олчи бўлиб келган йигит, бугун Нигоранинг қилиғидан шундай ранжиди, шундай ранжидики, агар ёнида Мардон Зокиров бўлмаганида, ўзиям билмайди нима қиларди?

Афтидан, бўлган гапларни яхши илғаб ололмаган Зокиров бир-икки марта ҳазил-мutoйиба қилиб кўрди, бироқ Фотиҳ унинг меҳмонлик иззатини ҳам «унутиб», қаттиқ силтаб ташлади-да, тишини-тишига босиб, оғзига толқон солиб олди.

Қуёш алақачон ботган, оппоқ чўққиларга ажиб жило бериб турган нафис бўёқлар ҳам сўнган, кўкда

нимаси биландир тилла сирғани эслатувчи ярим ой ярқираб турар, бироқ кузда тез бостириб келгувчи қоронғилик қора қузғун янглиғ даштни қора қанотлари остига олган эди.

Фотиҳнинг кўнгли ҳам худди қоронғилик қаърига шўнғиган адирлардай зимистон эди. Адирларни-ку, шиддат билан учиб бораётган машина фаралари ёритиб бормоқда, унинг кўнглини эса ёритадиган милт этган чироғ йўқ...

Ёпирай! Юрак ўрнига бир парча муз солиб олган бу муштдеккина жувонга қай балодан йўлиқди Фотиҳ! Нимасига ишқи тушиб қолди унинг? Қадди қоматигами? Ҳусни жамолигами? Ундай деса... Фотиҳга учта фарзанд туғиб берган, эрига итдай содиқ хотини Феруза худди ўғил болага ўхшаган бу кибор жувондан ўн чандон чиройли эмасми?

У Нигорани илк бор ўнинчи синфни тугатиб, Тошкентга ўқишга борганда кўрганди. Бирорта институтга киритиб қўйиш учун Фотиҳни Тошкентга дадаси ўзи олиб тушган, қайси институтга жойлаштириш ҳақида маслаҳат олиш учун эса, эски қадрдони, Нигоранинг дадаси Расул Нуриддиновнинг уйига бошлаб борган эди.

Эсида: улар ҳовлидаги сўри тагида чой ичиб ўтирганларида кўча эшик очилиб, худди қўғирчоқдай бежиримгина, нозиккина бир қиз кирди.

Қиз уларни кўриб, қандайдир жуда мулойим, жуда ёқимтой товушда салом берди-да, ҳовли чеккасидаги ошхона томонга ўтиб кетди. Ҳеч унутмайди, ўшанда қиз Фотиҳга ғаройиб эллардан учиб келган ғаройиб бир қушча бўлиб кўринганди!..

Лекин Нигора ғаройиб қушча бўлса, Фотиҳ ҳам ундан кам эмас — самбо бўйича вилоятда биринчилиқни олган, осмондаги ҳар қандай қушни бир ҳамла билан чанғалига илинтирадиган ёш лочиннинг ўзгинаси эди... Ўша дақиқаларгача унга севги изҳор қилиб, пинҳоний хатлар ёзиб юрган синфдошлари орасида қанақа қизлар бор эди, қанақа

қизлар! Аммо... эшиқдан лип этиб кириб, гўё «пир» этиб учиб кетган бу ғаройиб қушча... Йўқ, Фотих бунақа қизларни ўша дақиқаларгача фақат француз фильмларидагина кўрар, кўриб, уларга пинҳона ошиқ бўлиб юрарди!..

Нигора, чамаси, мактабни ундан икки-уч йил кейин битириб, санъат соҳасига ўқишга кирди. Бу ҳам Фотихни аллақандай қаттиқ ўкситди. Чунки бирламчи, бу пайт бўйи илгаригидан хиёл ўсган, бироқ хануз қўғирчоқдек бежиримгина Нигора сочларини ўғил болаларнинг сочларига ўхшатиб қирқтириб, бурунгидан ҳам очилиб кетган, чиндан ҳам француз фильмларидаги малакаларнинг ўзгинасига айланган эди. Иккиламчи, Фотих кирган институт Нигора танлаган институтдан жуда йироқ эди. Масофа маъносида эмас (бутун ўқиш давомида Фотих ижарага алоҳида уй олиб турган, ўнинчи синфни битирганда дадаси тортиқ қилган «Жигули»си ҳам бор, яъни, унинг учун масофа муаммоси йўқ эди!), танлаган касблари маъносида йироқ эди!

Баъзан Фотих Нигора билан унинг соҳаси, яъни адабиёт ва санъат асарлари тўғрисида гапиришга ҳаракат қилар, бунинг учун кечалари ҳатто доврўғи чиққан адибларнинг китобларини ўқишга уринар, ёқсин-ёқмасин, янги киноларни бориб кўрарди. Бироқ бари бир гаплари кўп қовушавермас, Нигора аксар ҳолларда, унинг сўзларига гўё ёш боланинг сўзларига кулаётгандай, лоларанг лабларини химариб бир кулиб қўя қоларди. Лекин энг алам қиладиган жойи — Нигора ундан кўра анов Шораҳим шоввознинг ўғли Шоқосим билан яқинроқ эди. Ҳар қалай, Фотих уларникига борганида аксар ҳолларда Шоқосим билан Нигоранинг кулишиб, чақчақлашиб ўтирганларини кўриб, ёниб кетарди.

Қисқаси, Фотих бешинчи, Нигора эса иккинчи курсдан учинчи курсга ўтганида унинг тоқати тоқ бўлди-ю, дўстларини ўртага солиб, ота-онасига ёрилди: уйлансам, шу қизга уйланаман, йўқса дунёдан тоқ ўтаман, деган маънода арз қилди.

Дадаси... эркатой ўғлининг бу арзини эшитиб, бир хайратга тушди, бир қувонди. Хайратга тушишига сабаб, Фотиҳнинг қизлар орасидаги «ғалаба»ларини эшитиб, ўғлидан керилиб юрган отага зурриёдининг ўзини бунчалик ерга уриши унча ёқмади, қувонишига сабаб эса, фронтчи дўсти, эски қадрдони Расул билан қуда бўлишнинг ўзига яраша яхши томонлари бор эди: гарчи, унинг туриш-турмуши анов айтгудек бўлмаса ҳам ўзи таниқли олим, бообрў одам!

Дадаси Фотиҳнинг хоҳишини эшитган кунийёқ совчилар рўйхатини тузиб, уларни Тошкентга олиб тушишга отланди. Бироқ ойиси нимадандир шубҳаланди чори, аввал ўзи бориб, вазиятни зимдан билиб келгиси келди ва сўзида туриб олди.

Фотиҳ ойисини Тошкентга ўз «Жигули»сида олиб тушди. Қасдига олиб, эшикни Нигора очди. Ойиси Нигорани ё илгари кўрмаган, ё жуда кичкиналигида кўрган бўлса керак, «ялт» этиб бир ўғлига қаради, бир худди ўғил болага ўхшаган, митти қушчадек бежиримгина қизчага қаради. Фотиҳ эса... (эсласа ҳануз ўзидан гижинади!) гўё Нигора олдида катта бир жинойт қилиб қўйгандай потир-потир қилди-ю, жон-жаҳди билан машинасига газ бериб, жуфтакни ростлаб қолди.

Ўша куни Фотиҳ бўлганича бўлди. Чунки... Нигораларникига эрталаб соат ўн бирларда борган Соҳибахон ўғли ижарада турган ҳовлига кечқурун кун ботганда аранг кириб келди.

Фотиҳ яхши ният билан уч-тўртта ёр-биродарларини чақириб, ҳовлига жой қилиб қўйган эди. Ойиси унинг дўстлари билан жимгина бош ираб кўришди-да, ичкарига кириб кетди. Кетмакет Фотиҳ ҳам кирди. Соҳибахон тўрдаги юмшоқ креслога чўкиб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Унинг бунчалик мунғайиб қолганини кўрган Фотиҳ баданига совуқ шабада теккандай сесканиб кетди, бироқ шу заҳотиёқ жазавасти тутиб:

— Нима бало, рад жавоби беришдими? — деб сўради ўз овозини ўзи танимай.

Ойиси мунгли нигоҳини четга олиб:

— Шу қизни демай қўя қол, болам, — деди илтижоли товушда.

— Нега?

— Негаки... бу қиз билан сен... икковинг икки оламсан!..

Ойиси ўйчан кўзларини юмиб, секин уҳ тортди.

— Қўй, шу ниятингдан қайта қол, болам. Сен ҳам ўз тенгингни топарсан. Балки бу қиздан яхшироғини топарсан!.. — Ойиси бошини чангаллаб олди. Шунда Фотиҳнинг эсига қачонлардир қулоғига чалинган бир миш-миш тушди: гўё ойиси ҳам дадасига турмушга чиққанидан пушаймон эмиш, «агар болаларим бўлмаганда...» деб кўзёши қилган эмиш!..

Соҳиббахоннинг пойқадами ёкмаган совчиликдан кейин ҳамма умид дадасида қолган эди. Ҳақиқатан, дадаси ойисининг гапларини эшитиб, кинояомуз кулди.

— Қўлингдан келмайдиган ишга аралашиб нима қилардинг! Бошдаёқ айтувдим-а, борма, борсанг пишган ошни бузасан, деб. Худди айтганимдай бўлди-я!..

Дадаси шундай деб, эртасигаёқ икки «Волга»га совчиларни жойлаб Тошкентга тушиб кетди. Айтмоқчи, совчилар орасида тунов куни Фотиҳ ишдан бўшатган Шораҳим шоввоз ҳам бор эди. Ким билсин, эҳтимол, ўшанда омади чопмаганига бу қўрс чапани ҳам ҳисса қўшгандир, зоҳиран «хайрихоҳ» бўлиб, ботинан Расул Нуриддиновни йўлдан ургандир. Қисқаси, дадаси ҳам Тошкентдан тарвузи қўлтиғидан тушиб, айни замонда яраланган шердай дарғазаб бўлиб қайтди.

— Падарига лаънат бунақа қизни! — деди у Фотиҳни олдига чақириб. — Шу қадди-қомат, шу бўй-бастинг билан бошингга урасанми, бу мотамсаро мусичани! Сенинг ҳаром тукингга ҳам арзимаиди у синчалак! Кўрдим, на кўрки бор, на мени кечирасан, бирор ушлайдиган жойи! Хотин деган сал лорсилаб турсин-да бундоқ!..

Дадасининг гаплари, тўғрироғи, совчиликдан икки қўлини бурнига суқиб қуруқ қайтиб келиши Фотиҳнинг кўксига бамисоли бир пичоқ бўлиб қадалди-ю, бир неча ойгача ўзини қўярга жой тополмай юрди. У гоҳ маишатга шўнғиди, гоҳ дуч келган аёлни «Жигули»сига солиб, узоқ адирлар, тоғларга «от сурди». Икки марта, бирда Олмалик йўлида, бирда Сирдарё соҳилида қўлга тушиб, аранг кутулди. Айниқса, иккинчисида ёмон тушган эди, дадаси аралашиб, базўр олиб қолди.

Шу йўсин ёз ўтиб, куз келди. Бир кун институтга борганида ғалати бир эълонга кўзи тушди. Унда айтилишича, эртага шанба куни кеч соат 7 да, Фотиҳ ўқийдиган институтнинг 5-курс талабалари билан Нигора ўқийдиган институт талабаларининг учрашуви бўлар экан.

Ўша кунлар уни рад этган Нигора мана шу занжибашара, қилтириқ Беҳзод билан топишганини эшитган Фотиҳ бурунгидан бешбаттар куйиб юрган эди. Жўрттага борди. Бир ўзи эмас, бир-иккита энг яқин дўстларини бошлаб борди. Институтнинг каттагина клуби бор экан, бўлажак даҳолар иштирокида ҳар хил пьесалардан парчалар кўрсатишди, шеърлар ўқишди, қўшиқлар айтишди, ниҳоясида эса, ўзбекча рақс ва қўшиқ бўлди.

Кечада Фотиҳнинг ҳозирги хотини Феруза қайси бир пьесада ўйнаб, жуда зўр олқишлар олди. У ҳақиқатан ҳам ролини жуда яхши ижро этди, ўзи ҳам дуркунгина, қадди-қомати кетворган, қизмисан қиз эди! Шунда Фотиҳнинг ёнида борган энг сирдош дўстларидан бири унинг биқинига туртиб, Нигора томонга (у ҳозирги занжибашара, қилтириқ «даҳо»си билан бир чеккада муштдеккина бўлиб ўтирарди) ишора қилиб:

— Сен ҳам юрибсан анов мусичанинг ишқида куйиб! — деб шивирлади. — Қиз деган мана бунақа бўпти! Ана, латофату ана қадди-қомат! Боя ашуласини эшитдинг-ку! Овозини айтмайсанми? Мен сенинг ўрнингда бўлсам...

— Нима қилардинг?

— Шу бугуноқ лочиндай ёпишардим у бир ойга қолмай вадаванг тўй қилардим! Ана ундан кейин ҳар оқшом магнитофонда «Роҳат»ни қўйиб...

— Бас! Уёғига ўтма, даъюс! — деди Фотиҳ. — Э, билиб бўладими аёл зотини? Балки унинг ҳам бирор жазмани бордир?

— Ҳозир танца бошланади. Шартта бориб, билатдан «шап» ушлайсану танцага чақирасан. Тамом. Вассалом. Танца пайтида биласан-оласан — бирор жазмани борми ё ҳали онаси ўпмаганиданми?..

Фотиҳ ҳам олов йигит эмасми, оғайниси айтгандай, кечанинг биринчи қисми тугаб, танца бошланиши билан ўрнидан шартта турди-да, қизнинг олдига бориб даврага таклиф қилди.

Қиз пачақироқ бир йигит билан гаплашиб турарди. Фотиҳ ёнига борганда кўрди: қиз саҳнадагидан ҳам лобар ва чиройли эди! У рўпарасида бош эгиб турган Фотиҳга бошдан-оёқ тикилиб қаради, сўнг ўзига ярашган тилла тишларини ярқ этказиб, ёқимтойгина жилмайди-да, ёнидаги йигитдан рухсат ҳам сўрамасдан, Фотиҳнинг елкасига қўлини қўйди...

Фотиҳ унинг нозик белидан қучиб, даврага бошларкан, юраги бир ҳапқириб:

— Исми шарифларини билсак бўладими? — деб сўради.

Қиз ҳали бўёқ тегмаган алақандай беғубор, эрка кўзларини ноз билан сузди.

— Аввал ўзлари айтсинлар, кейин...

— Узр, Фотиҳ...

Қиз тушунмади шекилли: «Фотиҳ?» — деб сўради ва кулди.

— Фотиҳ! — такрорлади у ва қизга қўшилиб кулди. — Лекин Наполеон ё Суворов эмас! Сиздай гўзаллар гўзалини фатҳ этиш учун яратилган Фотиҳ!..

— О! Нархларини жуда ошириб юбордилар-

ку! — Қиз бу сафар бутун зални ўзига қаратиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Фотиҳ унинг белидан қаттиқроқ қучди. — Феруза! — деб кулди қиз, бироқ ўзини тортиш уёқда турсин, бутун олов вужуди билан Фотиҳга қапишиб олди.

Шундан кейин ҳамма нарса худди ёв бостириб келаётгандек, ола-тасир бўлиб кетди: аразлашу қайта ярашиш, бирда табассуму бирда кўз ёшлари, бирда висолу бирда айрилиқ, бирда иссиқ бўсалару бирда тўй тараддудидан иборат қандайдир тўс-тўполон ҳаёт бошланди.

Феруза Клара Жамоловна деган, алақайси бир жамиятда ишлайдиган, бир қарашда қизидан ҳам ёш ва чиройли кўринадиган, ўта фаол, ўта сўзамол, ўта замонавий бир жувоннинг арзандаси экан. Шундай-ки, она-бола ясан-тусанни кифтига келтириб, кўчага чиққанларида ҳамма уларни она-бола эмас, эгизак опа-сингиллар деб ўйлашар, Фотиҳнинг ўзи ҳам биринчи бор уларни ёнма-ён кўрганида шу хаёлга бориб, эсанкираб қолган эди.

Клара Жамоловна эридан алақачон ажрашган «ёш» бевалардан эди. Эридан фақат шу Феруза қолган. Клара Жамоловна уни еру кўкка ишонмас эди!..

Рост, Фотиҳ унга ёқди. Биринчи суҳбат чоғидаёқ Клара Жамоловна Фотиҳнинг авлод-аждодларигача суриштириб чиққач, ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Яхши, — деди Ферузанинг кўзларидай алақандай тилларанг кўзларини шўх ўйнатиб. — Таг-тугингизни суриштирганимга ранжиманг, Фотиҳжон. Бун шунчаки... билиб қўйиш учун сўрадим!.. Гап ота-онада эмас, сизда! Тўғрисини айтсам... сиз менга ёқдингиз. Мен ҳам сиздақа, — Клара Жамоловна сал қизариб кулди, — бўй-басти келишган, олов йигитларни хуш кўраман. Феруза бу жиҳатдан янглишмапти, лекин ёдингизда бўлсин: у менинг ёлғиз қизим, бу дунёга келиб топган биттаю битта дуру гавҳарим...

— Биламан, — деди Фотих. — Агар хоҳласангиз, ҳозир нон ўпиб қасам ичаманки, бу дуру гавҳарингизни бир умр... бўйнимга осиб юраман!.. — Фотих шундай деб, Клара Жамоловнанинг оппоқ, чиройли қўлларини ўпди.

Шу билан «ош пишди», суҳбат тугади. Рост, бу сафар ҳам ойиси «пишган ош»ни бузиб қўйишига оз қолди. Совчи юборишдан аввал яна қизни кўриб келиш учун Тошкентга тушиб кетган Соҳибахон Ферузага ортиқча эътироз билдирмаса ҳам Клара Жамоловнани жини суймабди. Фотих тутақиб кетди.

— Авваламбор, Клара Жамоловна сиз ўйлаган-дек... ёмон аёл эмас! Қолаверса... мен онасини эмас, қизини оляпман-ку, ойи!..

— Майли, ўзинг биласан, болам! — деди Соҳибахон қаттиқроқ маъюсланиб. — Бўйнидан оёқларигача ҳаммаёғи тиллаю марварид! Ўзиям... бирам маҳмадона, бирам билимдон эканки, ишқилиб, охири бахайр бўлсин, ўғлим!

— Билимдон бўлса онаси билимдондир! Аввал Ферузани тузоғимга илинтириб олай, кейин мусичадай мулойим қилиб оламан қизини! Беданадай йўрғалатаман уни!..

Соҳибахон ўғлига ғамгин тикилиб, бошини секин чайқади.

— Мен сенга бу маънода гапирмадим-ку, болам! Бировнинг қизини беданадай йўрғалатмагину бахтли бўлинглар! Қовушганинг билан қўша қари!

Қизиқ, Клара Жамоловна ойисига қанчалик ёқмаган бўлса, дадасига шунчалик ёқди. Совчиликка тушган дадаси Фотихдан ниҳоятда мамнун бўлиб, боши осмонга етиб қайтди. Ўзиям оғзидан гоҳ «қудағай», гоҳ «Кларахон» тушмай, ола-тўполон қилиб, бир ойга қолдирмай вадаванг тўй қилиб берди. (Буюғини ҳеч ким билмагани маъқул, лекин Фотихнинг сезишича, дадаси билан Клара Жамоловнанинг орасида қандайдир сирли гаплар ҳам борга ўхшайди! Дадаси ҳам бало!)

Гапнинг пўскаллеси, ишлар ёмон бўлмади. Ферузахон бир йил ўтмасданоқ эгизак қиз — Фотима-Зухра туғиб берди. Энг қизиғи шуки, бу ҳодиса Соҳиббахонни қанчалик хурсанд қилса, Клара Жамоловнани шу даражада хафа қилди. Клара Жамоловна умуман қизининг бунчалик тез фарзанд кўришига тиш-тирноғи билан қарши эди. У Ферузанинг ҳомиладор бўп қолганини билганида Фотиҳни роса койиди, ҳатто болани олдириб ташлашни маслаҳат қилди:

— Ахир ёш умрларингни чақалоқнинг «биғи-биғи»сига қурбон қилиб юборасанларми? — деди у куюниб. — Ундан кўра, гулдай ёшликларингни ҳазон қилмай ўйнаб-кулиб қолинглар. Путёвка олиб, хорижий элларга чиқинглар, саёҳат қилинглар. Ахир сиз... қишлоқдан чиққан бўлсангиз ҳам қишлоқчи эмас, оқу қорани ажрата оладиган замонавий йигитсиз-ку, Фотиҳжон!..

— Бу гапни менга эмас, қизингизга айтинг! — деди Фотиҳ шартта кесиб. У ўзи ҳам бу масалада Клара Жамоловна томонида эди, бироқ у пайтларда, ҳозир қанчалик ғалати туюлмасин, Ферузани бўлажак «гений»лардан бир оз рашк қилар ва шу сабабдан дилида фарзанд кўришга қарши эмас эди.

Бу пайтларда дадаси Фотиҳга қишлоққа қайтишни, бир йил, ярим йил ўтмасданоқ совхозга директор қилиб қўйишни ваъда бериб қистаб юрган эди. Чунки дадасининг айтишича, киши «бошқа юртда султон бўлгунча ўз юртида ултон» бўлгани маъқул, сабаби киши қаерда ишлаб, қандай мартабага эришмасдан, бари бир киндик қони тўкилган жойини қўмсайди ва ахир бир кун қайтиб келади!

Бу гаплар Клара Жамоловнага ҳам маъқул тушди. Чунки Клара Жамоловна фақат «бабушка» бўлишгина эмас, неваре деган гапни эшитишга ҳам тоқати йўқ эди. Фотиҳ бундан фойдаланди-да, Ферузани кўндириб (икки фарзанд билан кўнмасдан кўрсин-чи!) бир кунда кўчди-кетди!...

Лекин Феруза... Феруза қишлоққа келгандан кейин қандайдир сал чўкиб қолди. Аввалги сарвиқомат, хипчабел қиз бир-икки йилдаёқ лорсиллаган оппоқ жувонга айланди. Фотих бунинг олдини олишга уриниб, уни совхоз клубига мудира қилиб қўйган эди. Феруза буни ҳам эплай олмади. Унда қандайдир... ғалати одат пайдо бўлди. Яхши еб, яхши ичиш, умуман, осойишта турмуш кечиришдан бошқа ҳамма истаклар сўниб қолди. У на клуб ишларига, на бошқа нарсаларга қизиқарди, кўп ухлашни, яхши таомлар қилишни, меҳмондорчиликка бориш ва меҳмон кутишга зеб-зийнатни хушлайди, холос. Боз устига, қишлоққа келганидан кейин Фотима-Зухранинг устига қўчқордек ўғил туғиб олди-да, батамом тинчиди-қўйди. Эндиги биттаю битта истаги — яхши совға-саломлар олиб, бот-бот Тошкентга, ойисининг олдига тушиб турса! Қайнонасига Фотима-Зухрани ташлайди-да, бир қоп совға-салом билан Тошкентга чопгани чопган. Мана шу кунларда ҳам Феруза Тошкентда, ойисининг олдига, бир ҳафтадан ошди ҳамки, дом-дараги йўқ!..

Майли хотинининг бу қилигидан Фотих ҳам ичида мамнун: ўзига бек, ўзига хон! Умуман, Фотих шукр қилса бўлади. Мана, иш соҳасида ҳам ошиғи олчи, алақачон раҳбарлар эътиборига туша бошлади! Олдинда эса, э-ҳа, қанчадан-қанча режалари бор! Агар бу режаларини рўёбга чиқара олса... ким билади, келгусида уни нималар кутяпти!

Ҳа, Фотих чиндан ҳам ўзидан мамнун эди, бироқ тўрт-беш ой муқаддам нима ҳам бўлиб, аввал шаҳарда Нигоранинг эрини, кейин тоғда ўзини кўриб қолди-ю, юрагидаги эски дардлар қайта қўзиб, тинчи бузилди-қолди!..

У Нигора билан Беҳзоднинг ораларидан қора мушук ўтганидан бохабар эди. Гарчи ҳали ажрашмаса ҳам ажрашиш арафасида эканларини орқаворатдан эшитиб, ичида заҳарханда қилиб юрганди. Шу боисдан ҳам Нигора тоққа келганини эшитиши биланоқ

олдига дадил борганди. Назарида, Нигора уни рад этганидан пушаймон, агар пушаймон бўлмаса Фотиҳнинг ҳозирги ҳолати-ю, ҳозирги мавқеини кўриб, афсус-надомат оловида қовурилади деб ўйлаганди. Ахир Нигора уни рад этиб, ўша қилтириқ «даҳо»ни топганида нима ютди? Қани унинг даҳо асарлари? Биттаси Тошкент йўлида ўрнатилаётган анов монумент бўлса... Фотиҳ ўз совхозидан ундан каттароғини қурдирган! Ҳозир ҳаммаёқ ҳайкал, монумент, осмонга тош отсанг бирорта ёдгорликка бориб тегади!..

Фотиҳ биринчи борганидаёқ кўриб лол қолди: Нигора сўнгги тўрт-беш йил ичида зиғирча ҳам ўзгармабди! Унинг Ферузаси, Нигорага ўчакишиб топган Ферузаси хипчагина қизчадан лорсиллаган оппоқ жувонга айланди, Нигора эса ҳануз ўша-ўша, ғаройиб қушчадай бежирим, беками кўст, нозик. Гўё фарзанд ҳам кўрмаган, гўё оила ғурбатларини ҳам чекмаган. Ўзи ҳам, маъюс боқишлари-ю, хиёл ғамгин кулиб қўйишларигача — ҳаммаси ўша-ўша, биринчи кўришдаёқ Фотиҳнинг юрагини чўғдай «жаз» эттирган Нигора! Ҳатто феъли ҳам ўзгармаган, аксинча, илгаригидан ҳам сервиқор, бир сўз, тегсанг тепадиган!..

Тунов кунги ресторандаги жанжалдан кейин Фотиҳ ҳушёрхонага бормоқчи эмас эди, аксинча, «даҳо»ни милиция олиб кетаётганини кўриб, ичида хўп заҳарханда қилган эди. Кетидан борган бўлса яна шу Нигора учун борди. У Нигора ўйлагандек худбин ва номард йигит эмаслигини, вақти келганда қўлидан яхшилик ҳам келишини, олижаноблик туйғуси унга ҳам ёт эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун борди, бориб «даҳо»сини ҳушёрхонадан, тўғрироғи, шармандаи шармисорликдан қутқариб қолди!

Нигора эса, осмонни оёқларим билан тираб турибман, деб ўйлайдиган бу синчалак эса... Фотиҳнинг бу яхшилигини ҳам билмади!..

Йўқ, Фотиҳ энди қўймайди! Агар бутун мол-дунёсини совурса ҳам, ҳатто анов занжибашара эри-

ни бадном қилиб бўлса ҳамки, ўзиники қилади бу такаббур қушчани!.. Лозим бўлса, мана шу Мардон Зокиров билан Ҳалим Салимов деган (овози сурнайнинг овозидай ингичка бу қилтириқ олим ҳозир қишлоқда, уларни кутиб ўтирибди!) оғайнисини ишга солади. Нигоранинг отаси Зокировнинг қишлоқда қурган «Ғалаба нашидаси» деган ёдгорлигини ёмонлаб, юқориларга хат ёзган экан. Шунга Зокиров меҳнаткашлар номидан Расул Нуриддиновнинг «туҳмат» хатига қарши хат сўраб келган экан. Фотиҳ уларнинг ишини тўғрилаб беради, керак бўлса битта эмас, ўнта хат ёздириб беради. Аммо, шундоқ экан, булар ҳам жим ётмасин! Олишсин! Унинг «даҳо» куёвини-ю, куёвининг чўлда қурган «буюк» асарини ер билан яксон қилишсин!..

Фотиҳнинг хаёлини Зокировнинг: «Ҳа, пинакка кетдиларми, ўртоқ директор?» — деган овози бўлди.

Фотиҳ миқ этмади. Гапнинг ўғил боласи: ҳар келганда теша тегмаган латифалар айтиб, ҳаммани кулдириб юрадиган Зокиров, бу сафар Фотиҳнинг кўнглига ўтирмади. Ўзи гингшигани етмаганидек, гўё иштонсизнинг чўпдан ҳадиги бор, деганларидек, ҳадеб: «Ўзингиз тинчмисиз, ука, тинч бўлинг, ишқилиб!» — дея қайта-қайта ўсмоқчилайвериб, жонига тегди! Йўқ, Фотиҳ дунёда бўлаётган ишлардан батамом беҳабар бир лапашанг эмас! Қаердандир эса бошлаган совуқ шабададан у ҳам боҳабар. Лекин авваламбор, Фотиҳ дадасига ишонади! Тегирмонга тушса бутун чиқадиған дадаси унча-мунча шабада-ни писанд қилмаслигига имони комил. Қолаверса, ўзига ишонади!.. Гарчи совхозга директор бўлганига бир йилдан ошмаса ҳам анча-мунча ёр-биродарлар, суянса тираб қоладиган ошна-оғайнилар орттирди!..

Фотиҳ кўзини очиб, ён-верига қаради. Машина ўз ёғдуси ёритган йўлни ўзи ямлаб ютиб, қоронғи даштда учиб борар, афтидан, улар қишлоқ яқинидаги

сўнгги қирга чиқиб, энди пастлаб бормокда эдилар. Қишлоқни ўйлаши билан Фотиҳнинг эсига негадир Меҳринисо тушди, тушди-ю, усиз ҳам безиллаб оғриётган юраги туз сепгандай ачишиб кетди... Мана, Фотиҳ гаҳ деса қўлига қўнадиган яна бир қушча! Нигорадан нимаси кам унинг? Нимаси?

Фотиҳнинг юраги гўё чўғ теккандай жизиллаб кетди. Аммо жисмини ловуллашиб юборган шаҳвоний истак сал ўтмай, таҳликага ўхшаш нохуш бир туйғу билан алмашди. Фотиҳ бошини деразадан чиқарди-да, юзини совуқ шабадага тутди, тутиши билан дилида тарин бояги қасоскор туйғу ғимирлади. Меҳринисо-ку, унинг қўлида бамисоли бир қўғирчоқ! Уни истаган мақомига ўйната олади. Аммо Нигора... Йўқ, Фотиҳ бир нарсага жазм этса ярим йўлдан қайтадиганлардан эмас! Наҳот у шу обрўси, шу куч-қудрати билан унинг тирноғига ҳам арзимайдиган бир ойимчани эгиб ололмаса? Эгади! Эгмоқ тугул синдиради!

Ўнинчи боб

Шораҳимнинг келини Меҳринисо бугун жуда эрта уйғонди. Кечаси Фотиҳ Музаффаров унга, ўз ибораси билан айтганда, роят масъулиятли бир вазифа топширган эди. Бугун бултур совхоз идораси олдидаги майдонга улкан ёдгорлик ўрнатган машҳур ҳайкалтарошлар ташриф буюришар экан. Директор уларни ўзи кутиб олиши, идорада мажлис ўтказиши, Меҳринисо эса, кечқурун мумкин қадар хилватроқ жойда, ширин бир ўлтириш ташкил қилиши лозим экан.

Меҳринисо, гарчи рабобком бўлганидан бери бундай ишларга анчагина ўрганиб қолган бўлса ҳам бугун негадир одатдагидан кўпроқ ҳаяжонланар, гўё шу бугун аллақандай фавқулодда бир нарса рўй бе-

радигандай, директорнинг топширигини олгандан бери юраги тинимсиз ҳаприқарди.

Фотих Музаффаров умуман адиблар, санъаткорлар, айниқса телевизорчи ва киночиларга ўч эди. Шу йилнинг ўзида у радиога икки марта, телевизорда бир марта чиқиб, совхоз қўлга киритаётган улкан зафарлар ҳақида гапирди. Меҳринисонинг ўзи ҳам бир неча марта майда-чуйда мухбирлар билан суҳбатлашди, директор йўқ пайтларда уларга ўзи чой бериб хурсанд қилиб жўнатди... Аммо бугунги режалар, айниқса кечқурун бўладиган зиёфат уни негадир ҳам чўчитар, ҳам юрагида аллақандай тотли ҳаяжон уйғотарди...

Тўғриси айтганда, шу йил кўкламда уни рабочкомликка кўтармоқчи бўлганларида, Меҳринисо даштда бошлаб қўйган ишларини, айниқса эрини ёлғиз қолдириб кетгиси келмай, анчагача директорнинг сўзига кирмай юрган, токи райкомга чақириб: «Ўзингизни масъулиятдан олиб қочяпсиз», деб таъна қилишмагунча бўйин бермаган эди. Шоқосим ҳам аввал жуда қаттиқ ранжиган эди. У рашкчи эмас, тўғриси, рашк қилишга унда зигирча ҳам асос йўқ, илк бор севишиб қовушибдилар ҳамки, дунёда улардан тотув, улардан иноқ оила йўқ эди! Меҳринисо эридан зимдан фахрланар, унинг бирсўзлилиги, мардлиги, тантилиги — ҳаммасидан дил-дилидан ифтихор қиларди. Шоқосим ҳам Меҳринисонинг офтобдай илиқ меҳр-оқибатини жуда нозик ҳис этар, гарчи буни бошқалардан пинҳон тутса ҳам хотинини дил-дилидан ардоқлар, эркаларди. У Меҳринисонинг «ҳукумат бўп» кетишига олдин сал эътироз қилди-ю, кейин ҳазил-мутойибага ўтди: «Бу ўсишда вилоят котиби бўп кетишлари ҳам ҳеч гап эмас! Ишқилиб, ўшанда биз валии эсларидан чиқармай, жилақурса, шофёр қилиб олсалар бўлди», — деб кулиб қўйди. Меҳринисо ҳам бошда ўзининг «арбоб» бўлишига хиёл кироя билан қараган, шу боисдан ҳам эрининг ҳазилларига ҳазил

билан: «Шошмай туринг, аввал арбоб бўлиб олай, кейин кўрасиз, нима қиламан! Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган нақлни биладиларми ишқилиб?» деб кулиб жавоб берганди.

Кейин... шу йил баҳорда вилоят марказида чўлқуварлар анжумани бўлди. Гарчи, Меҳринисо бригадир бўлмаса ҳам, директор уни ҳам бирга олиб кетди. Совхоз делегацияси иккита ёш жувон билан директордан иборат эди. Анжуманда Меҳринисони кутилмаганда президиумга сайлашди, докладда эса вилоятдаги энг илғор чўлқуварлар қаторида тилга олиб ўтишди. Шундай бўлдики, танаффус вақтида кўпгина мухбирлар унга асалга ёпишган пашшадай ёпишиб суратга туширишди, оғзига микрофон тутушиб, тоза «сайратишди».

Кечқурун мажлисдан кейин, Фотиҳ Музаффаров, совхознинг шон-шуҳратини ва ифтихори бўлмиш икки «чўлқувар»ни меҳмонхонанинг ресторанига олиб кирди, учовлашиб, Меҳринисонинг муваффақиятларини шампань билан «ювишди». Кейин бир-икки қадаҳ шампандан ширакайф бўлиб олган Фотиҳ қўярда-қўймай Меҳринисони ўйинга таклиф қилди. Меҳринисо аввал ийманиб, бир оз иккиланиб турди, кейин қараса, бутун ресторан, аёл-эркак, ёшу қари баб-баравар рақсга тушяпти. Боз устига, ёнидаги шериги ҳам туртиб қўймади-ю, Меҳринисо ҳам Фотиҳ Музаффаровнинг кистовларига ён босди.

Келбати келишган, новча, хушсурат Фотиҳ рақснинг пири экан. У қулочларини лочиндай ёзганича, дам Меҳринисонинг устига бургутдай бостириб келиб, дам чекиниб, шундай муқом қилиб ўйнадики, Меҳринисо унинг сеҳрига тушиб, очилиб-сочилиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса, рақсга тушганларнинг ҳаммаси чеккага чиқиб, даврани уларга бўшатиб беришибди, ўзлари эса қарсак чалишиб, уларнинг ўйинини завқ билан томоша қилишяпти!..

Меҳринисо уялиб кетиб, ташқарига қараб отилди, бироқ Фотиҳ икки ҳатлашда унга етиб олди-да, елкасидан қучиб тўхтатди ва ресторанда кўтарилган жўр кулги ва қарсақлар остида юзидан беозоргина ўпиб, ўтирган жойларига бошлади, бошларкан, қулоғига эгилиб шивирлади:

— Бир нарса айтсам хафа бўлмайсизми?

Меҳринисо нечундир бирдан аллақандай совуқ ваҳима босиб:

— Нима эди? — деб сўради.

— Атрофингизга бир қаранг.

— Атрофимга нима бўпти?

— Бутун ресторанда сиздай... сарвиқомат, сиздай кўҳлик битга ҳам жувон йўқ!

Батамом ўзини йўқотиб қўйган Меҳринисо аранг: «Қўйинг!» — дея олди, холос.

Ўша кечаси алламаҳалда, ҳамон ҳаяжон аралаш гуноҳкорлик туйғуси ичида тўлғаниб ётган Меҳринисо хона эшигининг аста тикирлаётганини эшитиб қолди. У эшикни ким чертаётганини сезди-ю, ётган жойида музлаб кетди. Шу пайт ёнидаги ҳамхонаси уйғониб кетиб, чопқиллаб йўлакка чиқиб кетди-да, сал ўтмай қайтиб кирди:

— Боринг, сизни чақиряптилар!

— Вой, ким чақиради? — деди Меҳринисо, дағдағ титраб.

— Ким бўларди, — директор! Чиқа қолинг, бир оғизгина сўзлари бор эмиш!

Меҳринисо, дутонаси қанча қистамасин, чиқмади. Лекин эртасига нонушта вақтида Фотиҳ Музаффаров у билан кўришмай бошқа столга бориб ўтирганида кўнглида пушаймонга ўхшаш бир нарса гимирлаб, анчагача беҳаловат бўлиб юрди...

Рост, Музаффаров кўп ўтмай унинг «гуноҳ»идан кечиб, аста-секин яна нозик қочириқлар ва ҳатто ошкора хушомадга ўтди. Меҳринисо ҳам рабоб-комликка кўтарилганидан кейин ундан мақтов гаплар эшиттиси келадиган, директорга ёқиш истаги-

да... яхши кийинадиган, ўзига оро берадиган бўлди. Шу боисданми ё қурултойга бирга борган ёш жу-вон тилини тиёлмадими, ишқилиб, сал ўтмасданоқ, қишлоқда нохуш шивир-шивирлар, алланималарга шама қилгувчи миш-мишлар ўрмалаб қолди.

Йўқ, Меҳринисо бу миш-мишлардан чўчимайди. У виждони олдида ҳам, эри олдида ҳам — норасидадай пок, бегуноҳ. Одамлар эса... илож қанча? Элафзига элак тутиб бўлмас экан. Майли, гапираверишсин!.. Фақат сўнгги пайтларда унинг дилида ҳатто ўзи чўчийдиган ноаниқ, мавҳум, бироқ аллақандай нотинч туйғулар уйғониб, ҳаловати йўқолди. У нечундир хаёлан эри билан Фотиҳни тез-тез солиштирадиган, иккисини ёнма-ён қўйиб, хаёлан кузатадиган одат чиқарди. Назарида, кейинги пайтларда Музаффаров шундай катта ишлар қилди, иқтидори ва истеъдоди шундай очилиб кетдики, фақат Меҳринисони эмас, ҳаммани ўзига маҳдиё қилиб олди.

Меҳринисога айниқса унинг ўктамлиги, шиддати ва уddaбуронлиги, хуллас, йигитларга хос феъл-атвори ёқарди. Меҳринисо сўнгги пайтларда Фотиҳ Музаффаровни, унинг ишлари ва гап-сўзларини зимдан кузатаркан, катта раҳбар ва чин эркак шундай бўлиши керак, деган қарорга келди. Шу боисданми, бошқами, кечалари ёлғиз қолган чоғларида эри билан директорни хаёлан солиштираркан, аксар ҳолларда бу солиштиришлар Фотиҳ Музаффаровнинг «фойда»сига ҳал бўларди.

Айниқса, тунов куни даштдан келган эрини кўрганидан бери Меҳринисонинг кўнгли хуфтон. Назарида, илгари кўз олдини қандайдир бир парда тўсиб турган-у, энди бу парда кўтарилиб, у чин ҳақиқатни кўрди. Ҳақиқат эса... Шоқосимнинг фойдасига эмас эди! Ахир йигит деган ҳам шунақа бўладими? Ақалли уст-бошига қараб, соқол мўйловини қиртишлаб юрса асакаси кетадими? Гап-сўзлари-ю, ўзини тутиши-чи? Латта! Худди хотин кишидай, директорнинг саволларига тузукроқ бир

жавоб ҳам беролмади! Қўшимча мажбурият ҳақида гап кетганда эса, нима дейишини билмай соқовдай ғўлдиради! Айтган сўзларига одам тушунмайди! Ундан қайтага аёл бригадирлар минг чандон мард чиқишди. Кўпчилиги ҳар хил баҳонаи сабабини кўндаланг қилмасдан: «Сизнинг бир оғиз гапингиз, Фотиҳ ака, қор тагидан териб олсак ҳам айтганингизни қиламиз», деб директорни роса хурсанд қилишди. Ахир бу қўшимча мажбуриятни директор ўзи ўйлаб чиқаргани йўқ-ку! Унга ҳам кимлардир юклаган-ку бун! Эри эса... директорни ўйламаганда ҳам, жилла қурса, ўз хотинининг обрўсини ўйласа бирор жойи кам бўп қолмас эди-ку! Нима бўлгандаям, хотиним шўтта, раҳбарлик лавозимида ўтирибди, унинг юзини шувут қилмай деб, шу ўлгур озгина оғирликни бўйнига ола қолса осмон ағдарилиб ерга тушмас эди-ку! Бари бир олар экан, хотин кишидан бешбаттар чайналмай, йигитчасига кўкрагига бир уриб: «Бажарамиз!» — деб, этагини бир силкиб, чиқиб кета қолса бўлмасмиди мажлисдан? Йўқ, бундай қилиш қайда? Аввал қайнотасидан бешбаттар ўжарлик қилди. Қайнотаси-ку, директорнинг юзига оёқ қўйган бўлса ҳам, ҳар нечук, айтадиган гапини айтиб, кейин шартта чиқди-кетди. Эри бўлса... Ўша куни ер ёрилмадики, Меҳринисо кириб кетса! Ахир эркак одам ҳам шунақа ланж бўладими?

Ҳа, Меҳринисо ҳалиям бўлса, кўнглида ҳеч нарса йўқ, Фотиҳ Музаффаровнинг хушомадлари-ю, тагдор шамолларига бўй бермай келяпти. Бироқ... аҳён-аҳёнда тўсатдан юрагини аччиқ аламга ўхшаш бир нарса кемира бошлайди-ю, дунё кўзига тор кўриниб кетади.

Фотиҳ бир маҳаллар Нигора деган муштдеккина жувонга ошиқу беқарор бўлганини, лекин висолига етолмай доғда қолганини Меҳринисо Шоқосимдан эшитган эди. Шу боисдан ҳам тунов куни ҳазрат Уккошага чиққанида, бир томонда қайнона-қайнотасини ножўя ишдан қайтаришни ўйлаган

бўлса, иккинчи томондан, Фотиҳ Музаффаровдай йигитмисан-йигитнинг муҳаббатини рад этган бу жувонни кўриб қўйиш нияти ҳам йўқ эмас эди.

Меҳринисо ўшанда «сулув сулув эмас, суйган сулув», деган гапга яна бир бор ишонди. Негаки... катта-катта маҳзун кўзлари нимаси биландир она-сидан айрилган бўталоқнинг кўзларини эслатувчи бу бир қаричгина жувон... эркакларга ёқса ёқар (эркак зотини тушуниб кўринг қани?), Меҳринисога ёқмади. Рост, Нигорахоннинг нигоҳидаги бу маҳзунликда сирли бир нарса, кишини ўзига ром қилувчи аллақандай бир сеҳр бор эди. Шу боисданми, бошқами, бир сафар Фотиҳ Музаффаровнинг тоққа кетганини эшитганида юрагида биринчи марта рашкка ўхшаш ёмон бир нарса қўзғалиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқди. Шунда рабочком бўлиб кўтарилган чоғларида директорнинг қочириқлари ва тагдор имо-ишораларига белисанд қарагани эсига тушиб, ҳатто афсус чекди. Шу-шу, аввалгидан ҳам яхши кийинадиган, ўзига оро берадиган, эрталаблари кўзгу олдида узоқ ўтирадиган, нозик атир-упалар ишлатадиган бўлди. Рост, ўша куни тоғдан феъли айниб қайтган директор аввал Меҳринисодаги бу ўзгаришни сезмади, бироқ бир-икки кундан кейин пайқаб қолиб, олдин ажабланди, кейин, чамаси, унинг кўнглига қўл солиб кўриш учун:

— Ия, ишлар вадаванг-ку, ўртоқ рабочком? — деб сўради.

— Нимани айтяпсиз? — деди Меҳринисо, гўё унинг гапига тушунмаган бўлиб.

— Жа... ясан-тусанлар бошқача-ку?

— Нима, ёқмаяптими? — деди Меҳринисо, ярим ҳазил, ярим гинахонлик билан.

Фотиҳ Музаффаров шарақлаб кулди.

— Йўғ-э! Ёққанда қандоқ! Замонавий рабочком худди сиздай бўлиши керак! Фақат жамоат ишларидагина эмас, гўзаллик бобида ҳам ҳаммага намуна кўрсатиши керак!..

Шундан бери Меҳринисо директорга рўпара

келса юраги ўйнайдиган бўлди. Фотих ҳам қалтис, ҳазилу қочириқларини кўпайтирадиган, кўришганда қўлларини узоқ ушлаб турадиган, гўё Меҳринисодан алланималарни кутаётгандай, кўзларига узоқ тикилиб қарайдиган одат чиқарди.

Бутунги азиз меҳмонлар шаънига бериладиган зиёфат қишлоқ билан дашт орасидаги анорзорда ўтиши керак. Боғ ўртасида икки қаватли ҳашаматли шийпон бўлиб, унда одатда юқоридан келадиган энг эътимодли меҳмонлар кутилар, бунинг учун ҳамма шароитлар муҳайё, шийпонда махсус ошпаз ва «ишончли» хизматкорлар бор, зотан, директор топшириғидан кейин Меҳринисонинг бориб юриши ҳам шарт эмас эди. Шундай бўлса ҳам Меҳринисо бутун одатдагидан барвақтроқ турди, қичиқ атласдан тикилган кўйлаги ва парча-парча қизил гул солинган пахмоқ кофтасини кийди, сочларини чиройли турмаклади. Ниҳоят, пардоз-андоздан кўнгли тўлғач, шахсий «Газик»ига ўтириб, ўша боққа йўл олди.

Ҳақиқатан директорнинг топшириғини олган ошпазу қассоблар энг шимариб ишга киришган, қўй сўйилган, қозон осилган, нонлар ёпилган, ҳаммаёқ саранжому саришта, Меҳринисо овора бўлиб бориб юрмаса ҳам бўларкан. Меҳринисо бир-иккита майда-чуйда топшириқ берган бўлди-да, бошқа бригадаларни айлангани кетди.

Тўғриси, дала айланишга ҳам ортиқча зарурат йўқ эди, лекин кечадан бери юрагини чулғаб олган ғулғула сира босилмас, тинчини батамом йўқотган эди. У бир-икки полизлик ва пахтачилик бригадаларини кўрди-ю, анчадан бери ором бермай юрган шубҳа баттар авж олди. Далада деярли пахта қолмаган, совхоз ишчилари кўринмас, фақат мактаб болалари билан шаҳардан келган ҳашарчиларгина битта-яримта кўсак билан ғўза шохларида илиниб қолган пахтани териб юришар, бўм-бўш этакларини бир-бирига отиб ўйнашарди. Хирмонлар ҳам шип-шийдам, бригадирлар билан механизаторлар

қанорларни тағларига тўшаб, «ҳангома қуриб» ётишарди. Улар Меҳринисонинг:

— Терим нима бўляпти? — деган саволига мийиғларида кулиб: «Нима бўларди? Ўзингиз кўриб турибсиз-ку, опажон! — деб жавоб беришар ва кўзларини олиб қочишар эди. — Об-ҳаво бахтимизга шундай туриб берса, яна бир-икки центнер чиқиб қолар, аммо-лекин худо кўрсатмасин, ҳаво айнаб қолса борми?»

Бу гаплар Меҳринисони баттар ваҳимага солди. Чунки у билар, совхоз ҳануз йиллик планга нисбатан ҳар куни бир ярим-икки процентгача пахта топширмоқда, бу суръатда яна бир ҳафтага бормасданоқ план уёқда турсин, мажбурият ҳам бажарилар эди!.. «Ажабо: директор бунча пахта-ни қаёқдан оляпти экан? Ё пахтаси ҳалиям териб олинмаган бригадалар бормикан? Бироқ бор бўлса бу бригадалар қайда? Ё дадаси... Музаффар Фармонов ёрдам беряпганмикан? Эҳтимол, шундай бўлса! Ахир у кишининг қўлидан келмайдиган нарса йўқ, юлдузни бенарвон урадиган раҳбарлардан деб таърифлашади-ку!»

Меҳринисо хаёл оғушида бўлиб, сойга етганларини пайқамай қолган экан, узоқда таниш дарвозани кўрганидагина ҳушига келди, келди-ю, тунов куни ҳазрат Уккоша ёнида, Нигорахоннинг кўз олдида «кўрсатган ўйинлари» ёдига тушиб, дилида виждон азобига ўхшаш бир нарса қўзғалди.

Энди ўйлаб қараса, ўшанда сал қуюшқондан чиқиб кетган экан. Рост, қайнона-қайнотаси ҳам яхши қилишмади, чунки... Наҳотки бу ишлари Меҳринисога маломат келтиришини ўйламасалар! Ахир у ҳозир илгариги Меҳринисо эмас-ку! Одамлар эшитса нима дейишади? Эскиликка муккасидан кетган қайнона-қайнотанг авлиёлар қабрини тавоф қилиб юришса-ю, сен ўзингни кўриб кўрмаганликка олиб ўтирибсанми, дейишмайдими? Дейишади! Демак тугул, баъзи ичиқора ғаламислар юмалоқ хат

ёзавериби, ер қилишади уни! Чунки Пўлат папка айтганидек, Меҳринисонинг ҳар бир қадамини ўлчаб, курсиси билан унга биркитилган машинасига кўз тикиб юрган ҳасадгўйлар сони мингта!..

Бироқ нима бўлгандаям, Меҳринисо бунчаликка бормаса бўларкан, чунки ҳар нечук қайнонаси бегона! У ҳам майли, ўшандан кейин жилақурса, бир марта келиб ҳол-аҳвол сўрамабди! Олти яшар қизи билан уч яшар ўғли аксар кунлари бувиси билан бувасининг уйидан чиқишмайди, кўпинча шу ерда тунаб қолишади. Меҳринисо эса...

Меҳринисо шуларни ўйлаб, шофёрга: «Ўовлига ҳайданг!» дегиси келди-ю, яна тоғдаги воқеалар эсига тушиб, журъат этолмади. У ўз келажагини рўкач қилиб, дод-фарёд солганида қайнонаси Ойсулунинг: «Қўй, қизим, йиғлама! Сенинг келажагингга тўғаноқ бўлгунча ўлақолганим яхши менинг, жон қизим!» — деган гаплари ёдига тушди-ю, томоғи гип бўғилди!..

Тавба! Унга нима бўлди ўшанда?

Меҳринисо бу хонадонга келин бўлиб тушган кундан бошлаб чол-камбир уни ўз қизларидан яхши кўришса кўришадики, ёмон кўришмайди! Ҳалиям бўлса шундай. Айниқса, шўрлик қайнонаси!

Ҳа, чол-камбирнинг меҳри чексиз эди унга! Ёлғиз ўғилларининг шаҳардан шундай кўҳлик, ақлли, ўқимишли қизни «юлиб олиб» келганидан бошлари осмонда, Меҳринисони қўйгани жой тополмай, атрофида парвона эди чол-камбир!

Меҳринисо, бу беғубор, содда, пок хонадонга келин бўлиб тушган илк масъуд кунлари эсига тушиб, яна кўзига ёш олди.

Одамлар ҳам қизиқ! Ўшанда Шоқосимнинг Тошкентдай шаҳри азимдан Меҳринисодек шаҳарлик қизни юлиб олиб чиққани негадир бутун қишлоқ аҳлини хушнуд қилганди! Келин-куёв ленталар тақилган «Волга»да, Шоқосимнинг ўн нафар дўсти миниб олган ўн чоғлиқ «Жигули» ва «Москвич»ларда

баробар сигнал бериб, қишлоққа кириб келишган-да кўчаларни тўлдирган оломоннинг шодон ғала-говури, болаларнинг хуррам қийқириғи, карнай-сурнайларнинг волибона вот-воти-ю, ноғораларнинг гумбур-гумбуридан осмони фалак ларзага тушганди!

Худди мана шу, катта сой соҳилида, қайнотасининг ҳу анави кўрғони олдида, катта гулхан ловуллаб ёнарди. Ҳар қадамда арқонлар тутилган, куёвнавкарлар пулларни сомондай сочиб, келин-куёвни йўлтўсарлардан эсон-омон олиб ўтишиб, ниҳоят, аранг соҳилга чиқишганди. Соҳилда эса, бир ёнда келин кўришга келган кампирлару ясан-тусан қиз-жувонлар, бир ёнда мўйсафидлар, яна бир ёнда уёқдан-буёққа изғиган болалар, ҳаммаёқда қий-чув, кулги, қиз-келинчақларнинг маъюс ёр-ёри авжда эди! Бу кутилмаган дабдабадан Меҳринисогина эмас, Шоқосимнинг ўзи ҳам аллақандай талмовсираб қолганди. У негадир дир-дир титраган Меҳринисонинг қўлтиғидан олиб, машинадан базўр тушганди. Шу пайт, нарироқда, ҳаммаси оқ кўйлак кийиб, бошларига оқ рўмол ўраб олган кайвонилар орасидан бўйчангина, озғингина бир аёл, мўйсафидлар орасидан эса, новча, шопмўйлов бир одам ажралиб, уларга пешвоз чиқишганди. Куёв-келиннинг олдига аввал шу шопмўйлов барваста одам келиб, Меҳринисонинг пешонасидан ўпган, кейин бўйчангина, озғин аёлга йўл берган, аёл эса олдин қўлидаги косани Меҳринисонинг боши узра гир айлантириб тангаларни сочиб юборган, сўнг кўзига ёш олиб: «Вой, бўйгинангдан онанг ўргилсин!» — деб у юзи, бу юзидан чўлп-чўлп ўпганди. Қайнонаси негадир ўпкаси тўлиб, пиқ-пиқ йиғлар, алланималар деб пичирлар, бироқ унинг сўзлари ерга сочилган тангаларнинг шўх жаранги ва болаларнинг хуррам қийқириғи тагида қолиб кетганди.

Меҳринисо филт-филт кўз ёшларини шофёри кўриб қолишидан кўрқиб, юзини терс ўтирди, сўнг

юрагидаги афсус-надоматга ўхшаш туйғуни босиш умидида, хаёлан яна Шоқосимни айблашга тутинди.

Ҳа, нега энди турмушларининг издан чиқиб кетишига ёлғиз Меҳринисо айбдор бўларкан? Эри ҳам айбдор! Эрмисан, йигитмисан, сал қаддингни тутиб, эркакка ўхшаб юр, бундоқ!

Меҳринисо кўнглининг бир четида эрига отаётган бу маломат тошларининг ўринсиз эканини, айб Шоқосимда эмаслигини, агар у эрининг ёнида бўлганида Шоқосим ҳам бунчалик эзилиб, қадди дол бўлиб қолмаслигини билар, бироқ кўпқарига тушган отдай, аламли туйғуларини жиловлай олмас эди...

У кўз ёшларини секингина артиб, идорага етмасдан машинадан тушди-да, хиёбон бўйлаб яёв кетди. Хиёбон ниҳоясида, идора олдидаги майдоннинг қоқ ўртасида, «Ғалаба нашидаси» деган улуғвор ёдгорлик қад кўтарган эди. Бутун ташриф буюрадиган машҳур ҳайкалтарошлар яратган бу ёдгорликда кўкраги орден, медалларга тўла солдат билан нуроний бир кампир қучоқлашиб турар, кампирнинг олдида ғолиб отасининг тиззасига бош қўйган дўмбоққина болакай, улардан нарироқда эса, кўзига ёш олиб, эрига термилиб турган кўҳликкина бир жувон ўз аксини топганди!..

Яхлит бетондан қуйилган бу ёдгорлик шундай маҳобатли ва улуғвор эдики, унинг қанақалиги кишининг хаёлига ҳам кириб чиқмас, ҳамма унга ўз уйи, ўз буюмидай ўрганиб кетишганди!

Меҳринисо бутун негадир, эҳтимол ёдгорликни бунёд этган ҳайкалтарошлар қадам ранжида қилаётганликлари учундир, узоқдан унга тикилиб, гўё умрида биринчи марта кўраётгандек, қизиқсиниб қараб бораркан, тўсатдан хиёбоннинг шундоқ чеккасидаги оппоқ ҳайкалчага кўзи тушиб, беихтиёр тўхтади. Бу — оқ мрамардан ясалган бир жуфт оққуш ҳайкали эди. Одамларнинг гапига қараганда, битта устунчага ўрнатилган бу ҳайкалчани Нигора-

хоннинг эри Беҳзод яратган. Унда икки оққуш — бири ўқ еб ерга қулаётган, иккинчиси эса уни жонжаҳди билан ушлаб қолишга талпинаётган оққушлар акс этган.

Меҳринисо «оёғи остидан чиққан» бу ҳайкалчани илгари ё кўрган, ё кўрса ҳам эътибор бермаган экан, ҳозир уни кўрди-ю, ногаҳон ёпириб келган ички бир туйғуга бўйсуниб, ҳайкалчанинг рўпарасида узоқ туриб қолди.

Мармар ҳайкалча «Ғалаба нашидаси» монументининг учдан бирича ҳам келмас, бироқ... ё қудратингдан!.. Нозик дид билан ясалган бу икки қушчанинг жонҳолатда бир-бирига талпинишида, уларнинг бамисоли жонли туюлган мунгли кўзларида кишини зир титратувчи унсиз бир дард ва чамаси, фақат қушлардагина бўладиган чексиз бир меҳру садоқат бор эди!..

Меҳринисо кутилмаганда ёпирилиб келган аллақандай ҳазин туйғуга бўйсуниб, бошидан рўмолини шартта юлиб олди-да, қушларнинг кўзларини, қанотлари ва тумшукларини обдан артди, тозалади, тозаларкан, яраланган оққуш унга негадир Шоқосимни эслатди-ю, томоғи ғип бўғилиб, ўзини боққа урди...

«Ғалаба нашидаси» монументининг муаллифи ҳайкалтарош Мардон Зокиров билан унинг дўсти Ҳалим Салимов зиёфатта кун ботиб, қош қорайиб қолганда келишди. Иккиси ҳам тунд, камгап, қовоқлари осилган эди. Меҳринисо кейин билса, улар ўз ёдгорликлари тўғрисида совхоз меҳнаткашларининг хатини олиш учун келишган экан, бироқ идорага одам йиғилмабди. Мардон Зокиров бундан қаттиқ ранжиб, нолий бошлаган эди, Фотиҳ Музаффаров бир оғиз гап билан бу нохушликни ўртадан кўтариб ташлади.

— Э, шу битта хат деб, бутун дарди дунёнгизни қоронғи қиласизми, Мардонқул ака? — деди у пахта гулли пиёлаларга шароб қуяркан.

Мардон Зокиров унга зид бир ғамгинлик билан:

— Кошкийди, ҳамма сиздай оққўнгил, олижаноб бўлса, укажон! — деди. — Дўстинг мингта бўлса ҳам оз, душманинг битта бўлса ҳам кўп, деганларидек, Расул Нуриддинов деган битта «дўст»имиз бор, мингта душманга татийди. Ҳадеб биздақа заҳматкашларни камситгани камситган. Шуларни оғзига бир қопқоқ бўлармиди бу хат, дегандик-да, укажон. Ё нотўғрими, Ҳалимжон?

— Тўғри дейсиз-қўясизми, устод? — деди Ҳалим Салимов оғир хўрсиниб. — Фиринг деёлмай қоларди-да аммо!

Нимаси биландир узун ходани эслатувчи бу одамнинг товуши худди найда чалинган мунгли куйдай ҳазин эшитилиб, даврага бир зум оғир жимлик чўқди.

— Хўп, бу гапга чек қўяйлик! — Фотиҳ Музаффарович шитоб билан ўрнидан туриб, қўлига шароб тўла пиёлани олди. — Шу бугундан эътиборан, бизни — совхоз ишчиларини ҳимоячимиз деб ҳисоблайверасиз, Мардонқул ака! Қани, қарсак, ўртоқлар, қарсак!..

Дастурхон атрофига йиғилганларнинг қарсак ва кулгисини Мардон Зокировнинг кўз ёши аралаш титроқ овози бўлди:

— Ташаккур, азизлар. Бу яхшиликларингиз биздан қайтмаса, фарзандларингиздан қайтгай, Фотиҳжон! Фақат сиздан яна битта илтимосим бор, укажон!

— Хўш, хўш?..

— «Ғалаба нашидаси»-ку, ўз салобатига мос бир жойга ўрнатилган. Бунинг учун раҳмат, азизим. Аммо... ўз асарини ўзи мақтаяпти деманг, укажон... Аммо... шундай улуғвор ёдгорликнинг рўпарасига анов чучмал, бачкана ҳайкални қўндириб қўйиш тўғри бўлармикан, укажон?

— Қайси ҳайкални айтяпсиз? «Садоқат» эмасми?

— «Садоқат» эмиш! Топган номини қаранг! — деди Мардон Зокиров. Унинг овози қайта дўриллаб, илгариги таҳдидли оҳанглар янгради.

Фотиҳ Музаффаров негадир бетоқат бўлиб:

— Бас! Бу гапларга нуқта қўямиз! — деди қатъий овозда. — Совхоз ишчилари номидан ёзилган коллектив мактуб чўнтагимда деяверинг! Бу хатда ишчилар синфи нафақат сизнинг буюк асарингизни ҳимоя қилади, балки ўша ўзингиз айтган душманларингизга ҳам қақшатқич зарба беради!

Ўртага чўккан сукутни Мардон Зокировнинг ҳаяжонли, титроқ овози бузди:

— Сизларга минг бор ташаккур, азиз дўстларим! Гапимга ишонинглар: камина ўзим учун эмас, адолат учун курашяпман, холос!

— Балли! — Зокировнинг йўғон товушини Ҳалим Салимовнинг сурнайдай ингичка, чийиддоқ овози бўлди: — Ўртоқ директор! Балки сиз ўйларсизки, ичиқора, бахил одамлар фақат хўжалик раҳбарлари орасидагина кўп деб. Йўқ, афсус-надоматлар бўлсинким, улар бизнинг соҳамизда, муқаддас санъат соҳасида ҳам тўлиб-тошиб ётибди.

Музаффаров қовоғини солиб мийиғида кулди:

— Биламиз! Ҳаммасидан бохабармиз, ака!.. Аммо сизларга ҳам ҳайронман, акалар! Модомики, ораларингда бундай ичиқора одамлар бор экан, фош этмоқ лозим бунақа... «Гиря»га ўхшаган бачкана асарларни осмонга кўтариб, сизларнинг улуғвор асарларингизни ерга урувчи бунақа... тутуриқсиз, бахил, сохта олимларни! — Фотиҳ шундай деб қўл соатига кўз таплади. — Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Мардонқул ака! Сиздай улкан санъаткорлар суҳбатидан баҳраманда бўлиш биз учун катта бахт. Аммо... На чора? Биз, ўртоқ рабобком билан бирга ярим соатдан кейин райком бюросида бўлишимиз шарт!

— Ҳечқиси йўқ, бемалол, бемалол, — деди Мардон Зокиров. — Фақат шу хужжатлар...

— Ҳали айтган мактубни эртагаёқ тегишли жойларга жўнатамиз. Ҳозир... менинг «Волга»м сизларнинг ихтиёрларингизда. Мана, Пўлат папка... яъни Пўлат акамлар кузатиб қўядилар сизларни! Қани, кетдик, ўртоқ рабочком!

Меҳринисо ўрнидан аранг туриб, меҳмонлар билан аранг хайрлашди. Мардон Зокиров унинг қўлини ўпиб, алланималар деб хушомад қилди. Ҳалим Салимович эса Тошкентга тушганда кириб туришини илтимос қилиб, адрес ёзилган чиройли карточкасини берди. Бироқ Меҳринисо уларнинг бирор гапини яхши илғаб ололмади.

У бир неча ойдан бери алақандай соғинч аралаш ваҳима билан кутаётган қўрқинчли ҳодиса шу бугун, ҳозир, бир неча дақиқадан кейин рўй беришини сизди. Сизди-ю, ўзи ҳам кутмаган ҳолда кўзига ёш олди. Хаёлидан эса:

«Қаёқларда юрибсиз, мени бу ғурбатларга ташлаб қўйиб, Шоқосим ака?» — деган фикр ўтди. Бошда к ўз ёшига қўшилиб келган бу аламли ўй зум ўтмай гина-қудуратга айланди: «Баттар бўлинг! Ким сизга ёш қаллиғингизни бировларга ташлаб қўй деган! Садқаи йигит кетинг!»

У бир ўйи секингина чап бериш хаёлига ҳам борди, бироқ шу пайт тушиб кетган Фотиҳ Музаффаровнинг ширакайф ўктам овози эшитилди:

— Ўртоқ рабочком, кеч қоляпмиз, сал қимирланг!

Меҳринисо ҳамон юрагини ҳовучлаб пастга тушди.

Фотиҳ Музаффаров сал нарироқда тўхтаган Меҳринисога яқинлашди.

— Сизнинг машинангиз борми? Бор бўлса... Шофёрингизга айтинг — хоҳласа шу ерда қолсин, хоҳласа уйига кетаверсин!

Меҳринисо бир сапчиб тушди:

— Вой, мен унга қандай айтаман бу гапни?

— Оббо, бу хотинлар! — Фотиҳ жаҳл билан

қўл силтаб, «Газик» томон кетди. Шофёр машина-да ухлаб ётган экан, уни уйғотиб алланималар деди. Шофёр машинадан тушди. Директор унинг ўрнига чиқиб ўтирди-да:

— Ўртоқ рабочком! — деб чақирди. — Чиқинг машинага! Бюрога кечикяпмиз, ахир!

Меҳринисо юраги тузоққа тушган қушдай питирлаб базўр машинага чиқди. Ўзи билан ўзи овора, у анчагача нима бўлаётганини, қаёққа кетаётганликларини билмади, фақат қишлоқдан чиқиб, катта асфальт йўлга тушганларидагина ўзига келди: дашт йўли!

— Вой, қаёққа кетяпмиз?

Фотиҳ Музаффаров жавоб бериш ўрнига тўсатдан машинани четга олди-да, Меҳринисонинг билагидан ушлади:

— Жонгинам! Сизнинг висолингизга етадиган кун ҳам бор экан-ку!

Фотиҳ шахт билан Меҳринисони ўзига тортди-да, унинг лабларидан, юзларидан, қош-кўзларидан ўпа бошлади. Меҳринисо ярим беҳуш, ўтирган жойида питирлаб, унинг қучоғидан чиқмоқчи бўлар, лаблари, юзларини яширишга уринарди.

Ногаҳон Фотиҳ Меҳринисони қўйиб юборди-да, машина фараларини ёқиб, газ берди.

— Ҳозир бир жойга борамиз! Бирор тирик жон йўқ! Бир кеча бирга бўламиз, жонгинам!

Меҳринисо ҳануз дир-дир титраб ёлвориб кўрди:

— Жон Фотиҳ ака! Қўйинг! Юрагим ўйнаб кетяпти!

— Биз ҳам шу юраккинангизни ўйнатиш учун опкетяпмиз-да, жонгинам! — Директор бир қўли рулда, бир қўли билан яна Меҳринисони қучмоқчи бўлганди, машина йўлдан чиқиб, ағдарилиб кетишига оз қолди. Шу-шу, Меҳринисо нарироққа сурилиб ўтирди-да, гужанак бўлиб олди. у ҳамон дағ-дағ титрар, назарида мудҳиш бир чоҳга қулаб туша-

ётгандай туюлар, лекин энди тўхтаб, орқага қайтишининг иложи йўқлигини ҳам сезарди.

Олдинда, жуда йироқда, улар томон келаётган машина фаралари қоронғиликда бир ўчиб, бир ёнгани кўринди. Машина жуда тез келаётган бўлса керак, сал ўтмай яқинлашиб келди-ю, яна фаралари бир ўчиб-ёнди. Фотиҳ Музаффаров гўё унга йўл беришни истамагандай, на машинани ўнгга олар, на фараларни ўчириб-ёндирарди.

Меҳринисо жон ҳолатда рулга ёпишган эди, Фотиҳ машинани сал четга олиб, моторни ўчирди, сўнг, бетоқат ҳаракатлар билан унинг ёқасини юлқиб очди-ди, оппоқ бўйни, юзи, кўкракларидан ўпа бошлади. Меҳринисо унинг бебош йигитлик эҳтиросига бўйсуниб, деярли беҳуш сулайиб ётар, фақат ҳолсизгина инграрди, холос.

Узоқдаги машина иккала чироғини ёқиб, тобора яқинлашиб келарди. Мана, унинг прожектордай кучли нури Меҳринисонинг юзини силаб ўтди. Меҳринисонинг кўзи ёнларидан учиб ўтган машинага тушиб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Вой ўлмасам! Бизни «Жигули!»

— Нима деяпсиз? Қайси «Жигули»ни айтяпсиз? — деди Фотиҳ хансираб.

— Айтяпман-ку, бизни «Жигули» деб. Рудда Шоқосим акамлар! Кўрдилар бизни! — Меҳринисо шундай деб, ялт этиб орқасига қаради.

Ҳақиқатан, ҳозиргина ёнларидан учиб ўтган «Жигули» нарироққа бориб тўхтаган, энди орқасига бурилмоқда эди.

Меҳринисо саросима ичида кафтларини тишлади.

— Танидилар! Шарманда бўлдик энди!

Фотиҳ унинг қўлини оғритиб сиқди-да, ўдағайлаб берди:

— Нега шарманда бўлар эканмиз! Вилоятга, мажлисга кетяпмиз. Тамом. Вассалом! — У шундай деб машинага қаттиқ газ берди. Бироқ «Жигули» чаққон

эмасми, зум ўтмай уларни қувиб ўтди-ю, шартта бурилиб, катта йўлни тўсиб олди. Фотиҳ эса, гўё буни кўрмагандай, гўё уни четлаб ўтишни хаёлига ҳам келтирмагандай, тўғри босиб борарди.

Меҳринисо дод солиб унга ёпишди.

— Жон Фотиҳ ака! Тўхтанг! Тўхтанг деяпман сизга!

Фотиҳ ё унинг фарёдини эшитмади, ё ваҳима босиб тормоз бериш ўрнига газ бериб юборди. Чунки «Газик» худди ўқ еган йиртқичдек ўкириб юборди-ю... уёғи нима бўлди? Меҳринисо буни яхши англамай қолди: фақат машиналарнинг бири-бирига тарақлаб урилганини, сўнг қандайдир ўт чиқиб, ҳаммаёқ аядар-тўнтар бўп кетганини билади, холос.

Машиналар тўқнашганда унинг пешонаси нимагадир тегиб, оғриқдан бир зум ҳушидан кетиб қолган экан, ўзига келганда зовур томон бир ёнига ёнбошлаб қолган «Жигули»ни кўрди. Фотиҳни эса чамаси бало ҳам урмаган, у қийшайиб ётган «Жигули»нинг ёнидан қайтиб келарди.

Меҳринисо аранг нафас олиб:

— Нима бўпти? — деб сўради. — Тирикмилар, ишқилиб?

— Билмасам! Ётибди-ку қонга бўялиб! Ўзига ўзи қилди, даъюс» Одам деган ҳам шунчалик рашкчи бўладими? — Фотиҳ радиаторлари пачоқ бўлиб, қанотлари майишиб қолган «Газик» олдида тўхтаб, сигарета чекди. Унинг юзига қараб бўлмас, қўллари олазарак, қўллари безгак тутган одамнинг қўлларидай дир-дир титрарди.

Меҳринисо машинанинг эшигини базўр очиб, ерга сакраб тушди, тушди-ю, қоронғи кечани зир титратиб, фарёд чекди:

— Шоқосим ака!

У «Жигули»га қараб талпинган эди, Фотиҳ қўлидан шап ушлади:

— Фарёдингизни кейин чекасиз! Гапимга қулоқ

солинг, хоним! Иккимизнинг бу ерда туришимиз... ҳам хатарли, ҳам бефойда. Мен ҳозир бориб, «Тез ёрдам»га телефон қиламан!

— Фотиҳ ака! Ахир мен бир ўзим...

— Оҳ-воҳингизни бас қилинг! Ҳозир бирор-та машина кеп қолишям мумкин. Кеп қолса, «Тез ёрдам»ни кутмай опкетаверасиз эрингизни!

— Фотиҳ ака!..

— Йиғи-сигингизни йиғиштиринг дедим-ку сизга! Мен дарҳол ГАИ билан гаплашишим керак! Шарманда бўлмаслигимизнинг йўлини қидиришимиз керак! Фунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Мени йўлдан урган ҳам сиз! Боринг! Кўп битиллайвермай эрингизга қаранг! Ана, битта машина келяпти! Қўл кўтарсангиз тўхтади! Эрингизни касалхонага оборсангиз нур устига нур! Фақат бирга бўлганимизни айта кўрманг! Бари бир бефойда!

Фотиҳ Музаффаров бунинг ҳаммасини телбаларча ғўлдираб, саросима ичида дағ-дағ қалтираб айтди-да, ўзини қоронғиликка уриб, ғойиб бўлди.

Меҳринисо текис йўлда қоқилиб, қийшайиб ётган машина томон талпинди. «Жигули»нинг битта фараси ўчган, иккинчиси ёниб турибди. Руль билан суянчиқ ўртасида кўкраги эзилиб қолган Шоқосим пачоқ эшикка бошини қўйиб беҳуш ётар, унинг чап қулоғидан худди чакка томаёттандек битта-битта қон томарди.

Меҳринисо пачоқ эшик олдига тиз чўкиб, эрининг бошини қучди-ю, яна қоронғи кечани зир титратиб фарёд чекди:

— Шоқосим ака! Сизга нима бўлди, жонгинам? Сиз ўлгунча мен ўлай, акажоним менинг!

Ўн биринчи боб

1

Ўғли қишлоққа кетган кечаси Шораҳим шоввоз алламаҳалгача кўзига уйқу келмай, саҳармардон ўрнидан турди.

Кўкда юлдузлар ҳануз чарақлаб турар, фақат осмоннинг шарқ томони эндигина оқара бошлаган эди. Шийпондаги студентлар ҳали ғарқ уйқуда, эгнига қалин фуфайка кийган, бўрсиқдай семиз талаба йигит иккита катта бак тагига ўт ёқиб, чой қайнатиш тараддудида. Ҳаво очиқ, бироқ салқин, овлоқ тоғ томонидан эсан гир-гир шабада этни жунжиктиради.

Шораҳим шоввоз шошилмай, аста юриб, қўрғонни айланиб чиқди, шийпон олдидаги тоқларни, бирикки йил аввал экилиб, ҳозир туя бўйи бўлиб қолган шафтоли, олма ва ўрик ниҳолларини, ариқ ва зовурларни бир-бир кўздан кечирди.

Кўкламда келганида (унда келини Меҳринисо ҳам шу ерда эди) шийпон олдидаги ёш ниҳоллар кўзига жуда иссиқ кўринган, яна бир-икки йилда шийпон атрофида катта кўркам боғ пайдо этишига инониб, ичида ўғли билан келинидан жуда мамнун бўлган эди. Энди қараса, тоқлар бамисоли чирмовуқдай ҳар тарафга ўрмалаб, ер билан бир бўлиб ётибди, қайчи тегмаган навниҳоллар бетартиб шох ёзиб тарвақайлаб кетибди, ариқ ва зовурлар кўмилиб, қамишлар тиралиб қопти!

Шоввоз аввал ўғлидан ранжиди, кейин унинг аҳвол-руҳияти эсига тушиб, туз ютгандай ичи ачишиб кетди.

Боз устига, кеча ўғлига айтган гаплари-чи? Илон пўст ташлайдиган бу гапларни айтиб, йигит кишининг ҳамиятига теккани-чи?

Шоввоз шуларни ўйлаб кўнгли хира бўлди-ю, бу

дилсиёҳ хаёллардан қутулиш учун тоққайчи олиб, тоқларни, навнихолларнинг ортиқча шохлари, тагидан тешиб чиққан бачки буталарни битта қолдирмай кесиб ташлади. Бундоқ қараса, дов-дарахтлар бир лаҳзада худди соқол-мўйловлари қиртишланиб, сочлари таралган йигитлардай яшариб, боғ аллақандай очилиб кетди. Шоввоз буни кўриб, ўзи ҳам завқланди-да, бир пиёла чойни наридан-бери ичиб, чопиққа киришди.

Бу орада арқон бўйи кўтарилган ва даставвал шуъласи гўдак кафтларидай майин туюлган офтоб жунбишга кириб, тандирдай қиздира бошлади. Аммо Шоввоз ҳам бўш келмади, эғнидаги чопонини ечиб, кўйлагигача туширди-да, кўксини шабадага тутиб кетмон деганни ураверди-ураверди. У ҳар ўн беш-йигирма қадамда тўхтаб орқасига бир қараб кўяр, шунда тиззага келган янтоқ, ажриқ ва қамишлардан тозаланган боғ боягидан ҳам очилиб, аллақандай яйраб, унга меҳр билан тикилаётгандай туюларди-ю, кўзларига қуйилаётган қора терни сидириб ташлаб, яна зил-замбил кетмонга ёпишарди. Ўз ишидан ўзи завқланган Шоввоз кетмонни шу урганича уриб, қоқ пешинда салкам йигирма сўтих келадиган жойни батамом чопиб, текислаб, қуриб-қовжираб қолган ёввойи гиёҳлардан тозалаб чиқди-да, шийпонга боришга ҳам мажоли етмай, ариқ бўйидаги ажриқзорга чўзилди.

Ҳақиқатан кўз қўрқоқ, қўл ботир деганлари рост экан. Мана, қамиш ва ажриқ босиб, кўзига хунук кўриниб турган боғ бирпасда гўё юзидан чимматини олган келинчақдай очилиб, яшнади-қолди!

Тевага келган офтоб худди ёздагидай қиздира бошлади, бироқ қора терга тушиб, кўйлаги танасига ёпишиб қолган Шоввозга унинг тафти чивинчаққандай ҳам таъсир қилмас, аксинча, ажриқзорда юзини кунга бериб, чалқанча тушиб ётаркан, дилида ажиб бир равшанлик ва аллақандай ички ифтихор туярди.

Шоввоз ҳеч қачон ишдан, қора меҳнатдан қочган эмас. Боғбонлик унга отамерос. Марҳум отаси унга, агар янглишмаса, олти-етти яшар вақтидаёқ боғбонликдан сабоқ берган, боғ жамоли боғбондан деб, токни хомток, дарахтларни пайванд қилиш ҳунарини ўргатган, дарахтлар қачон «сут» беради-ю, қачон «қисир» қолади — бу илмни сув қилиб ичирган эди. Шу боис қишлоқда энг кўркем боғ уларнинг боғи ҳисобланар, шу боис Шоввоз, бирорта қаровсиз боғни кўрса жазавази тутиб, боғ эгасидан сўраб ўтирмасданоқ қўлига қайчи оларди.

Шоввоз, азбаройи ҳолдан кетганидан ётган жойида донг қотиб ухлаб қолган экан, бир маҳал кимнингдир турткисидан уйғониб кетди.

Тепасида ғилай тарозибон турар, унинг пахта гарди юққан афти-башараси, ола-кула кўзларида аллақандай саросима ифодаси бор эди.

— Қишлоқдан машина келувди, қайтиб кетяпти. Қоласизми ё...

Шоввоз кўзларини уқалаб, қадини ростлаб ўтирди.

— Шоқосим келмадими?

— Йўқ... — Тарозибон нимагадир бесаранжомланиб кўзини олиб қочди. Шоввоз тўсатдан ёмон бир нарсанинг шарпасини сезиб, ўтирган жойида тош қотди.

— Қайтадиган мавриди бўлди-ку? Нега кечикдийкин, а?

Тарозибон қош-киприкларидаги пахта гардини артиб:

— Нима ҳам қиласиз бу ерда? — деди. — Бора-версангиз ҳам бўларди, Шоввоз!

Ғилай ниманидир айтишга тили бормай, чайналаётгани аён эди. Шоввоз бир ўйи: «Ғилай кўзингни аланг-жалаң қилавермай очигини айтавер, хумшар!» деб, унинг астар-аврасини ағдариб сўкишга чоғланди-ю, ўзини аранг босди. Бурун ҳеч қачон ҳис этмаган совуқ ваҳима вужуд-вужудигача музлатиб, уни бир зум карахт қилиб қўйди.

— Машина қани? — деди у эти жунжикиб.

— Хирмонда. Сизни кутиб турибди, — тарозибон ғилай кўзларини яна яширди.

«Ёпирай! Ўзимга ўхшаган қизиққон йигит, жаҳл устида қалтис бир иш қилиб қўймаган бўлсин ишқилиб?»

Шоввоз, ҳозиргина чопилган ерни билқ-билқ бо-сиб, шийпонга ўтди-да, устунга осилган чопонни ел-касига ташлаб, хирмон томон кетди. У ҳайдовчидан бирор гап эшитарман, деб умид қилган эди, бироқ элликларга бориб қолган мўйсафид шофёр ҳам ун-дан кўзини олиб қочди. Шораҳим гап сўрашга ҳам юраги дов бермай, кузовга чиқиб, қоп-қанорлар устига чўзилди...

Машина қишлоққа кун ботиб, қош қорая бошла-ганда кириб борди. Шофёр уни сойгача олиб чиқиб қўйди-да, хайр-хўшни ҳам насиа қилиб, бўш маши-насини тарақлатиб жўнаб қолди. Бу ҳам яхшилик аломати эмас эди.

Шоввоз, юраги худди кўксига сиғмагандай гурс-гурс уриб, дарвозани очди. Ташқи ҳовлида эгарлан-ган қора қашқаси негадир офил устунига қантариғлиқ турар, ички ҳовли, тўғрироғи, боғ ўртасидаги уйдан ва милт этган чироқ кўринар, на тик этган товуш эшитиларди.

«Ё қудратингдан! Буларга нима бўлди, кўчиб кет-ган қўрага ўхшаб қопти-ку?»

Шоввоз мадор қолмаган оёқларини аранг су-драб, ўн-ўн беш қадам юриб борди ва шунда-гина рўпарадаги айвонда, невараларига ёзилган тўшакнинг бир чеккасида мунғайиб ўтирган Ойсу-луннинг эти устихонига ёпишиб қолган новча жус-сасига кўзи тушди.

Чамаси, барвақт бўлишига қарамасдан, неваре-лари ухлаб қолишган. Ойсулув эса кўзи тўрт бўлиб, уни пойлаб ўтирарди. У Шоввозни кўриб, пайпасла-ниб ўрнидан турди-да, айвондан тушди.

— Мен шўрликни не кўйларга солиб, қаёқларда

юрибсиз, дадаси? — Ойсулув невараларини уйғотиб юборишдан қўрқиб, шивирлаб гапирди-да, дардаманд вужуди силкиниб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Шоввоз жойидан қўзғалишга мажоли етмай:

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи? — деб аранг сўради.

— Тинчликми дейдилар-а? Директор билан келинингиз қай гўргаям кетяшган экан. Йўлда ўғлингиз учраб қолиб, уларни қувиптими-ей, директор машинаси билан бостириб бориб уриб кетиптими-ей! Қишлоқ тўла дув-дв гап, қайси бирини айтай сизга...

— Шошма, Сулувжон! — деди Шоввоз бўғиқ овозда. — Шоқосим... омонми ишқилиб?

— Ўғлингиз касалхонада. Ўзини билмай ётганмиш! — Ойсулув уввос тортиб юборишдан қўрқиб, қўллари билан оғзини шаппа тўсиб олди-ю, айвон қиррасига ўтириб, унсиз титрай бошлади.

Шоввоз уни юпатгиси, нимжон елкаларини силлагиси келди, бироқ журъат этмади. Қўли хотинининг елкасига тегиши билан у ҳам ўзини тутолмай ўкириб юборишини, сўнг, неваралари уйғониб, қоронғида дод-фарёд кўтарилишини тасаввур этди-да, секин шивирлаб:

— Элдан бурун ваҳима қилма, Сулувжон! — деди ўпкасини зўрға босиб. — Билимдон докторлар кўп ҳозир. Бало-қазодан ўзи асрасин. Сен сабр қил, Сулувжон! Мен шифохонага бориб келай.

Ойсулув миқ этмади.

Шоввоз, гўё унинг эргашишидан қўрққандай, оёқ учида юриб, орқасига қайтди.

Шоввозни кўрган қора қашқа олдинги оёқлари билан ерни тақ-тақ уриб, секин пишқириб кўйди. Шоввоз қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, унинг бўйнидан кучоқлади. Бир маҳаллар эгасининг истагини битта турткичиданоқ сезиб, улоқларда не-не даврани ёриб чиқиб юрган қора қашқа, ҳозир ҳам гўё Шоввознинг шикаста дилидаги беаёв дард-

ларини фаҳмлагандай, узун бўйнини назокат билан буриб, қараб-қараб қўйди: унинг олхўридай йирик, қоп-қора, серкиприк кўзларида меҳр аралаш ҳамдардликка ўхшаш бир нарсa акс этди.

Ёпирай, унга нима бўлди! Қарилик енга бошладими ё ёш боладай бўш-баёв бўп қолдимми? Отига миниб касалхонага чопиш ўрнига унинг бўйнидан қучиб, тилсиз жонивордан ҳамдардлик кутиб турса? Хотин бўп кет-э!

Тунов кунгидан салгина кичрайган ой кўкда ҳануз тиниқ ярқираб турар, сой ва сойнинг у юзидаги катта қишлоқ унинг гўё сут билан йўғрилган оппоқ, осуда шуъласига ғарқ бўлиб, тўйган қўзичоқдай тинчгина мудрар, фақат тепада, қадимги кент томонда радио карнайидан маъюс бир куй сокин дарёдай аста қуйиларди.

Шифохона бир чақиримча қуйида, сойнинг у юзида, идорага яқин жойда эди. Шоввоз отнинг бошини ўнгга буриб, сой ёқалаб кетди.

Улкан сой, одатдагидай кимсасиз, у ер-бу ерда ўтлаб юрган от ва эшаклардан бошқа бирор тирик жон кўзга чалинмасди.

Ажаб ҳол, бир маҳаллар, Шоввоз боладик чоғларида, худди мана шундай шом пайтларида, қишлоқда энг гавжум, энг файзли жой — мана шу кўм-кўк сой бўларди. Унда кентдан, яъни қишлоқ ўртасидаги эски қалъадан ёш-яланглар «кўчиб» чиқишар, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, тонготар бекинмачоқ ўйнашар, кимларнингдир болохонаси ва сомонхоналарига яшириниб, тонг отгунча тўполон қилиб чиқишар эди. Энди эса...

Қаршида эшак минган иккита қария кўринди, касалхонанинг боғ кўчасидан учиб чиққан «Жигули» қирга ўрлаб кетди. Шоввоз негадир қариялар билан дуч келгиси келмай, отнинг бошини чалга бурди-да, боғ кўчага «шўнғиди».

Касалхона шу кўчанинг охирида, эски ўрикзор боғнинг ўртасидаги бир қаватли кўримсизгина бинога жойлашган эди.

Дарвоза ланг очик, боғда, чироқ осилган қари дарахтлар тагида битта-иккитагина одам демаса, ҳеч ким йўқ, гўё касалхона беморсиз эди, фақат очик деразаларга яқинлашгандагина Шоввоз ичкарида ўтирган қўл-оёқлари дока билан чирмалган уч-тўртта болалар, узун, бесўнақай халатларининг этаклари билан ер супуриб юрган чолу кампирларни кўрди. Шоввоз кўриниши билан бировларнинг юзида ачиниш, бировларнинг юзида қизиқиш акс этди, баъзилар бир-бирларини туртиб, шивир-шивир қилиб қолишди.

Шоввоз билар: бош врачнинг хонаси узун, тор йўлакнинг энг охирида, ўнг қўлда эди. Гарчи, икки томондаги қатор эшикларнинг аксарияти очик турса ҳам йўлак нимқоронғи эди. Шоввоз димоғига гул этиб урган ёқимсиз дори ҳидидан кўнгли беҳузур бўлиб, ғира-шира йўлакка қадам қўйиши билан чап қўлдаги эшиклардан бири очилиб, ундан эгнига кирчир оқ халат кийган ўрта яшар бир жувон чиқди. Жувон Шораҳимни кўриб, гўё таниш ҳамқишлоғи эмас, ёввойи бир йиртқичга дуч келгандай, йўлак тупкарисига қараб югурди-да, бора солиб, ўзини бош врачнинг хонасига урди.

Ё алҳазар! Нега бу хотин ундан азроилдан қочгандай қочди? Наҳот унинг вазоҳати шунақа... эшак ҳуркитгудек бўлса?

Шоввоз қадамини тезлатди. Лекин у бош врачнинг хонасига яқинлашиб қолганида ичкаридан бояғи жувон отилиб чиқди-да, гавдаси билан эшикни тўсиб олди.

Шоввоз ичкаридан келган қандайдир шарақшуруқ, тарақ-туруқ овозларни эшитиб:

— Дўхтир борми? — деб сўради қалтироқ босиб.

Жувон қулочини ёзиб, оёқларини полга мустаҳкамроқ тираб олди:

— Бош врачимиз бандлар!

Шоввоз нима қилаётганини ўзи ҳам билмай,

жувоннинг қўлларидан ушлаб, бир силташда четга отиб юборди. Жувон учиб кетиб, йўлакни бошига кўтариб айёҳаннос солди:

— Войдод! Ўлдим!

Лекин Шоввоз жувон томонга қайрилиб ҳам қарамади, хоналардан мўралаган дардмандларга ҳам эътибор бермади, бир тепишда эшик зулфини узиб, ичкарига қадам қўйди.

У кириши билан димоғига гуп этиб ароқ ҳиди урилди.

Деразаси боққа қараган, каттагина, чорбурчак, хонанинг тўрида... шифохона бош врачси Ҳаким кичкина билан совхоз директори Фотиҳ Музаффаров, худди генерални кутаётгандай аскарлардай қаққайиб туришарди. Дераза тагидаги ёзув столида бир шиша ароқ билан бир лаган узум, чала тишлаб ташланган олма, тузланган бодринг ва қовурилган товук суяклари уюлиб ётарди.

Фотиҳ Музаффаров Шораҳимни кўриши билан тўсатдан сакраб столга чиқди, бир тепишда деразани шарақлатиб очди-да, ўзини қоронғи боққа отди.

— Тўхта, аблах! — Шоввоз унинг кетидан деразага отилди, бироқ Ҳаким кичкина қулочини ёзиб унинг йўлини тўсди:

— Вазмин бўлинг, Шоввоз!

— Мен вазмин бўлай?! — деди Шоввоз ҳансираб. — Сен бўлса дўхтир деган номингни булғаб, у муттаҳам билан ароқ ичиб, кўнгилхушлик қилиб ўтир!

Ҳаким кичкина пошнаси баланд туфлиси билан полда дик-дик сакраб, Шоввозга яқинлашди.

— Агар бир култум ичган бўлсам... ҳар нима бўлай, Шоввоз! — деди у ва оғзини катта очиб «пуф» деб пуфлади. — Бу ўпка ўзи, директорни айтаман, қилғиликни қилиб қўйиб, аламини ичкиликдан олиб юрибди! Шуни билиб қўйинг, Шоввоз, агар ўғлингиз омон қолса... уни мана шу ёмон Ҳаким кичкина олиб қолди деяверинг!

— Ўғлим қани ўзи? — деди Шоввоз бетоқат бўлиб.

— Ўғлингиз район касалхонасида. Кеча қўлимиздан келган ёрдамни кўрсатиб, ўша заҳотиёқ районга жўнатганмиз уни!

Шоввоз ёнида турган эски диванга «шилқ» этиб ўтириб қолди. Анчадан кейин сал ҳушини йиғиб:

— Унга нима бўлган ўзи? — деб сўради.

Ҳаким кичкина оғир хўрсиниб, қўлини силтади.

— Уёғини сўраб-суриштириб, ўзингизни қийнаб ўтирманг, Шоввоз. Қисқаси... боши лат еган, кўкраги эзилган...

Шоввоз тўсатдан хаёлига келган фикрдан бутун вужуди музлаб:

— Умид борми ишқилиб? — дея олди базўр.

— Ҳар қалай... ҳамма чоралар кўриляпти. Хабарлашиб турибмиз. Сиз... сабр белбоғини маҳкам-роқ боғлаб тулинг-чи, ноумид шайтон дейдилар-ку, ахир!

Шундан кейин нима бўлди, Ҳаким кичкина яна нима деди-ю, у нима қилди — Шоввоз бунга эслаб олмайди. Назарида, бир неча дақиқа мудҳиш бир ўпқон қаърига йиқилиб тушди-ю, ундан тирмашиб-тортишиб, аранг чиқди. Бир маҳал қараса, дарвозадан кирган жойдаги теракка қантариб қўйилган қора қашқанинг ёнида турибди.

У калласини омбурдек сиқиб олган, совуқ ваҳимани миясидан аранг даф қилиб, отига аранг минди-да, касалхона ҳовлисини тарк этди. Кейин... ўзи сезмаган ҳолда яна ўша қора ўпқон қаърига йиқилди-ю, тагин бир неча вақт нима бўлганини билмай қолди. Бу сафар қора қашқа юришдан тўхтагандагина ҳушига келди. Қараса, ўз ҳовлиси, ўз дарвозаси олдида турибди.

Во дариғ! Бу не синоат? Шаҳарга бориб, ўғлидан хабар олиш ўрнига нега яна уйига қайтиб келди? Уйда нима қилади? Ойсулугга нима дейди? Шоввозни бу забун аҳволда кўрса, усиз ҳам дарди дунёси

қоронғи бўп ётган Сулувжоннинг ҳоли не кечади? Ўтакаси ёрилади-ку, шўрликнинг?

Шоввоз, гўё уни Ойсулув кўриб қолиб, бўзлаб юборишидан қўрққандай, шоша-пиша отининг бошини орқага бурди. У сой бўйлаб ярим чақиримча юргач, чап қўлга бурилди-да, икки ёни пахса девор билан тўсилган қинғир-қийшиқ кўчалардан ўтиб, шаҳарга борадиган катта йўлга чиқиб олди.

Ҳали барглари тўкилиб битмаган туташ боғлар, катта йўлнинг икки томонидаги бир хил оқ бинолар тинч, осуда уйқуга чўмган. Йўқ, фақат қишлоқ эмас, бутун олам гўдак табассумидай сокин, беозор, оёйишта уйқу оғушида ширин туш кўрмоқда, гўё бутун кенг жаҳон беғалва-беташвиш, масъуд ҳаёт нашидасини сурар, ёлғиз Шоввозгина бахтсиз, гўё фақат утина таҳқирланган, хўрланган, жабрланган.

Шоввоз, тўсатдан лабларида нордон бир нарсани сезди-да, дағал кафтлари билан хул бўп қолган соқол-мўйловларини артди.

«Ё тавба! Бир кам олтмишга борган мўйсафид... сенга нима бўлди, Шораҳим? Биров кўрса нима дейди?» — деди у ўзини қийиб, бироқ хаёлига бу фикр келиши билан бирдан ўпкаси тўлиб, томоғи гип бўғилди.

Ахир у, Шоввоз, нима гуноҳ қилдики, уст-устига бошига бу мусибатлар тушса? Қайси ёзуқлари учун уни бунчалик хўрлайдилар, таҳқирлайдилар? Адолат қайда? Гуноҳи — салкам қирқ йил ором нималигини билмай, туну кун даладан чиқмай кетмон чопганими? Нафақат ўзи, хотин, бола-чақасига ҳам ором бермай, қишин-ёзин тиззадан қор ва лой кечиби ишлагани учун азият чекаптими у?

Бир маҳаллар довруғи бутун ўлкага кетган қўли гул миришкор бобон, энди, қариган чоғида, топган иззат-икромни шу бўлдимми?..

Йўқ, Шоввоз қилган меҳнатларини ҳеч қачон миннат қилган эмас. У ишлаган бўлса авваламбор ўзи ва бола-чақаси учун, қолаверса... ота касбига

меҳри туфайли ишлади. Ер тирнаб ишлади. У ҳозир ҳам қилган ишларини бировларнинг юзига солмоқчи эмас. Зинҳор-базинҳор! Фақат... бу мислсиз адолатсизлик!.. Ўғли тенги бу ҳовлиқма директорнинг зўравонлиги!.. Йўқ, бу ҳақорат, бу адолатсизликка тоқат қилиб бўлмаydi! Бу ҳуқуқни унга ким берган? Ким ўргатган?

Шоввоз, кўксига тиф бўлиб қадалган бу саволни ўзига ўзи бераркан, миясида: «Музаффар!» — деган сўз ярқ этди.

Шоввоз сўнгги уч-тўрт йилдан бери Музаффарни кўрмаган, фақат «Даштстрой» деган жуда зўридоранинг устунларидан бири бўлганини, қўша-қўша «Волга»лар уёқда турсин, ҳатто вертолётлару самолётлари борлигини эшитган эди! Бундан бир ой аввал уни даштда, ўғлидан хабар олгани борганида тасодифан кўриб қолди.

Музаффар, бир ўзи эмас, уч-тўртта ўта салобатли, ўта башанг, сипо одамлар қуршовида, иккита «Волга»да келди.

Азалдан жиккак, қотма одам, у сўнгги йилларда қорин солиб, анча вазминлашибди, кўзига кўкимтир кўзойнак тақиб олибди, гарчи дала айланиб юрган бўлса ҳам, эғнига йўл-йўл заррин чизиғи бор кулранг костюм, оёғига бигиз-тумшук қора туфли кийибди, бир маҳаллар лунжлари ичига ботган узунчоқ юзи юмалоқлашиб, мош еган хўроздай қипқизил бўлиб олибди.

Шоввоз эски қадрони билан саломлашиб, унинг сип-силлиқ таранг юзида ҳайратомуз бир ифодани кўрганидагина ўзининг соқол-мўйлови қиртишланмай, ёввойилашиб кетган афт-ангорини кўз олдига келтирди.

Рост, Музаффар буни билдирмади, учи бигиз, ялтироқ туфлисини билқ-билқ тупроққа ботириб, Шоввознинг олдига ўзи келиб кўришди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто Ойсулуннинг соғ-саломатлигигача суриштирди. Хайрлашаётганларида эса, елкасига қўлини қўйиб:

— Чарчабсан, оғайни, — деди, кўзидан кўкимтир кўзойнагини олиб. Шунда унинг юмалоқ юзида ҳорғинлик аралаш болаларча самимий, илиқ бир ифода зуҳур этди. — Нафақага чиқдингми? — деди Музаффар, қадрдонининг елкасидан қўлини олмай.

— Йўқ, — деди Шоввоз.

— Нега?

— Авваламбор ҳали нафақа ёшига етмадик. Бир йил бор, — деди Шоввоз бўйнини қашиб. — Қолаверса... ўрганган кўнгил — ўртанса қўймас экан. Тўғриси айтсам, бир томондан, фарзандларнинг ризқ-рўзини ўйлар экансан, бир томондан, қариликка бўй бергинг келмас экан.

Музаффарнинг лўппи юзидаги ачиниш аломати хушнуд табассум билан алмашди:

— Яхши, яхши! Юракда қўр бор, дегин ҳали! Гоби чўллари-ю, Хинган тоғларидаги азоб-уқубатларга дош берган азаматлар, келиб-келиб энди қариликка бўй берамизми, де? Ҳа, дуруст, дуруст, оғайни!..

«Гоби чўли-ю, Хинган тоғлари!» Бу икки сўзни эшитганда Шоввоз, гўё жизғинак ёзда кўксига ел теккандай, аъзойи бадани жимирлаб кетди. Шушу, Музаффар ҳақида эшитган миш-мишлар сабаб, юрагига ўрнашиб қолган совуқлик худди офтоб тушган муздай эриб кетди.

— Ҳа, Хинган! — деди Шоввоз хўрсиниб. — Яхшиям эсингда бор экан!

Музаффарнинг ҳорғин кўзларидаги илиқ табассум ранжиш аломати билан алмашди.

— Яхшиям эсингда бор экан, деганинг нимаси? У кунларни эсдан чиқариб бўладими, оғайни? — Музаффар шундай деди-да, туфлиси билан тупроқни билқ-билқ босиб, «Волга»сига қараб кетди, бироқ машинага ўтиришдан аввал орқасига ўтирилиб қаради:

— Хўп, омон бўл, Шоввоз! — деди негадир тўсатдан овози дарз кетиб. — Ўсма кетар, қош қолар, душман ўтар, дўст қолар дегандек, сен билан биз

эски қадрдонлармиз-ку, оғайни. Агар мабодо нафақа масаласида ёрдам керак бўп қолса, олдимга бор, керакли жойлар билан гаплашиб бераман!

Шоввознинг хаёлига алам аралаш маънос бир фикр келди: ҳа, чамаси у Музаффарга боради, бормасдан иложи йўқ, лекин нафақа сўраб эмас, босартусарини билмай қолган манави арзандаси устидан арз қилиб боради. Шунда кўради, болалик чоғларида ошиқ ўйнаб, сойда тепкилашиб катта бўлган, гарчи Ойсулув сабаб рақобат ўтида жиндек қовурилишган бўлса ҳам Гоби чўли ва Хинган тоғларидан бири-бирини суяб ўтган дўсти Музаффар нима қиларкин? Адолатта туриб берармикан ё тантиқ зурриётининг ёнини олармикин? Бегона юртларда, туғилиб-ўсган жойларини соғинган чоғларида шеърлар ёзиб, уларни йиғлатиб юрган жиккаккина, самимий Музаффар устун келармикин ёки одамларнинг айтишича, сўнгги йилларда катта мансабга кўтарилиб, ўзи хон, кўланкаси майдон бўп кетган ҳозирги Музаффар устун келармикан? Йўқ, гап унинг кимнинг тарафини олишида эмас, гап ҳақиқатда! Ишқилиб, ўша кунги ўсма тўғрисидаги гапидан тоймай, ҳақиқатта туриб берса бас!..

Қишлоқ орқада қолган, олдинда кенг сайхонлик бошланган, овлоқда, бу бепоён даштнинг икки томонида пасту баланд адирлар элас-элас кўзга чалинади.

2

Ўшанда ҳам худди мана шундай осуда, тиниқ оқшом эди. Фақат унда ҳозиргидай куз эмас, ёз ойи эди, аммо улар бориб тушган элда баҳор ёзда бошланар, июнь ойида дашту адирлар ҳали кўм-кўк бўлиб яшнаб ётарди...

Ўша куни кундуз полкда эълон бўлган: эрталаб улар узоқ ва оғир сафарга чиқишлари айтилган, бу сафарга қаттиқ тайёргарлик кўриш ҳақида буйруқ ўқиб эшиттирилган эди.

Шораҳимлар қишлоқдан урушга отланганларида қирқ нафар эдилар, кейин ҳар қаёққа сочи-либ кетиб, урушга борганларида бор-йўғи уч йигит қолишган эди. Улардан бири мана шу Музаффар, иккинчиси ҳозир Тошкентда ишлаётган Расул Нуриддинов, учинчиси Шораҳим эди!

Музаффар, биринчи куниеқ батамом ҳолдан кетиб, йўлда йиқилиб қолгудек ночор аҳволга тушди. Шоввоз қанча ўргатмасин, Музаффар пайтава ўрашни ўргана олмасди, шу боис товонлари қавариб, қонталашиб, оёқлари дўмбира бўлиб шишиб кетди. Шоввоз йўлга чиққан куниеқ унга енгил автомати-ни бериб, ўзи унинг оғир қўл пулемётини кўтариб олди. Расул эса унинг буюм тўрвасини олиб, юки-ни енгиллаштирди... Лекин шунда ҳам кечқурунга борганда Музаффар батамом юролмай оқсоқланиб қолар, шунда Шоввоз билан Расул уни икки томонидан қўлтиқлаб олишарди...

Йўқ, ўлганда эсдан чиқмаса, сира ёдидан кўтарилмайди у кунлар.

Худди бугунгидай серюлдуз, сокин, салқин оқшом. Ажабо: Гоби саҳроси кундуз нақадар иссиқ бўлса, кечалари шу қадар салқин, ҳатто совуқ, шундай совуқки, кундуз чўл офтобининг шафқатсиз тифида жизғанақ бўлиб қовурилган солдатлар, кечалари шинелларига ўраниб ётишса ҳам исишмайди.

... Ўша оқшом улар қандайдир бир баланд тепалик ёнбағрида тўхташган эди. Музаффар мўлжалдаги жойга етиб-етмасданоқ йиқилиб қолди. Шоввоз учта котелокни олиб ошхонага, Расул эса, флягаларни йиғиштириб сувга кетди.

Шоввоз билан Расул бири овқат, бири флягаларда сув олиб келишганда Музаффар қонталашган оёқларини осмонга кўтариб, қунишиб ётарди.

Шоввоз унинг ёнига чўкка тушиб, нон билан шавла тўла котелокларни олдига қўйди.

— Ўрнингдан тур! Гўштли шавла экан. Бир қошиқ бўлса ҳам еб ол, ҳарна мадад, — деди Шоввоз.

Музаффар унинг гапига қулоқ солмай, ночор ингради.

— Сув! Бир қултум сув! — у Расул чўзган флягани олиб, бошини аранг кўтариб қулт-култ ичди, сўнг тўсатдан озгин, қоқсуяк вужуди безгак тутгандай титраб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Мен ўлиб қоламан! — деди қуйилиб келган кўз ёшларидан бўғилиб. — Яна бир-икки кун юрсам — ўлиб қоламан. Ўлигим калхатларга ем бўлади!..

— Қаёқдаги гапларни гапирма! — деди Расул жеркиб. — Йигит деган номингга иснод келтиряпсан!

Шоввоз эса юрагига тикан киргандай безиллаб, қоронғида Музаффарнинг қўлини топиб, қаттиқ қисди.

— Бу нолаи фигонингни йиғиштир, оғайни! Керак бўлса опичлаб оламан! Пулемётдан оғир эмассан-ку, юролмай қолсанг, опичлаб оламан!..

У гапини тутатолмай қолди. Кафтида Музаффарнинг ёш билан ювилган ҳўл лабларини сизди. Музаффар алланималар деб пичирлаганича, уларнинг кафтини қайта-қайта ўпди, кўз ёшидан бўғилиб, ёш боладай ўксиб-ҳиқиллаб ўпди!

— Дўстим Шораҳим! Расулжон! Бу яхшиликларингни унутган — номард! Элга омон қайтиб борсак... абадул-абад хизматларингда бўламан!

Шоввоз қора қашқани ҳуркитиб ёнгинасидан ўтган машинанинг сигнализдан ҳушига келди, келди-ю, миясини ғовлатиб юборган бу ўйлардан фигони чиқиб, ўзини койиди:

«Ҳа, эзма чол! Нечук ҳадеб Музаффарга қилган яхшиликларингни эслаяпсан? Ҳали-замон урушда қилган бу хизматларингни ёдига солиб, уни инсофу адолатта чақириниш учунми? — деди у фикрини. — Унда бошқа яхшиликларингни ҳам эсла! Ўтказиб қўйган жойинг бўлса, ҳаммасини ёдингга ол, токи Музаффар билан юзлашганингда асқатади! Эсинг-дами, оғир сафарнинг учинчи ё тўртинчи куни,

қоқ пешинда, сув бор деб мўлжалланган қудуқдан сув чиқмади! Ўша куни офтоб одатдагидан ҳам аёвсизроқ ўт пуркаб, саҳрони бамисоли олов се-лига кўмди, худди одамдай қорайиб кетган поёнсиз даштда бу оловдан яширинадиган на бир дарахт, на бир соя жой бор эди!»

Эрта тонгдан тушгача салкам қирқ километр йўл босиб, қудуққа аранг етиб борган батальон, унда бир томчи сув йўқлигини билгач, қудуқ пойида ма-жолсиз йиқилиб қолди.

Ниҳоят, бир соатлардан кейин, битта «водовоз» сув келди. Шунда жизғанақ бўлиб офтобда ётган солдатлар бирдан ёпирилиб, водовозни қуршаб олишди-ю, кутилмаган бир тўс-тўполон бошланди.

Тўсатдан қаёқдандир батальон командири, кўк-раклари қўша-қўша орденлар билан безалган, сум-бати келишган, хатти-ҳаракатидан шиддат ёрилиб турган капитан Белобородов пайдо бўлди. Бу ўша, кейинчалик улар билан жуда иноқлашиб кетган, урушдан сўнг Ўзбекистонга қайтиб келиб, катта лавозимларда ишлаётган Иван Харитонович Бело-бородав эди! У «водовоз»ни қуршаб олган солдат-лар орасидан ёриб ўтиб, машина кабинасига сакраб чиқди-да, тўппончасини қинидан суғуриб олиб, қарс-қарс ўқ узди. «Водовоз» атрофида бўлаётган сур-сур ва ғала-ғовур сув қуйгандай босилди-қолди.

Шоввоз тўполон вақтида олдинга ўтиб олган эди. У биринчилардан бўлиб, бир котелок сув олди. Қўланса чалов ҳиди уфуриб турган бу бўтана сув-нинг ҳар томчиси олтинга тенг эди ўшанда! Шундай бўлса ҳам Шораҳим сувдан бир қултумгина ичди, қолганини эса флягасига қуйиб, йўлда йиқилиб қолган Музаффарга қараб чопди.

Музаффар қудуқдан бир чақиримча нарида кулаб қолган, ёлғиз Музаффар эмас, йўл-йўлакай яна анчагина солдатлар йиқилиб ётарди.

Музаффар Шораҳимни кўриб яна кўзига мўлт-

мўлт ёш олди, қовжираб, қорайиб кетган лабла-ри билан у тутган флягадаги лойқа сувни худди бол ютаётгандай тамшаниб, қултилатиб ютаркан, тагин: «Шораҳим, дўстим, сен бўлмасанг мен бу чўли биебонда ўлиб қолардим!» — деб ғўлдиради. У гапини тугатмаган ҳам эдики, машина моторининг гувиллаши эшитилиб, ёнларига эски «Жип» келиб тўхтади-да, ундан батальон командири Белобородов билан елкаларига медицина капитани погонлари тақилган, кўзлари кўм-кўк, бўйчангина, кўҳликкина бир аёл тушди. Шораҳим билар — бу аёл батальон командирининг хотини, полк врачси Евдокия Федорова Белобородова эди.

Комбат бир Шоввозга, бир ерда юмалаб ётган Музаффарга қаради, сўнг, қовоғини уйиб:

— Ҳа... тунов куни Тошкент нималигини билмаган ҳамюртларим! Ҳормасинлар энди! — деди мийиғида кулимсираб. — Наҳот менинг ҳамшаҳарларим шунчалик ночор-ногирон бўлса? — Комбат шундай деди-да, хотинига юзланди: — Қани, азизим, ёрдамлашиб юбор йигитчага! Ҳозир медсанбатнинг машинаси келади. Балки ўшанга ўтқазиб юборарсан! Хўп, мен кетдим! Аммо... бардам бўлинглар, йигитлар! Бунақада... менинг юзимни ерга қаратиб қўясанлар, қадрдонларим!

Қаттиққўл эрининг тамом тескариси бўлган, катта-катта мовий кўзларидан ҳамдардлик аралаш алақандай оналик меҳри ёғилиб турган врач Белобородованинг ишораси билан Шораҳим Музаффарни даст кўтариб, машинага ётқизиб қўйди.

Музаффар машинада жўнаб кетди, кетаётганда Шораҳимнинг енгил автоматини қайтариб бериб, ўз пулемётини қайтариб олишни ҳам унутган экан, кун бўйи бир дақиқа ҳам дам олмаган Шораҳим унинг пулемётини елкасига ташлаб, солдатлар сафида йўлини давом эттирди...

Ҳа, бунинг ҳаммасини оғайнингга айт, Шораҳим! Агар нимжон вужудигина эмас, миясини жир босиб,

бу хангомалар хаёлидан кўтарилиб кетмаган бўлса, эҳтимол, инсофга келар қадрдонинг! Ёлғиз Гоби чўллари эмас, Хинган тоғларида чеккан заҳматлари, осмонўпар қумтепалар орасида тортган укубатлари — ҳаммасини ёдига тушир унинг! Шояд бир зум, лоақал бир зум ўшанда айтган сўзлари, «тоабад унутмайман бу яхшиликларингни», деб обидийда қилганлари, «Сен ва Расул бўлмасаларинг бу дашти биёбонда қолиб кетиб, қузғунларга ем бўлардим!» деб ичган қасамлари шояд эсига тушса, шояд жиндай бўлса ҳам виждони қийналса унинг!..

Ё тавба! Бутун нима бўлди Шоввозга! Бу бефойда ўйлар, аллақачон ҳамманинг эсидан чиқиб кетган бу даъво-ю, дostonлар кимга керак? Агар Музаффар бу гапларни эшитадиган бўлса аллақачон эшитмасмиди? Агар одамларнинг сарагини аракка, пучагини пучакка чиқарган у мушкул синов кунлари эсида турган бўлса... бутун аҳли қишлоқ гап-сўз қилиб, ранжиб юрган ҳозирги Музаффарга айланармиди у? Инсофу адолатни оёқ ости қилаётган манов ношуд зурриётини жиловлаб, танобини тортиб қўйиш ўрнига, уни балаңд лавозимларга кўтариб, баттар талтайтириб қўярмиди?

Йўқ, Шораҳим бу гапларни ҳеч кимга айтмаган, айтмайди ҳам! Сабаби... бир маҳаллар қилган яхшиликларини бировнинг эсига солиб, ундан мадад сўраш — белида белбоғи бор эркакнинг иши эмас! Ишқилиб, ўғли, учта қиздан кейин кўкка тавалло қилиб, аранг тилаб олган ёлғиз ўғли Шоқосим омон бўлсин! Қаттиқ шикаст еб, майиб-мажруҳ бўп қолмасин! Қолганининг сариқ чақалик аҳамияти йўқ!

Ўн иккинчи боб

Музаффар Фармонов қишлоқда юз берган кўнгилсиз воқеани бир кун кейин, унда ҳам кечаси алламаҳалда, меҳмонхонада эшитди.

Бу гаплардан бир кун аввал у УРС ишлари баҳонасида Тошкентга кеттанди. Аслида эса Тошкентга тушишга вилоят халқ контролидаги Тўнканинг ваҳимали телефони сабаб бўлганди. Бу воқеалардан бир-икки ҳафта муқаддам олис Шимолдаги ўрмон хўжалигига бориб, Маткаримов билан боғлиқ хатарли ишни босди-босди қилиб келган бу одам аллақандай таҳликада эди. Унинг айтишича, республика халқ контролидаги қайси бир одам ўрмон хўжалигидаги қинғир ишлардан огоҳ бўлган. Бундан хабар топган Тўнка эса, Белобородов ёрдамида «дело»ни ёпиш мумкин, деб ўйларди.

Фармонов бир қарашда ўта вазмин ва салобатли кўринган бу одамни ҳурмат қилмаса ҳам, ҳар қалай, бунчалик тўпори, деб ўйламаганди. Ахир наҳот бу Тўнка халқ контроли соҳасида ишлаб туриб, Музаффар билан собиқ комбат ўртасидаги муносабатлардан беҳабар бўлса?

Фармонов Тошкентда ҳамон катта лавозимларда ўтирган бир нечта ёр-биродарлари билан учрашди. Улар, гарчи қатъий ваъда бермасалар ҳам (илгариги замонлар бўлганида-ку, бу гапларни туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ, қилиб юборардик. Аммо ҳозир...) ҳар қалай, баъзи нарсаларни билиб беришни бўйниларига олишди. Бундан кўнгли хиёл тинчиган Фармонов йўл-йўлакай қудағайи Клара Жамоловнани кўриб кетишга аҳд қилди. Борса келини Феруза кенжатойи билан ўша ерда экан. Клара Жамоловна ҳозиргина ўзининг шахсий сартарошида бўлиб, чиройли причёска қилдириб келган экан, дарҳол нозик ҳаворанг ипак халатини кийиб чиқди-да, жилмайганида чиройига чирой

қўшадиган тилла тишларини ярқиратиб, Белоборовнинг олдига борганларини-ю, Фармоновнинг нозик топшириғини хамирдан қил суғургандай имижимида, қойилмақом қилиб бажарганини, «хатарли вазифа» туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ тарзида амалга оширилганини кула-кула гапириб берди.

Юқори ташкилотлардаги ошна-оғайниларидан баъзи нохуш гаплар эшитиб, диққати ошиб келган Фармонов, худди қоронғи уйда чироқ ёнгандай дили ёришиб кетди.

— Қойил! Урушда бирга бўлганимизда ўзимга разведкачи қилиб олар эканман сизни! Бу хизматлар учун ўзларига ҳам худди ўшанақа бриллиант кўзли узукдан биттаси!

Клара Жамоловна ингичка қошларини таманно билан чимириб, тирноқлари ёқутдай ялтилаган оппоқ қўлини узатди:

— Чўзсинлар бўлмаса!..

— Аттанг, ёнимда йўқ эди-да, ҳозир! Аммо кўнглингиз тўқ бўлсин, жон қудағай, дунё дунё бўптики, сўзидан қайтган эмас Фармонов!

— Шу аҳдингиз рост бўлса... қўлингизни беринг, қудажон! — Клара Жамоловна шундай деб, момикдай юмшоқ қўлларини Фармоновнинг қўлларига шарақлатиб урди-да, дарҳол енг шимариб, ошга киришиб кетди.

Фармонов аввал: «Қўлингиздан бир пиёла чой ичсам бас, қудағай, ишлар ошиб-тошиб ётибди», деб зътироз билдирган эди, бироқ бир маҳал қараса, келини Феруза ўғлини олиб қаёққадир жўнабди-ю, уйда фақат қудағайи билан иккиси қопти. Боз устига, ош ҳам бирпасда дамланди, ошдан аввал иштаҳани очиб, қонни кўпиртирадиган ноёб суюқликлар ҳам муҳайё бўлди. Фармонов ҳам эркак! Шундай офатижон, олов жувон таманно билан кўзини сузиб турса-ю, у ипини узмаса, эркак деган номга иснод келтирмайдими! Гапнинг пўскаласи, Фармонов

ўша кечаси Клара Жамоловнанинг нозик дид билан безатилган шинам хилватхонасида қолиб кетди.

Эртасига эса яна ўша мушкул ишлар кетидан юриб, даштга кеч қайтди ва уйга боролмай, меҳмонхонада ётиб қолди. Алламаҳалда телефон жиринглади: «Соҳиба!

Музаффар хотинининг узук-юлуқ гапларидан рўй берган фожиани аранг англади. У бир қарашда важоҳатидан от ҳуркадиган устивор одамга ўхшаса ҳам ҳозирги нотинч вазиятда иштонсизнинг ҳадиги чўпдан, дегандек, ҳар нарсадан ҳадиксирайверадиган бўп қолган эди.

Рост, илгари бундай эмас эди. Ошиғи олчи бўп келган кейинги ўттиз йил давомида Музаффар бу можародан ўн баробар катта ғалваларни кўрган, кўрибгина қолмай, ҳаммасини ёпиғлиқ қозон — ёпиғлиқ қилиб юбора олган. Улар олдида бу авария арзимаган бир нарса эди. Фармонов хотинининг узук-юлуқ гапларини уйқу аралаш гарангсиб эшитаркан, ҳозир ҳам шундай деб ўйлади. Бироқ Соҳиба аввал алам аралаш совуқ бир ваҳима билан қақшаб-қалтираб гапирди-ю, кейин: «Минг айтдим сизга, шу ўғлингизни ҳовлиқтирманг деб, ҳалитдан директор қилиб, талтайтириб юборманг деб! Кўнмадингиз! Мана, оқибати нима бўлди?» — деб ҳўнграб юборди.

Фармонов шундагина юраги орқасига тортиб:

— Нима бўлган ўзи, тузукроқ гапирсанг-чи, бундоқ! — деб ўшқирган эди, Соҳиба ҳам қайнаб турган экан, бақириб берди:

— Айтдим-ку, сизга — авария бўлган деб! Яна келиб-келиб, кимни денг, ўзимизни Шораҳим акамларни ўғли Шоқосимни уриб кетган!

Фармонов силласи қуриб, «гуп» этиб стулга ўтириб қолди. Сўнг:

— Аҳволи... аҳволи қалай? — дейишга аранг тили келди. — Оғир эмасми, ишқилиб?

— Оғир бўлмаса телефон қилармидим сизга?..

Фармонов дарҳол машина чақириб, уйига етиб борганида, дарвоза олдида «Тез ёрдам» машинаси турарди. Фармонов дарвозадан кирди-ю, ишком тагидаги тўқима креслода мўнғайиб ўтирган хотини Соҳиба билан унинг қўлида ишлайдиган жиянини кўриб, беихтиёр тўхтади. Назарида Соҳиба аллақандай бужмайиб, муштдай бўлиб қолган, жиянининг кўзларида ҳам қандайдир ёмон саросима бор эди.

Фармонов хотинининг ҳиқиллаб, талмовсираб айтган гапларини уқиб олгунча юраги пақ этиб ёрилиб кетай деди, уққандан кейин эса, бетоқат қўл силтаб:

— Сен тўхта! — деб хотинини жеркиб берди-да, жиянига юзланди: — Кеннойинг ваҳима соляптими, ё ростдан ҳам хатарлими?

Жияни Фармоновнинг аллақандай олазарак нигоҳидан нигоҳини узиб, ерга қаради.

— Хатарли! Ҳушига келмали ҳали!

Тўқима креслода ғужанак бўлиб ўтирган Соҳиба дик этиб ўрнидан туриб кетди.

— Сиз бу ерда вақтни бой бермасдан ўша, оқ телефонлар турадиган идорангизга боринг! Тошкентга телефон қилинг! Битта яхши травмотолог билан нейрохирург зарур. Тезроқ юборишсин!..

— Ўзларинг хабар бермадиларингми?

— Йўқ! Бош врач негадир имиллаяпти. Чамаси сиздан ҳайиқиб турипти...

«Хайрият, битта бўлса ҳам хатарнинг олдини оладиган одам бор экан!»

Фармонов бошини осилтирганича ҳовли ўртасидаги мрамар ҳовузни бир айланиб чиқди.

«Аблаҳ! — деди у, ўғлидан доим ифтихор қилиб юрганлари эсидан чиқиб. — Ахир бир кун бошимга етишингни билувдим-а, хумпар! Тағин... буёқда ишлар тобора чигаллашиб бораётган бир вазиятга тўғри келганини қаранг бу машмашанинг!»

Тўсатдан тунов куни дачада бўлган дилкаш суҳ-

батлар, марказдан келган анави Тўнканинг: «Шу кунларда айниқса эҳтиёт бўласиз, хўжайин, токи иш масалангиз бир ёқли бўлмагунча ҳушёрликни бой бермай турасиз!» — деган панду насиҳатлари эсига тушди-ю, инграб юборишдан чўчиб, тишини-тишига босди.

Йўқ, ҳозирги нозик ва қалтис вазиятда бу шум хабарни ошкор қилиб бўлмайди! Акс ҳолда... тузган барча режалари, орзу-умидлари, неча йиллардан бери олиб бораётган пинҳона курашлари, чоп-чоплари, елиб-югуришлари, зимдан қилаётган ишлари — барча-барчаси асфаласофилинга кетади! Етдим деганда елкаси узилади! Вассалом!

Унинг хаёлини Соҳибанинг аллақандай бетоқат қахрли овози бўлди:

— Ҳой, хўжайин, нима қилиб хаёлга чўмиб юрибсиз? Айтяпман-ку, фурсатни бой берманг деб! Бу йигит... Шоқосим бир нима бўлса... ўғлингизнинг тақдири нима кечади?

— Нима қил дейсан? — деди Фармонов юришдан тўхтаб.

— Минг марта айтдим-ку, нима қилишингизни! Тошкентга телефон қилинг! Офайниларингизни ишга солинг: катта мутахассисларни юборишсин! Ҳар бир минут ғанимат!

— Тавба! Бош врач билмайдими нима қилишни?

— У бош врач бўлса... мен хирургман! Ҳаммасини кўриб турибман! — деди Соҳиба бармоқларини асабий қисирлатиб. — Ҳозиргина дадаси... Шораҳим акамлар келиб кетдилар. бир кўрсангиз эди шўрликнинг аҳволини! — Соҳиба кичкина муштини тутиб, эрининг рўпарасида тўхтади, унинг катта-катта ғамгин кўзлари аллақандай чексиз бир нафрат билан чақнаб кетди. — Мен сизнинг нималарни ўйлаяпганингизни биламан! — деди Соҳиба яна овози титраб. — Бироқ... аввал бир бечора йигитнинг жонини асраб қолишни ўйланг! Кейин ўз билганингизни қилинг! Шўрлик йигит... Жони омон қолсин,

ишқилиб! Жони омон қолмаса... агар минг зўравон бўлсангиз ҳам, агар осмонга устун бўлсангиз ҳам, қўлингиздан ҳеч нарса...

Фармонов «ялт» этиб четроқда мунғайиб турган жиянига қаради.

— Врачман деб ҳар нарсани валдирайверар экан-да одам! Ким унга ёмонликни раво кўряпти?

Фармонов шундай деди-да, ўзиям юраги тақа-пука эканини билдирмаслик учун ерни тап-тап босиб, ҳовлидан чиқди.

Ой ботган, осмон жимир-жимир юдузларга тўлиб кетган, ҳаммаёк, сув қуйгандек жимжит, фақат Фармоновнинг юрагида бўрон.

Шофёр, одатдагидай, машина рулига бошини қўйиб, пинакка кетганди.

— Идорага! — деди Фармонов ва бўшашганича ўзини орқа ўриндиққа ташлаб, кўзини юмди.

«О, кутилмаган фалокат! Эскилар билмай айтишмаган экан: «Бало қайдадир — боссанг оёғинг остидадир!» деб. Етти ухлаб тушга кирмаган ҳангома! Йўқ, нега тушига кирмас экан!» У ўзига қанча ишонмасин, ўғли Фотиҳдан қанча ифтихор қилмасин, қалбининг қайсидир бир бурчида доим нимадандир ҳадиксираб юрмасмиди? Ишлари «беш» бўлиб, «Даштстрой» раҳбарлари билан баб-баравар мақталиб юрган мавридларда ҳам дилининг бир че-тида ҳамиша аллақандай бир нотинчлик ғимирлаб турмасмиди? Уни ҳеч қачон тарк этмаган бу нотинчликнинг боиси нимада? Фармонов бунинг сабабини, гарчи бунга иқрор бўлишни истамаса ҳам ичида сезарди, албатта. Баъзан кечалари уйқу бермай юрагига васваса соладиган бу беҳаловат ўйлар уларга кўп доврўқ келтирган ўша катта ва қалтис ишларга бориб тақаларди. Фармоновнинг фаолияти даштда олиб борилаётган мислсиз улкан ишларга чамбарчас боғланиб кетар, «Даштстрой»нинг ошиғи олчи, пукка бўлса — пукка эди. Сўнгги пайтларда эса, «Даштстрой»да нимадир бўляпти. Комис-

сия устига комиссия келяпти. Унинг ишига алоқаси бўлмаган ер, сув, алмашлаб экиш, умуман, пахтага боғлиқ муаммоларни текширгани келган бу комиссиялар, ҳар доим бўлмаса ҳам, аҳён-аҳёнда унинг соҳасини, ишчи таъминоти масалаларини ҳам қовлаштириб қолишади. Рост, ҳозирча у ўзини гоҳ ўтга, гоҳ сувга уриб дегандай, ошна-оғайниларини ишга солиб, ўз соҳасидаги нотекисликларни текислаб келяпти. Фармонов, худди исковуч итдай, минг қақирим наридаги хатарни олдиндан сезар ва уни бартараф қилиш йўллариини ҳам биларди. Сезгани учун ҳам, мана, бир неча ойдирки, ишини пойтахтга кўчириш пайида. Бунга ҳатто яхши замин ҳам яратиб қўйган эди. Буни қарангки, камбағалнинг оғзи ошга текканда, бурни тошга тегади, деганларидек, ҳамма нарсаси жойига тушиб, ош пишай-пишай деб турганда оёқ остида бу фалокат чиқиб қолса-я?

Фармонов азбаройи бўғилиб кетганидан, иккала томондаги ойналарни туширди-да, худди қуруқликка чиқиб қолган балиқдай, оғзини карракдек очиб, ютоқиб-ютоқиб нафас олди.

Тавба! Унга нима бўлди? Бундан юз баттар танг аҳволда ҳам сира ўзини йўқотмаган одам, энди нямунча титраб-қақшайди? «Сал қаддингни тут, ҳей, Музаффар! Бунчалик васвасига тушишдан аввал авариянинг сабабларини бил! Ахир... Фотиҳ омон қолиб, Шораҳимнинг ўғли қаттиқ шикастланган тақдирда ҳам аварияга унинг ўзи айбдор бўлиши мумкин-ку? Эҳтимол, Фотиҳ аллақачон керакли чора-тадбирларни кўриб қўйгандир? Шубҳасиз, ГАИ ходимлари аллақачон бориб текширув ўтказишган. Текширув ўтказишган бўлса, Фотиҳ ҳам қараб ўтирмагандир ахир. Бу калтафаҳм хотинлар... Уларнинг нимага ақли етибдики, бу ишга ақли етади? Фақат... битта нарсаси... Фотиҳнинг машинасида анов ёш жувон... Шораҳимнинг келини бўлган, деган гап! Агар шу жувон бўлмаганда... Лекин ундай деса бу жувон, агар янглишмаса, рабчоком эди шекил-

ли? Директор иккиси иш билан юрган бўлса... нима айби бор бунинг?» — деди Фармонов ўзига ўзи тасалли бериб, бироқ шу заҳотиёқ яқинда қулоғига чалинган нохуш миш-мишлар ёдига тушди. Гўё ўғли Фотиҳ Шораҳимнинг келинини рабочком қилиши бежиз эмас. Жувон жуда кўҳлик эмиш... Шу боис қишлоқда ҳар хил гаплар тарқалган эмиш. Гўё совхоз директори бу ёш, кўҳлик жувонни йўлдан уриш ниятида кўтарган эмиш рабочкомликка!

Фармонов бу жувонни даштда бир-икки марта кўрганди. Жувон гарчи механизаторлар киядиган коржомада юрган бўлса ҳам кўзга яқин, истараси иссиққина нарса эди. Унинг ёнида Шораҳимнинг ўғли анча ғариб туюларди. Уларни ёнма-ён кўрганида, ҳатто Фармоновнинг ўзи ҳам: «Узумнинг яхшисини ит ейди», дегандек, бу офатижон гўзални қандай қўлга илинтирди экан, бу йигит? — деган фикрни кўнглидан ўтказган эди. Рост, бу миш-мишлар қулоғига чалинганидан кейин у Фотиҳни чақириб, қаттиқроқ қойиб қўймоқчи бўлган эди. Чунки авваламбор, ўртада Шораҳим бор, қолаверса, ўсаман деган ботир ўз элини дер, дегандек, совхоз директори бўлган аҳмоқ келиб-келиб ўз қишлоғида қиладими бунақа қалтис ишни? Ахир аёл зоти қаҳатми ҳозир йигит кишига! Ҳозир дарахтга тош отсанг, япроқдан бурун қиз-жувон тўкилади! Фақат худо ақл-фаросат бермаган калтабинларгина қўл остидаги қиз-жувонларга кўз олайтиради.

«Аҳмоқ! Гулдай хотининг туриб, бировнинг қаллиғига осилиб нима қиласан?» — деди Фармонов ичида, деди-ю, қудағайи Клара Жамоловна билан ўтган жозибали кеча ёдига тушиб, мийиғида бир кулиб қўйди. Ҳа, аслини олганда у бу масалада ўғлига бир нарса дейишга тили қисик. У ҳам Соҳиба туриб, не номаъқулчиликларни қилмади.

Ёпирай! Унга бир нима бўлдими бугун? Ақл-ҳуши жойидами ўзи? Буюқда бу фалокат сабаб ташвиши бошидан ортиб ётса-ю, у бўлса...

«Ҳай аттанг! Келиб-келиб, бу фалокат Шораҳимга бориб тақалганини қаранг! Энди бошланади! Хинган тоғлари ҳам қолмайди, Гоби чўллари ҳам. Сенга қилган шунча яхшиликларим эвазига қайтгани шу бўлди, яхшиликка ёмонлик экан-да, бу дунёда? — деб, қон қақшатади ҳали! Уф-фф... Ўз ташвишим бошимдан ошиб ётган бир паллада, тагин не савдоларни бошимга солдинг, болам-ов?»

Фармоновнинг хаёлини шофёрнинг:

— Қоровул йўқ-ку! Дарвоза берк! — деган овози бўлди.

— Сигнал бер!

Шофёр икки марта уст-устига сигнал берди, лекин қоровулдан дарак бўлмади.

Фармонов, юраги алланечук увишиб, бино рўпарасида машинадан тушди. Ҳақиқатан, қоровул кўринмас, етти қаватли «Даштстрой» биносини ўраган темир панжара берк, шундоқ йўл бўйидаги терак шохига қандайдир бир от қантарилган эди.

«Шоввознинг оти!»

Қоровул машина сигналини эшитди шекилли, осмонўпар бинонинг икки тавақали залварли эшиги очилиб, одам қораси кўринди. Бир оёғи оқсоқ қоровул чол, қийшанглаганича чопқиллаб келиб, панжара эшигини очди.

— Маъзур тутасиз, хўжайин. Даладан бир одам келиб, бир пиёла сув сўровди, йўқ дея олмадим...

— Қани у одам?

— Ичкарида ўтирипти. Сувни ичдинг, энди чиқ десам, юролмайман, — дейди. — Тонг отгунча бўлсаям кутаман дейди сизни!

Фармонов беихтиёр юраги зирқираб:

— Менда нима гапи бор экан? — деб сўради.

— Уёғини айтмади, хўжайин. Аммо... бошига катта мусибат тушганга ўхшайди. Бир нима дейишга тилим бормади. Бу ерда ўтиришга рухсат йўқ, қабул куни бор, ўшанда келасиз десам, уёғи билан ишинг бўлмасин, ветеранман, Ватан уруши қатнашчисиман деб, закон сўқади!

«Бошланди!» Фармонов қоровулга жавоб бермас-дан ичкарига кирди. Ўрдадай кенг, аммо нимқоронғи фойенинг тупкарисида, мармар зина ёнидаги хира фонус тагида, бошига қирғизча оқ қалпоқ кийган бир одам букчайиб ўтирарди.

«Шоввоз!»

Оёқ товушларини эшитган Шоввоз ялт этиб қаради, сўнг, ўртада тош қотиб турган Музаффар Фармоновни кўриб, фонус устунига тирмашганича, аста ўрнидан тура бошлади.

— Ҳа, нечук ўртада туриб қолдинг, Музаффар? — деди у паст, бўйиқ, аммо аранг босиб турган қаҳрли товушда. — Қўрқма, мен пистирмада ётиб тўп отадиган анов номард самурайлардан эмасман! Шораҳимман мен. Яқинроқ кел, Музаффар!

Шоввознинг овози кутилмаганда шундай дағдаға билан янграб кетдики, Музаффар беихтиёр унинг беаёв шиддатига бўйсуниб, алкаш-чалкаш одимлаганича зинага яқинроқ бурди.

Йўқ, Шораҳим Соҳиба айтгандай, кишининг раҳми келадиган аянчли ҳолда эмас, билъакс, ундан қўрққулик, соч-соқоли ўсиб, типратиконнинг тукларидай дикрайган, ўсиқ, пахмоқ қошлари тагидан аранг кўринган кўзлари гўё ҳамлага човланган буқанинг кўзларидай қизариб кетганди.

Фармонов аъзойи-бадани музлаб, орқасига қаради-да, тўсатдан:

— Қоровул! — деб чақирди. — Қаёқда қолдиларинг? Кабинетни ким очади?

— Кабинет очиқ, хўжайин!

— Очиқ бўлса чиқиб... чой-пой кўйинглар. Шофёр ҳам кирсин! Қарашиб юборсин!

Шораҳим фонус устунини ушлаганича, бошини азот кўтарди.

— Қўрқма, Музаффар! Мен сенинг ўғлингга ўхшаб ғирт маст ҳолда машинаси билан бировни уриб, номардларча қочмайман, Музаффар.

«Йўғ-е! «Ғирт маст» деган гапни қайдан топди бу балохўр?»

— Сен шошма, Шораҳим! Ҳозир ҳаммасини гаплашамиз, оғайни. Қани юр, аввал кабинетимга чиқайлик.

— Йўқ! — Шораҳим чап қўли билан фонус устунини қучоқлаб, — ўнг қўлини кескин силтади. Фонуснинг хира шуъласида унинг қонталаш кўзлари гўё шабада теккан чўғдай чарақлаб кетди. — Сенинг шоҳона хонангга кириб, ҳангомалашиб ўтиришга фурсатим йўқ! Ўғлининг аҳволи не кечяпти? Шуни билишим керак!

Фармонов негадир Шоввознинг бу гапидан енгил тортиб:

— Ҳозир биламиз, ҳозир, — деди мармар зиналар томон одимлаб. — Ҳаммасини биламиз, оғайни. Ўғлинг, худо хоҳласа...

— Нима, нима? — Шораҳим устунни қўйиб юборди-да, алпанг-талпанг юриб, Музаффарнинг йўлини тўсди: — Сен худони биласанми ҳали?

Фармонов беихтиёр ёқасини ушлаб:

— Жон оғайни! — деб хитоб қилди. — Сенга нима бўлди, жон дўстим?

— Нима бўлганини авваламбор ўзингдан сўра, қолаверса, номард зурриётингдан! Бу ҳе... ҳезалак зурриётинг қилгиликни қилиб қўйиб, жуфтакни ростлаб қолсин. Битта касалхонанг ўғлимни даволашни хоҳламай, иккинчисига оширсин! Иккинчиси бўлса... Кечадан бери унинг ўлик-тиригини отасига ҳам айтмай, пинҳон тутсин! Нима бу?..

Шоввознинг қалампирдай аччиқ гаплари Фармоновнинг юрагида дафъатан оний бир исён уйғотди. Арзимаган гуноҳ учун қўл остидаги хизматкорларининг ўтакасини ёриб ўрганган одам, Шоввозга ҳам «Йўқол кўзимдан, нокас!» — деб ўшқиргиси келди. Аммо... қани энди ҳозирги нозик вазият бўлмаса-ю, отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бу калондимоғ чапанининг танобини тортиб қўйса! Анов оқсоқол қоровул билан шахсий шофёрини чақириб, Шоввознинг қўлларини орқасига боғласа-ю, мана шу муаз-

зам бино тагидаги музхонага ташласа, токи тавба-тазарру қилиб оёғини ўлмагунча ундан чиқармаса!

... Йўқ, Шоввоз ҳозир танобини торттириб қўядиган одамга ўхшамас, унда ҳануз ўша Хинган тоғларидаги самурай тўдалари билан тик найзалашган Шораҳим шоввозни эслатувчи қайсар бир важоҳат бор эди!

Фармонов аъзойи-баданини кишанлаб олган совуқ ваҳимадан эти жунжикиб:

— Жон дўстим! Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас-ку, ахир! — деди худди рўпарасида Шоввоз эмас, «Даштстрой» бошлиғи тургандай ялтоқланиб. — Ҳозир... ҳаммадан бурун касалхонага телефон қилиб, ўғлингнинг аҳволини билайлик! Лозим бўлса, марказдан катта мутахассисларни чақиртирайлик! Қанча гинанг бўлса кейин айтаверарсан, жон биродар!

Шоввоз, сармаст одамдай бошини бесаранжом чайқаб:

— Ҳа, авваламбор боламнинг жони бут бўлсин! — деди бирдан овози ўзгариб. — Аммо-лекин боламга бир нима бўлса борми?..

— Яхши ният қилайлик, нима қиласан ундай деб, жон дўстим, — деб ёлворди Фармонов.

— Агар бир нима бўлса борми? Қирқ бешинчи йил, Узоқ Шарқ эсингдами, Музаффар? Пистирмадан чиқиб, орқадан номардларча ҳужум қилган самурайлар ёдингдами? Биттасининг калласини шартта узиб ташлаганим эсингдами, Музаффар?

— Эсимда, оғайни, ҳаммаси эсимда! Аммо ҳозир... мавриди эмас бу гапларнинг. Ичкарига кириб телефон қилайлик тезроқ!

— Йўқ! — Шораҳим кўзини юмиб, устунни кучоқлади-да, аста сирпаниб, яна зинага ўтириб олди. — Ўзинг қилавер телефонингни! Нима қилсанг қил, аммо ўғлимни кўлимга соғ-саломат қайтариб бер! Агар соғ-саломат чиқмаса борми...

— Мен кетдим, фурсат зиқ! — Фармонов Шоввоздан қутулганига шукр қилиб, мрамор зина-

дан юқорига қараб чопди. Бироқ калтабақай одам, зина пиллапояларининг ярмига етмасданоқ, юраги қинидан чиқиб кетгудай гурс-гурс уриб, тўхтаб қолди. Яхшиям, кетидан етиб келган шофёри қўлтигидан олиб, кабинетигача кузатиб қўйди.

Фармонов пойгақдан тўригача гулдор палослар тўшалган таниш серҳашам хонасининг охиридаги чарм креслога аранг етиб борди-да, ўзини унга ташлаб, бемажол елпинди.

— Сув!

Хўжайинни умрида биринчи марта бундай ночор аҳволда кўрган шофёр, графиндан қулт-қулт сув қуйиб, унга узатаркан:

— Сизга нима бўлди? Дўхтир-пўхтир чақирайми ё? — деб сўради.

Тиши стаканга тегиб тақиллашидан қўрққан Фармонов, унинг четини маҳкам тишлаб, бир-икки қултум сув ичди-да, шофёрига: «Қабулхонага чиқиб тур!...» — дея ишора қилди.

«Т» ҳарфи шаклида қўйилган столнинг чап қанотида тўртта-бешта оқ, қизил, сариқ телефонлар қаторлашиб турар, у қўл чўзса бас — зум ўтмай район ва вилоят миқёсидаги истаган касалхона билан гаплашиши мумкин эди. Уни фақат ўз дас-ти етадиган маҳаллий алоқачилар эмас, областда ўтирадиган телефончи қизлар ҳам яхши танишар, шу боис унинг буюртмалари бенавбат бажо келтириларди. Лекин Фармонов ҳозир вилоят уёқда турсин, нари борса бир чақирим узоқдаги «ўз» шифохонасига ҳам телефон қилишга юраги бетламай, анча ўтирди. Бунинг учун телефончи қиз ҳам керак эмас, трубкани шундоқ олиб, бор-йўғи учта рақамни терса бас, бош врач «лаббай», деб трубкани олади ва бир зумда ҳамма саволларига жавоб беради. Аммо у ҳозир трубкани олиш уёқда турсин, телефонларга қарашга журъат қилолмас, назарида, трубкани кўтариши билан ундан юрагини тарс ёрадиган шум хабар янграйдигандай эди.

Кексалар ҳар гапининг бирида: «Бало-қазонгдан ўзинг асра», деб тавалло қилишлари бежиз эмас экан! Борди-ю, хотини Соҳиба айтгандай, машъум фалокат юз берса, ота-бола нима қилишади? Қандай тинчитишади, бу шаккок, ўжар Шоввозни? Важоҳатига қараганда тинчийдиган эмас! Катта бир даъвойи дostonни бошлайдиган турқи бор унинг!

«Аблаҳ! — хаёлан яна ўғлини сўқди Фармонов. — Қилгуликни қилиб қўйиб, ўзи қай балода тентираб юрибди бу муттаҳам! Итдай ичиб, бир жойда юмалаб ётгандир, тўнғиз!»

Тўсатдан, энг чеккадаги оқ телефон қаттиқ жиринглади-ю, Фармоновнинг юраги шув этиб, қулоғи шанғиллаб кетди, назарида, телефон эмас, катта кўчадан чинқириб ўтаётган ёнғин машинасининг овозидай мудҳиш эшитилди! У худди заҳарли илонни тутмоқчи бўлган одамдай қўлини гоҳ телефонга чўзиб, гоҳ тортиб олди ва ниҳоят, юрак ютиб трубкани олди, олиши билан Соҳибанинг асабий, ногирон овозини эшитди.

— Бу ким? Сизми, дадаси?

— Мен, мен, — деди Фармонов, негадир ўрнидан туриб.

— Бош врачга телефон қилдингизми?

— Йўқ, ҳозир телефон қиламан.

— Сиз қанақа одамсиз ўзи? — телефонда Соҳибанинг ҳарсиллаб нафас олгани эшитилди. — Нимани кутяпсиз? Ахир бу йигит... Шоқосимни айтман, бир нима бўлса... ўғлингизнинг аҳволи бешбаттар бўлади-ку? Қолаверса... виждонимиз олдида... — Соҳиба «қулт» этиб ютинди, сўнг, кўзёши аралаш ранжу алам билан давом этди. — Жиллақурса виждонимиз олдида қийналиб юрмайлик! Одамларнинг юзига қарай олмаганимиз олмаган, ақалли қўлимиздан келган ҳамма чорани кўрдик, дея олайлик уларга! Бу тўпори лаганбардорингиз... гапимга кирмай қўнғирояингизни кутиб ўтирипти! — Соҳибанинг овози ўзгариб, яна бояғидай унга ёт бир

қатъият касб этди: — Дарҳол телефон қилинг! Ҳам бош врачга телефон қилинг, ҳам... оғайниларингиз бўлса... Тошкентга! Тез етказиб беришсин бир-иккита мутахассисни! Шу... — Соҳибанинг овози кескин узилди.

«Қизиқ, Соҳибага нима бўлди? Турмуш куриб-мизки, товуши чиқмаган хотин, бунақа қилиқ чиқаргани ғалати!» — деди Фармонов ичида, бироқ унинг писанда аралаш илтимосини рад қилишга журъат этмади.

— Бу ким? Сизмисиз, Холматов?..

— Э, ассалому алайкум, Музаффар Фармонович! Саломатмисиз, тинчмисиз, ака?

Бош врачнинг овозидаги ички бир хайрихоҳлик Фармоновга хиёл тасалли бериб, кўнглидаги ваҳимага хиёл босилгандай бўлди.

— Бизни тинчлигимиз энди ўзларига боғлиқ бўлиб қолди, оғайни! Фақат сизга ишонамиз энди!

— Э, ҳа, тушунаман, тушунаман, акажон! Мана, қўлимиздан келган ҳамма чораю тадбирларни кўряпмиз, акажон!..

Фармонов юрагидаги санчиқни енгиш умидида бир қултум сув ичиб, чуқур тин олди.

— Қалай, умид борми ишқилиб? — деб сўради, сўради-ю, трубкани чангаллаган қўллари титраб кетганини сезиб, ўзидан гижинди: «Мунча қалтирамасалар? Сал эркакка ўхшаб гаплашсинлар, ўртоқ Фармонов!»

— Нима десам бўлади, акажон? Ҳозирча бир нарса дейиш жуда қийин. Оғир, жуда оғир. Ҳамма чораларни кўряпмиз. Ҳар қалай, бугун шокдан чиқаришга муваффақ бўлдик.

— Шок деганингиз нима?

— Киши қаттиқ яраланганида, яъни, чидаб бўлмас оғриқ таъсирида ҳушидан кетиб, нима десам бўлади... бу дунё билан у дунё орасида қолади. Биз врачлар бунини шок деб атаймиз.

— Чиқди деяпсиз-ку, бу ҳолатдан?

— Ҳа, чикди. Тўлиқ бўлмаса ҳам ҳушига келди ҳисоб. Лекин сиздан яширишнинг ҳожати йўқ, аҳволи оғир, Музаффар Фармонович!

Фармонов, бутун аъзойи-баданини совуқ тер босиб, ғайриихтиёрий равишда «уф», деб юборди. У тафсилотларини сўрамоқчи бўлди-ю, юраги дов бермади. Унинг ўрнига:

— Хўп, нима маслаҳат берасиз, оғайни? — деб сўради. — Тошкентдан мутахассислар чақириш керак дейишяпти.

— Ҳайронман... — трубкадан «ҳм-ҳм-м», деган ночор, ланж товуш келди. — Менга қолса-ку, одам чақириб ўтирмас эдим. Мутахассислар ўзимизда ҳам йўқ эмас. Аммо-лекин рафиқангиз Соҳиба Содиқовна талаб қилиб қўймаяптилар. Ўзингиздан қолар гап йўқ, агар уёқдан одам келадиган бўлса, масала чигаллашади. Лекин Соҳиба Содиқовна айтяптиларки, жилақурса тиббий ва инсоний бурчимизни адо этган бўламиз, деб. Демоқчиманки, у кишининг гапларида ҳам жон бор...

Фармонов бутун иродасини йиғиб:

— Нима бўлган ўзи? — деб сўради. — Очиғини айтинг-чи, қани?

— Очиғи... машиналар тўқнашганда кўкраги руль билан ўриндиқ ўртасида қолиб, қаттиқ сиқилган. Боши лат еган, энг ёмони — бош суяк асоси дарз кетган. Боз устига, бир қўл, бир оёғи синган...

Фармонов азбаройи унинг давом этишидан юраги безиллаб:

— Бўпти! — деб юборди. — Вилоятга хабар бериб, мутахассисларни олдилинг! Керак бўлса мен ҳам аралашаман. Айтасиз!

Фармонов, назарида боши тарс ёрилиб кетаётгандай, қўллари билан чакка суякларини қаттиқ сиқди.

«Майли, келишсин! Балки олиб қолишар! Ҳозир хирургияни жуда зўр дейишади-ку! Масаланинг нозик томонига келсак, улар ҳам одам-ку! Гап-

га киришар, аҳволни тушунишар, ахир! Тушуниш-маса тушунтирамиз. Фақат... Аҳмоқ! Нима қилиб қўйдинг, аҳмоқ! Агар, худо кўрсатмасин, бир нарса бўлса!..»

Фармоновнинг кўз олдига сойда, Шоввознинг ҳовлиси олдига турган тобут келди... Сойда одам аросат! Тобут тепасида эғнида беқасам тўн, қўлида асо, белида белбоғ, икки букчайиб қолган Шораҳим! Унинг ёнида жиянлари, қариндош-уруғлари! Ичкарида қий-чув, юзларини тирнаган, сочлари тўзвиган аёллар уввос тортиб тобутга интилишяпти!..

Фармонов бетиним санчиб оғриётган кўкрагини аста силаб, ўрнидан турди, ҳайҳотдай хона кўзига тор кўриниб, уни бир айланиб келди-да, графиндаги сувдан яна бир стакан сипқорди.

Тавба! Бу не диққатпазлик? Қаёқдаги бемаъни хаёллар юрагини ўйнатиб, олам кўзига қоронғи кўриниб кетяпти! Гўё бошига ҳеч қачон бунақа ташвишлар тушмаган, гўё бундан ўн баттар оғир вазиятлардан елим балиқдек сирғалаб чиқиб кетмаган? Аммо... Нима бўлгандаям яхши бўлмади! Дарҳол бирон чора-тадбир ўйлаб топмоқ даркор! Лекин нима? Наҳот Шораҳим, бояги сўзида туриб, тўнини тескари кийиб олса? Ахир улар етти ёт бегона эмас, бир қишлоқ, бир кўчада ошиқ ўйнаб катта бўлган эски оғайнилар-ку! Наҳотки, шундай дўстлар, уруш жафоларини бирга тортган қил ўтмас қадрдонлар бир-бирига ёмонликни раво кўришса, тасодифан юз берган фалокат учун қонга қон, жонга жон деб, хун олиш пайига тушишса?! Бунини Шораҳим тушунмаса... Расул тушунар жиллақурса!

О, чархи кажрафтор! Уёқда Маткаримовнинг ташвиши, буёқда бу фалокат! Қариган чоғида не кўйларга гирифтор қилдинг уни? Наҳот унинг, кимсан — Музаффар Фармоновнинг тақдири келиб-келиб энди шу... номи улуғ, супраси қуруқ оғайнисига қолса? Кечагина пулни кўкка совуриб, даври даврон суриб юрган одам, бугун замонанинг зайли билан, бунчалик ночор, забун аҳволга тушиб,

унинг ҳаром тукига арзимайдиган бир авомдан титраб-қақшаб ўтирса? Шошма! У Расулдан нажот сўрамоқчи бўлиб, тўғри қиялпими, йўқми? У куни кўрган Расул бўлса, ундан яхшилик чиқиши қийин-ов! У ҳам таёқ тўғри, мен тўғри дейдиган ҳўкизлардан!

Ҳовлиқиб шофёри кирди.

— Анов дардисарни нима қиламиз, хўжайин? Боя кирмайман деган одам, энди олдингизга кираман деб, тўполон қиялпти-ку! Турқи ёмон лекин!

Фармонов жонҳолатда иккала қўлини баравар силкитди.

— Йўқ-йўқ, киритма! Бу ерда нима бор унга? Ундан кўра... айт, касалхонага борсин! Ўша ерда кутиб турсин! Сал туриб мен ҳам бораман!

Ўн учинчи боб

Белобородов ётган юрак касалликлари клиникаси шаҳар марказидан анча йироқда, бироқ жуда файзли жойга, катта анҳор соҳилидаги мевазор боққа жойлашган эди. Унинг бахтига кўчага чиқиши биланоқ бўш таксига дуч келди-ю, касалхонага Белобородов билан аҳдлашган вақтдан анча барвақт борди.

Расул шифохона дарвозаси олдида машинадан тушиб боққа кирди.

Бундан бир ой муқаддам келганида ниҳоятда кўркам кўринган боб энди яланғочланиб, дарахтлар даштдаги ғўзалардай шип-шийдам бўлиб қолган, фақат битта-яримта япроқларгина ғаройиб юртлардан келган ғаройиб қушчалардай, шохларда омонатгина «қўниб» турарди.

Расул тоза супурилган хиёбон бўйлаб, олисда кўриниб турган беш қаватли бино томон юрди, лекин бинога етмасдан ўнгга бурилди-да, анҳор бўйидаги қатор шийпонлардан бирига қараб кетди. Ёзда бу шийпонлар касаллар ва уларни кўргани кел-

ган одамларга тўлиб кетарди, ҳозир эса битта ҳам тирик жон кўринмас, ҳаммаёқ ҳувиллаб ётарди.

Раслу жар ёқасидаги бўш шийпонлардан бирига кириб, ўзини скамейкага ташлади-да, бутун вужудида аллақандай нохуш ҳорғинлик сезиб, кўзини юмди. Унинг юраги тинимсиз санчиб оғрир, нотинч, исёнкор ўйлардан боши ғувиллаб оғрирди.

Расул кечаси даштдан қайтганда тун ярмидан ошиб кетганди. Шўрлик Манзура одатдагидай ухламай уни кутиб ўтирган экан, елиб-югуриб чой-пой қилди-да, қўлига ҳат тутқазди. Хатда айтилишича, Расулнинг юқори ташкилотларга ёзган мактубига жавобан министрлик билан монументал санъат кенгаши биргаликда катта комиссия тузган эмиш. Бугун соат учда Расулнинг мактуби муҳокама қилинадиган бўлиб, комиссия уни шу муҳокамага таклиф этган эди!

Рост, бир қарашда унинг мактуби бўйича комиссия тузилишининг ёмон жойи йўқ эди. Расул бир жиҳатдан бу хабардан хурсанд ҳам бўлди. Аммо эрталаб министрликка телефон қилди-ю, телефон қилганига ҳам минг пушаймон бўлди: унинг хати бўйича тузилган комиссияга икки энг «қадрдон» дўсти, кун кеча чоп этилган мақоласи қаҳрамонлари Мардон Зокиров билан Ҳалим Салимов кирибди!..

Расул Нуриддинов буни эшитган заҳоти Мардон Зокировнинг тунов кунги қўнғироғи-ю, аввал аллақандай ўксиб, кейин овози таҳдид билан дўриллаб айтган гаплари, қилган дўқ-писандалари эсига тушди. Рост, комиссия аъзолари ичида унинг шогирдлари, кеча Расулни ўз «Жигули»сида даштга олиб борган Акмал билан ҳозир министрликда бошқарма бошлиғи бўлиб ишлаётган Шерзод Комилов ҳам бор эди.

Расул бўладиган муҳокама тўғрисида баъзи нарсаларни аниқлаш ниятида министрликдан кейин союз раҳбарларидан бирига телефон қилди. У: «Наҳот менинг сўнгги мақоламни ўқимадингиз, агар ўқиган

бўлсангиз қандай қилиб бу эски қадрдонларимни комиссияга киритдингиз?» — демоқчи эди, аммо раҳбарнинг: «Қўрқар экансиз, танқид қилиб нима қилардингиз уларни?» — дейиши мумкинлигини ўйлаб, бўғзидаги гапни ичига ютди. Ютишга ютди-ю, қишлоқда қурган тўпори «асар»и учун Мардон Зокиров ўз ёрдамчилари билан совхознинг салкам ярим миллион (эски ҳисобда, албатта, чунки Расул шунча вақт ўтса ҳам янги ҳисобга сира ўрғанолмасди!) пулини ўмариб кетганини ўйлаб, яна қони қайнаб кетди.

Союз котиби унинг дилидаги галаённи илғади чоғи:

— Комиссия аъзоларига эътирозингиз бўлмаса керак? — деб сўради. — Раис — Шерзод Комиловнинг ўзлари! Агар янглишмасам, у киши сизнинг севимли шогирдингиз бўлардилар-ку?

Расул раҳбарининг овозидаги пинҳоний кинояни аниқ ҳис этди, бироқ алами ичида, лом-мим деёлмади.

Ҳа, котиб ҳақ: институтда Беҳзод билан Шерзод Расулнинг энг истеъдодли студентларидан ҳисобланар, унинг айниқса Шерзоддан умиди катта эди. Ҳануз эсида: Шерзод илк асарлари билан оқ дарҳол тилга тушиб зўр мақтовларга сазовор бўлган, Беҳзод эса... Ҳар бир асари, айниқса бошда, қизғин баҳс-мунозаларсиз ўтмасди! Беҳзод жуда асабий, у авваламбор ҳиссиёт асири, Шерзод эса ўта босиқ, вазмин, ҳис-эҳтиросдан йироқ, собит ўспирин эди.

Институтдан кейин куёви Беҳзод ўзини бус-бутун ижодга бағишлади, Шерзод эса... раҳбарлик лавозимларига кўтарилиб кетди. Шундан бери Расул унинг ижодини ички бир ачиниш ва тараддуд билан кузатиб келади, илгариги Шерзод унинг кўз олдида ўзгариб, унда танқидни хушламаслик, лаганбардорларга ҳомийлик ва уларни қўллаб-қувватлаш каби қусурлар куртак ёза бошлади. Эҳтимол шунинг учундир, эҳтимол, илгарилари Беҳзод билан Шер-

зоднинг номлари санъаткорлар даврасида бирга ай-тилиб, асарлари бирдай мақталиб келгани учундир, улар гўё пойгага тушган отларга ўхшаб қолишганди! Бу нарса Шерзоднинг сўнгги пайтлардаги хатти-ҳаракатлари, айниқса, дўсти Беҳзоднинг «Гиря»сига нисбатан билдираётган муносабатиданоқ сезилиб турарди.

Лекин Расул союз котибининг гапига нима ҳам дея оларди? Собиқ шогирдим Шерзод алақачон куёвим Беҳзоднинг рақибига айланган, дермиди?..

Йўқ, гап санъат ҳақида кетганда Расул ҳеч қачон ўз принципларидан чекинган эмас, эндиликда ҳам чекинмайди! Аммо наҳот унинг хати, шўрлик пах-такорнинг пешона тери билан топилган миллион-миллион пуллари худо истеъдод бермаган бу сохта санъаткорларнинг чўнтагига тушаётганини айтиб, куюниб ёзган мактуби қайлардадир юриб-юриб, ахир пировардида яна ўша халтурачиларнинг қўлига ке-либ тушса? Расул бу хатни ҳам, кеча эълон қилинган мақолаларни ҳам ёзган бўлса, салкам ўттиз йилдан бери санъатни булраб, чин истеъдодларнинг пайини қирқиб юрган Мардон Зокиров каби халтурачилар-нинг тубан ишларига чек қўйиш учун ёзган эди-ку! Наҳот бугун, ҳали-замон юрак қони билан ёзилган бу хати учун ўша сафсатабоз тўпорилар олдида тик туриб жавоб берса?

— Ўттиз йил! — деди Расул ички бир алам би-лан. — Салкам ўттиз йил курашиб ҳақиқат қилол-масам, ўттиз йилдан бери барча унвон, барча мукофотларни шулар олса, уларнинг кимлиги, «асар»ларининг қадри алақачон ҳаммага аён бўл-са-ю, хануз ошиқлари олчи, дегани деган, айт-гани айтган бўлса? Қачонгача чин санъаткорлар тақдирини истеъдоддан маҳрум шу шуҳратпараст демагоглар ҳал қилади?.. Қачонгача? — ўзидан ўзи сўради Расул, сўради-ю, ногаҳон бундан йигирма йил аввал содир бўлган бошқа бир оғир воқеа ёдига тушиб, юраги зирқираб кетди.

Расул энди институтни тугатиб, аспирантура-га кирган пайтлар эди. Ҳануз ёдида: сентябрнинг бошлари эди. Худди ҳозиргидай, ўшанда ҳам марказий газеталардан бирида унинг танқидий мақоласи чиқиб, жуда катта (ҳозиргидан ўн барабар катта) шов-шувлар қўзғаганди. Аммо сабаби ёшлик, бу шов-шувлардан чўчиш уёқда турсин, аксинча, хурсанд бўлиб талтайиб юрганди. Расул ўша мақоласида ҳам жуда нозик бир масалани ўртага ташлаганди. У ҳам бўлса, кўп қишлоқлар урушдан аввал қандай аянчли бўлса, шундай турган бир маҳалда, меҳнат аҳли учун уй-жой қуриш ўрнига, қимматбаҳо ёдгорликлар, айниқса, қўл учида ясалган, палапартиш ҳайкаллар барпо этиш шартмикин, деган фикрни илгари сурганди у.

Мақола чиққан куни кечқурун Расулга институтдан телефон қилишиб, эртасига эрталаб Ҳамза театрига таклиф этишди. Ўша кунлари Тошкентда пахтакорлар қурултойи бўлаётган эди, қурултой қатнашчилари адиб ва санъаткорлар билан учрашар экан, шунга уни ҳам таклиф қилишибди.

Эрталаб Расул кўнглида ҳеч нарса йўқ, ҳамон мақоласидан боши осмонда, Ҳамза театри томон йўл олди. Троллейбусдан тушиб, театр биносига яқинлашиб қолганида ичкаридан республика газеталаридан бирининг редактори чиқди.

Редактор, рангида ранг йўқ, уни кўриб, шартта тўхтатди-да, қўлидаги фижимланган газетани силки-тиб:

— Сен аҳмоқ! — деб ўшқирди. — Ёш бошинг билан... бунақа мақолани ёзишни ким қўйди сенга! Сени деб!.. — У гапини тугатмасдан машинаси томон шартта бурилиб кетди. (Расул кейин билса, редактор, марказий газетага ишониб, унинг мақоласини кўчириб босгану балога қолган экан!)

Расул ҳайрон бўлганича ичкарига кирди, кирди-да, ўзининг исмини эшитиб, беихтиёр эшикдан кирган жойида тўхтади.

Зал одамга лиқ тўла, президиумда, кўкраклари орден-медалларга тўла донгдор кишилар қуршовида собиқ каттаконнинг ўзлари баланд курсида хиёл чалқайиб ўтирар, унинг кўзлари минбардаги ёш жувонда эди. Ўша маҳалда энди номи чиқа бошлаган, кейинчалик эса донғи бутун мамлакатга кетган ёш жувон, овози кумуш қўнғироқчадай тиниқ янграб, жўшиб гапирарди:

— Ёш олимимиз Нуриддиновнинг мақоласи шундан далолат берадики, у киши ҳаётдан мутлақо узилиб қолганлар. Биз пахтакорларни назарига илмайдилар. Ажабо! — Жувон шундай деб хитоб қилди-да, катта-катта масъум кўзларини қоғоздан узиб, залга назар ташлади. — Ажабо! У киши аянчли, ғариб қишлоқларни қаерда кўрибдилар! Ҳамма қишлоқларимиз обод, гуллаб-яшнаётган бир пайтда марказий газетага турмушимизни қоралаб ёзиш — бу бизнинг бахтли ҳаётимизга нисбатан фирт туҳматку, ўртоқлар! Туҳмат учун эса... жавоб бермоқ керак!..

Аввал раҳбар, кейин бутун зал ўрнидан турди. Юзлари ҳаяжондан бўғриқиб кетган ёш жувон, гулдурос қарсақлар остида жойига бориб ўтирди. Лекин ҳануз типпа-тик туриб қарсақ чалаётган собиқ раҳбар, қошидаги одамга нимадир деб шивирлади-да, ёш жувонни ёнига чақириб олди.

Қарсақлар тиниб-тинчимасданоқ Мардон Зокиров (ҳа, ҳа, мана шу Мардон Зокиров — унда у ҳам ёш, ҳозиргидан ҳам бақироқ, асарларидан кўра нутқлари билан шуҳрат қозонган, келажаги порлоқ ҳайкалтарош эди) пилдираганича минбарга чиқди, чиқиши билан гўзал жувоннинг гўё ҳамон залда муаллақ янграб турган қўнғироқдек тиниқ овози ўрнига бамисоли момақалдиروқ қалдиради...

Мардон Зокиров мақола муаллифига ёш жувондан бешбаттар оғир, шафқатсиз айбномалар тақди: гўё у — нафақат республика, бутун совет монументал санъатини ҳақорат қилган эмиш, социалистик реализмга қарши чиққанмиш!

Расул ўшанда эшикда қоққан қозикдай қаққайиб турганича унинг дўқ ва таҳдид тўла нутқини бир лаҳзагина эшитди, сўнг юраги қаттиқ санчиб, аъзойи-бадани қора терга ботганини сезди-да, секин орқага тисарилди...

Кечкурун унга аспирант дўстларидан бири телефон қилди: момақалдиروقдан кейин каттаконнинг ўзи нутқ сўзлабди. У Расул Нуриддиновни социалистик реализм принципларини бузганликда айблабди, унинг мақоласини кўчириб босган редактор ишдан олинбди!..

Шундан кейин Расул учун урушда кўрганларидан ўн чандон оғир кунлар бошланди. Унинг мақоласига қарши ўнларча мақолалар чиқди, ўзи институтдан ҳайдалди. Яхшиям, илмий раҳбари москвалик машҳур олим эди. Унинг маслаҳати билан Расул Москвага кетадиган бўлди. Онаси тишининг ковагида асраб юрган сўнгги тилла узукларини сотиб, белига икки юз сўм тутиб берди. Хуллас, у қилиб-бу қилиб Расул Москвага кетди ва уч йилдан кейин у ердан кандидат бўлиб қайтди. Қайтишга қайтди-ю, аммо ўша қарашларидан қайтмагани учун гарчи кейинчалик профессор унвонини олса ҳам иши сира ўнгидан келмади-келмади...

Хўш, бу нохуш ишлар-ку, ўтмишда, собиқ хўжайиннинг шуҳратпарастлиги, манманлиги, шафқатсизлиги туфайли содир бўлган экан. Аммо унинг оламдан ўтганига, фаолияти қаттиқ қораланганига мана бир йил бўляптики, аммо нега ҳануз Мардон Зокиров каби сафсатабоз демагоглар отда-ю, Расулга ўхшаган адолат қидирувчилар қувғинда, қувғинда бўлмаса ҳам ўша нопокларнинг оёқлари остида!..

Расулнинг хаёлини аллақандай ваҳимали чинқириқ бўлди: дарвозадан тинимсиз сигнал бериб «Тез ёрдам» машинаси кириб келди: афтидан, яна бир оғир касални олиб келишганди.

Расул «Тез ёрдам» машинасини кўриши билан негадир аввал қизи Нигоранинг хати, кейин Бе-

лобородов билан учрашгани келгани эсига тушди, тушди-ю, уёқда уни Шоввоз билан Ойсулув, бу ерда собиқ комбат кутаётганини эслаб, шоша-пиша ўрнидан турди.

Одатда бу касалхонага кириш бошқа касалхоналарга киришдан ҳам қийин, тартиб қаттиқ, қоровуллар дағал, гапга кирмас эди. Бироқ бу сафар Расулни ёшгина бир ҳамшира кутиб турган экан, унга пешвоз чиқиб қоровуллардан олиб ўтди.

Энг замонавий услубда қурилган муаззам бионинг зиналаридан тортиб, йўлакларигача, лифтидан тортиб, ҳамшираларигача — ҳаммаси озода ва ба-тартиб эди. Учинчи қават айниқса озода, линолеум қопланган поллар кўзгудай ялтилар, бироқ шунга қарамай, барча шифохоналарга хос бояги совуқ на-фас бу ерда ҳам ҳоким эди.

Расул биринчи келганидаёқ кўрган: Белобородов-га Ватан урушида ярадор бўлган ветеран сифатида-ми ё лавозими ҳисобга олиними, ишқилиб, алоҳида бир хона ажратилган, хотини Евдокия Фёдоровнага ҳам йиғма каравот қўйиб берилганди.

Расул ҳамшира қизнинг кетидан бу таниш хона-га яқинлашаркан, дам нечундир юраги увишиб, дам яна Гоби чўлидаги кулгили воқеа, уч ўзбек солда-ти «Тошкент» сўзининг маъносини чақиб беролмай мулзам бўлганлари эсига тушиб, ичида беихтиёр ку-либ қўйди. Белобородов деразаси анҳорга қараган узун, бироқ энсизгина хонанинг тўридаги диван-каравотда ётар, Евдокия Фёдоровна йўқ, унинг йиғма каравоти йиғиб қўйилган эди.

Иван Харитонович одатдагидай соқол-мўйловларини силлиқ қиртишлаб, ҳануз қалин, со-монранг сочларини яхшилаб қайчилатиб олган. Ка-салхона ҳидини хиёл кўтариш учун бўлса керак, хонага нозик атир сепилган, дераза токчаси ва тум-бочкалардаги идишларга янги гуллар солиб қўйилган эди.

Расул бир қарашдаёқ пайқади: Белобородов ав-

вал келганидагидан ҳам ўзини олдириб, озиб кетган, чакка суяклари баттар туртиб чиққану лунжлари ичига ботиб, учбурчак ияги қарияларнинг иягидай кичрайиб, ўткирлашиб қолган. Фақат кўзлари, чуқур ботган, ҳорғин кўзлари илгаригидай сокин боқарди.

У Нуриддиновнинг эътирозларига қарамасдан, ҳамшира қиз ёрдамида қадини ростлаб, елкасига қўш ёстик қўйиб ўтирди ва кўк чой буюрди. Шунда териси суягига ёпишиб қолган юзига қизиллик, юпқа лабларига билинар-билинемас қулги югурди-ю, Расулнинг соғлиқ ҳақидаги саволига қўл силтаб қўя қолди.

— Буёғи энди соғ бўлиб қаёққа ҳам борардим! Олимпиадага қатнашиб, олтин медаль олармидим?

Расул операция масаласи нима бўлаётганини сўраган эди, Иван Харитонович мийиғида кулимсираб, тумбочкасидаги бир даста китоб устида ётган «Наука и жизнь» журнаliga имо қилди:

— Академик Амосовнинг хотираларини ўқияпман. Эшиттандирсан, машҳур хирург. Киевда юрак касалликлари клиникасини бошқаради. Кундаликларига қараганда, жуда ажойиб одамга ўхшайди. Ўша кишини таклиф қилишмоқчи эмиш!

Расул бирдан енгил тортиб:

— Жуда тўғри қилишади! Буюк олим у киши! — деб хитоб қилган эди, Иван Харитонович яна бошини сарак-сарак қилиб, сўлғин илжайди:

— Ҳа, буюк! Аммо... кундаликларига қараганда, у ҳам... ўзимизга ўхшаган ожиз банда экан!

Расул Иван Харитоновичнинг нимани ўйлаётганини сезди-да, гўё уни бу аламли хаёлларга ўзи мажбур эттандай, хижолат чекди. У ҳам Амосовнинг кундаликларини ўқиган, улкан жарроҳнинг муваффақиятсиз чиққан ва ўлим билан тутаган операциялари тўғрисида куюниб ёзган саҳифалари дилига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Ҳозир ўша саҳифалар эсига тушиб, бу ҳақда гап очганидан пушаймон қилди. Расул оғир дардга чалинган хасталар

билан гаплашишнинг нозик жиҳатларини яхши туяр, ҳол-аҳвол сўраш ҳам, сўрамаслик ҳам баб-баравар мушкул эканини кўп марта синаб кўрган, бундай танг вазиятда кўп нарса хастанинг ўзига боғлиқ эканини ҳам биларди.

Буни Иван Харитонович ундан ҳам яхши англаса керак, аҳволи қанчалик забун бўлмасин, одатда гапни бошқа томонга буриб юборар эди.

Бу сафар ҳам шундай қилди.

— Бу... — деди оғир ҳарсилаб. — Дашт қалай? Пахта борми далада?

— Йўқ ҳисоб. Кўсакларда битта-яримта чигит қолган. Айтмоқчи, даштда Музаффар Фармоновни кўриб қолдим, — деди Расул ва қизариб кетди: «Кўриб қолган эмишлар! Ўзлари излаб топдиларку!»

Белобородов «ҳм-м» деб қўйди.

— Ўша... ўзимиз билган Музаффар-да, УРСни бошлиғи? Қалай, ишлари зўрми?

— Зўр! Пичоғи мой устида! — кулди Расул. — Осмонда! «Даштстрой» бошлиғи Москвага кетган экан, жилов Музаффарга тегибди. Айтгани-айтган, дегани-деган!

Расул, ўша кунги шоҳона зиёфатлару вертолётларда учганлари эсига тушди-ю, хунук иш устида қўлга тушган ёш боладай ўсал бўлиб, томоқ қирди.

— Шунақа де?

— Ҳа, камина ҳам унинг кўланкасида бир даври даврон сурдик, Иван Харитонович! Самолётда дашт-ни айландик, вертолётда тоғларга чиқдик. Надоматлар бўлсинким, тоғда шамол кучли экан, дачаларига қўнолмадик. Лекин... — Расул хижолат чекиб кулди. Ҳатто қуюқ зиёфатларидан ҳам баҳраманд бўлдик!

— Машинада борганмидинг? Багажингни ҳам тўлдириб бергандир?

Расулнинг миясига қон тепиб, юзи тарам-тарам бўлиб кетди.

Бугун эрталаб, муҳокама ҳақидаги нохуш гапдан

кейин Расул сал ўзига келиш умидида совуқ душ-га тушди, сўнг кийиниб ошхонага ўтди-ю, беихтиёр анграйиб қолди. Одатда нари борса бир пиёла қаймоқ, сарёв, қанд-қурс билан «безатиладиган» дастурхон бутун турфа хил нози неъматларга — ҳар бири чойнақдай-чойнақдай келадиган анору олма, тилла-дай ялтиллаган ноклару ликопча-ликопча қизил ва қора икраларга тўлиб кетибди. Стол ёнида эса, Манзурахон қўлларини белига тираб, хиёл муғамбирона кулимсираб турарди. Чамаси, бу неъматлар кечаси Музаффар берган зиёфатнинг сарқитлари эди!

Расул худди жиноят устида тутилган ёш бола-дай:

— Нега ишшаясан? — деди қовоғини уйиб.

— Нега ишшаймас эканман? — қаҳ-қаҳ отиб кулди Манзурахон. — Сиз ҳам юрибсиз профессор-ман деб, керилиб! Ундан кўра, номи улуғ, супраси қуруқ унвонларингизни сотиб, бирорта УРСга начальник бўлинг. Сиз ҳам ейсиз, биз ҳам!..

Расул қўлига олган пиёласини «тақ» этиб жойига қўйди.

— Бўлди! Йиғиштир бу икра-пикрангни! Менга ҳар кунги нон-чойим ҳам етади! — У ўрнидан туриб кетмоқчи эди, Манзурахон чопқиллаб келиб, бўйнидан қучоқлаб олди.

— Нима бало, профессор бўламан деб, ҳазилниям тушунмайдиган бўп қолдиларми, кап-катта одам? Худди бу неъматларни ўзлари эмас, мен опкелгандай қовоқ-тумшук қиладилар, а? Қора икра билан қизил икра қоринларини оғритса, нону чойларини ичиб кетаверсинлар, акамлар! Умрларига дуо қилиб, биз еймиз буларни жон-жон деб!

Расул хижолат чекиб кулди:

— Башоратингизга қойилман, Иван Харитонович!

— Гап башоратда эмас, ҳаётий тажрибада! — Иван Харитоновичнинг қонсиз, юпқа лабларига истехзоли табассум қалқди, у пижамасининг ёқасидан кўриниб

турган қоқсуяк кўкрагини тўлдириб чуқур тин олди.

— Биласан, бошлиқ билан ишлашолмай «Дашт-строй»дан кетганимга, мана, ўн беш йилдан ошди...

— Кеча бу тўғрида ҳам гаплашдик, — деди Расул.

— Хўш-хўш? — Иван Харитоновичнинг хиралашган садафдай нурсиз кўзлари аллақандай чақнаб кетди.

— Мен ундан сўрадим: нега Иван Харитоновични чиқиштирадиларинг, дедим.

— Нима дейди?

— Мен бир кичкина одам бўлсам, дейди. Икки айғир тепишганда орасига тушиб бўладими, дейди?

Белобородов яна мийиғида кулди.

— Икки қўчқорнинг боши бир қозонга сиймас, деган мақолни ҳам эслагандир?

— Ҳа, униям эслади!..

— Қизиқ... — Иван Харитонович ҳорғин кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди. — Қизиқ, — такрорлади у гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай, кўзини очмай. — Мен-ку, Россияда туғилиб-ўсган бир рус фарзанди ўзбек тупроғининг келажагини, унинг қисматини ўйлаб қўйсам-у, ўзбек фарзанди парвойи фалак, бу ҳақда зиғирдек ўйламаса! Мен Фармоновни эмас, марҳум хўжайин билан унинг «Дашт-строй» тепасига ўтқазиб қўйган содиқ шогирдини айтяпман. Собиқ каттакон нима қилса шогирди ҳам шуни қиларди. Булар учун шу бугун даврон суриб, ёрликлар олиб юрса бас, эртага, уларга қолса, ҳаммаёққа ўт тушмайдими?

Белобородов томоғини силаб, токчадаги «Тошкент суви»га қўл чўзди. Расул шоша-пиша стаканга сув қуйиб, унинг қалтираган қўлларига тутқазди. Белобородов гўё саҳрода адашиб, сувсаб қолган одамдай, ташналик билан бир стакан сувни қултиллади ичди-да, ҳансираб давом этди:

— Самолётда учган бўлсанг кўргандирсан, бу бепоён даштда на боғ-роғ, на катта бедазорлар бор. Кеча ўзлаштирилган ерлар бугун оппоқ бўлиб шўр босиб ётибди. шу кетишда яна ўн йилдан кейин нима бўлади бу ернинг аҳволи? Буни ўйлаб, жон куйдираётган бир одам йўқ! — Белобородов қоқсуяк қўлларини силтаб, оғир тин олди. — Балки сен ўйларсан: у ерда бўлаётган ишларга жонингиз койиса нега даштдан кетдингиз деб? Ахир «Даштстрой» бошлиғига аччиқ қилиб, даштни ташлаб кетиш — бургага ўчакишиб, кўрпага ўт қўйиш билан баробар эмасми деб? Йўқ, гап фақат «Даштстрой» бошлиғида эмас эди! Бунинг илдизи чуқур эди, Расул! — Белобородов шундай деб, ёстиғининг тагидан қалин қизил папка, папкадан эски конверт олди-да, Расулга чўзди:

— Олимсан, китоблар ёзасан, ҳар қалай, билиб қўйсанг ёмон бўлмас!

Конверт очиқ, унинг ичида иккита хат бор эди. Расул улардан бирини олиб, илк сатрларига кўзи тушди-ю, ялт этиб, Белобородовга қаради.

Белобородов бошини осилтириб, оғир ҳансираб ўтирарди.

— Ўқи! — деди у мийиғида кулимсираб. — Ўқийвер!

Хат собиқ раҳбарнинг юқорига ёзган хати, тўғрироғи, бу хатнинг машинкада кўчирилган нусхаси бўлиб, унда пахта нархи ҳақида гап кетарди. Унинг ёзишича, пахтанинг давлат томонидан харид қилиш нархи ўта баланд. Шу туфайли, яъни ғалла, картошка ва сабзавотга нисбатан бир неча марта баланд бўлгани учун, дейилганди хатда, пахтакорлар ҳаёти мамлакатнинг бошқа вилоятларида яшовчи халқлар ҳаётидан бир неча баробар ошиб кетган, бу эса адолат ва тенглик принципимизга зид. Собиқ раҳбар, шу фикрга асосланиб, пахта нархини икки баробар туширишни таклиф этган эди!..

Ҳар нарсани кутса ҳам бундай хатни кутмаган

Расул ҳайрон бўлиб Иван Харитоновичга қараган эди, у қовоғини уйиб:

— Ўқи! Иккинчи хатни ҳам ўқи! — деди буйруқ оҳангида.

Иккинчи хат ҳам собиқ раҳбар имзоси билан юқорига йўллаган мактубининг кўчирмаси бўлиб, унда шундай дейилган эди:

«Ўзбек деҳқонлари қадимдан бир йилда ердан икки, баъзан ҳатто уч марта ҳосил кўтаришган. Бу деган сўз ҳозир ҳам бемалол икки марта ҳосил олиш мумкин, деган сўз. Масалан, февраль ойларида ҳамма пахта майдонларига нўхат экилса, уни май ойида йиғиб олиш мумкин. Пахта эса шундан кейин экилса ҳам бўлаверади. Бу нарса, дейилган эди хатда, бир ярим-икки миллион тонна қимматбаҳо силос тайёрлаш имконини берадиким, унинг ҳисобига республикада чорвачилик маҳсулоти бир неча баробар кўпайтирилса бўлади».

Расул хатдан кўзини узди-ю, бир зум нима дейишини билмай анграйиб қолди.

— Бу хатлар чиндан ҳам юқорига юборилганми, ё...

Белобородов Расулнинг саволига жавоб бериш ўрнига:

— Юборилмаганда... пахтанинг нархи тушарми-ди ўша пайтларда? — деб сўради. — Ё ўша маҳалда пахтанинг нархи тушиб, ҳамма колхоз ва совхозлар батамом ўтириб қолганидан хабаринг йўқми?

— Хабарим борликка борку-я, аммо наҳот...

Белобородов бошини ғамгин ликиллашиб, яна чуқур уф тортди:

— Собиқ хўжайиннинг бу волюнтаристик хати қанақа оғир аҳволга солди республикани. Бу хат оқибатида деярли барча пахтакор хўжаликлар олтиминчи йилларда шу аҳволга тушдики, марҳумнинг ўзи қайта хат ёзишга мажбур бўлди, яъни ўз гапидан қайтишга мажбур бўлди! — Белобородов қоқсуяк кўкрагини силаб, тагин бир стакан сув ичди-да,

ҳорғин товушда давом этди: — Энди тушундингми «Даштстрой»дан нимага ҳайдалганимни?

Расул «тушундим» деган маънода бош ирғади:

— Яъни, сиз собиқ каттаконнинг бу хатларига қарши чиққансиз?

— Гап шундаки, — деди Белобородов, унинг саволига жавоб бермай, — собиқ хўжайин ўзининг бу «гениал» ғояларини «Даштстрой» миқёсида синаб кўрмоқчи, тўғрироғи, ҳақлигини исботламоқчи бўлган. Биласан, у маҳалда мен бош муҳандис эдим, «Даштстрой» бошлиғининг биринчи муовини ҳисоблардим. Лавозимим тақозоси билан каттаконнинг таклифларини ҳисоб-чўт қилиб кўришга мажбур бўлдим.

— Ҳисоб-чўт яхши чиқмади?

— Яхши чиқмаса ҳам майли, бу таклифларнинг нақадар хатарли, волонтаристик таклифлар эканини кўрсатди ҳисоб-китоб!

— Сиз бунни очик айтдингиз?

— Очик айтиш ҳам гапми, сабаби қизиққонлик, очик хат ёзганлар акамлар!

— Шундан кейин сизни ишдан ҳайдадилар?

— Йўқ, аксинча! — заҳарханда қилди Белобородов. — Сенлар билмайсанлар. У одам сен ўйлагандан минг чандон эҳтиёткор эди. Демоқчиманки, биздай эски тулкиларни жинидан ёмон кўрса кўрардики, аммо улардан ҳайиқарди. Шу боис каминани ҳам юқори кўтариш баҳонасида ҳозирги жойга олиб келиб қўйдилар. Лекин қишлоқ хўжалиги билан саноатдан йироқ юрсин, дедилар чоғи, фан ва маданият соҳасини топширдилар! — Белобородов гўё ўз устидан кулаётгандай маъюс кулимсиради. Бунни кўриб, Расул ҳам беихтиёр жилмайди.

— Бир жиҳатдан балки шундай қилгани яхши бўлгандир. Агар ҳозир «Даштстрой»да ўтирганингизда...

— Йўқ! — Белобородовнинг ярим юмуқ кўзлари «ярқ» этиб очилиб кетди. — Фақат хат билан чек-

ланиб қолмай, курашмоқ керак эди ўша пайтларда. Биз эса қўрқоқлик қилдик...

— Бу гапингиз тўғри-ю, аммо-лекин... ўзи жудаям юксак жойларга чиқиб олганди-да у одам! Қўл етиб бўлмас даражада юксакликка кўтариб қўйишганди уни!

Белобородов бир хўрсиниб қўйди.

— Ҳа, афсус-надоматлар бўлсинким, жуда юксакларга чиқиб олганди... Мана энди... жуда ёмон ишлар очилпти, Расул. Унинг ҳамма кирдикорларини очиб, покланиб олиш осонга тушмайди бизга! Жуда кўп қийинчиликлар турибди олдинда! Чунки... У одам танлаган ва тарбиялаган кимсалар осонликча жон бермайди ҳали!

Расулнинг эсига бўлажак муҳокама тушди, кўз олдига оёқларини бир-бирига чалиштириб ўтирган Мардон Зокиров келди-ю, юраги безиллаб:

— Ҳа, осон бўлмайди, — деб бош ирғади. — Ишқилиб, ёмғирдан қутулиб, дўлга тутилгандек, яна демагоглар бошимизга чиқиб олмасин денг!

— Демагоглар-ку, чиқолмайди! — деди Белобородов кичкина кафтини мушт қилиб. — Аммо... Ҳа, айтмоқчи, куёвингизнинг ишлари нима бўляпти? — тўсатдан сўраб қолди у. — Лойиҳаси тасдиқдан ўтганми?

— Йўқ.

— Нега?

— Чунки... нима, бирор гап борми, Иван Харионович?

— Бор, — деди Белобородов, баттар қовоғини уйиб. — Комитетга хат тушибди! «Даштстрой» раҳбарлари қонунга хилоф равишда куёвингизнинг тасдиқдан ўтмаган лойиҳаси асосида катта ёдгорлик қурдираётган эмиш! Жуда катта маблағ исроф қилинган эмиш! Бу ишда... — Белобородов нигоҳини Расулнинг нигоҳидан узиб, дераза томонга қаради. — Бу ноқонуний ишда сенинг ҳам ҳиссанг бор эмиш!..

Расулнинг юраги «шув» этиб, пешонасидан тер чиқиб кетди.

— Менинг қандай ҳиссам бўлиши мумкин, Иван Харитонович?

— Ҳиссанг шуки, сен ўз обрўйингни ишга солиб, куёвингга йўл очиб берган эмишсан. Яъни, лойиҳаси тасдиқдан ўтмасдан туриб, иш бошлашга ёрдам берган эмишсан!

Расул худди бўғилиб кетаётгандай, қалтироқ қўллари билан томоғини силади.

— Наҳот шу гапга ишонсангиз, Иван Харитонович? Ахир... бундан уч-тўрт йил аввал бизникида кўрган эдингиз-ку унинг лойиҳасини?

— Мен бу гапларга ишонаманми, йўқми, бу бошқа масала! — деди Белобородов хиёл юмшаб. — Аммо-лекин лойиҳа тасдиқдан ўтмасдан туриб, иш бошлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! «Даштстрой» бошлиқлари-ку, босар-тусарларини билмай қолган ҳовлиқма одамлар, улар учун қонун-қоида йўқ! Аммо куёвинг... наҳот у қонунга хилоф иш қилаётганини тушунмаса? Зотан агар бу ўша, мен кўрган лойиҳа бўлса, нега ҳануз тасдиқдан ўтмайди? Мен мутахассис эмасман! Аммо... ҳануз тасдиқланмаётган экан, бирор сабаби бордир ахир?

— Бор! — Расул асабий кулди. — Биттаю битта сабаби... мана, чорак аср бўптики, республика-мизда аҳвол шу! Ҳамма истеъдодли асарларнинг тақдири... худо истеъдоддан маҳрум қилган ҳалтура-чилар қўлида! Ҳозиргина... ҳамма истеъдодли одамлар хор-зор бўлиб, тағин демагогларнинг ошиғи олчи бўлмасмикин десам, жаҳлингиз чиқди! Аммо... мен яқинда худди шу масалада бир нечта вилоятларни айланиб келдим. Истеъдоддан маҳрум бу ҳайкал ва монументларга колхоз-совхозларнинг миллион-миллион сўм пуллари совурилган! Ҳамон совуриляпти! Мен бу ҳақда ўз фикримни юқори ташкилотларга ёзиб берган эдим, хатим юриб-юриб, яна ўша... тўпори асарлар учун колхоз-совхозларни тўнаб юр-

ган демагогларнинг қўлига тушибди! — Расул қўл соатига кўз ташлади. — Яна бир соатдан кейин улар бу хатимни муҳокама қилишади. Ўйлайманки, мени, эҳтимол менга қўшиб, куёвимни ҳам бадном қилишади! Монументал санъатимиз ютуқларини инкор этувчи бир... туҳматчига чиқаришади!.. Сиз бўлсангиз!.. — Расул аллақандай хўрлиги келиб, гапини тутатолмади.

Белобородов «ҳим-м» деганича бўйнини қашиб, узоқ сукутга толди, сўнг:

— Ўша хатингдан бир нусха борми? — деб сўради.

— Ҳозир ёнимда йўқ. Лекин уйда бор.

— Бор бўлса... бир нусхасини менинг номимга юбор! — Белобородов шундай деб зимдан Расулга тикилиб қаради. — Сен мендан хафа бўлдинг чоғи?

— Йўқ, нега...

— Гап шундаки, — деди Белобородов, тўсатдан аллақандай маъюсланиб. — Мен сенларга, собиқ солдатларимга зигирдай доғ тегмаса дейман... Мана шу Музаффар... қилиқлари ёқмаса ҳам... жоним ачиб, юз маротаба айтдим унга! Илонни аврайдиган бу хўжайинингдан сал нарироқ юр, ҳадеб унинг ногорасига ўйнайверма, кўп ҳовлиқавермай қадмингни ўйлаб бос, ука, деб маслаҳат бергандим!

— Минг афсуски, ҳалиям ҳовлиқиб юрибди!

— Йўқ, — деди Иван Харитонович, овози сал хириллаб. — Бундан чиқди, сен ҳеч нарсани пайқамабсан. балки самолётларда олиб юрганига учиб, ишлари зўр деб ўйлагандирсан. Илгариги Музаффар эмас у ҳозир. Мана, беш-олти ой бўляптики, қандайдир таҳликада. Умуман, «Даштстрой» нотинч. Ҳозирча ўзаро гап — бизда ҳам нохуш ахборотлар бор. Бошлиқларини марказга чақириб олганларидан бери ҳаммаси талвасада.

Расулнинг эсига Музаффар тушди.

«Ҳа, қандайдир жуда асабий, бетинч, беҳаловат эди у!»

— Энди буёғини эшит, Расул! Бундан уч-тўрт кун бурун мени бир хотин йўқлаб келди. Клара Жамоловна деган. Аввал уни қайси бир министрликдан деб айтишди. Министрликдан бўлса менда иши бордир деб, киришга рухсат бердим. Келди, қўлида катта пакети бор. Ўзи десанг... жуда ҳалигидақа, ўзбекча нима дерди, ҳа, офатижон! Ёш, келишган, кийимлари ҳам жуда башанг! Ҳаммаёғи олтину бриллиант! Гапнинг қисқаси, бундоқ сўраб-суриштираман... ким экан дегин? — Иван Харитоновичнинг сўлғин кўзлари тўсатдан шўх чақнаб Расулга қаради. Расул «ҳайронман», деган маънода елкасини қисди.

— Музаффар Фармоновнинг қудаси! — деди Белобородов алақандай бўш-баёвгина жилмайиб. — Чамаси, ўзи киролмагандан кейин гўзал қудағайини ишга солганга ўхшайди! Энди гапнинг буёғини эшит. Худди детектив фильмларнинг ўзгинаси!.. Клара Жамоловна деган бу танноз, қудасидан бир қулоч саломлар олиб кепти. Музаффар Фармонов мени жуда соғинган эмиш, бир кўриб, ётиб дардлашиш орзусида юрганмиш. Айтадиган гаплари кўп эмиш! Начора? Аёл кишини ранжитмайлик деб қўлидаги тугунини олиб қолдик. Энди буёғини эшит, — Иван Харитонович бетоқат бўлиб, яна графинга қўл чўзди, ярим стакан сув ичиб, сал ўзини босгач, ҳансираб давом этди: — Бир соатлардан кейин анов телефон жиринглаб қолди. Евдокия трубкани олиб, бир минутча тинглаб турди-да, кейин ранги «қув» ўчиб стулга ўтириб қолди. Мен кўрқиб кетиб: нима бўлди, нима қилди, деб сўрасам, шўрлик куймаланиб бориб, токчадаги анов гул тувакнинг орқасига қаради-да, миттигина чиройли бир қутича олди. Очиб қарасак... қутичанинг ичида бриллиант кўзли олтин узук!..

Нуриддинов, азбаройи воқеанинг бундай йўналиш олишини кутмаганидан, беихтиёр:

— Йўғ-э! — деб юборди.

— Ҳалиги хотин... Клара Жамоловна, Евдокия-

га айтган эмишки, гўё Музаффар бу узукни унга совға қилиб бериб юборганмишу у бўлса, гўё буни айтиш эсидан чиқиб, токчада қолдириб кетганмиш! Балониям эсдан чиқармаган! Чамаси, бизнинг кўп рўйхушлик билдирмаганимиздан ҳадиксираб, шундан айёрона йўл тутган...

Иван Харитоновичнинг заҳил, рангпар юзи унниқиб, қорайиб кетди.

— Нима қилиш керак? Бир ўйим, милиция чақириб акт туздирай дедим-у, бироқ ундай десам... на бир гувоҳ бор, на бошқа! Кеча Евдокияни узукнинг нархини билиб кел, деб «Ювелирторг»га юборсам, ишонасанми, баҳоси уч минг беш юз эллик уч сўму ўттиз беш тийин экан!..

Расул беихтиёр ёқасини ушлаб:

— Ёпирай, шунақа узук ҳам бўларканми, а? — деб юборди.

— Бўлади! Ундан қимматлари ҳам бўлади! Аммо гап унда эмас!.. Масала шундаки, нима қилиш керак буни? — Иван Харитоновичнинг хиралашган нурсиз кўзлари артилган садафдай чарақлаб кетди. — Ўйлай-ўйлай, ахири комитетдан бир одам чақиртирдим. Акт туздириб бериб юбордим узугини. Аммо юборишга юбордимۇ тонг отгунча мижжа қоқмадим. Ахир наҳот у аҳмоқ, менинг батальонимда солдат бўлган, яхши-ёмон бир неча йил бирга ишлашган бу ўпка оғайнинг билмайдики, унинг бошлиғига ўхшаган порахўр эмас Иван Харитонович! Қаллоб эмас! — Белобородовнинг боядан бери хириллаб чиқаётган бўғиқ овози тўсатдан очилиб кетди-ю, тор хонани янгради юборди. Шу пайт эшик унсизгина очилиб, Евдокия Фёдоровна кириб келди. У кўзлари ёниб, бақириб-чақираётган эрини кўриб қўрқиб кетган чоғи, қўлидаги буюм тўрвасини полга ташлаб, унга қараб талпинди:

— Сенга нима бўлди? Нима қилди, Ванюша?

Иван Харитонович ҳорғин қўл силтаб, титраган овозда:

— Кечаги гапни айтяпман, азизим, — деди огир хансираб. — Музаффар Фармоновнинг қилган ишини!

Евдокия Фёдоровна ўзини стулга ташлаб, уф тортди.

— Вой тавба! Одамни ўтакасини ёрдинг-ку, Ваня? Тагин нима фалокат рўй берипти десам-чи! Сиз яхшимисиз, Расулжон? Бола-чақалар, Манзурахон?..

— Раҳмат, Евдокия Фёдоровна... Ўзингиз қалайсиз?

Евдокия Фёдоровна ғамгин бош чайқаб, кўзига ёш олди.

— Мана, кўриб турибсиз-ку, Расулжон. Уч ойдан бери ётибмиз...

Расул Евдокия Фёдоровнанинг ажин тўри қопланган ва алақандай салқиган юзига, кампирларга хос пилдираган хатти-ҳаракатларига зимдан назар ташларкан, тўсатдан Гоби саҳросида кузатган ва бир умр эсда қолган манзара кўз олдига келиб, юраги шиф этди.

Тун. Ғора бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмон тагида мудраб ётган бепоён саҳро. Саф-саф бўлиб кетаётган солдатлар оқими чексиз-чегарасиз дарёга ўхшайди. Уларнинг жўр қўшиғи тун сукунاتини бузиб, алақандай мислсиз бир қудрат билан янграйди.

Йўлда уйқусираб, йиқилиб қолмаслик учун атай қўшиқ айтиб, зимистон саҳрони зир титратувчи қўшиқнинг сеҳрли кучига бўйсуниб баробар қадам ташлаб кетаётган батальон олдида... гвардиячи капитан Белобородов билан ҳарбий врач Евдокия Фёдоровна Белобородова бормоқда. Улар ҳам солдатларга жўр бўлиб қўшиқ айтмоқда.

Комбат чап қўли билан отининг жиловидан ушлаб олган, ўнг қўли билан эса хотинининг елкасидан қучган. Ҳар сафар қўшиқ авжига чиқиб, нақоратга ўтилганда уларнинг овози қандайдир

ўзгача тиниқлик ва қудрат касб этади. Белобородовнинг товуши худди момақалдиروقдай қалдираса, Евдокия Фёдоровнанинг овози солдатларнинг дағал, бўғиқ товушларига аёлларга хос бир нафис майинлик бахш этиб, шилдираб оққан булоқдай мусаффо жаранглайди...

Мулойим чехрасидан, катта-катта мовий кўзларидан табассум аримайдиган бу ёш, хушсурат, хушбичим ҳарбий врачга ҳамма солдатлар пинҳона ошиқ. Унинг новдадек тик қомати шундай келишган, ўзи шундай хушмуомала ва ёқимтойки, ҳатто ҳарбий кийимда ҳам у энг қимматбаҳо либослар кийган гўзаллардан ҳам гўзал кўринади. Солдатлар назарида комбат билан ҳарбий врач гўё бир-бири учун яратилган ва дунёда энг бахтли жуфт қуш бўлиб туюлади. Ҳамма уларга ўхшашни пинҳона орзу қилади.

Расулнинг хаёлини Белобородовнинг:

— Хўп, сенга рухсат, Расул, — деган овози бўлди. — Муҳокамангга кечикма. Ҳақ эканлигингга имонинг комилми ахир?

Расул елкасини қисди.

— Ҳақ бўлсанг — қаттиқ тур! Бу — бирламчи! Иккиламчи, монументнинг лойиҳаси тасдиқдан ўтадим, йўқми, бундан қатъий назар, мен уни бориб кўришим керак. Тутаб қолганми ахир?

— Тутаб қолган дейишади. Мен ўзим ҳам ҳали кўрганим йўқ.

Белобородов ночор аҳволига зид бир чаққонлик билан қаддини ростлаб ўтирди:

— Мен шу ҳафта касалхонадан чиқаман. Бирга бориб кўрамиз куёвингни ишини! Ҳар қалай ўша даштда ўн йил умрим ўтган! Ўлишдан аввал бир кўриб қолай, азизим!

Евдокия Фёдоровнинг кўзи жиққа ёшга тўлди:

— Ваня! Операция нима бўлади, ахир?

— Операция қилдирмайман. Точка.

— Ваня!

— Кеча клиника бошлиғига айтдим. Амосовиям, бошқа академиклариям керак эмас. Вергул. Эскилар айтмоқчи — ўлим ҳақ экан, пичоқ тагида ўлгандан кўра, тинчгина ўлганим яхши! Бу қарорим қатъий ва муҳокамага ҳожат йўқ, азизим! Точка!

Евдокия Фёдоровна нажот истаб, жавдираган кўзларини Расулга тикди. Бироқ Иван Харитонович «гап тамом», деган маънода ҳодадай узун, қоқсуяк қўлини хайрлашгани узатди.

Евдокия Фёдоровна Расулни дарвозагача кузатиб чиқди. Ўзи врач эмасми, у эрининг аҳволи нечоғлик оғир эканини айтиб, бирпас кўз ёши тўкиб олди. Айниқса, Иван Харитоновичнинг ўжарлигидан, операцияга кўнмай хато қилаётганидан нолиди.

Расул бир маҳаллар бутун полк солдатларини мафтун қилган бу хушсурат, мулойим аёлнинг икки букилиб қолган бўй-бастига зимдан тикилиб, унинг кўзёши аралаш айтган гапларига қулоқ соларкан, ҳаётнинг, вақтнинг шафқатсизлиги ҳақида ўйлади-ю, юраги шиғиллаб кетди. У Евдокия Фёдоровнанинг нимжонгина елкасидан қучиб, тасалли берди:

— Кўп эзилаверманг, ҳаммаси яхши бўл кетади, гапимга ишонинг, Евдокия Фёдоровна, Иван Харитонович иродаси бақувват, метин одам. Бу касаленга олмайди уни!

Расул бу гапни юз марта такрорлаб, шўрлик аёлни аранг тинчитди-да, унинг кичкинагина, бироқ ишчининг кафтидай қаттиқ қўлларида ўпиб хайрлашди.

Қизиқ: ҳар қандай касалхонага хос оғир ҳолат ва Евдокия Фёдоровнанинг кўз ёшларига қарамасдан, бу учрашув унинг хаёлидаги нотинч ўйлар, кам ва шубҳаларни анча кўтарган, кўнгли гўё қоронғи уйда шам ёнгандай ёришиб кетган эди.

Ўн тўртинчи боб

Комиссия аъзолари ҳақиқатан ҳам Расулни қандайдир совуқ сукут билан кутиб олишди.

Комиссия раиси Шерзод Комилов «Т» ҳарфи шаклида қўйилган ялтироқ столнинг тўридан жой олган, бақалоқдан келган Мардон Зокиров негадир ундан ҳам юқорироқда — дераза олдидаги нақшинкор баланд стулда оёқларини бир-бирига чалиштириб ўтирар, бир кўзи ғилай дароз Ҳалим ширин, гўё ғилайлигидан истиҳола қилгандай, Шерзоднинг ўнг ёнидаги чарм креслога чўккан, Акмал эса гўё бу комиссияга аъзо бўлганидан хижолат чеккандай бурчакка тиқилиб олган эди.

Қизик, бир шогирди бўрилардан қўрққан қуёндек бурчакка тиқилиб олибди, иккинчиси эса, ёш бўлса ҳам тўрда савлат тўкиб ўтирибди. Оқибати нима бўлар экан бу муҳокаманинг?

Шерзод Комилов устозига одобу эҳтиром билан салом берди-да, чап томонидан жой кўрсатди:

— Келинг, домла, марҳамат! — деди у ниҳоятда мулоийм товушда. Сўнг пешонасига тушган гажаксимон сочларини силаб, томоқ қирди: — Биз... монументал санъатимизнинг бутунги аҳволи ва истиқболи тўғрисида раҳбар ташкилотларга ёзган мактубингиз билан танишиб чиқдик, домла... Хўш, гапни нимадан бошлаймиз, ўртоқлар?

Мардон Зокиров тагидаги нақшин стулни ғичирлатиб, бир қўзғалиб қўйди.

— Агар ижозат берсалар, ҳурматли домламизга битта саволим бор.

— Марҳамат, — деди Комилов.

— Айтинг-чи, домла, лекин ростингизни айтинг: сизнингча, монументал санъатимиз, тўғрирори, санъаткорларимиз орасида бирорта истеъдодли ижодкор борми? — Унинг йўғон дўриллоқ овози, одатдагига хилоф аллақандай беаёв ички аламдан

янграб кетди-ю, Расул бир зум ўйлаб турган гапининг калавасини йўқотиб қўйди.

— Нега бўлмас экан, бор!

— Йўқ, мен тантиқ шогирдларингиз, аниқроғи, севикли куёвболангиз Беҳзод Нусратовдан бошқа демоқчиман, ундан бошқа бирорта таланти ҳайкалтарош борми сизнингча? — деди Мардон Зокиров. Бу сафар унинг товуши гўё мунгли бир куйдай эшитилди-ю, ўрдадай хонани зириллатиб юборди.

Ижодда қанчалик қаттиқўл бўлмасин, ҳаётда кўнгли бўш одам — Расул Нуриддинов негадир эҳтимол, мажлисларда оташин кутқ сўзлаб, ҳамиша таҳдид солиб гапирадиган бу «санъаткор»нинг бунчалик изтиробда эканини кўрмагани учундир, боягидан ҳам довдираб, талмовсираб қолди.

— Мана, улкан олимимиз Ҳалим Салимович гувоҳ, — деди Мардон Зокиров, ҳамон ўша бетаскин дарду алам билан. — Куни кеча ўзлари туғилиб-ўсган «Ғалаба» совхозининг меҳнат аҳли каминанинг «Ғалаба нашидаси» деган ёдгорлигимни сизнинг бўҳтон хатингиздан ҳимоя қилиб, мажлис ўтказди! Мажлисда сизнинг каминага нисбатан ёзган иғво гапларингиз қаттиқ қораланди. Ё гапим нотўғрими, Ҳалим Салимович?

Ҳалим Салимович ҳодадай узун қўлларини кўксига қўйиб, тавозе билан бош эгди:

— Нега нотўғри бўларкан? Асарингиз ҳақида қувонч ва ифтиҳор билан гапиришди!

Мардон Зокиров дик этиб ўрнидан турди.

— Агар сиз! — деди у, овози тобора таҳдидли оҳанг касб этиб. — Агар сиз масалага фақат ўз куёвингиз, яъни, ўз оилавий манфаатингиз нуқтаи назаридан ёндашмай, балки бутун монументал санъатимиз манфаати нуқтаи назаридан ёндашганингизда эди, раҳбар ташкилотларга бундай... ғирт туҳмат гапларни ёзиб юрмас эдингиз!

Бурчакда аллақандай бетоқат типирчилаб ўтирган Акмал қушдай талпиниб:

— Нима керак бунақа гап? — дея хитоб қилди. — Домла куёвларини тилга ҳам олмаганлар-ку ўз хатида!

— Мен ҳар бир гапимга жавоб бераман! — деди «Момақалдироқ», пошнаси бир қарич туфлиси билан дик-дик депсиниб. — Агар сиз адолатли олим бўлсангиз, ҳаммани қоралаб, юзлаб шаҳар ва қишлоқларда монументал санъатимиз ривожини учун жон куйдириб меҳнат қилаётган ҳамма санъаткорларимиз меҳнатини йўққа чиқариб, битта...

«Яна эски ҳаммом, эски тос!»

Расул ниҳоят хаёл оғушидан қутулиб, Зокировга ўтирилди:

— Биринчидан, ҳамманинг эмас, сиз ва сизга ўқнаш табиат истеъдод ато қилмаган кишиларнинг асарларини танқид қилдим.

— Сизга қолса, битта суюкли куёвингиз ва унинг тушқунлик руҳида яратилган сентиментал асарларидан бошқа асар йўқ! — Зокиров бошини азот кўтариб, Расул Нуриддиновнинг рўпарасида тўхтади. — Ҳолбуки, биз уруш йилларида фақат талафот кўрган эмасмиз! Фақат қурбонлар бериб, кўзёши тўккан эмасмиз! Биз қанча қурбонлар берган бўлмайлик, бари бир улуг ғалабага эришганмиз! Адабиёт ва санъат, жумладан, монументал санъат, биринчи навбатда, оқ-воҳни, қайғу-ҳасратни эмас, мана шу муқаддас туйғуни, ғалаба туйғусини акс эттириши лозим! Тўғрими, Ҳалимжон Салимович?

— Юз фоиз қўшиламан гапингизга! — Ҳалим Салимов бошини ғамгин ликиллашиб, Шерзод Комиловга қаради: — Авф этасиз, Шерзоджон. Аммо менда шундай таассурот қоляптики, бизнинг ҳамкасб биродаримиз ҳурматли Расул Нуриддинов, афсус ва надоматлар бўлғайким, ёмон бир дардга, яъни халқимиз жон-дилдан юксак баҳо берган монументал санъатни камситиш дардига мубтало бўптилар. Акс ҳолда, монументал санъатни тарғиб қилиш ўрнига, диёримизда бу соҳада қилинаётган ишларни бунчалик камситмас эдилар!

«Нима бўляпти ўзи? Хат баҳона, чиндан ҳам мени бадном қилишмоқчими булар? Ўз шогирдим, қанча меҳнатим сингган шогирдим раислигида-я?»

Расул, тоқат қилиш қийин бўлган бу бўҳтону ҳақоратлардан бутун вужуди жунбишга келса ҳам ўзини аранг босиб, эски рақибига синовчан тикилди. У бу тепакал, чап кўзи ғилай одамга сира тушуна олмас эди. Ҳалим Салимовни санъат кўчасига адашиб кириб қолган шунчаки дид-фаросатсиз бир олим деб бўлмас, у гоҳо туппа-тузук назарий мақолалар ёзар, гапи ҳам буррогина эди. Бироқ муайян ижодкорларнинг муайян асарларига баҳо беришга келганда ғилай кўзини лўқ қилиб, нуқул Мардон Зокировга ўхшаган тўпори санъаткорларга ҳамду сано ўқиб, туппа-тузук ижодкорларга тош отгани отган!

Бурчақдан яна Акмал Рустамовнинг ҳаяжонли, титроқ овози янгради:

— Бориб турган демагогия бу! Домланинг мактубида монументал санъатга қарши бир оғиз гап йўқ! Унда фақат халтурачиларга қарши ўқ отилган, холос!

— Демак, юртимизда биттаю битта истеъдод бор! — деди алам ва нафратини яширолмаي Мардон Зокиров. — У ҳам бўлса... домланинг куёвтўралари! Агар бу киши бизнинг позициямизда турганларидан...

Мардон Зокиров гапини тутата олмади. Унинг сўнгги сўзи Расул Нуриддиновга бамисоли заҳарли қамчи бўлиб тегди-ю, у ҳам ўрнидан туриб кетди.

— Қайси позицияни айтяпсиз?

— Бизнинг санъатимиз позициясини!..

Мардон Зокировнинг дўриллаган овози-ю, ҳозирги важоҳатини кузатаркан, Расулнинг кўз олдига тўсатдан бундан йигирма йил аввал кўрган вазият келди: одамга тўла театр, Расулни фош қилиб гапирган ёш жувоннинг оташин нутқи-ю, унинг пешонасидан ўлиб, ёнидан жой берган собиқ хўжайин! Ва ниҳоят, ёш жувондан кейин минбарга чиқиб,

бутун театрни ларзага солган мана шу Мардон Зокиров!..

«Момақалдиروق» деб донг чиқарган, бу сафсатабоз ўшанда ҳам Расулга ҳозир қўяётган айбларни тақаган, уни «ҳаётни бузиб кўрсатишда, тушкунликда» қоралаган эди шекилли? Хўп, унда-ку, умрида бирорта пичоққа илинадиган асар яратмаган, аммо ҳамма орден-медалъ, ҳамма унвонларни олиб бўлган бу тўпори собиқ каттаконга суяниб иш қиларди, унинг феълдаги «нозик» жиҳатлардан фойдаланиб, чин санъаткорларнинг йўлини тўсарди. Лекин энди-чи? Энди кимга суяниб адолатни поймол қилади, кимга таяниб, отдан тушса ҳам эгардан тушмайди? Куёви Беҳзоднинг қил ўтмас дўсти ҳисобланган Шерзод Комилов-чи? Бу филт чалкаш, ноҳалол гапларга у қандай чидаб ўтирибди? Ахир, нима бўлгандаям, у истеъдодли ижодкор-ку?

Расул, алам аралаш умид билан ер остидан шоғирдига қаради. Шерзод Комилов бошини эгганча нималарнидир чизиб, миқ этмай ўтирарди.

«Тавба! Наҳот одам шунчалик тез ўзгарса?»

Шу аснода Акмал гўё унинг фикрларини илғаб олгандан:

— Шерзод Комилович! — деб хитоб қилди. — Мен бу гапларга ҳайрон бўп қолдим. Беҳзод Нусратовнинг сўнгги асари... Қанақа қайғу-ҳасрат бор бу асарда?

— Сиз кўрганмисиз бу асарнинг эскизларини? — филай кўзини ўйнатди Ҳалим ширин.

— Кўрган, бироқ ғўрлик қияптилар укамиз! Беҳзод оғайниси-да, принцип буёқда қолиб, ошна-оғайнигарчилик йўлига ўтиб олганлар укамиз! — дўриллади Мардон Зокиров.

Лекин Акмал ҳам бўш келмади:

— Мен ёшлик қилган бўлсам, сиз кексайиб, ақлингиз суюлиб қолибди! — деди фифони чиқиб.

— Сен бола... домлангга ўхшаб ҳақорат қилма! — деб дағдаға қилди Ҳалим ширин.

— Ҳақорат эмас, ҳақиқат! Агар сизлар чин санъаткор ва чин олим бўлсаларингиз, санъат саҳнасидаги бугунги ижобий ҳодисалар, изланишлар, яратилаётган мураккаб асарлардан бохабар бўлсангиз... Беҳзод Нусратов яратган шундай асарга лой чаплаш пайида бўлмас эдиларингиз! Ё нотўғрими, Шерзод Комилович?

Расул ялт этиб, шогирдига қаради. У қараганда Шерзод Комилов ҳам бошини қоғоздан кўтарди-ю, нигоҳи Расул Нуриддиновнинг нигоҳига тушиб, дарҳол кўзини олиб қочди.

— Ҳақиқат баҳсда аён бўлади, дейишади-ку, — деди у. — Гапираверинглар, гапираверинглар, мен эшитяпман...

Расул нечундир ўнғайсизланиб, нигоҳини четга оларкан, китобларда кўп ўқиган бир нақл ёдига тушди. «Ҳамма истеъдодсиз одамлар тез бирлашади, чунки битта шахсий манфаатни кўзлашади, барча чин истеъдодлар ҳеч қачон бирлаша олмайди, чунки ҳар бир истеъдод ўзича бир олам!..»

Нақлда-ку, жон бор. Аммо... катта сиймо бўлмасдан туриб, катта истеъдод бўлиш мумкин эмас, деган гап ҳам бор-ку! Катта сиймолар эса, ҳеч қачон адолатсизликка ён босмаган. Улар ҳатто бирровни ёмон кўрсалар ҳам ўзларидаги бу туйғуни енгиб, ҳақиқат томонини олишган-ку! Наҳот, тўрда мулойим кулимсираб ўтирган бу хушбичим, сипо йигит Расулнинг қўлида беш йил таҳсил кўрган, Беҳзод билан беш йил бир майизни бўлиб еб, бир-бирларини қўллаб-қувватлаб, муваффақиятларидан болаларча самимий қувониб юрган Шерзод Комилов бўлса?.. Наҳот Шерзод, нима бўлгандаям, истеъдодли ижодкор, эндиликда бу тубан туйғуга — ҳасад туйғусига асир тушиб қолса? Наҳот дўстининг асари, кимлар қанча қаршилиқ кўрсатмасин, бари бир бир кун ўз баҳосини олишига, шунда ҳозир кимки унга қаршилиқ қилган бўлса, ҳамманинг юзи шувут бўлишига ақли етмаса?

Расул, маъюс хаёллар гирдобига чўмиб, найза-бозлик ҳамон давом этаётганини тамом унутган экан, кимнингдир «Йўқ!» деб наъра тортганидан хушига келди-ю, ялт этиб собиқ шогирдига юзланди.

— Гапни чўзмайлик... — у «Шерзоджон», демоқчи эди, бироқ «жон» дейишга тили бормади. — Гапни чўзмайлик, ўртоқ Комилов, — деди. — Сиз узил-кесил фикрингизни айтинг, комиссиянинг ҳам вақти кетмасин, менинг ҳам!..

Шерзод Комилов, худди бирор жиноят устида тутилган одамдай, аввал «дув» қизарди, кейин сал ранги ўчиб, шогирд эмас, раҳбарга хос бир салобат билан аста ўрнидан турди ва шошмай йўталиб қўйди.

— Домлажон, — деди у одатдаги, ҳеч қачон ўзгармайдиган мулойим ва айни замонда босиқ овозда. — Домлажон, сиз яхши биласиз, мен сизни ниҳоятда ҳурмат қиламан.

«Тамом. Иш пачава!»

Расул Нуриддинов билар: «Мен сизни ҳурмат қиламан», деб бошлаган гап ҳеч қачон яхшилик билан тутамаслигини тажрибада жуда кўп синаган эди. Шерзод Комиловнинг овози худди сокин дарёдай оҳиста ва вазмин оқарди:

— Биз ҳаммамиз, жумладан, шу муҳокамада иштирок этаётган ижодкорларнинг аксар қисми сизда таҳсил олганмиз, сабоқ ва илм ўрганганмиз. Сиз ҳозир ҳам санъатимиз равнақи учун катта ишлар қиляпган одамсиз. Албатта, сизнинг санъатга, жумладан, монументал санъатга ўз қарашларингиз бор. Бу яхши. Шубҳасиз, биз буни қадрлаймиз...

Акмал ўтирган жойида бетоқат бўлиб, қаттиқ томоқ қирди. Шерзод унга зимдан ёвқараш қилди-да, дарҳол ўзини босиб, яна ўша сокин ва мулойим овозда давом этди:

— Хуллас, биз сизни ниҳоятда қадрлаймиз... Лекин, домлажон, гапимга ишонинг...

«Бошланди!» — деди Расул ва юрагини қисиб келган оғриқдан беихтиёр «уф» деб юборди.

— Гапимга ишонинг, домлажон, бу ўртоқларнинг, яъни, комиссия аъзолари бўлмиш... таниқли ҳайкал-тарош Мардон Зокирович билан ҳурматли Ҳалим Салимовичнинг эътирозларида ҳам жон бор... Сиз мендан яхши биласиз, санъатда субъективизм ҳеч қачон яхшиликка олиб бормаган ва олиб бормайди... Демокчиманки, бу дўстларимиз, яъни комиссия аъзолари, бир жиҳатдан ҳақ, домлажон! Сиз жойларда монументал санъат соҳасида қилаётган ишларни... гуноҳкор шогирдингизни маъзур тутинг, аммо жудаям ерга уриб юборгансиз!

Расул гўё юраги кўксига сифмай:

— Мисоллар билан гапиринг! — деди зорланиб. — Камина ўз хатимда ўнлаб муайян мисоллар келтирганман. Санъатга ҳеч қандай даҳли йўқ «асар»лар яратиб, шўрлик колхоз-совхозларнинг юз минглаб пулини ўмариб кетган сохта санъаткорларнинг ишларини мисол келтирганман!..

«Момақалдиروق» овози исёнкорона қалдираб, эшик томон йўналган эди, Шерзод Комилов ўша вазминлик ва ўша салобат билан уни тўхтатди.

— Сиз ҳам қизишманг, Мардон Зокирович!.. Албатта, домланинг мактубида келтирилган айрим мисолларни инкор этиб бўлмайди. Камчиликларимиз йўқ эмас, бор. Аммо... — Шерзод Комиловнинг босиқ, мулойим овози хиёл ўзгариб, амирона оҳанг касб этди: — Аммо биз монументал санъат соҳасидаги ютуқларимизни инкор этишга ҳеч қачон ва ҳеч кимга йўл бермаймиз! Хуллас, биз бу масалада ҳурматли домламизнинг фикрига қўшила олмаймиз! Комиссиянинг хулосаси шу! Шундайми, ўртоқлар?

— Шундай! — мамнун кулди Зокиров.

— Шундай, шундай! — деди Ҳалим Салимович ҳам яйраб.

Акмал икки қўлини баробар кўтарди:

— Марҳамат қилиб, мени бу хулосадан истисно қиласиз!

— Ихтиёрингиз! — деди Шерзод Комилов со-

вукқина. — Энди дўстим Беҳзоджонга келсак...
Ҳаммангиз биласизлар, мен уни ниҳоятда севаман,
унинг истеъдодини ниҳоятда қадрлайман.

«Тагин бошдан бошланади!»

— Лекин ҳозир яратаётган «Гиря»си...

— Аллақачон яратиб бўлган! — луқма ташлади
Мардон Зокиров. — Биз бу ерда беҳуда баҳслашиб
ўтирибмиз, акамлар бўлса уёқда аллақачон ишини
битириб қўйганлар!

Бу сафар Шерзод Комилов унга қовоғини уюб
қаради.

— Бу бизнинг хатойимиз эмас, «Даштстрой»
раҳбарларининг хатоси! Лекин ҳозир гап унда эмас.
Боринги, бу асар — мен шунинг учун айтяпман-
ки, биз ҳали уни қабул қилиб олмадик ва объектив,
ҳалол баҳосини бермадик! Боринги, бу асар домла
айтганларидек, талантли бўла қолсин...

Расул, гарчи ҳозир эътироз билдиришнинг бе-
фойда эканлигига фаҳми етса ҳам, юрагини жун-
бишга келтирган исённи босишга қурби етмай:

— Йўқ, сиз мени қўйиб туринг! — деди қалтироқ
босиб. — Сиз ўз фикрингизни очик айтинг: талант-
ли асарми, йўқми?

— Санъат асари сифатида... талантли! Аммо!..

— Бас! Мен мана шу гапни ўз оғзингиздан
эшитмоқчи эдим. Бошқасини...

— Аммо, — деди Шерзод Комилов ҳам овози-
ни кўтариб, — ҳаётни ҳаққоний акс эттириш, яъни
қаҳрамонликни куйлаш нуқтаи назаридан ёндаша-
диган бўлсак, ўртоқлар айтган фикрга қўшилмай
илож йўқ! Афсус-надоматлар бўлғайким, истеъдод-
ли ижодкор яратган бу асарда сентиментализм руҳи
оптимистик руҳдан устунроқ...

Мардон Зокиров боягидан ҳам яйраб:

— Қойил! — деб юборди.

— Принципиал гап бўлди! — деди Ҳалим Сали-
мович.

Акмал гапга чоғланиб қўл кўтарган эди, Расул

унга: «Қўй, болам, бефойда!» — деган маънода ишора қилди-да, шартта ўрнидан турди.

— Гапимни охиригача эшитинг, домла, — деди Шерзод Комилов, ярим таҳдид, ярим илтимос оҳангида.

— Раҳмат, мақсадингиз менга маълум!

Қизиқ: Расул Нуриддиновнинг юрагини ларзага солган ғазаб ва ҳаяжон тўсатдан батамом тарқаб кетди-ю, гаплари сокин ва зилдай оғир чиққанига ўзи ҳам лол қолди:

— Мен фақат бир нарсага ҳайронман: бунақа юзаки, ноижодий гапларни қуруқ сафсата билан ном чиқарган мана бу икки «улуғ ижодкор»дан эшитсам ажабланмас эдим! Чунки булар азалдан қуруқ сафсата ва баландпарвоз гаплар билан кун кўриб юрган шўрлик одамлар. Аммо сиз... сиздай салоҳиятли ижодкор хатимдан келтирган асосий гапларимни бир четга йиғиштириб қўйиб, фақат Беҳзод Нусратовнинг том маънодаги талантли асарини тақиқ этишга ҳаракат қилганингиз учун... бир кун пушаймон чекасиз! Билиб қўйинг, ўртоқ Комилов! Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди! Келажак ва тарих сизнинг бу хатти-ҳаракатларингизни кечирмайди! Чунки истеъдодли асар бизда ҳеч қачон хор бўлмаган, бўлмайди ҳам! Негаки, ҳар бир истеъдодли асар халқ мулкидир! — Расул Нуриддинов, кўзига ҳеч нарса кўринмай, эшикка қараб юрди. У хонадан чиқаркан, ўзи ҳам билмаган ва истамаган ҳолда, эшикни шундай қаттиқ ёпдики, бутун бино ларзага келиб, аллақандай гүмбурлаб кетди. Бўсағада ўтирган генералга ўхшаган шопмўйлов мўйсафид ўрнидан «дик» этиб туриб кетди, афтидан, у ичкаридан: «Ушланг бу безорини!» — деган буйруқ кутиб, ўша томонга қулоқ солди, бироқ у ердан ҳеч қандай садо чиқмади.

Кўчага чиққач, Расул қаёққа юришини билмай, бир лаҳза музей олдида туриб қолди. У қаёққадир бориши, кимгадир учрашиши лозим эди... Ҳа, эси-

га тушди. Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимига бориб, Ойсулувни бирор касалхонага жойлаштириш ҳақида гаплашиши керак эди.

Расул шуни ўйлади-ю, ўзидан хафа бўп кетди: ҳақиқатан, ундан мадад кутиб ётган Ойсулув билан Шораҳимнинг дарди, уларнинг мусибати олдида ўзининг ҳозирги ташвишлари — сариқ чақага арзимайдиган бир нарса эмасми?

Расул шуни ўйлади-да, трамвай бекати томон шошилди.

Ўн бешинчи боб

Ойсулув туш кўрди. Тушида қалдирғоч бўлиб қолганмиш. Бир хонадоннинг айвонига уя қуриб, полапон очган эмиш.

«Ё қудратингдан, — дермиш ёқасини ушлаб. — Куни кеча одам эдик. Шоввоз ҳам, болаларим ҳам — ҳаммамиз бани одам эдик, бирпасда қандай қилиб қалдирғоч бўп қолдик?» — дермиш танг қолиб. Бироқ кўкнинг қудратига шак келтириб бўлмас экан — қалдирғочга айланганлари роппа-рост эмиш. Полапонлари учирма бўлиб қолган, Шоввоз-қалдирғоч уларга хўрак қидириб кетган эмиш. Уя четига қўниб олган Ойсулув эса уядан чиқиб, учиб кетиш азда талпинган бир-биридан чиройли шўх полапонларига қараб тўймасмиш... Тўсатдан шифтнинг тоқилари орасида ўрмалаб келаётган қора илонга кўзи тушиб қопти. Қора илон, қиличдай ўткир, ингичка, қипқизил тилини чиқариб, мунчоқдай сарғиш кўзларини ваҳимали ўйнатиб, тобора яқинлашиб келармиш!

Ойсулув-қалдирғоч жонҳолатда нола чекиб, чирқиллаб-чирқиллаб уяси атрофида чир айланармиш, кейин ўзини ичкарига урармиш. Ичкарида эса уй эгаси, соч-соқоли оппоқ мўйсафид китоб мутолаа қилиб ўтирган эмиш. Шу пайт қалдирғочга айлан-

ган Шоввоз ҳам келиб қолармиш у ҳам шифтдаги қора илонни кўриб, ўзини ичкарига урармиш. Бирга фарёд чекиб, мўйсафиднинг боши узра айланишармиш. Шунда мўйсафид:

— Қизик, бу жониворлар нечук бундай чирқиллашиб қолди? — дермиш ва айвонга чиқармиш. Шифтда уя томон ўрмалаб бораётган қора илонни кўриб, у ҳам даҳшатга тушармиш. Сўнг мункиллаганча ҳовлига чиқиб, узун хода кўтариб келармишу уяга етиб қолган илонни хода билан туртиб ерга туширармиш-да, этиги билан бошини мажақлаб-мажақлаб ташлармиш...

Ойсулув-қалдирғоч билан Шораҳим-қалдирғоч мўйсафиднинг боши узра чир айланиб, чуғур-чуғур қилиб, ўз тилларида таҳсинлар ўқирмиш-да, уяларига кўниб, эр-хотин маслаҳат қилишармиш.

— Бу хонадон — файзли хонадон, эгаси биз ожиз қушларга меҳрибон, танти одам, — дермиш Шоввоз. — Аммо қора илоннинг ҳам авлод-аждодлари бор. Илонлар жуда қасоскор бўлади. Агар биз бу ерда қоладиган бўлсак, улар албатта келади, шунда бизни ўз паноҳига олиб, бошимизни силаган бу хонадоннинг ҳам тинчи бузилади. Шу боис бу ердан тезроқ учиб кетайлик. Полапонларимиз уча олади-ми, Сулувжон?

— Уча олади. Ижозат берсак ҳозироқ учиб кетади, фақат озгина ёрдам керак, хоос, — дермиш Ойсулув.

Бу гапни эшитиб полапонлар ҳам:

— Уча оламиз, уча оламиз! — деб чирқиллашар эмиш. — Рухсат берсаларингиз бас — ўз кунимизни ўзимиз кўрамиз!

— Учинглар бўлмаса! — дермиш Шоввоз. — Биз ота-оналарингиздан рози бўлинглар, ўз кунларингни ўзларинг кўринглар! Мен сенларнинг қўйинларингни пуч ёнғоқ билан тўлдирмоқчи эмасман. Ўўлларинг осон бўлмайди. Бу йўлда яхшилар ҳам учрайди, ёмонлар ҳам. Яхшиларга яхшилик қилинглар, ёмон-

ларга эса... Кимки яхшиликка ёмонлик қилса, ёмонлик қайтади. Илоё омон бўлинглар, омад ёр бўлсин сенларга! Сулувжон билан мен эсам... сенларни учирма қилгунча қўлимиздан келганини аямадик. Қилган хизматларимиз учун биттаю битта истагимиз — дилозорлик қилган бўлсак, кечиринглар, рози бўлинглар биздан!

Полапонлар «Розимиз, розимиз! — деганларича битта-битта учиб кетишармиш. Шунда Шоввоз уларнинг орқасидан ғамгин тикилиб қолармишу ёнида йиғлаб ўтирган Ойсулув-қалдирғочга қарармиш.

— Йиғлама, азизим, йиғлагунча уларнинг бахтини тила! — дермиш. — Энди бу оилага яхшилик тилаб, биз ҳам уни тарк этайлик, токи бизнинг дастимиздан илонлар қаҳрига учрамасин бу оила!

Улар кўп йиллар уя қуриб, полапон очган бу хонадонга бахт ва омад тилармишу баробар осмонга парвоз қилармиш. Шунда... ажабо: иккиси ҳам қалдирғочдан бир жуфт оққушга айланармиш, айланармишу булутлар сари парвоз қилиб, мовий осмон тагида ёнма-ён сузиб кетармиш!..

Шунда Ойсулув яна ҳайрон бўлармиш: «Ҳозиргина қалдирғоч эдик, энди нега оққуш бўп қолдик, қудратли эгам?» — деб кўкка илтижо қилармиш. Бироқ оққушга айланиб кўкка парвоз қилишнинг нашидасига мафтун бўлиб, бу ўйларини унутармиш. Шу-шу, икки ажралмас оққуш, ўзларини гўё елкандай енгил, беҳатар, саодатли сезиб, неча-неча шаҳарлар, қишлоқлар, тоғ ва дарёлар устидан учиб ўтишармиш. Бир маҳал пастда атрофи баланд оқ тераклар билан ўралган мовий бир кўл кўзларига чалинармиш.

Шунда Шоввоз:

— Ке, Ойсулув, шу кўлга қўнайлик. Агар бу ердаги одамлар яхши бўлса, биз паррандаларга завола қилмаса, шу ерга макон қурайлик. Ажаб эмаски, кўлда сувилону бошқа махлуқлар кўп бўлса, — деб таклиф қилармиш.

— Майли, сиз нима десангиз шу-да, — дермиш Ойсулув-оққуш. Улар энг чеккадаги энг баланд оқ теракка қўниб дам олармиш-да, эр-хотин кўл соҳилида макон қуришнинг режасини тузармиш. Бироқ шу пайт, пастда икки киши кўринармиш, биттаси — қуролсиз, биттасининг елкасида милтиғи бор эмиш. Улар терак ёнидан ўтаётганларида қуролсиз одам тўсатдан оққушларни кўриб қолармишу тўхтаб:

— Ана, қара, оққушлар кепти қишлоғимизга! Яхшилик аломати бу! — дермиш қувониб. — Ёз яхши келади, ҳосил мўл бўлади.

— Қани-қани? — дермиш милтиқли киши ва апил-тапил елкасидан милтиғини олармиш.

Шунда Ойсулув ялт этиб пастга қараса — милтиқли одам Музаффар, милтиқсизи ўзларининг қўшниси Расулжон ака эмиш!

— Милтиғингни қўй, тентак! — дермиш Расулжон ака, лекин Музаффар Фармон унинг гапига кирмай, шоша-пиша милтиғини шақирлатармиш.

Буни эшитган Шоввоз ҳам қанотларини патир-путур қилиб:

— Кетдик, Ойсулув, бу ер бизга тўғри келмади, Фармонов бор жойда бизга тинчлик йўқ! — деб осмонга парвоз қилармиш. Унинг кетидан Ойсулув ҳам апил-тапил қанот ёзармиш. Бироқ, шу пайт «пақ» этган товуш эшитилармишу, Ойсулув кўкрагида тоқат қилиб бўлмас бир оғриқ сезиб, пастга тошдай қулай бошлармиш.

Шоввоз фарёд чекканича ўзини унинг тагига уриб, Ойсулувни ушлаб қолишга уринармиш. Ойсулув ҳам жон-жаҳди билан қанот қоқиб, қулаб тушмасликка ҳаракат қилармиш, бироқ кўксига оғриққа дош беролмай, аҳволи забун, тобора пастлаб бораркан:

— Рози бўлинг, лочиним, — деб зор-зор йиғлармиш. — Мен сиздан розиман! Сиз ҳам мендан рози бўлинг!

Шоввоз, гарчи ердаги Музаффар Фармон мил-

тигини энди унга ўқталаётган бўлса ҳам терак атро-
фида чарх уриб:

— Э, номард инсон, от! — деб чирқирармиш. —
Ойсулувни отдингми, мени ҳам от! Ойсулув сабаб
рақобат ўтида қовурилган эдинг, мана энди ния-
тингга единг, номард!..

Ерга қулаб тушган Ойсулув Шоввознинг бу но-
лаи фиғонини эшитиб: «Йўқ, лочиним, ундай де-
манг! Мен сиздан минг бор розиман. Сиз ҳам рози
бўлинг-у, бу номарддан қочинг. Сиз ҳали бахтли
бўласиз, мен бўлмасам, бошқа бир Ойсулувни топа-
сиз. Биттаю битта тилагим, мени унутманг!» — деб
қичқирмоқчи бўлармиш. Бироқ кўксидаги оғриқ ке-
кирдагидан ғиппа бўғармишу, ичидаги дарди досто-
ни бўғзида қолармиш...

Ойсулув худди тушида кўрган қора илон қўйнига
кираётгандай туюлиб, саросима ичида уйғониб кет-
ди. Унинг юраги гурсиллаб урар, бутун аъзойи бада-
нини совуқ тер босганди!

У беҳол қўлларини тўшакка тираб, ўрнидан
турмоқчи бўлди, бироқ туролмади, ёстикдан аранг
кўтарган зил-замбил боши «шилқ» этиб қайта
жойига тушди.

Тонг яқинлашиб қолган, ён-вердан хўрозларнинг
қичқирини эшитилар, кичрайиб қолган олмадекки-
на ой шуъласида хона ёп-ёруғ, олам чуқур сукутта
чўмган, фақат икки томонида ухлаб ётган икки су-
юкли неварасининг сокин, беғубор пиш-пиши эши-
тиларди, холос.

Ё тавба! Не туш бу? Полапонларнинг уяси-
га ўрмалаб келаётган қора илон! Осмонга ўқ узиб,
унинг кўксини тешган Музаффар Фармон! Оққуш
тимсолидаги Шоввознинг юракни чок қилувчи аччиқ
фарёди!

Субҳи козиб кўрган туш хосиятсиз дегувчи эди-
лар. Бу кўргуликлар етмагандай, яна не синоат бор
уларнинг бошида? Йўқ-йўқ, марҳум мушфиқ буви-
си айтгувчи эди: «Тушни сира ёмонга йўйманглар,

болам, одамнинг тушига ҳар нарса кираверади, тушингда не кўрсанг ҳам эзгуликка йўя бер, яхшига йўйсанг яхшилик келади, ёмонга йўйсанг — ёмонлик!..»

Йўқ, ёмонликка таъбир қиладиган туш эмас бу!.. Уяларига ўрмалаб келаётган қора илон бўлса, уни анов меҳрибон мўйсафид ҳода билан туртиб тушириб, бошини мажақлаб ташлади. Яхшилик бу!.. Кейин полапонларини учуриб, ўзлари ҳам бирга-бир учушди. Тубсиз осмон тагида бамисоли оқ елкандай ёнма-ён сузишди, фақат кўл бўйида йўлиққан уйинг куйгур Музаффар! Унинг отган ўқидан чирқираб йиқилгани-ю, Шоввознинг юрак-бағрини ўқдан баттар тилка-пора қилган аччиқ фарёди! Ишқилиб, бало-қазодан ўзинг асрагайсан, ўзинг паноҳингга олгайсан, яратгувчим!..

Катта қизи, умри узоқ бўлсин, бошига бир чойнак кўк чой қўйиб қўйган экан, Ойсулув бошини ёстикдан аранг узиб бир қултумгина ичди-да, яна ўзини ёстикқа ташлади.

Совуқ чой кўнглини сал равшан қилиб, юрагини чулғаб олган қора ваҳимани хиёл тарқатди, олмадеккина ойнинг сутдек шуъласида катта чорхари уй боягидан ёришгандай, икки ёнидаги невараларининг пиш-пиши яна ҳам осойишта ва ёқимтойроқ туюлди.

«Садағаларинг кетай, полапонларим! Умрларинг узоқ бўлиб, бало-қазодан ўзи асрасин сенларни! Илоё бошларингга мусибат тушмагай, тушса қабримда тинч ётолмайман, бувиларинг ўргилсин, полапонларим!»

Ойсулув, кўзига беихтиёр ёш келиб, томоғи гиппа бўғилди-ю, невараларининг бошларини аста силаб қўйгиси келди, бироқ уйғотиб юборишдан қўрқиб, бу ниятидан қайтди...

Қизиқ, марҳум бувиси айтганидек, Ойсулув яхши нарсаларни ўйлай бошласа нигоҳи олдидаги ғубор хиёл тарқаб, кўнгли чироқ ёққандай ёришар, ёмон

ўйларга борса, яна юраги сиқилиб, дарди дунёси қоронғилашар эди.

Ажаб туш! Минг йил ўйлаганда ўйга келмайдиган гаплар! Аввал қалдирғоч бўлиб полапон очармишлар, кейин оққуш бўлиб узоқ элларга учармишлар! Ё тавба! Ойсулув болалигида кўрган тушларида қуш бўлиб кўп учарди. Бу тушлар аксар ҳолларда ваҳимали бир нарса билан бошланарди: ё бирор-та қутурган ит ё сузонғич бузоқ таъқибидан додлаб қочарди, кейин, қутурган ит ё бузоқ мана-мана қувиб етаётган пайтда тўсатдан бирда лайлакка, бирда каптарга айланиб «пар» этиб учарди-ю, итларни доғда қолдириб, осмонга парвоз қилар, кўкда ўмбалоқ ошиб ўйнарди... Шунда уйғониб кетганида ўзини чиндан ҳам қушдай енгил, қушдай беташвиш, беғубор сезарди. Энди эса оққушга айланибди, ёлғиз у эмас, жуфти ҳалоли Шораҳим ҳам оққушга айланиб бирга-бирга, ёнма-ён парвоз қилишди...

«Шоввоз» деган номни Шораҳимга марҳум бувиси қўйганди!..

Бу номни бувиси ўша машғум уруш йиллари, даштда, Шораҳим ўзини от тагига ташлаб, чирқираб йиғлаётган Ойсулув билан бувисининг машоқ тўрваларини Пўлат папканинг қўлидан тортиб олиб берганида қўйганди! Шораҳим ўша паллада чиндан ҳам бамисоли бир шунқор бўлиб кўринганди Ойсулувга! Ҳануз эсида: Шораҳимнинг дастлабки ҳамласидан ўзини ўнглаб олган Пўлат папка, иккинчи бор унинг устига от солиб келиб қамчилай бошлаганида, пешонаси тилим-тилим бўлиб, юзи қора қонга бўялган Шоввоз бир сакрашда унинг қўлидан қамчисини юлиб олган-у, ўзига шердай ташланган эди!

Шу-шу, тунов куни даштда бир кулиб, бир хўрсиниб эслаганларидек, энди саккизинчи синфни битириб, тўққизинчига ўтган Ойсулув ҳадеб Шораҳимни кўргиси келаверадиган, девор орқасига яшириниб, унинг йўлларини пойлайдиган бўлганди.

Сўнгра... сўнгра бир кун — сира эсидан чиқмайди, қирқ тўртинчи йилнинг охири эди, — қишлоқдан бир йўла қирқ йигит урушга кетадиган бўлди.

Ажаб ҳол, Ойсулув энди ўйлаб қараса, улар тунов куни ҳазрат Уккошага кетаётиб тўйиб-тўйиб дардлашганларида кўп нарсани эслашибди-ю, энг қизиклари ёдларидан чиқибди.

Ҳануз хотирасида: йигитлар эртага йўлга тушадиган куни оқшом урушга отланганлар орасидан бир йигит бўза солиб, ҳаммаларини чақирган, улар орасида Шораҳим ҳам бор эди.

Зиёфат берадиган йигитнинг синглиси Ойсулувнинг энг яқин дугонаси, улар бир синфда ўқишарди. Шу баҳона, Ойсулув ҳам уларникига борди. Шунқорлар бир уйда, Ойсулув билан дугонаси бошқа хонада ўтириб, йигитларга кўринмай, уларга хизмат қилишди: жўхори бўтқа пиширишди, тутмайиз, олмақоқи, сўк қўшиб қаттиқ нондан толқон қилишди, ҳақиқий чой ўрнига кийик ўтидан чой дамлаб берилди. Ойсулув уйларида чиқаётганида Шораҳимга хат ёзиб, кўкрагига яшириб қўйганди. Хатда шундай сўзлар бор эди: «Жон Шораҳим ака, ой бориб омон келинг. Токи соғ-саломат қайтмагунингизча, сизни соғина-соғина, кўзларим тўрт бўлиб йўлингизга тикилиб ўтираман, Ойсулув».

Ойсулув, ҳар қанча уринмасин, бу хатни Шораҳимга беролмади, уни берадиган қулай маврид ҳам бўлмади. Ниҳоят, йигитлар хайр-маъзур қиладиган пайт келди, Ойсулув юрак сирини пинҳон тутишга ҳарчанд уринмасин, тутолмади, дугонасига ёрилишга мажбур бўлди. Дугонаси Ойсулувга ўхшаган тортинчоқ, камсуқум, уятчан эмас, синфларида энг шаддо, энг шўх қиз эди, Ойсулувнинг қўлидан хатни юлиб олди-ю, уйдан чопиб чиқиб кетди. Сал ўтмай, ташқарида гурс-гурс залварли қадамлар эшитилди-ю, эшик шарақлаб очилиб, остонада... Шораҳим кўринди. Бўйи эшикнинг кесакиси баробар, кўкраклари темирчининг босқонидай кенг,

юзлари зиёфатдан бўғриққан, кўзлари аллақандай ички бир қувончдан чарақлаб кетган Шораҳим оstonадан хатлаб ўтди-ю, лолу ҳайрон бўлиб тўхтади. Чунки Ойсулув, гурс-гурс залварли қадамларни эшитгандаёқ юраги ҳапқириб, бекиниб олган эди!

Шораҳим елкасини учириб, орқасига қайтмоқчи бўлди-ю, Ойсулувнинг палак тагидан чиқиб турган оёқларига кўзи тушиб, бир хатлашда етиб келди. Палакни юлқиб очди-да, Ойсулувнинг қўлларидан ушлаб, кўзларига мўлтираб қаради:

— Сулув! Сулувжон! — деди у энтикиб. — Хатингда ёзганинг ростми? Кутасанми?

Ойсулувнинг кўзига мўлт-мўлт ёш келди.

— Кутаман. Йўлингизга кўзим тўрт бўлиб, соғиниб-соғиниб кутаман. Шораҳимжон ака!

Шораҳим, бамисоли темирдек қўллари билан Ойсулувнинг белидан шартта қучиб ўзига тортди-да, аввал чап юзидан, сўнг ўнг юзидан ўпди, вужуди гўё чўққа айланиб, лабларидан, бўйинларидан ўпаркан, бир сўзни, ёлғиз бир сўзни энтикиб-ҳансираб таторларди:

— Сулувим! Сулувжоним, Сулувим!..

Ойсулув аввал қушдай питирлаб, унинг қучоғидан чиқишга уриниб кўрди, кейин Шораҳимнинг асов эҳтироси унга юқди-ю, бирдан бўшашиб, ихтиёрини Шоввозга берди.

— Сулувим! Эртага майдонга келасанми? Мени кузатиб қўясанми, Сулувжон?

— Бораман, Шораҳим ака, албатта бораман!

— Суратинг борми, Сулувжон?

— Суратим... суратим йўқ... — Ойсулув, сурати бўлса ҳам беришга ийманди. У маҳалларда қизларнинг йигитларга сурат бериши йигит билан қовушганини ошкор этиш билан баробар эди!

Эртасига қишлоқ аҳли кентга йиғилиб, йигитларни кузатиб қўйди. Мўйсафидлар, диллари чок оналар дуо ўқишиб, эзгулик тилашди, қовушганларига бир ҳафта ҳам бўлмаган ёш-ёш келинчаклар ара-

валарнинг шотиларига ёпишиб, отларнинг юганларига тирмашиб, фарёд чекишди, Ойсулувга ўхшаган қизалоқлар эса уввос тортиб йиғлашдан уялишиб, бир чеккада унсизгина мўлтайишиб, кўз ёшларини қулт-култ ютиб кузатиб қолишди. Шунда бошқа йигитлар ўз суйганларига яқинлашишга юраклари бетламай, узоқдан кўз уриштириб, қўл силташиб, имо-ишора билан видолашган, Шораҳим эса ҳеч кимдан тап тортмай қизларнинг олдига дадил бостириб борган, улар билан битта-битта қўл бериб хайрлашаркан:

— Биз қайтиб келгунча бесабрлик қилиб, бирорта чол-полга тегиб юрманглар-а, кейин пушаймон бўласанлар! — деб ҳазиллашганди. — Ҳали мени айтди дейсанлар: ҳаммамиз эсон-омон қайтамиз! Шунда ҳар биримиз битта-биттангни қулоқ-қиналарингдан тишлаб, ҳар оқшом вадаванг тўй қиламиз қишлоқда!

— Иншоолло, иншоолло! — дейишди унинг чақмоқдай сўзларини эшитиб турган қариялар.

— Илоё айтганинг келсин, болам, фаришталар омин десин гапларингга, — деб дуо қилишди кампирлар. Шораҳимнинг ҳазилларига биров кулса, биров кўзига ёш олди. Навбат бир чеккада баёвгина мўлтайиб, ўзи тўқиган тивит рўмолининг учларини ўйнаб турган Ойсулувга келганда, Шораҳим унинг қўлини қаттиқ қисиб:

— Нима қилдинг? Суратингни олиб келдингми? — деб секин қулоғига шивирлади.

Ойсулув уятдан «дув» қизариб, қўлини тортиб оларкан, вужудига олов тафти ургандай бўлиб:

— Йўқ, йўқ! — деб бош чайқади. Аслида эса у битта суратини кўкрагига солиб келган, бироқ соддалик ўлсин, уни дугоналари олдига кўкрагидан чиқариб беришга уялган эди! Шораҳим афсус чекиб, бир хўрсиниб қўйди-да, Ойсулувнинг қўлларини оғритиб қисиб, аравалар кетидан чопди... Ойсулув кейин билса, анов... ҳозиргина тушида уни отган

Музаффар Фармон, суратини аълочилар доскасидан ўғирлаб опкетган экан. Кейин Япон урушига борганларида йўлда уни Шораҳимга кўрсатиб: «Ойсулув сени кутаман деса ҳам, менга ваъда берган», — деб Шораҳим шўрликни роса қовурган экан!..

Йўқ, Ойсулув Шораҳимдан бошқа ҳеч кимга сўз ҳам берган эмас, сурат ҳам. У ёлғиз Шораҳимни деди, Шораҳимнинг йўлларига интизор бўлиб, Шораҳимдан келган ҳар бир хатни қош-кўзларига суртиб, салкам беш йил кутди. Чунки у маҳалда солдатлар ҳозирги йигитларга ўхшаб икки йил эмас, уруш тутагандан кейин ҳам узоқ юртларда хизмат қилишган, ҳатто бирор марта таътилга ҳам келишмаган эди!

Унгача Ойсулув мактабни битирди. Ўзиям, одамларнинг айтишларича, кўзга яқин қиз бўлди. Бир ўйи, мактабдан кейин Тошкентда ўқисам ҳам деди. Бироқ қари бувисини кимга ташлаб кетишини билмади, қолаверса... Шораҳимнинг кўнглини офриттиси келмади. Нима бўлсаям суйганим билан баробар бўлай деди, ўқисак бирга ўқийлик, ишласак бирга ишлаб, аравани бирга тортайлик, деди.

Ойсулув шу тўхтамга келди-да, кўнгили розаларини жиловлаб, қишлоқда қолди. Аввал бригадада ҳисобчилик қилди. Кейин дастхати чиройлигина, ўзи ўқимишли-уқувлигина экан, дейишиб, идорага, ҳисобчига ёрдамчи қилиб олишди...

Ойсулув дам хаёл денгизига шўнғиб, дам ундан чиқишга талпиниб, шифтга тикилиб ётаркан, гоҳ бу эсдаликлардан кўзларига ёш олар, гоҳ юрагига гўё нур тушиб, назарида кўксидаги беаёв санчиқ хиёл босилгандай туюларди.

Унгача нималар бўлмади? Кимлардан совчи келмади? Ойсулув ҳаммасига рад жавоби бераверди-бераверди. Бир сафар эса (буни у ҳатто Шоввозга ҳам айтмай, сир тутиб келади) уни опқочиб кетмоқчи ҳам бўлишди.

Қўшни қишлоқ ўғли, чаласавод нодон бўлса ҳам

гўрга, туппа-тузук жойларда ўқиган, шаҳар милициясида ишлаб юрган барзангидай йигит, Ойсулувни қай балодан ҳам кўриб қолган экан, аввал совчи устига совчи юборавериби, эшикларининг турмини бузди. Кейин... бир куни (ўшанда ҳам мана шундай кеч куз, йўқ, куз эмас, ёз эди) ойсиз, қоронғи тун эди, улар бувиси иккиси катта ҳовлида супада ухлаб ётишарди.

Бир пайт Ойсулув тасир-тусур қадам товушлардан уйғониб кетди-ю, пахса девордан бирин-кетин сакраб тушган учта қора сояни кўриб қолди. Афт-башараларини боғлаб олган бу қора кўлагалар девор тагида бир зум пусиб тургач, аста улар томон кела бошлашди.

Ётган жойида тошдай қотиб қолган Ойсулув ёнидаги бувисини туртиб уйғотишга аранг мадори етди, сўнг ваҳима босиб: «Войдод!» — деб додлагани эсида, уёғи нима бўлди — эсида йўқ, фақат соялар уни мушукдай эзгилаб, оғзига латта тикқанларини биларди, холос. Бир маҳал ҳушига келса... уйларида ётибди. Чироқ ёқилган, уй тўла аёл-эркак, қўни-қўшнилар...

Кейин билса, бувиси, майиб-мажруҳ, нимжонгина бувиси қароқчилар Ойсулувни ўраб-чирмаётганларида чопқиллаб бориб, шотидан томга чиқиб олибди. Томда жўхори қуритадиган эски мис лагану, ёғоч чўқмор бор экан. Чўқмор билан мис лаганни даранглатиб уриб, дод солаверибди, дод солаверибди. Қароқчилардан биттаси югуриб бориб, нарвонга ёпишган экан, кампир нарвонни унинг бошига ағдариб юборибди-да, яна мис баркашни уриб, айёҳаннос кўтараверибди, кўтараверибди!

Бирпасда ён-вердаги қўшнилар югуришиб чиқишибди. Итлар акиллашиб, ярим қишлоқ оёққа турибди-ю, қиз ўғрилари бошларини олиб аранг қочиб қутулишибди!..

Ҳа, дунё ўзи шунақа экан! Одамнинг жони тошдан қаттиқ деганлари ҳам рост экан, инсон ҳамма

нарсага чидайверар экан, чидайверар экан. Яхши-
ликка ҳам, ёмонликка ҳам бардош қилаверар экан!
Тоқати тош экан одам боласининг!

Ниҳоят, тўрт йил ўтиб, бешинчи йилнинг охири-
да, узоқ юртдан: «Хизмат муддатимиз тугади, яқинда
бориб қоламиз», деган хушхабар келди. Кўкка минг
шукрки, бу хушхабар келганда бувисининг кўзи ти-
рик эди. Мушфиқ-муштипар кампир! У ҳар оқшом
гапни кўзим тириклигида сени ўз қўлим билан пе-
шонангга ёзилган жуфтингга топшириб ўлсам ро-
зиман, мабодо тўйингни кўролмай ўлсам, гўримда
тинч ётолмайман, Сулувжон! — деган илтижо билан
бошлаб, шу илтижо билан тугатувчи эди, шўрлик!

Ҳақиқатан, бу хушхабардан кейин ҳар бири
йилга татиган бир ҳафта ўтди. Бир куни шом пайти
уйларига мана шу Музаффар, ёшлигида унга ошиқу
беқарор бўлиб юрган, ҳали-замон тушида ўқ отган
Музаффар Фармон кириб келди.

Кийимларининг тугмалари тилладай ялтилла-
ди, оёғидаги хром этиклари аломат фарчиллайди,
ўзиям... мўйловча қўйиб, жа олифта йигитга айла-
нибди. Ойсулув у билан кўришаркна, кўзи тўрт
бўлиб эшикка қаради.

— Яхши келдиларингизми?

— Кўриб турибсан-ку! Яхшиманми? — кулди
Музаффар чиройли мўйловчасини бураб.

— Улар-чи... Шораҳим акамлар?..

— Шораҳим акангиз шаҳарда қолдилар...

— Нега? — деди Ойсулув юраги увишиб.

— Негаки, ўша томонлардан маржа олиб кел-
ганлар акамлар! — деб кулди Музаффар, кулди-ю,
Ойсулувнинг юзи девордай оқариб кетганини кў-
риб: — Йўқ, ҳазиллашдим, Ойсулув, ҳазиллашдим, —
деди дарҳол. — Ўхшатмаса учратмас, деганларидек,
хўп одамига учрагансан-да, Ойсулув. Соғ десанг соғ
эмас, дарвеш десанг дарвеш эмас! Урушда юрганла-
рида, эсон-омон элга қайтиб борсам... уруш йиллари
эшак карвонларда галла ташиган йўлларимдан яёв

юриб, қишлоққа пиёда кириб бораман, деб қасам ичган эканлар! Ўламан саттор шу қасамимни бузмайман, деб шаҳарда қолди. Ҳозир йўлда, эрталаб етиб келади. Биз Расул иккимиз машинага тушиб келавердик. Гап шу, Ойсулувхон. Эртага кўрасан дарвешингни!..

Музаффар бунинг ҳаммасини қандайдир ҳазил аралаш пинҳона бир алам билан айтди-да, совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Қани энди Ойсулувнинг уйқуси келса! У тун ярмигача тиканда ётгандай уёқдан-буёққа ағанаб ётди, кейин аста туриб, эғнига камзулини ташлади, оёғига этикчасини кийди-да, ухлаб қолган бувисига билдирмай, секин уйдан чиқди. Ё тавба! Ўшанда ваҳима босмаганини айтинг! Ойсиз зимистон тун, қишлоқ ўлик уйқуда эди. Ойсулув қоронғида қоқиниб-суриниб, бирда секин юрса, бирда югуриб, тонг чоғи... қишлоқдан бешолти чақирим йироқдаги ёвшанзор тепаликка етиб борди. Тепа устида бир ҳовучгина сув чиқадиған булоқча бўлиб, булоқча ёнида қариб-чириб, икки букилиб қолган чолга ўхшаш бир туп кекса тут ўсарди. Ҳали қоронғи эди, тут тагида аллақайси бир авлиёнинг қабри ҳам бор эди. Бироқ Ойсулув на қоронғи тун шарпаларидан хавотирланди, на тепасидаги архар мутузидида оқ латталар ҳилпираган ёлғиз қабрдан чўчиди!..

Сал ўтмай қоронғида тап-тап этган оёқ товушлари қулоғига чалингандай туюлди. Ҳали одам шарпаси кўринмасданоқ Ойсулувнинг бесаранжом юраги бу Шораҳимнинг қадамлари эканини сезди, сезди-ю, у кўриниши билан тут панасидан ўқдай отилиб чиқди. Ҳозир Ойсулув ўшанда нима бўлганини, Шораҳим нималар деганини билмайди. Унинг эсида қолган биттаю битта нарса... ўзини тутолмай уввос тортиб йиғлаб юборгани, Шораҳим ҳарчанд юпатмасин, сочларидан силаб, юзларидан, лабларидан ўпиб, ҳарчанд тинчитишга уринмасин, ўпкаси тўлиб ўксиб-ўксиб йиғлаганлари эсида, ҳануз эсида!

Йўқ, Ойсулув бу ёруғ дунёга келиб кўрган кунлари, Шораҳимни танлаб, бошидан ўтган яхши-ёмон кунлари, булардан ҳеч қачон нолиган эмас, ҳатто кейинги йиллар оғир дардга чалиниб, мана ҳозир не аҳволда ётганида ҳам нолигани йўқ. Бир аёл бахтли бўлса, шунчалик бўлар!..

Рост, гоҳо-гоҳо кино ва китобларда, телевизорда ёшлиқдаги Ойсулувдай кўҳлик қиз-жувонларни кўрганда ҳаваси келади. Ойсулув билади: булар совуқ сувга қўлларини урмай, умрларини ўйинкулги, кайфи сафода ўтказишади. Дунё кезишади. Фаройиб юртларни, Ойсулув фақат мактабда, география дарсида ўқиб, хариталардагина кўрган ва номлари қулоқларида бошқача жаранглаган шаҳарларни, Париж, Лондон, Римларни бориб кўришади, оромбахш кемаларда, жаннатмонанд жойларда истироҳат қилишади, гаштларини суришади. Ойсулув эса... фақат бир марта, унда ҳам Шораҳимни қайси бир қурултойга чақиришганда унга эргашиб, Тошкентга тушди, холос. Кейин эса... бу дарди бедавога дуч келиб, катта докторларга кўринсам, деб орзу қилганида ҳам орзусига етолмади. Бирда иш деб, бирда рўзгор деб, яна бирда ёнида мушукваччалардай пишиллаб ухлаётган мана шу полапонларни деб, ҳануз ҳатто тузукроқ докторларга ҳам кўринолмади. Энди кўрина оладими, йўқми — олло билади!.. Ҳатто тегиб турган жойда ҳазрат Уккошага чиқиб, унинг иссиқ сувига тушаман деб турганда, омон бўлгур келини сабаб, бу ниятига ҳам етолмади. Майли, келинидан ҳам гина қилмайди. Уям ёш нарса, униб-ўсгиси келар, машиналар миниб, одмларга раҳнамолик қилгиси келар! Бунга Ойсулув бир нима деса... эл оғзига элак тутиб бўлмайди, доғулилик қилди, дейишлари турган гап. Майли, унсин, ўссин, илоё ўз фарзандларига ўзи бош бўлсин... Ойсулув ошини ошаб, ёшини яшаб бўлди. Шораҳимга тегиб, лочиндай ўғил, бир-биридан сулув, суқсурдай-суқсурдай уч қиз кўрди, набиралари эса ўнтадан ошиб кетди. Шулардан иккитаси, мана,

худди онасига суйкалган қўзичоқлардай бағрига кириб, пишиллаб ухлаб ётибди! Шуларнинг умри узоқ бўлсин, ишқилиб! Буёқда булару уёқда ўғли Шоқосим омон бўлсин. Тушига кирган бу қора илон даф бўлсин-у, Шоқосим эсон-омон соғайиб, ҳеч нима кўрмагандай бўп кетсин, ишқилиб! Ўғлига келган фалокат илоё Ойсулувга урсин! Фарзанд доғини кўрмай ўлса бўлди Ойсулув! Бундан бошқа худодан тилаги йўқ унинг!.. Агар Шоқосимга бир нима бўлса... Ойсулув бир кун, бир соат ҳам туролмайди бу дунёда!.. Йўқ, йўқ, илоё ўғлига келган бало Ойсулувга келсин, Ойсулувга!..

Ё тавба! Унга нима бўлди бугун? Нега юраги худди биров елкасига пичоқ санчгандай қаттиқ оғрияпти, шундай оғрияптики, қимир этолмайди. Боя бошини ёстикдан уза олган одам, энди ёстикдан ҳам кўтаролмайди. Буниси ҳам етмагандай, кўнгли озиб, ҳадеб қусгиси келяпти, қандайдир келган қора ваҳима боя тушида кўрган қора илондай қўйнига ўрмалаб кириб, бемажол жисмини совуқ тер босаяпти!.. Не чора? Темирни занг, одамни қайғу емирар, деганлари шу экан-да! Бу дардисар қайғу еб бўлди уни!

Ойсулув бу ваҳима чангалидан қутулишга жон-жаҳди билан уриниб, хаёлини яна ёшликка, Шораҳим билан турмуш қурган беғубор, беташвиш йилларга буришга уриниб кўрди. Бир зум бура олди ҳам. Шунда ўша йиллар офтоб тўла баҳор кунларидай ёруғ, нурафшон туюлди-ю, шикаста юраги бир он ором олди.

Ёдига тўйлари тушди. Шораҳим фронтчи дўстлари билан бир ёнида Музаффар, бир ёнида анави Тошкентдаги катта олим Расулжон ака, карнай-сурнаю болаларнинг қийқириғи остида от ўйнатиб келди. Янгалар уларни Ойсулув ўзи тиккан сўзана ва палаклар билан ясатилган ичкари уйга олиб кириб меҳмон қилишди.

Ойсулув эса... мажруҳ бувисини ёлғиз ташлаб

кетаётганидан кўнгли вайрон, йиғлайвериб кўзлари дўмбира бўлиб кетган эди. Қуловига на карнай-сурнай кирарди, на қиз-келиндякларнинг ёр-ёри. У муштипар бувисининг бағрига суқилиб олган, бувиси шўрлик эса, Сулувжонининг тўйини кўролмай урушда ўлиб кетган ўғлини йўқлаб, унсиз тебранар, гўё сўзсиз бир куйни куйлаётгандай товушсизгина йиғлар, бетиним, бетаскин йиғлаб, кўқдан Ойсулувнинг бахтини тиларди!..

Бир маҳал Ойсулувни опчиқиб, йигитларга топширгани янгаси кирди. Шунда Ойсулув (одам боласи қизиқ экан-да!) Шораҳимга ўзи кўнгил қўйиб теккан, унинг йўлини салкам беш йил пойлаган Ойсулув уввос тортиб, ўзини бувисининг бағрига отди. Бувиси ҳам уни маҳкам қучоқлаб олди! Қани бир-бирини қўйиб юборишсин-чи улар! Бўлди йиғи, бўлди йиғи! Охири уйга бошқа хотинлар кириб, кампирга: «Бу-ку ёш, сизга нима бўлди, моможон? Кўз ёши қилганча бахтини талаб дуо қилсангиз-чи, энажон?» — деб аранг ажратиб олишди...

Ташқарида вағир-вуғур, қий-чув, хуррам қий-қирик, бир томонда йигитлар, бир томонда ёр-ёр айтган қиз-жувонлар... Юзига учлари узун оқ гижим рўмол ташлаб олган Ойсулувнинг кўзига ҳеч нарса, ҳатто Шораҳим ҳам кўринмас, у худди она-сидан айрилаётган бўталоқдай ҳадеб орқада қолган бувисига талпинар эди! Бир маҳал уни ер депсиниб, гижинглаб турган от ёнига бошлаб боришди. Шунда йигитларнинг ҳазил аралаш шодон қийқириқлари янгради:

— Қани кучингни кўрсат, Шоввоз! Белга эҳтиёт бўл, овайни, бел чиқиб кетмасин, бел!

Йигитларнинг бундай дейиши бежиз эмас, Ойсулув нозиккина, озғингина бўлса ҳам бўйи новдадек тик, новчагина қиз эди. У ҳали бу ҳазиллардан ўзига келмаган ҳам эдики, Шораҳим бир қўли билан белидан шартта қучиб, бир қўлини оёқлари ости-дан олиб, «Хап!» деб хитоб қилди-да, бир силташда

Ойсулувни ердан узди, сўнг: «Балли! Офарин!» — деган жўр садолар остида эгарга ўтқазди... Сойда, мана шу дарвозалари олдида, уларни бошқа оломон кутиб олди. Раҳматли қайнонаси... (қайнотаси Ойсулувнинг отасига ўхшаб урушда ҳалок бўлган) негадир Ойсулувга ўхшаб, йиғлай-йиғлай келинининг у юзидан, бу юзидан ўпиб, бошидан қанд-қурс, танга сочди. Шундан кейин тангаларнинг жаранг-журунги, чилдирмаларнинг вадаванги-ю, болаларнинг қийқириғига қўшилиб бу кенг жаҳон ларзага келди!

Тавба, уларнинг биринчи кечалари ҳам жуда қизиқ ўтганди. Чимилдиққа кирган Ойсулув янгалар қанча насиҳат қилмасин, ҳамон йиғлар, ҳозир кириб келадиган Шораҳимдан (ўзи танлаб теккан Шораҳимдан!) азроилдан қўрққандай қўрқиб, бурчакка тиқилиб олганди! Назарида, Шораҳим бос-тириб киради-ю, унга худди қўзичоққа ташланган оч бўридай ташланиб, ражиб ташлайди! Шораҳим бўлса... ўзи ундан бешбаттар титрар эди! У Ойсулувнинг ёнига тиз чўкиб, ҳануз дир-дир титраган ҳолда аввал қўлларидан, кейин юзларидан ўпди. Ҳар ўпганда «Сулув! Сулувжоним! Нимадан қўрқасан, нега йиғлайсан, Сулувим?» — деб ёлворарди. Уёғи... Шораҳимнинг «Сулув, Сулувжон», деган сўзларидан ийиб, иссиқ бўсаларидан эриб кетган Ойсулувнинг ўзи унинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди-ю, эркини суйганига берди. Йўқ, у чиндан ҳам бу дунёга келганидан, Шораҳим билан қовушганидан пушаймон қилмайди!..

Ойсулувнинг назарида, ёшлиқда улардан тотув, улардан иноқ эр-хотин бўлмагандир. Ўзиям бу хонадонга келин бўлиб тушган кундан бошлаб шундай беминнат хизмат қилди, шундай беминнат хизмат қилдики, марҳум қайнонаси ҳар куни ўн марта кўзига ёш олиб дуо қилар, ёмон кўзлардан асрасин деб, гоҳ исириқ солар, гоҳ туморлар тикиб, Ойсулувнинг бўйнига осиб қўярди...

Ҳа, у маҳалда Ойсулув Сулувжон деса дегудек, ҳам кўҳлик, ҳам қўл-оёғи чаққон, ҳамма ҳавас қиладиган суқсурдек бир келинчак эди. Суяғи меҳнатда қотган кўли гул қиз ҳам далани, ҳам уйни гуллатарди. Эри Шоввоз полизда ишласа полизда, боққа ўтса боғда ишлади, боғдорчилик ҳунарини ўрганди. Дарахтларни пайванд, тоқларни хомтоқ қилишгача, қишда мева асраш сирларигача — ҳаммасини ўрганди. Ўз боғларини эса, ҳозир сал қаралмай, дарахтлари қариб қолган боғларини эса у маҳалда мисол бир жаннатга айлантиришган эр-хотин! Ҳозир мункайиб қолган анов олмаларнинг тағи ям-яшил бедазор бўлар, боғ тепасидан бир ариқ сув кечаю кундуз шарқираб оқиб ётар, унинг бўйидаги қатор шотутлар соясига катта сўри ўрнатилган эди. Ҳа, бу боғ шундай сўлим, шундай оромбахш эдики, Шораҳимнинг Тошкентда ўқийдиган оғайнилари ёзда таътилга келганда уларнинг боғидан чиқишмасди. Фақат талабалик чоғларида эмас, ўқишни битириб, уйлижойли бўлганларидан кейин ҳам хотинчалари билан келиб, ҳафталаб ётиб олишарди. Шундай пайтларда бирга ўсган фронтчи дўстларининг келганидан боши осмонга етган Шораҳим, боғда боғлаб боқаётган энг семиз қўйларини сўярди. Хотинларни тўрга ўтқазиб қўйиб, уч йигит ўзлари бири ўтин ёриб, бири ўчоққа олов қалаб дегандай, ош дамлашар, арча кўмирида жизиллатиб кабоб қилишар, енгларини билакларигача шимариб олган Шораҳим эса қўлида ярим газ пичоқ, шоп мўйловини силаб, қизиқчилик қилар, зотан бу гулгун ўтиришларни у «жиннилик» деб атар, кимки нимадандир қовоғини уйса ё бирор нарсадан ҳасрат қилса: «Э, йиғиштир бу даъвойи достонингни! Хафагарчиликдан кейин туғилган аканг қарағай! Ўйнаб-кулиб қолайлик бу беш кунлик дунёда!» деб, боғни бошига кўтариб кулгани кулган эди.

Ойсулув ўшандай «жиннилик» пайтларида ҳам бир зум тиниб-тинчимас, бир оёғи уйда бўлса... бир оёғи боғда, азиз меҳмонларга елиб-югуриб хиз-

мат қилгани қилган, бироқ бирор марта нолимаган, ё «чарчадим-ов, дадаси!» — деб қовоғини уймаган эди! Чунки бу «жиннилик»лардан эри Шоввоз қанчалик яйраса, Ойсулув ҳам шунчалик яйрар эди! Энди бўлса... мана, салкам бир йил бўптики, бу бедаво дардга чалиниб, ўз ёғларида ўзлари қовурилиб ётибди-ю, бирор марта ўша азиз меҳмонлардан мадад сўраб боришмабди!.. Бу ҳам майли, ўшанда боғларидан чиқмай жигар кабобларни ямламай ютиб, ариқ бўйида ағанаб ётадиган анави Музаффар Фармоновнинг кўрсатган ўйинлари, доғули фарзандининг эрини хор қилиб ишдан ҳайдаганлари-ю, ўғли Шоқосимнинг гулдек хотинига дон ташлаб, ўзини майиб қилиб, катта йўлга ташлаб қочганларини айтмайсизми? Тушида Ойсулувни отиб, Шоввозни қон қақшатганлари-чи? Ёпирай! Қайси гуноҳлари, қайси ёзуқлари учун бу мусибатларни раво кўрдинг, э, яратган эгам?

Йўқ, битта мен ҳалол, бошқа барча ёмон деб ҳамманинг устига мағзава тўкавериш ҳам гуноҳи азим. Ота-бола Фармоновлар яхшиликка ёмонлик қабилида уларга қанча зуғум қилмасин, Музаффар аканинг хотини Соҳибахон мурувват кўрсатди. У шўрлик неча марта Ойсулувни ўзи келиб кўрди, до-рилар берди, Тошкентта тушишни маслаҳат қилди, ҳатто агар рози бўлса, ўзим олиб тушаман деди!

Йўқ, Ойсулув бирда рўзвор деб, бирда невараларим деб, Тошкентта тушолмади, тушганида Расулжон ака ҳам кўкрагидан итармас эди. Катта олим бўлсаям худди эрига ўхшаган оққўнгил, мурувватли одам. Хотини Манзурахон ҳам Ойсулувга ўхшаган соддагина, дилкаш хотин. Эр-хотин қишлоққа келишса «ўлиб» қолишади, ётиб тонготар дардлашади. Йўқ, ҳаммаси Ойсулувнинг ўзидан бўлди... У ҳеч кимдан — на эридан, на унинг оғайниларида гина қила олади! Нима бўлса ҳам ўзидан бўлди! Ишқилиб, буёғига бало-қазодан асрасин! Қаторасига туғилган уч қиздан кейин кўқдан тилаб олган ёлғиз ўғли

эсон-омон соғайиб чиқса, бағрига кириб, пишиллаб ётган манов полапонлари улғайиб, учирма бўп кетишса бас, бошқа ҳеч нарса керак эмас Ойсулуга, ҳеч нарса...

Ё қудратингдан! Бугун нима бўлди унга? Ҳали-замон кўкрагининг қоқ ўртасига санчилган пичоқни биров гўё суғуриб олди-ю, юрагининг соғ жойини қолдирмай, беаёв тилкалашга киришди, нафаси бўғилиб, хаёли чувалаша бошлади. У ўлим деган жодутар эшиқдан кириб келганини пайқади, бироқ ўзидан эмас, ёнидаги полапонларидан қўрқди. Ё тавба, кеча кечқурун катта қизи, ёнингизда ётай, ойижон, деганда кўнмаган эди, менга ҳеч бало урмайди, уйқунгни бузмай нариги уйда ётавер, болам, деганди. Энди чақирай деса, «иҳ», дейишга ҳоли йўқ. Бу икки норасида унинг ўлиб қолганидан беҳабар, бағрида ётаверишса нима бўлади? Билиб қолишса юраккиналари ёрилиб кетмайдими? Уёқда Шоқосим нима бўлади? Эри шўрлик-чи! Наҳот, ёвига ҳам раво кўрмайдиган бояги ёмон туши рўёбга чиқса? Наҳот, бир умр ҳамма ташвишларни бирга кўтарган, тирикчилик деган бу оғир аравани бирга тортган тулпори, йўқ, тулпори эмас, кўқда бирга-бирга нарвоз қилган оққуши бу бевафо дунёда бўзлаб қолаверса!..

Ойсулуг батамом ҳолдан кетаётганини, кўзларининг нури сўнаётганини сезиб, сўнгги бор: «Ҳой ким бор!» — деб қичқирди, тўғрироғи, қичқиргандай бўлди-ю, тубсиз қоронғи бир ўпқонга йиқила бошлади, йиқиларкан, хаёлидан: «Мен розиман, оққушим, сиз ҳам рози бўлинг, ҳамманг рози бўлинглар. Полапонларимни йиғлатманглар!» — деган фикр миясида шамдай «милт» этди. Сўнг... ё алҳазар! Худди Музаффар Фармонга ўхшаган бир одам эшиқдан ўғринча кириб келди-да, алпанг-талпанг юриб бориб, бу шамга «пуф» дегандай бўлди-ю, шам сўнди-қолди...

Бу дунё ўзи шундай ғалати дунё экан, келаман деса яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам устма-уст, кетма-кет келаверар экан. Шораҳим буни ўғли касалхонага тушганининг учинчи куни билди.

Ўша куни пешиндан кейин Шоқосим биринчи марта кўзини очиб, сув сўради. Буни Шораҳимга Соҳибахон айтди, худди гап Шоқосим эмас, ўз фарзанди тақдири ҳақида кетаётгандай қувончи ичига сиғмай, кўзига ёш олиб айтди. Соҳибахон, умридан барака топсин, болаларининг роҳатини кўрсин, уч кечаю уч кундуз Шоқосимнинг ёнидан бир қадам ҳам жилмади. На Музаффар, на унинг қилгуликни қилиб қўйган ўғли Фотиҳ шифохонага қадам бо-сишди! Музаффар ҳатто қорасини ҳам кўрсатмади, Соҳибахон эса... касалхонадан чиқмади, туну кун Шоқосимнинг тепасида мижжа қоқмай ўтирди... Шораҳим ҳам уч кеча-кундуз касалхонадан жилмади. Соҳибахон билан келини Меҳринисо ичкарида, Шоқосимнинг ёнида бўлса, у дарвозада ўтирди... У тўртинчи куни, Шоқосимнинг «бери қараганини» ва ҳатто кўзини очиб, сув сўраганини эшитганидан кейин ҳам қишлоққа қайтмоқчи эмасди, кечаси алламаҳалда уни ёшгина бир жувон қидириб келиб, бош врач чақираётганини айтди. У сўзини айтиб улгурмаган ҳам эдики, яна бир ҳамшира қиз худди шу гап билан чошиб келди.

Шораҳим: «Ўғлимнинг аҳволи танг бўлмасайди, ишқилиб!» деган ҳадик-хавотирдан капалаги учиб, қизларнинг кетидан базўр ичкарига кирди.

Бош врач, кўзига кўзойнак таққан юмалоққина, семиз одам, ичкарида кутиб турган экан, Шоввознинг аҳволи руҳиясини англади чоғи, сўзнинг бисмиллосини: «Ўғлингиздан хавотир олманг»дан бош-лади. — Умид қиламизки, ўғлингиз отдек бўп кета-

ди». У шундай деб хонанинг тўрда очиқ деразадан боққа қараб турган Соҳибахонга юзланди:

— Мана, Соҳиба Содиковна ўзлари айтсинлар!

Соҳиба жимгина бош эгиб, унинг гапини тасдиқлади-да, яна боққа тикилди. Бош врач кўзойнагини олиб артди ва қайта дўнг бурнига қўндирди:

— Сизни таклиф қилишдан мақсад, оқсоқол, уйингизга қайтаверинг!

Шоввоз қайсарлик билан бош чайқаб, эътироз билдирди:

— Йўқ! Мен ўғлим соғайиб чиқмагунча ҳеч қаёққа жилмайман. Соғ-саломат оёққа турғазиб берасанлар, ана ўшанда сизларга раҳматимни айтиб, уни ўз машинада олиб кетаман. Тамом, вас-салом.

Бош врач бошидаги оқ қалпоғини тўғрилаб, томоқ қириб олди.

— Ниятингиз яхши, ака, аммо-лекин... қишлоқдан телефон қилишди. Уйингизга бормасангиз... бўлмас эмиш!..

Шораҳим ўтакаси ёрилгандай жисмини совуқ тер босиб, тўрда тескари қараб турган Соҳибага юзланди. Лекин Соҳиба, гўё бу гапни эшитмагандай, хануз боққа тикилиб турарди.

— Нима гап? — деди Шораҳим бўғиқ, хириллоқ овозда. — Омонликми?

— Омонлик-омонлик. Аммо... нима десам бўлади? Умр йўлдошингиз... дардманд эканларми?

Шораҳим оёқларидан мадори кетиб, эшик ёнидаги эски диванга «гурс» этиб ўтириб қолди.

«Ойсулув! Сулувжон! Ёпирай, не бўлдийкин унга?» Шораҳим ҳар бири уч йилга татигулик бу уч кун давомида уни батамом эсидан чиқарган экан, эндигина ёдига тушиб, ўзи ҳам лолу ҳайратда қолди. Қизиқ, қандай қилиб уни унутди? Йўқ, батамом ёдидан чиқаргани йўқ! Бот-бот келиб-кетиб турган қизларидан сўраб-суритштириб турди. Бироқ уни қай аҳволда ташлаб кетгани хотирасидан

кўтарилибди. Мана энди... ўша оқшом Ойсулувнинг титраб-қақшаб айтган сўзлари лоп этиб эсига тушди: «Илоё қариган чоғимда фарзанд доғини бошимга солмагайсан! Болагинамга келган балога ўзим бало-гардон бўлай илоё!!!»

— Машина кутиб турипти! Мана, ҳамшира қизларимиздан биттаси кузатиб боради сизни!

«Тамом. Сўраб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ, Сулувжон! Шўрлик Сулувжон!» — деди Шораҳим, юраги дарз кетаётгандай туюлиб, шундай бўлса ҳам, дилининг бир четида сўнаётган шамдай заиф милтираган умид уни:

— Хотиним... хотинимга... бир нима бўптими? — деб сўрашга мажбур этди. У сўрашга сўради-ю, бироқ ўз овозини ўзи танимай қолди.

— Ҳа, хотинингиз сал оғирлашиб қолибди!

Шоввоз бошқа чурқ этмади. Ўрнидан аранг турди. Кўз олди зимистон, худди сармаст одамдай алпанг-талпанг юриб, эшиккача борди. Шу пайт орқадан аёл кишининг кўзёши аралаш ҳазин овози титраб эшитилди:

— Бу киши билан мен бора қолай, Ҳамид Асқарович!

«Соҳибахон!»

— Йўқ, сиз... ўғилларининг ёнида бўлинг, Соҳиба Содиқовна... Бу киши билан, мана, Ханифахон борсин!

Ҳовлида, тик зиналардан тушган жойда, қоқ пешонасига «Тез ёрдам» деб ёзилган узун оқ «Волга» кутиб турарди. Шораҳим шофёр билан ҳамшира қизнинг ёрдамида базўр машинага чиқиб, ўзини олдинги ўриндиққа ташлади, ташлаган ҳамон «Волга» худди ёнғин ўчирувчи машинадай, ваҳимали чинқирганча шитоб билан ўрнидан қўзғалди.

Чамаси, тун ярмидан ошган, кўчаларда фақат битта-яримта чироқ ёнарди. Машина, ҳамон ваҳимали чинқирганча, ҳатто чорраҳалардаги қизил чироқларга ҳам парво қилмай, кўчалар, гузарлар,

аллақандай майдонлардан учиб борарди. У токи шаҳар чегарасидан чиқиб зулматга чўмган ҳудудсиз далалар бағрига шўнғимагунча чинқирғини тиймади. Ким билади, эҳтимол Шораҳим чиндан ҳам бе-сабаб васвасага тушаётгандир, эҳтимол, Сулувжон, сабаби бетоблик, бош врач айтганидек, шунчаки оғирлашиб қолгандир? Шу боис бу машина ёнғинга шошгандай шошилаётгандир? Негаки... агар Сулувжон, худо кўрсатмасин, бир нима бўлган бўлса бунчалик шошилиш, юракни ларзага солувчи бу мудҳиш чинқирқидан нима фойда?

Машина чироқлари асфальт йўлни ямлаб-ютиб, дам шип-шийдам пахтазорлар, дам туташ яланғоч боғлар, дам итлар ҳамла қилган аллақандай қишлоқ кўчаларидан қушдай учиб борарди. Ниҳоят, қишлоқлар, боғлар, пахтазорлар тутаб, олдинда бийдай ястаниб ётган бепоён дашт бошланди. Қаршидаги чўққилар тепасида совуқ ялтираб турган кафтдеккина ой шуъласида бу ҳад-ҳудудсиз дашт аллақандай баҳайбат, ғайритабиий бир уммонни эслатарди... Лекин Шоввоз на бу ғаройиб дашт, на ҳозиргина орқада қолган боғлар, на итларга тўла қишлоқ кўчаларини кўрар, зотан, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, у ўз ўйлари, юрагини каламушдай кемирган асов хаёллари билан олишар, тинимсиз олишарди!

Во дариғ! Ишқилиб, бу ҳадик-хавотир, унинг юрагини шафқатсиз тимдалаётган бу мудҳиш ваҳима ва шубҳалар ёлғон бўлғай! Бекор бўлғай. Ёши олтмишга борганда оила деб аталмиш зил-замбил аравани қўшхўкиз бўлиб салкам ўттиз беш йил баробар тортган умр йўлдошидан айрилса, у нима қилади бу бевафо дунёда? Аҳволи не кечади унинг?

Шоввоз хаёл денгизига дам чўкиб, дам бошини аранг чиқариб, ўзи билан ўзи олишиб бораркан, тўсатдан миясида нимадир ярқ этгандай туюлди-ю, дили чироқ ёнгандай ёришиб кетди: унинг эсига тунов кунги сафарлари тушганди. Ўша кунги йўлдаги

орзулари, ёшлик чоғларини эслашиб, рози дил ай-тишиб дардлашганлари, куз офтобининг майин нурлари уйғотган илиқ туйғулар хотирасида жонланди-да, юрагини яна ўшандагидай беаёв афсус-надомат ҳисси чулғаб олди. Яхшиям ўшанда директор билан бўлган тўқнашув сабаб, Сулувжоннинг армону орзусига розилик берган экан. Акс ҳолда шўрликнинг бирдан-бир армони ҳам рўёбга чиқмас экан!

Шўрлик Ойсулув! Шоввоз билан бир ёстиққа бош қўйиб, нима кўрди у? Агар бир мартагина, унда ҳам ёшликларида, тўйдан кейин Тошкентга олиб тушганини ҳисобга олмаса, ҳеч нарса кўрмапти!.. Салкам ўттиз беш йил турмуш қуриб, на қора меҳнатдан бошини кўтариб ёруғ дунёни кўрибди, на бирор марта курорт-пурорт деганга борибди! Шоввоз энди бундоқ ўйлаб қараса, уларнинг умри тирикчилик деган бу аёвсиз синоат билан олишиб юриб, «лип» этиб ўтибди-кетибди. Зотан, иш, иш, иш деб умрлари қандай ўтганларини билмай ҳам қолишибди! Шоввоз-ку, бир чеккаси сабаби хизмат, мамлакатнинг у бошидан-бу бошигача айланиб чиқди. Озгина бўлса-да, ҳар қалай, эл кўрди, юрт кўрди, оқу қорани таниди. Бироқ бечораю безабон Ойсулув-чи?.. У нимани кўрди? Худди донолар айтган нақлдагидай: «Бу дунёга келиб нима кўрдинг?» «Ҳеч нима кўрмадим! Кўзимни очдим у юмдим» қабилида ҳеч бир эзгулик кўрмай ўтди-кетди!..

Тўхта! Шораҳимга нима бўлди? Бу шум хаёллар қай гўрдан ёпирилиб келди? Тирик одамни ўлдига чиқармоқ!.. Йўқ, йўқ, ноумид шайтон, ёмон ўйларга бормоқ гуноҳи азим! Ойсулув, умрини берсин, тирик!.. Насиб этса ҳали кўп яхши кунлар, дорилонмон замонларни кўради. Мана, Шоқосим ҳам бери қаради. Ўғиллари яхши бўп кетади ҳали! Шунда... тинч, беғалваю беташвиш ҳаёт бошланади. Бири биридан ширин жажжи неваралари бор! Ҳали олдинда кўп орзу-ҳаваслар, яхши-яхши тўйлар кутяпти уларни! Мана, Шоввознинг ҳам кўзи очилди энди!

Буёғи, омонлик бўлса, Сулувжонни бошига кўтаради Шоввоз! Тошкентга, лозим бўлса Москвага ҳам олиб бориб даволатади; иссиқ сувларга, курортларга, даркор дейишса, ўша Қора денгиз деганларига ҳам олиб боради уни! Бор буд-шудини, ҳатто боғини сотиб, кафангадо бўлса ҳам оборади Сулувжонини!

Ҳай аттанг! Нечук бу сўқир кўз сал илгарироқ очилмади? Бу ўй, бу эзгу ният унинг хомкаласига нега олдинроқ келмади? Нега бундоқ бошини ердан азот кўтариб, ёруғ дунёга қарамади? У қарамагани қарамаган, Ойсулув-чи? У нега: «Ҳой, эр, бундоқ кўзингизни очиб оламга бир қарасангиз-чи! Биз ҳам одамларга ўхшаб яшайлик, ёруғ дунёни кўрайлик!» — демади. Шоввоздан ҳам меҳнаткаш, заҳматкаш, оққўнгил, соддадил, пок аёл шунча йил бир ёстиққа бош қўйиб, бирор марта ўз турмушидан нолимади! Бирор марта: «Ҳой, қачонгача сочимни супурги қилиб, сизнинг чўрингиз бўлиб юраман!» — демади. Умри иш билан, уй-рўзғор билан ўтди, аввал болаларим деди, болалар эр етиб, ўз йўлларини топиб кетганларидан кейин эса елкасига невараларининг ғам-ташвишларини юклади, шуларнинг бошини силаб, одам қилай деди. Ўз аҳволидан эса бир оғиз нолимади, нолиш уёқда турсин, дардманд рамақи жисмидаги сўнгги кучи, юрагидаги меҳр-оқибати — ҳамма-ҳаммасини Шоввоз билан фарзандларига, қолганини эса невараларига бахшида қилди!

Майли, ўтган ишга саловат! Энди, буёғи тинч бўлсин, ишқилиб, Сулувжон омон бўлса бас, Шоввоз энди нима қилишни ўзи билади!..

Асфальт йўл тоққа қараб тобора ўрлаб борар, ўрлаган сайин рўпарасидан эсаётган шамолнинг гувиллаши кучайиб, алақандай ваҳимали тус олмоқда эди. Баланд чўққилар устига қўнган ой худди оқ каптарни, унинг нимпушти шуъласида элас-элас кўзга чалинган қирлар худди чўккалаб ётган баҳайбат қадимий ҳайвонларни эслатарди...

Шораҳим аҳён-аҳёнда хаёл оғушидан чиқиб,

қаерга келганларини билиш ниятида машина ойнасидан ташқарига тикилиб-тикилиб қарар, сўнг, бирда нотинч-ночор, бирда сўнаётган шуъладай ҳазин ўйлар оқими илиб кетганини ўзи ҳам билмай қоларди.

Худди мана шундай ойдин, тиниқ ва осуда оқшом! Тепада ҳозиргидан каттароқ, кумушранг ой ярқираб турибди! Узоқ Шарқда салкам беш йил хизмат қилиб қайтган Шораҳим, елкасида буюм тўрва, худди мана шу йўлдан қишлоқ томон пиёда келяпти. Йўқ, машина ё от-улов бўлмагани учун эмас, Узоқ Шарқдаги хорижий мамлакатда бир-икки йил эмас, салкам беш йил хизмат қилган пайтларида киндик қони тўкилган мана шу далаю дашт, мана шу тоғларни соғинган чоғларида: агар элга соғ-саломат қайтиб борсам, «эшак карвон»да ғалла ташиган бу қирмизи янтоқзор даштдан яёв юриб, қишлоққа яёв кириб бораман деб ният қилиб қўйганди!

Эсида: шаҳардан ярим кеча йўлга чиққан Шораҳим ўшанда тонг чоғи, олисда эшаклар ҳанграб, хўрозлар жўр қичқираётган субҳидамда қишлоқ яқинидаги сўнгги қирга етиб келганди. Қир тепасида миттигина булоқ бўлар, булоқ бўйида шохлари қуриб, аллақандай букчайиб қолган, аммо ҳар баҳор япроқ ёзадиган кекса шотут ўсарди.

Бир ҳовучгина сув аранг жилдираб чиқадиган бу булоқ ҳам, гўё узоқ йўлда ҳолдан тойган кекса девонани эслатувчи бу қари шотут ҳам қишлоқ аҳли учун аллақачон муқаддас бир нарсага айланган. Шораҳим ёт элларда кўп йил хизмат қилиб, она юртини соғинган чоғларида негадир шу булоқни кўп ўйлаган, агар эсон-омон қайтиб бориш насиб этса, қари тут пойида тиз чўкиб, худди уруш йиллари ғалла ташиб, машоқ териб ҳолдан тойган пайтларидагидек, булоқ бўйига юзтубан тушиб, тўйиб-тўйиб сув ичишни орзу қилган эди!..

Ўша кеча, яхши ният — ёрти мол деганларидек, узоқ йўлни яёв босиб, тонг чоғи қир этагига етиб

келди-ю, беихтиёр тўхтади. Ким нима демасин, лекин дунёда ҳеч нарса она юртта етмас экан!

Шораҳим ойдинда элас-элас кўзга чалинган ёлғиз тутни кўрганида вужудидан гўё чумолилар ўрмалади-ю, томоғи «ғип» бўғилди-қолди. Сўнг, худди кўз ёшларини биров кўриб қоладигандек орланиб, кафти билан сидириб ташлади-да, бир-бир босиб қирга чиқа бошлади. Ажабо, ўтган беш йил давомида ҳеч нарса ўзгармапти! Бор-йўғи уч-тўрттагина шохи қолган қари тут ҳамон мажруҳ девонадай букчайиб турар, булоқдан жилдираб чиққан бир ҳовучгина сув оққан ариқча атрофи ялпиз, шувоқ ва янтоқ билан қопланганди!

Шораҳим, юраги «гурс-гурс» уриб, булоқ ёнида тўхтади, тўхтади-ю, тўсатдан юраги «шув» этиб орқага тортиб кетди. Чунки шу пайт қоронғидан «Шораҳим ака!» деган зорли нидо эшитилди-ю, қари тут панасидан... оқ рўмол, оқ кўйлакли бир қиз отилиб чиқиб, Шораҳим томон талпинди.

Сулувжон!

Қиз ойдинда оққушдай талпиниб, қулоч ёзиб келди-ю, ўзини Шоввознинг бағрига отди. Сира ёдидан чиқмайди: Сулувжоннинг юзи ёш билан ювилган, лаблари ширин-шўртак, у бутун дуркун гавдаси билан титраб, ўксиб-ўксиб йиғлар ва ҳадеб бир гапни такрорлар эди.

— Сизни кўрар кун ҳам бор экан-ку, Шораҳим ака! Кўрар кун ҳам бор экан-ку!..

Шораҳим бўғилиб кетаётгандай туюлиб, ёқасини юлқиб очди-да, бошини машина деразасидан чиқарди, чиқариши билан юзига муздай шабада тегиб, бошидаги қалпоғини учириб кетди. У бир ўйи «Машинангни тўхтат!» деб ўшқирмоқчи ҳам бўлди, бироқ бу фикридан дарров қайтди, битта эмас, юзта қалпоқ садқан сар, Сулувжон! Сен омон бўлсанг бўлди, жигарим!

Машина пастаккина, япасқи қирлар орасида қушдай учиб борар, чўққига қўниб олган «оқ кап-

тар» ҳамон овлоқдаги қирларни элас-элас ёритиб, ярқираб турарди. Шоввоз совуқ шабада соқол-мўйловларини юлқилаб, юзига тикандай қадалса ҳам бошини ичкарига олмай, сутдай ойдин кечага, бахмалдай тиниқ, серюлдуз осонга тикилиб ўтираркан, бошқа бир оқшом, бундан ҳам сокин, бундан ҳам серюлдуз осмон эсига тушди...

Тўй бўлиб қовушганларига ҳали бир йил тўлмаган, илк севги оташи жиндай ҳам сўнмаган пайтлар. Назарларида, бир-бирларини кўрмасдан бир кун, бир соат ҳам туролмайдилар. Шораҳим боғларининг шундай ёнбошида, «Қизил қоя» деган қир этагидаги боғда, тўғрироғи, олмазор орасига экилган пахтазорда сувчилик қилади, Ойсулув фермада сигир соғади.

Шораҳим бир кеча-кундуз ишлаб, бир кеча-кундуз уйда дам олади. Пахтазорнинг шундоқ ёнбошида катта бедазор бор. Шоввоз навбати келган кунлари кечқурун бир қулоқ сувни шериги билан жўякларга чим босиб тақсимлаб чиқади, сўнг ўрилган бедалар ғарамига жой қилиб, кечани шу ерда ўтказади, чунки тунда бир неча марта сув кечиб, жўякларни кўздан ўтказиш шарт, бўлмаса баъзи жойларда сув чимни емириб, пахтазор қўлмакка айланиб қолади.

Шоввоз навбатчилик қиладиган куни кечки овқатини уйдан опкелиб беришади. Овқатни бирда укаси, ўша пайтлари тўққизинчи синфда ўқиб юрадиган узун бўйли шоиртабиат йигитча олиб келса, бирда Ойсулувнинг ўзи олиб келади. Ойсулув олиб келадиган куни Шораҳим шеригига уйга кетишга рухсат бериб, олмазорда ўзи қолади. Бу ишдан иккиси ҳам мамнун: шериги кечаси совуқ сув кечиб, жўяк оралашдан қутулганидан хурсанд бўлса, Шоввоз Ойсулув билан бедазордаги ғарамда «ҳангомалашиб» тонг оттиришдан хурсанд. Ҳақиқатан, ўрилган беда ғарамида қуриган пичан, ялпиз ва бошқа гиёҳларнинг алақандай бетакрор

атридан маст бўлиб, ёнма-ён серюлдуз осмонга тикилиб ётишдан, фақат ёшлиқдагина бўладиган иссиқ бўса, ҳазил-мутойиба ва сира тўйиб бўлмас оташин севги ўйинларидан чарчаб, кўкка тикилиб орзу қилишдан катта бахт, бундан улкан лаззат йўқ оламда!

Ўша оқшом овқат олиб келиш навбати Ойсулуд-да эди!

Шоввоз сувни тақсимлаб бўлгач, шеригига рухсат берди-да, ўзи ариқ ёқасидаги катта ғарамга ҳафсала билан яхшилаб жой қилди. Баланд ўриндик ясаб, устига кундуз уйдан олиб келган наमत ва кўрпачаларни ёзди, ҳатто оқ парёстиклар олдирган эди, уларни ҳам жойлаб, шундай шоҳона жой қилдики, бу тўшакнинг олдида ҳатто сим каравот ҳам ўтиб кетаверсин! Боз устига, кундуз олмазор орасидан иккита пишган ҳандалак топиб олган эди, уларни ғарам орасига яшириб қўйди-ю, чалқанча тушиб Ойсулувни кута бошлади. Лекин қош қорайиб, осмонда илк юлдузлар милтирай бошлади ҳамки, Ойсулудан дарак бўлавермади. Шоввоз кафтини пешонасига тираб йўлга тикилиб қаради, қаради-ю, ҳафсаласи пир бўлиб, қайта жойига чўзилди. Сулужон ўрнига негадир укаси келарди. Бошида похол шляпа, эғнида беқасам тўн, катта тутун кўтариб келарди!

Шораҳим азбаройи энсаси қотганидан тескари бурилиб олди. Сал ўтмай енгил қадам товушлари, сўнг укасининг ҳали қотмаган ингичка овози эшитилди:

— Овқатингизни опкелдим, ака. Совитмасдан еб олинг!

— Келинойингга нима бало бўлди?

— Билмасам. Қўлимга шу тутунни тутқазиб, ўзинг оборо қол, укажон, — дея ялиндилар.

Шоввоз баттар энсаси қотиб:

— Хўп, ташлаб кетавер! — деб шўнғиллаган эди, укаси қиқирлаб кулди.

— Жа, қизиксиз-а, ака, нима бало, келинойимни бир соат кўрмасангиз туropolмайсизми?

— Йўқол кўзимдан, аҳмоқ! — деб ўдағайлади Шоввоз.

Шу пайт укаси батамом бошқа, қўнғироқдек тиниқ овозда қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, ура қочди, қочганда бошидаги похол шляпаси учиб тушди-ю, икки ўрим йўғон сочи ёзилиб елкасини қоплади.

— Сулувжон!

— Хайр, эртага кўришгунча!

— Тўхта, Ойсулув, тўхта деяпман сенга!

Ёш, хипчиндай ингичка, асов тойдай чаққон Ойсулув эгри-бутри илонизи йўлда шамолдай учиб борарди, бироқ Шоввоз кийикка ташланган шердай уч қадамни бир ҳатлашда босиб, бир зумда етиб олди-да, ҳануз талпиниб, ҳануз шодон кулаётган Ойсулувни даст кўтарганича тўғри ғарам устидаги тўшакка олиб бориб отди... Яна ёдида бор: ўша кеча иссиқ бўсалар ва фақат ёшликка насиб этадиган эҳтирос тўлқинларидан чарчаб, юлдузларга тикилиб ётган чоғларида Ойсулув биринчи марта аллақандай қўрқинқираб, ийманиб, унга нимадир бўлаётганини қулоғига шивирлаб айтди, сўнг Шоввознинг қўлини олиб биқинига, «алланарса» қимирлаётган жойга қўйди. Ойсулув энтикиб, шивирлаб айтган бу «алланарса» тўрт-беш ойдан кейин туғилган тўнғич қизлари эди.

Йўқ, Шораҳим бунчалик куймаса ҳам бўлади! Ойнинг ярми қоронғи бўлса — ярми ёруғ, деганларидек, Ойсулув билан кечган ҳаётида ўта мушкул, серташвиш кунлар кўп бўлгани рост, ҳаёт экан, тирикчилик-тирриқчилик экан, бирда катта рўзғор, бирда кетма-кет туғилган фарзандлар сабаб, Ойсулув шўрлик бундоқ ёруғ дунёда ёлчиб яйрамагани рост. Азиз бошини ердан кўтармай, умри меҳнат билан, катта рўзғору болалар ва неваралар ташвиши билан ўтиб, кетгани тўғри, Шораҳим билан фарзандларининг бахтини ўйлаб, ўзини қурбон қилиб юбор-

ди — ҳаммаси рост. Бироқ тунов кунги сафар чоғи Ойсулув ўзи йиғлаб иқрор бўлганидай, ҳаётларида яхши кунлар ҳам, ҳозиргина хотирасидан кечган офтобдай тиниқ онлар ҳам оз бўлмаган. Шоввоз ҳеч қачон унга хиёнат қилмади, Ойсулув турганда ҳеч бир санамга кўз олайтирмади...

Йўқ, шу ерда қитдай виждонингга хилоф гапирдинг, Шораҳим! Бир сафар хиёнат қилгансан, шўрлик Ойсулув эса бу хиёнатингни ҳам кечирган!..

Ҳануз кўз олдида: Шоввоз ўтказган ниҳоллар қирчиллама йигитдай шох отиб, ёш боғ шундай очилиб-сочилиб кетганки, кирган киши чиққиси келмайди. Ойсулув эса кетма-кет иккита фарзанд кўриб, уйда ўтириб қолган чоғлар эди... Ёзда шаҳардаги қайси бир техникумдан бир гуруҳ қиз-йигитлар тажриба ўтказгани келишди. Уларни нари борса ўттизларга борган, бир гапириб ўн куладиган, ўзиям хўп дуркун, серишва бир жувон бошлаб келди, келди-ю, Шораҳимни кўриб, атрофида парвона бўлди-қолди. «Шораҳим акажон» деса тилидан бол томиб, пардоз-андоздан қўли бўшамайди. Ҳатто ўзи бошлаб келган практикантларни ариқ чопиш ё дарахтларнинг тагини юмшатишга олиб чиқса ҳам ўзи атлас кўйлагу бежирим этикчасини кийиб, жингалак сочларини гажак қилиб олар, кўзларини таманно билан сузиб, «акажони»га тегажоклик қилгани қилган эди.

Қувлик-шумликдан кейин туғилган соддадил Шораҳим, хаёлида ҳеч нарса йўқ, аввал жувоннинг қилиқларини шунчаки беғараз бир шўхлик деб кўп ҳам парво қилмай юрди. Лекин жувон худди хўп етилган, бетоқат ғунажиндай очиқ таъқибга ўтди-ю, Шораҳим ҳам зракка эмасми, ахир бир кун ипини узди.

Бир оқшом боғнинг хилват жойида ишдан ёлғиз қайтаётганларида жувон, қўлидаги хипчини билан Шораҳимнинг бўйнини қитиқлаб қиқирлаб кулаверди, кулаверди. Шоввоз аввал унинг қўлидаги хипчин-

ни юлиб олиб, жувоннинг дуркун кетига бир-иккита туширди, жувон эса жаҳди чиқиш ўрнига, хандон отиб кулди-да, беибо қилпанглаб баттар тегажоқлик қилаверди. Шунда Шораҳим ҳам ногаҳон жўшиб кетиб, жувонни шартта қучоқлаб олди-да, қараса нарироқда қуриб-қовжираб қолган сертикан пичан парами турган экан, ўшанга олиб бориб отди... Жувон тушмагур қаршилиқ қилиш уёқда турсин, момикдек оппоқ қўллари билан Шораҳимнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Фақат, кейин кўйлакларини тўғрилаб ўрнидан тураркан: «Бирам бераҳм экансиз! Ҳаммаёғим тикандан илма-тешиқ бўп кетди-ку!» — деб, Шораҳимнинг юзига беозоргина уриб қўйди... Жувоннинг беҳаё қилиқларидан ҳадиксираган Шораҳим беихтиёр олазарак бўлиб атрофига қаради. Хайрият, ҳеч ким кўринмади. У ичида андак ғурурланиб, эркаклик нафсонияти ғужғон уриб, бир кулиб ҳам қўйди. Ҳар қалай, гуноҳ қилган бўлса ҳам «туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ», қабилида пинҳона иш бўлди-ку, беайб парвардигор, буёғини ўзи кечирар, деб ўйлади. Йўқ, деворнинг ҳам кўз-қулоғи бор деганларидан рост экан, кечаси сойга тушиб, ювиниб-чайиниб дегандек, ўзича «покланиб» уйга кирса, Ойсулув йиғлайвериш кўзлари шишиб кетибди.

Шораҳим юраги «шув» этса ҳам ўзини ҳеч нарсани билмаганликка олиб:

— Сенга нима бўлди, Сулувжон! — деб сўраган эди, Ойсулув ўзини ерга отиб уввос тортиб йиғлади. Ойисига қизчалари қўшилди-ю, бўлди йиғи, бўлди тўполон!

Шораҳим анчагина миқ этолмай, «ғариб» бошини гуноҳкорларча осилтириб турди, сўнг хотинининг ёнига тиз чўкиб, «Сулувжон, менга қара, Сулув!» деб ёлворди. Ойсулув ёш тўла кўзлари билан унга ялт этиб қаради-да:

— Боринг, — деди лаблари титраб. — Мендан кўнглингиз совиган бўлса, ўша... янги топган маъшуқангизга бораверинг!

— Сулувжон!

— Мен унақа... суймаганга суйкаладиган одатим йўқ! Бораверинг! Болаларимни бағримга босиб, бир кунимни кўраман!..

Сира эсидан чиқмайди: Шораҳим ўшанда ўксиб-ўксиб йиғлаётган хотини билан унинг этагига ёпишиб дод солаётган қизчаларининг тепасида мутеларча талмовсираб тураркан, икки қизалоғининг фарёди унинг юрагини зирқиратиб юборган, лекин бирор-бир тадбир кўришдан ожиз эди. Шораҳим супага ўтириб, қизларини бошидан силамоқчи бўлган эди, улар худди бўридан қочган кўзичоқлардай, оналари томон талпиниб, унинг бағрига кириб олишди.

Шораҳим яна бир лаҳза турса ўзи ҳам уларга қўшилиб йиғлаб юборишини сезди-да, бир-бир босиб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Кечаси у боғ этагидаги бедазорда мижжа қоқмай тонг оттирди... Шораҳим ўшанда Ойсулув уни сира кечирмайди деб ўйлаган эди, йўқ, шўрлик Ойсулув кечирди. Тонг пайти кўзи илинган экан, кимнингдир: «Дада, дажжон!» — деб чақирган овози қулоғига чалинди. Кўзини очса тепасида катта қизи турибди — қўлида бир хурма қатик билан иккита патир...

— Ким юборди буларни, қизим?

— Ойимлар! — деди катта қизи.

Шораҳим томоғи «ғип» бўғилди-ю, қизини бағрига босди.

Шўрлик Ойсулув! Мехри дарё, вафодор, садоқатли умр йўлдоши! Шораҳимнинг кечириб бўлмас гуноҳини ҳам кечди ўшанда.

Ё алҳазар! Наҳот салкам ўттиз беш йиллик умр бир дақиқа, бир оний фурсатдай ўтиб кетса? Наҳот унинг умри ўз интиҳосига етган бўлса? Ахир Ойсулувсиз умр умр бўладими?

Шораҳимнинг хаёлини яна машинанинг зўриққан ўкириши чалғитди. Қаер бу? Тепалик! Ўша, бир ҳовучгина булоқ ва унинг бўйига кекса тут макон

қурган тепалик. Ана, машина чироғида икки бук-чайган қари тут кўринди. Ойсулув бир маҳаллар худди шу тутнинг панасидан югуриб чиқиб, ўзини Шораҳимнинг бағрига отган эди. Машина фаралари уни бир зум ёритди-ю, ўтди-кетди. Буёғи қишлоққа бир қадам жой!

Қишлоқ чуқур уйқуда, қалин боғлар орасидан ўтган тор кўчаларда тирик бир жон кўринмас, фақат аҳён-аҳёнда машинага ташланган итларни ҳисобга олмаганда, ҳаммаёқ гўристондай жимжит. Қишлоқ марказига яқинлашган сайин ҳар жой-ҳар жойдаги симёғочларда милтираган лампочкалар кўпайиб, кўчалар хиёл ёришди. Мана, бир маҳаллар кент деб ҳисобланган, мачит ва ҳатто мадраса, беҳисоб чойхона ва пасқам дўкончалар жойлашган тепалик ҳам кўринди. Машина шу тепаликка, бир маҳаллар қопқо деб аталган кўчага шўнғиди. Шораҳим бутун вужуди қулоққа айланиб, олдинги деразага ёпишиб олди. Йўқ, осойишталик. Олис-яқиндан на йиғи, на бирор бошқа овоз эшитилади! Ё раб! Ишқилиб, ўзинг асрагайсан бало-қазодан!..

Мана, боғлар ҳам чекиниб, олдинда, ҳар жой-ҳар жойда от, эшак, сигир қоралари кўзга чалинган кенг сойлик кўринди. Сойликнинг у юзида... Соининг у томонидаги қалин боғнинг қоқ ўртасида катта лампочка ярқираб ёниб турарди! Шораҳимнинг боғи!

Шоввоз, ўтирган жойида чайқалиб кетиб, ўриндиқ тутқичларини аранг ушлаб қолди. Машина сойни кесиб ўтиб, балангликка кўтарилди-да, дарвоза олдида тўхтади. Тўхташи билан ичкарида оламни зир титрагувчи бир нолаи фифон қоронғи тунни қоқ ёриб осмони фалакка парвоз этди.

Шофёр билан ҳамшира қиз, Шораҳимни қўлтиқлаб машинадан туширишди. Туширишлари билан дарвоза олдида белларини боғлаб ўтирган қандайдир одамлар, бировлари йиғламсираб, бировлари жимгина келиб у билан қучоқлашиб кўришган бўлишди, бироқ Шораҳим на улардан бировини таниди, на

бировини кўрди! У оёғини аранг судраб босиб, мол-хоналар жойлашган кўрасига кирди, ундан боққа ўтди ва пештоқида катта лампочка ярқираб турган уй томон юрди. Лекин ҳали бир неча қадам босмаган ҳам эдики, бир-бирини қувлашган икки аёл — булар катта қизи билан кичик қизлари эди! — аччиқ фарёд билан чопқиллаб келишди-ю, бўйнига осилиб олишди.

— Қайларда юрибсиз, дадажон! Онажонимиздан айрилиб қолдик-ку, дадажон!..

Шораҳим, кўз ёшидан ҳеч нарсани кўрмай, аланималар деб ғудранди, аммо шу пайт айвон томонидан: «Буважон!» — деган бир чинқириқ эшитилди, сўнг кичкина бир қизча — кейин билса Шоқосимнинг қизи, севикли невараси Шахло экан, — гўё ўзини чўққа урган капалакдай пирпираб келиб тиззасини қучоқлаб олди. Шораҳим унинг: «Буважон! Бувижонимни бермайман, буважон!» — деб чирқираб йиғлаганини кўрди-ю, тўсатдан ўзи ҳам ўкириб юборди. У шу йўсин, икки букилиб ўкириб йиғлаганича, алпанг-талпанг юриб айвонгача борди. У билан қандайдир кампирлар, аёллар қучоқлашиб кўришдилар, сўнг бирга бўзлаб, йўқлаб йиғлаганларича, Шоввозни ичкарига бошладилар.

Эски, катта чорхари хонанинг тўрига катта чимилдиқ тутилган. Аёллардан бири шоша-пиша чимилдиқни кўтарди. Бурчақда... бош-оёқ оқ мато билан ёпилган Ойсулув узала тушиб ётарди... Шораҳим ҳамон кўзига ҳеч нарса кўринмай, аранг чимилдиқ ёнига юриб борди. Боя чимилдиқни очган кампир Ойсулувнинг юзига ёпилган матони қийғоч кўтарди.

Ойсулувнинг узунчоқ юзи гўё бурунғидан ҳам узайган, лекин алақандай сокин, гўё ярим аср чеккан барча азобу уқубатларидан қутулиб, ором олиб ётгандай... Шораҳим, хотинининг мумдек заҳил, рангпар юзига муҳрланган бу ифодани аниқ ҳис этди, фақат буни эмас, бу ифодага ўзи айбдор эка-

нини ҳам англади, англади-ю, худди оёқларига биров болта ургандай, унинг пойига муккасидан тушди:

— Сулувжон! Кечир мени! Ёмон йўлдош ёлчитмас деганлари рост экан! Мен тошбағир, бемеҳр йўлдошингни кечир, Сулувжон!

Ўн еттинчи боб

Расул қанча ҳаракат қилмасин, шогирди Акмални тезлат тойчорингни, деб қанча қистамасин, Ойсулувнинг дафн маросимига етиб боролмади.

Авваламбор, Соҳибахон телефон қилганида тун ярмидан ошган эди. Унинг йиғламсираб айтган сўзларини англаб етгунча ҳам анча вақт ўтди. Сўнг, яна машина топиш муаммоси кўндаланг бўлди.

Расул Нуриддинов ўйлаб-ўйлаб, охир-пировардида яна шогирди Акмалга мурожаат қилишга мажбур бўлди. Акмал инқилаб-синқилаб ниҳоят рози бўлди. Қисқаси, у деб, бу деб йўлга чиққунларигача тонг отди, қишлоққа етиб келганларида Ойсулувни алақачон дафн қилиб қайтишган эди. Шораҳим, бели борлоғлиқ, бир неча қариндош-уруғлари орасида фотиҳага келиб-кешиб турганларни кутиб-кузатиб ўтирарди.

Гарчи «Жигули» дарвозага яқин келиб тўхтаган бўлса ҳам Расул эски қадрдонини дафъатан танимай қолди. У машинадан тушаётганида дарвоза олдида ўтирган одамлар орасидан қадди худди булоқ бўйидаги қари тутдай икки букилиб қолган бир қария аранг ўрнидан турди-да, тўсатдан:

— Қайда қолдинг, Расулжон? — деб ёш боладай ўксиб-ўксиб юборди. Бошида эски дўппи, оёғида катта кирза этик, эгнида қалин чопон, соч-соқоли ўсиб кетган бу одам Расул билган Шораҳимга шу даражада ўхшамас эдики, у даставвал саросимага тушиб довдираб қолди, сўнг уни таниди-ю, кўнгли

вайрон бўлиб, дўстига қараб талпинди, ўзи ҳам кўз ёшини тутолмади.

Шораҳим анчагача оғайнисини қўйиб юбормай, алланималарни айтиб, ёш боладай ўксиб-ўксиб йиғлади, унинг гапини англаш қийин, фақат биргина: «Шўрлик Сулувжон! Сулувжон!» — деган сўзларинигина илғаш мумкин эди.

Расул Нуриддинов сўнгги бор қачон йиғлаган эди? Ҳа, аранг эслади: бундан уч-тўрт йил муқаддам волидаси оламдан ўтганида ва худди ҳозиргидай унинг дафнига кеч қолиб, эртасига базўр етиб келганида йиғлаган эди! Ўшанда ҳам уни мана шу Шораҳим қарши олган, гўё Расулнинг онаси эмас, ўз онаси оламдан ўтгандай кўз ёшлари билан соқол-мўйловини ювиб, уйларига ўзи бошлаб кирган эди. Лекин ундаги Шораҳим қайда-ю, бўрон синдирган толдай букчайиб қолган бу қария қайда?

Расул, бу маҳзун манзарадан жигари хун бўлиб, оғайнисига тасалли беришга ҳам мажоли етмай, анча турди. Дили хун, тилига фақат: «Сабр қил, азизим, сабр қил», дейишдан бошқа сўз келмас эди. Ниҳоят, Шораҳим сал ўпкасини босиб, уни дарвоза ёнидаги икки супанинг бирига бошлади. Расул одамлар билан кўришиб чиққач, ҳануз ўпкасини босолмай, елкалари титраб ўтирган оғайнисининг ёнига чўкди.

— Нима бўлди ўзи? Тошкентта олиб тушаман деган экансан. Сал тезлатмабсан-да!

Шораҳим бирдан йиғидан тўхтаб, унга аллақандай ўқрайиб қаради.

— Нима бўлганини мендан эмас, анов... қирқ йиллик қадрдонингдан сўра! Тезлатмабсан дейди-я! Тезлатадиган иш қилдими оғайнинг!

— Қайси оғайним! — тушунмади Расул.

— Қайси бўларди? — деди Шораҳим чўқмордой муштини тутиб, бироқ гапи оғзида қолди, шу пайт дарвоза олдида бел боғлаб турган ҳассакашлардан бири Расулнинг олдига келиб, қўл қовуштирди:

— Ичкарида қариялар ўтиришипти. Бир кириб чиқар экансиз, домла.

Расул Нуриддинов бир чеккасига қуруқ, пичан уйилган чоғроқ, қўрага, қўрадан боққа ўтди. Қаршидаги, бир маҳаллар жуда кўркам бўлган, бироқ ҳозир сувоқлари кўчиб, чўкинқираб қолган пешайвонли уйнинг ўнг томонидаги бедазорга на-мат тўшалиб, у ерда ўн чоғли кексалар гурунглашиб ўтиришарди. Улардан баъзилари Расулни таниб, ўринларидан қўзғалишди.

— Келинг, домла, юқори ўтинг!

Ёш бўлса ҳам тўрдан жой олган, чамаси, бирор мадрасада таълим олиб қайтган ёш мулла тиловат қилиб, юзларга фотиҳа тортилгач, ҳамма яна Расул-га қизиқсиниб, биров бақрайиб, биров ўғринча кўз ташлади, атрофдан саволлар ёғилди:

— Саломатмисиз, домла?

— Камнамо бўп кетдилар? Ё туғилиб-ўсган жой-лар ёдларидан кўтарилдими?

Расул хижолат чекиб кулди:

— Ҳа, йўқ, биздаям шў... ўзингиз билган аҳвол: қариган сайин ташвиш камаярмикин десак, аксига олиб кўпайиб кетаркан!

— Э, сиз ташвишдан нолисангиз, биз шўрликлар не қилдик, домла?

— Йўқ, Расулбек, бу гапинг бўлмади! Бировнинг юртида султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл, деган боболаримиз! Ҳар замон-ҳар замон йўқлаб келиб, ота-боболарнинг қабрини зиёрат қилиб, уларнинг руҳини шод қилиб турмоқ — бани одам учун ҳам фарз ҳам қарз, Расулбек!

Ярим чин, ярим ҳазил тарзида айтилган бу гапларни Расул биринчи бор эшитаётгани йўқ. Лекин илгари бундай пайтларда у ҳамқишлоқлари, хусусан, кексалар билан тез тил топиша олар, бунга тарих билан кўп шуғуллангани-ю, арабчадан бохабарлиги ҳам жуда қўл келарди. Аммо бу сафар негадир гапни ҳазилга буролмай анча хижолат тортди. У бугун умрида биринчи марта қарияларнинг гинакудуратларида жуда катта инсофу адолат борлигига ичида тан берди.

Ҳақиқатан, ҳозир ўйлаб қараса... энг масъуд болалик йиллари ўтган бу маконни эсидан чиқара бошлабди, ҳатто ёзда қизининг олдига келганида ҳам волидаи меҳрибонининг қабрини зиёрат қилишга фурсат тополмабди! Тағин бу киши, ёш олимларга ҳаётга яқин бўлиш ҳақида ақл ўргатадилар, эл-юртдан узоқлашиб кетмай, унинг шодлигига шерик, дардига ҳамдард бўлмоқ керак, деб ваъз ўқийдилар! Яхшиям, бу қариялар унинг асарларидан огоҳ эмас, шунчаки... катта олим, деб эшигтанлари учунгина «домла, домла», деб иззат қилишади!

Расул ҳамқишлоқларининг тағдор гапларидан қизариб, қора терга бота бошлаган эди, хайрият, пойгакда чой қуйиб ўтирган ёш йигит: «Домла, сизни чақиришяпти!» деган маънода уй томонга имо қилди.

Уйдан бериюкдаги улкан шотут тагида... Нигора турарди. Расул кексалардан узр сўраб, шоша-пиша ўрнидан турди. У қизини бир таниб, бир танимай қолди. Шаҳарда олд «модница»лардан бири бўлган Нигора, ҳозир эгнига қора атлас кўйлак кийиб, бошига узун кўк дока рўмол ташлаб олибди, оёғида ҳам жўнгина шиппак, у худди ёшгина қишлоқ жу-вонларини эслатарди.

Дадаси яқинлашиши билан Нигора, кўзида филт-филт ёш, ўзини унинг бағрига отди. Расул қизининг нозик елкасидан кучиб, пешонасидан ўпди.

Нигора кўкимтир бўёқ излари кетмаган ёш тўла кўзларини мўлтиратиб, дадасига қаради.

— Холамларнинг ўлими жуда катта мусибат бўлди буларга. Ичкарига кириб, кўнгил сўраб чиқасизми, дадажон?

Расул юрагига бирдан селдай тошиб келган меҳр ва миннатдорчилик туйғусидан юраги «жиз» этди, қизидан мамнун бўлиб, унинг бошини силаб қўйди.

— Майли, қизим... Аммо сенинг хатингдан кейин биз уёқда шифохонадан жой топиб қўйгандик...

Нигора алам билан бошини сарак-сарак қилди.

— Хатда айтганларим — ҳаммаси рост. Бироқ холамларнинг ўлимига бошқа нарса сабаб бўлди. Ўғиллари бор-ку, Шоқосим акам... уч-тўрт кун аввал аварияга учраб, касалхонага тушганлар.

— Қанақа авария?

— Машина аварияси-да, дадажон! Совхоз директори Фотих Музаффаров чўлга кетяпган экан. Нимадир бўлиб тўкнашиб кетишибди. Орада ҳар хил ёмон гаплар юрипти.

— Қанақа гаплар?

— Кейин... ўзингиз эшитарсиз, дадажон. Ишқилиб, холамлар шуни эшитганлару йиқилганлар! Ўғилларининг аҳволи оғир. Икки кун ҳушини билмай ётган экан, кеча, хайрият, ҳушига келган эмиш! — Нигора шундай деб лабини тишлади. — Майли, дада, ҳозир бу гапларни ўрни эмас. Юринг, ичкарига кириб қизларидан, қариндош-уруғларидан кўнгиш сўраб чиқинг.

Расул ичида қизидан яна бир бор рози бўлди. Назарида, Нигора бу ерга келиб қандайдир ўзгарган, сўнгги уч-тўрт ой ичида турмушнинг пасту баландини таниб, уч-тўрт ёш улғайган эди.

Расул неча марта меҳмон бўлган катта чорхари хона аёлларга лиқ тўла. Улардан бир гуруҳи — булар энг яқин қариндошлар бўлса керак — устларига кўк кўйлак кийишган, бошларига узун кўк рўмол ташлаб, юзларини тўсиб олишган. Расул Нуриддинов кириши билан аёллар «дув» этиб ўринларидан туришди, бурчақдан, ҳаммаси бирдай кўк кўйлак кийиб, кўк рўмол ўраб олган кампирлар орасидан новча бўйли бир жувон Расулга пешвоз чиқди.

— Қайларда қолдингиз, тоғажон! Сал аввал келсангиз бўлмасмиди, тоғажон? Меҳрибонимиздан айрилиб қолдик-ку, жон тоғажоним!

Худди онасига ўхшаган бу новча, қотма, кўҳлик жувон — Ойсулувнинг катта қизи эди.

Расул томоғи яна гип бўғилиб, жувоннинг елкасини қоқиб, тасалли берди.

— Сабр қил, қизим, сабр қил! Барчанинг бошида бор бу мусибат.. — У яна бир оз панду насиҳат қилган бўлди, йиғи ҳам аста-секин тинди.

Нигора ичкарида, хотинлар орасида қолди, Расул ташқарига чиқди. У, бир ўйи яна қариялар даврасига қўшилгиси келди, бироқ Шораҳим эсига тушиб, дарвоза томон кетди.

У борадан чиқиб, қўрага ўтганида тўсатдан сойдан Шоввознинг момақалдиروقдай қалдираган дарвазаб овози эшитилди:

— Қайт орқангга, Пўлат папка! Ўғлимни майиб-мажруҳ қилиб, хотинимни ажалидан беш кун бурун ўлдириб, хунига икки қўй билан тўрт қоп ун бериб юбордим хўжайининг! Обориб бер юборган садақасини! Ўзи сўйиб есин қўйларини!..

Сой бўйида мева-чева, сабзи-пиёз, уч-тўрт қоп ун ва иккита қўй ортилган юк машинаси кўринарди. Дарвоза олдида, чўқмордай қўлларини силкитиб ўшқираётган Шоввознинг рўпарасида эса жиккаккина бир одам мутеларча бош эгиб турарди. У аҳён-аҳёнда қўлларини кўксига босиб:

— Дўстим, Шораҳим! — дерди ёлвориб. — Одам кечиримли бўлмоғи даркор, Шораҳим! Уям қасддан қилган эмас! Хато бўлган, оғайни! Ҳаммамиз ҳам мусулмонмиз, ҳамма нарса худодан!

Дарвоза супасида ўтирганлардан бири Шоввознинг қўлидан ушлаб, бир чеккага бошламоқчи бўлди, аммо Шоввоз бир юлқинишда унинг дастидан чиқиб, яна Пўлат папкага хезланди:

— Қачондан бери худони эслайдиган бўп қолдиларинг?.. Сўзини эшитдиларингми бу имонсизнинг! Ҳамма нарса худодан эмиш, мусулмон эмиш! Сендақа мусулмондан ғирт кофир минг марта яхши, туллак!

— Шораҳим!

— Йўқол кўзимдан ё... ҳозир бир зарб билан миянгни қатигини чиқараман!

Шоввоз чиндан ҳам бошини буқадай эгиб Пўлат

папкага ташланди, хайрият, кимдир уни даст кўтариб, бир чеккага олиб чиқиб кетди, кимдир Пўлат папкага қараб:

— Сиз ҳам бир кори ҳол бўлмасдан тезроқ жўнанг энди! — деб жеркиб берди. — Қилғилиқни қилиб қўйиб, нима керак бунақа азага мол судраб келмоқ? Қўй-пўйга зор эмас Шоввоз!..

Пўлат папка: «Хўп ака, хўп!» — деганича, машинага қараб йўналди.

Расул ҳамон сўкиниб, ҳамон хезланаётган оғайнисининг ёнига бориб, уни жар бўйидаги жийдазор томон бошлади.

— Сал ўзингни бос, Шоввоз!

— Э, бу юрганимдан ўлганим яхши! — деди Шоввоз ҳамон даф-даф қалтираб.

Жар ёқасидаги сойга салом бериб ўсган беш олти туп жийда ва толлар орасида бир нечта эски тўнка ётарди. Шоввоз билан Расул шу тўнкаларга ўтирдилар. Шораҳим, гўё юраги кўкрагига сигмаётгандай оғир ҳансираб, тизгинсиз бир алам билан тебранар эди. Расул унинг титраётган елкасига қўлини қўйди:

— Сабр қил, азизим!..

— Сабрниям падарига лаънат бунақа бўлса!..

— Ўзингни босиб, гапириб бер, бундоқ! Мен фақат чет ёқасини эшитдим, холос.

Шораҳим қиртишланмаган соқол-мўйлови дик-райиб, ялт этиб қаради:

— Кимдан эшитдинг? Қил ўтмас қадрдонингданми? Биз ҳам эшитдик! Вертолётларида учиб, чўлларда бирга даврон сурибсан! Ҳамиша шунақа бўлган! Бой бойга боққан, сув сойга оққан!..

Расул ғамгин жилмайди.

— Бойлар йўқ ҳозир. Аллақачон синф сифатида тутатилган!

— Синф сифатида тутатилган бўлсаям иддизлари қолган! Тагидан тешиб чиқяпти. Одамни одам қатори кўрмайдиган бойваччалар бутуқлаб кетган ҳозир. Биттаси мана шу, сенинг қадрдонинг!..

Расул: «У менинг қадрдоним бўлса, сенинг ҳам қадрдонинг-ку!» — демоқчи бўлди-ю, бу гапни ичига ютиб:

— Майли, — деди ўзини босиб, — ўғлинг тузукми, ишқилиб?

Шораҳим, дарди дунёси қоронғи бўлиб, юзини кафтлари орасига яширди:

— Ўғлим нима бўлади — ўзим ҳам билмайман!.. Икки кеча-кундуз беҳуш ётди болам. Яхшиям баракка топкур Соҳиба бор экан!.. Худо у аблаҳни аблаҳ қилиб яратибди-ю, шундай бебаҳо бир хотин эҳсон қипти! Агар ўғлим соғ қолса... Соҳиба олиб қолган бўлади уни!..

Шораҳим, кўйлагининг ёқасини юлқиб очиб, жундор кўкрагини силади, сўнг тўсатдан кўзлари ёниб яна Расулга қаради:

— Ҳа, нега оғзингга сўк солиб олдинг? — деди катта муштини Расулнинг тиззасига тираб. — Нега ўғлимни машинаси билан қоқиб, ўрта йўлга ташлаб кетди унинг арзанда зурёди? Нега каминани қинғир йўлга юрмадинг деб, ишдан ҳайдади? Ўттиз йиллик меҳнатим пашшадек кўринмади-я кўзларига! Ё Шоввоз эмас, бу ўпка директорнинг дадаси барпо қилдими ҳов анов жаннатдай боғни? Нега буни сўраб-суриштирмай, оғзингга мум тишлаб ўтирибсан?

Расул қўлини Шоввознинг ҳануз титраётган кафтига қўйди.

— Кўп қизишаверма, оғайни! Соғлигингниям ўйла, дўстим!

— Падарига лаънат бунақа соғлиқни! — деди Шоввоз жазавасти тутиб. — Сен менинг соғлиғимни ўйлагандан кўра, ҳақиқат қил! Олим деган номинг бор-ку, ахир! Ё ҳозирги олимлар ҳақиқатнинг тескарисини айтадиган бўлишганми? Ё зўравонларга дуч келганда чап берадиган бўлганми ҳозирги олимлар?

Расулдан садо чиқмади, у бошини ҳам қилганича, қўлига чўп олиб ер чизигига киришди. Лекин хаёлида

ғужғон урган ўйлардан қўли дир-дир титрар, нима чизаётганини ўзи ҳам билмас эди.

«О, қадрдоним Шораҳим, Шораҳим! Бизнинг ўртамыздан қанақа гаплар ўтганини қаёқдан биласан? Йигирма йил деганда бир маротаба вертолётга минган эканман, шуни ҳам юзимга соласанми? Йўқ, мен ҳозир сендан гина қилолмайман! Бошингга тушган бу кулфат устида ҳар қанча гина қилишга ҳаққинг бор. Бироқ сен ҳам мени тўғри тушунгин, оғайни! Агар бизларни боғлаб турган эски дўстлик ришталари бўлмаганда, агар беғубор болалик палламиз шу сойда ошиқ ўйнаб ўтмаганида, агар Гоби саҳроси-ю, Хинган тоғларида чеккан азобларимиз, тоабад дўстлик ҳақида ичган қасамларимиз хотирада турмаганида мен унга нима дейишимни ўзим билардим!»

Шораҳим, худди унинг хаёлидан ўтаётган ўйларини ўқиб тургандек:

— Йўқ! — деб хитоб қилди. — Уларнинг бу ёвуз-лигига мен ҳам ёвузлик қилиб, ота-боланинг бошларини олиш пайида эмасман. Зинҳор-базинҳор! Аммо-лекин бу дили қинғир устомон — мен Музаффарнинг ўпка зурёдини айтяпман — бир бегуноҳ йигитни қоқиб майиб қилса-ю, ёрдам бериш ўрнига уни катта йўлга ташлаб қочса! Бу ҳам етмагандек, ГАИларни қўлга олиб, айбни ўлим билан олишиб ётган ўғлимга тўнкамоқчи бўлса! Қани, виждонинг бўлса айт-чи, бунга қандай чидаб бўлади, Расул?

Расул, кўнгли алғов-далғов бўлиб, ўрнидан туриб кетди.

У нима қилишини (на Шоввознинг ёнига қайтишини, на дарвоза олдида ўтирган ҳассакашларга қўшилишини) билмай, ўрта йўлда лолу ҳайрон бўлиб турган эди, азадорлар орасидан ёшроқ бир йигит ажралиб чиқиб, унга қараб кела берди.

Йигит қора костюм устидан беқасам тўн кийган, бўйнида галстук, бошида шляпаси бор, чамаси, идора ходими эди.

— Ассалому алайкум, домла!

— Салом! — деди Расул Нуриддинов.

Зиёлинамо йигит негадир Шоввоз ўтирган томонга ҳадиксираб қараб қўйди, сўнг қўйнидан тўрт букланган бир қоғоз олиб, қўрқа-писа Расул Нуриддиновнинг қўлига қистирди.

— Дўстингиз... Музаффар Фармоновичдан. Сизга бериб қўйишимни илтимос қилувдилар!

Йигит шундай деди-да, Расулнинг жавобини ҳам кутмасдан шоша-пиша сойга қараб йўналди. Қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан ёзилган хатда шундай дейилган эди:

«Дўстим, Расул!

Иложи бўлса шу бугун учрашсак. Сенга айтadиган жуда-жуда зарур гапим ва илтимосим бор. Ҳаёт-мамот масаласи бу. Эски дўстлигимиз ҳурмати йўқ демагайсан. Мен уйда кутаман сени.

Ҳозирча бу гапни Шоввоз билмай тургани маъқул.

Биродаринг Музаффар Фармонов».

Расул қоғоздан кўзини узиб, узоқроқда унга зимдан тикилиб турган йигитга қаради. «Нима бало, Музаффарнинг айбончисими бу?»

«Айбончи» ҳам унга тикилиб турган экан: «Бажонидил хизматларига тайёرمىз», деган маънода қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

Ўн саккизинчи боб

Фармонов қишлоқда ота-боболаридан қолган, бироқ ўғли Фотиҳ уни ўзига мослаб қайта қуриб олган икки қаватли уйнинг биринчи қаватидаги кенг, баҳаво хонада уёқдан-буёққа бесабр айланарди. Деворларига ғаройиб чакалакзорлар, шерлар сура-ти солинган ажнабий ипак гиламлар тутилган улкан хона назарида қафасдай тор туюларди. У гўё ги-

ламдаги ёввойи тўқайзорлар орасидан тутиб келиб, қафасга тиқилган шердай сезарди ўзини.

Фармонов авваламбор Фотихни, Фотихдан кейин оғайниси Расул Нуриддиновни кутарди. Уйнинг ўртасидаги қанотлари ёзилган кенг стол нознеъматларга тўла. Қазии-қарта ва нориндан тортиб, қовурилган беданаларгача, дашт анорларию тилларанг нашвати ва ҳусайниларгача — ҳаммаси Расул учун муҳайё қилинган. Аммо Расулдан аввал ўғли Фотих билан Пўлат папка келишлари керак, келиб, азахонага юборилган бир машина гуруч-пуруч, қанд-курс, қўй-пўйларни Шоввоз олдими-йўқми — шуни хабар қилишлари лозим эди.

У кечаси Соҳибадан Ойсулувнинг оламдан ўтганини эшитди-ю, тонг отгунча мижжа қоқмади, ҳатто уйқу дорисига қўшиб ичган юрак дориси ҳам ёрдам бермади. Негадир кўзи илиниши билан юраги ўйнаб, гўё нафас етмаётгандай васвас босиб уйғонаверди. Фармонов, авария билан Ойсулувнинг ўлими орасида ҳеч қандай алоқа йўқлигига ўзини ҳарчанд ишонтирмасин, алақандай совуқ ваҳима бот-бот бостириб келиб, кўнгли алғов-далғов бўлаверди, бўлаверди. Боз устига, ёшлик чоғлари, Ойсулувга ошиқ бўлиб ўртаниб юрган пайтлари эсига тушиб, уйқуси батамом қочиб кетди. Бирок энг ёмони — Шораҳимдан кўнгил сўраб бориши лозимми, йўқми — буни ўзи ҳам билмас эди! Чунки Шоввознинг тунов кунги важоҳатидан кейин унга рўпара бўлишнинг ўзи қалтис эканини сезарди. У Шоввознинг феъл-атворини яхши билади. Тақдирга тан бериб, худодан кўриб ўтирган бўлса-ку, хўпу хўп, акс ҳолда азага йиғилган оломон олдида жазаваси тутиб, уни қора ер қилиб, уйдан ҳайдаб чиқиши ҳам ҳеч гап эмас! Рост, Фармоновнинг билишича, Шоввознинг ўғли «бери қараган» эмиш, ҳар қалай, Соҳибанинг илтижоси сабаб, марказдан мутахассислар чақиртириб чакки қилмаган экан, уларнинг пойқадамлари ёқибди, «кризис» ўтиб,

Шоқосим ўзига кела бошлабди. Марказдан келган икки мутахассис, кеча Ойсулувнинг ўлими ҳақидаги шум хабар овоза бўлишидан аввал, ҳайрият, жўнаб кетишди. Фармонов улардан доим бохабар бўлиб турди, кетишда эса ўз «Волга»сини берди, қисқаси, хурсанд қилиб жўнатди. Аммо улардан кўнгли энди тинчиганда... ногаҳон бу шум хабар етиб борса-я? Шу боис Фармонов, Шоввозга кўнгил сўраб боришдан аввал гафлатда қолмаслик учун унинг авзойини билишга қарор қилди. Пўлат папкага бир-иккита бўрдоқи қўй, бир-икки қоп гуруч ва ун-пун олиб бориб беришни тайинлади. Энди бунинг оқибатини кутиб, қафасдаги йўлбарсдай хонада бетоқат айланиб юрибди. Агар Шоввоз у юборган нарсаларни лом-мим демай олиб қолса, нур устига нур, унда тақдирнинг беаёв ўйинига тан берган бўлади, агар олмасдан қайтариб юборса... Унда Фармонов оғайнисининг кўнглига йўл топиб, уни тинчита оладими, йўқми — буёғи унинг ўзига ҳам даргумон. Тагин уст-устига оёқ остидан чиққан бу машъум ишларнинг «Даштстрой» атрофида айланиб қолган мана бу кўнгилсиз гаплар ва текшир-текширларга тўғри келганини айтмайсизми? Илгариги дорилонмон ҳаёт кечириб, айшини суриб юрган пайтлар бўлганда-ку, Фармонов бунақа ишларнинг ўнгасини хамирдан қил суғургандек қилиб, ими-жимида изини ўчириб юборарди. Аммо ҳозир... Мана, яқин бир ой бўп қолдики, энг юқори жойларга чақириб кетилган «Даштстрой» бошлиғидан ҳамон дарак йўқ! Қизиқ! Илгари отингни сот, тўнингни сот, лекин ҳосил бер, деган фармонлар қораланиб, энди «Ер нега пала-партиш ўзлаштирилгану нега ҳаммаёқни шўр босиб кетди?» каби дашномлар бошланяпти! Эшитишича, бошлиқ ҳам шу даъво-ю, дашномлар тагида қолиб, икки ўт орасида қовурилиб ётганмиш! Агар бошлиқ бир нима бўлса... Музаффарнинг ҳоли не кечади — Фармонов бунинг ўйланишига бас — олам кўзига қоронғи кўриниб кетади!

Энди бир умиди — оғайниси Расулдан. Шояд у ўртага тушиб, иккисини мурасага келтириб қўйса. Рост, тунов кунги учрашувдан кейин бу оғайнисидан ҳам кўнгли бир оз совиди. Лекин, биринчидан, уларнинг ўртасига тушиб, мурасага келтиришга қурби етадиган бошқа бир тирик жон йўқ, қолаверса, ҳар нима бўлганда ҳам бир қишлоқда туғилиб, бир маҳаллада тепкилашиб ўсишган, бирга ўқишган, урушда қатнашган эски қадрдонлар-ку! Ҳар нима бўлганда ҳам бирорта маслаҳат берар, жиллақурса, Шоввозни сал шаштидан тушириб, инсофга чақирар ахир!

Фармоновнинг тўс-тўполон хаёлини ташқаридан эшитилган машина овози бўлиб юборди. Зум ўтмай ҳовлида Фотих кўринди. Фармонов бу машғум воқеадан кейин, агар ғазаб устида телефонда узук-юлуқ гаплашганлари бўлмаса, ўғлини ҳали кўрмаган эди.

Фотих, афтидан, даладан келаётган бўлса керак, оёғида кирза этик, эгнида негадир эски фуфайка, бошида ҳам ёғи чиқиб кетган эски фуражка. Бироқ худди ови бароридан келган одамдай шахти баланд, қадам олишлари тетик, бардам.

«Даъюс! Оламни сув босса тўпирғига келмайди! Ҳаммани қовуриб қўйиб, юришини қара буни!»

Эшик шартта очилиб Фотих кирди, кирди-ю, бошини буқаларча эгиб, отасига ер остидан ўқрайиб қаради, сўнг «Салом!» — деб ғудранди-да, бошидаги фуражкасини диванга улоқтириб юбориб, дастурхондан битта олма олиб чайнай бошлади.

Фармонов ёниб кетди.

— Қилғилиқни қилиб, отангни иснодга қўйиб, қаёқларда дайдиб юрибсан, даъюс?

Фотих ерга тўшалган ипак гиламларга кирза этигининг изларини муҳрлаб, бир чеккадаги чарм креслога бориб ўтирди ва оёқларини чалиштириб:

— Қанақа қилғилиқ? — деб сўради олма чайнашда давом этиб.

«Тавба! Мен бу ерда жиғибийрон бўлиб, қон қақшаб юрибману ўтиришини қаранг бу касофатнинг!»

— Ҳали нима қип қўйганингга ҳам ақлинг етмайдами, аҳмоқ? Ҳозирги нозик вазиятда...

Фотиҳ қамчи еган асов тойдай питирлаб:

— Э, кўп ваҳима қилаверманг, дада! — деди жеркинқираб. — Нима қилган бўлсам ўзим жавоб бераман! Ҳеч жойда ҳеч гап йўқ, ойим иккалангиз ўлмаган одамга кафан бичиб, дунёни буздиларинг-ку!

— Ота-она эканмизки, куяпмиз! Фарзандларинг катта бўлсин — кўрамиз! Битта-яримтаси сенга ўхшаб тентаклик қилиб қўйса: «Ўзи жавоб беради», деб шифтга қараб ётаверасанми ё бизга ўхшаб ўзингни ўтга-сувга урасанми?

— Ҳозир айтдим-ку, саросимага тушадиган ҳеч вақо йўқ деб. Умуман... ҳайронман сизга: бунақа ваҳимачи эмас эдингиз-ку илгари? Сизга нима бўлди, дада?

Фармонов зардаси қайнаб, ўғлини калака қилди.

— Нима бўлди эмиш! Мен ҳам сенга ҳайронман, ҳозирги вазиятнинг нозиклигини тушунмасдан туриб, қанақа қилиб бош бўлдинг бу катта хўжаликка?

— Вазиятга нима бўпти? — дағдағ қилди Фотиҳ.

— Менга қара! Кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам дили кўрга жўр бўлма, дегандай, кўрмисан, атрофда нималар бўлаётганини кўрмасанг? Ҳозир илгариги замон эмаски, ким зўр, оти билан ўтинини сотиб бўлса ҳам — планни тўлдирган зўр бўлса! Ҳозир планни дўндириб қўйсанг, қанақа қилиб дўндирдинг, ҳалол дўндирдингми ё ноҳалолми — ҳисоб берадиган замон! Ё покланиш даври деган гаплар қулоқларига чалинмадими ҳали! Ё манман деган, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб юрган не-не зўравонларнинг тагига сув кетганидан беҳабар-милар акамлар?

Фотиҳ изза бўлиб, масхараомуз «пиқ» этиб кулиб қўйди.

— Хўп, хабардор бўлай-бўлмай, бу ишларнинг нима дахли бор бизга?!

— Нима дахли бор эмиш! — кесатди Фармонов. — Авваламбор, қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис деб, биз ҳам ўз даврида ўша зўравонларнинг соясида жон сақлаганмиз. Қолаверса... шохига урсанг, туёғи зирқирайди ҳўкизнинг! Сенга теккан таёқ авваламбор менга тегади!

— Дада! — Фотиҳ ўрнидан «дик» этиб турди. Яна кирза этиги изларини гиламга муҳрлаб, уёқдан-буёққа асабий одимлар экан: — Дада, — деб такрорлади. — Мен бир лапашанг, сиз ўйлаганча, бифаросат эмасман! Авария бўлса... мен эмас, кўпроқ у айбдор бунга. Уч кундан бери пашша қўриб бекор юрганим йўқ! Ўзим ГАИга бордим, ўзим комиссия юбордим. Ҳаммасини кўришди, текширишди...

— Хўш? — деди Фармонов бетоқат бўлиб. — Хўш, оқибати нима бўлди текширишнинг?

— Нима бўларди? Айтдим-ку, ГАИнинг хулосаси ёмон эмас деб! Ҳар қалай, авариянинг содир бўлишига мендан кўра... кўпроқ у айбдор деган хулосага келишган!

Фармонов, гарчи бу гапларнинг чет ёқасидан хабардор бўлса ҳам, ҳатто баъзи керакли одамларни ишга солиб қўйиб, ўзи пинҳона кузатиб юрган бўлса ҳам, сал енгил тортиб, «уф» деб юборди. Сўнг ўзини креслога ташлаб:

— Хўш, тафсилотини айтиб бер-чи, бундоқ? — деди. — Қайси иблис йўлдан оздирди сени?

Фотиҳ: «Э, нима қиласиз ҳадеб ковлаштираве-риб?» деган маънода қўл силтади, бироқ дадаси яна қистай бошлаган эди:

— Иблиснинг йўлига кирадиган аҳмоқ йўқ, дада! — деди энсаси қотиб. — Ўзингиз биласиз — фурсат зиқ. Ҳар дақиқа ғанимат! Бир ёқда терим, бир ёқда сабзавот, бир ёқда мева-чева! Ҳаммасидан

қўшимча мажбурият олганмиз. Шунга... рабoчкoмни олиб, билсангиз керак, анави чапани oғайнингизнинг келини бизда рабoчкoм бўлиб ишлайди? Бирга даштга кетаётувдик. Хотинини ўз соясидан қизганадиган у ландавур ойимчасини соғиниб, ўзи қишлоққа келаётган экан. Қасдига олиб, биз рабoчкoмнинг «Газиг»ида кетаётувдик! У лапашанг аввал «Жигули»сини учириб ёнимиздан ўтиб кетди-ю, ўтаётиб хотинининг машинасини таниб қолди чоғи, бир маҳал изимизга тушди...

— Изларингга тушган бўлса... тўхташ керак эди! Хотинини қўлига топшириш керак эди!

— Ғалатисиз-да, дада! — Фотиҳ шернинг ёлидай ҳурпайиб турган сочларини силаб, уёқдан-бу ёққа юрди. — Айтяпман-ку, сизга хотинининг тирновигаям арзимайдиган бу латта шунақа рашкчи, шунақа рашкчики, биз тўхтасак ҳам бари бир ишонмас эди!..

Фармонов афсус билан бошини ликилатди.

— Ишонадими, йўқми, бунинг нима дахли бор сенга? Сен иш юзасидан рабoчкoм билан бирга юрибсан. Тўғрими? Тўғри! Тамом, вассалом!

Дадасининг гапи ёқмади шекилли, Фотиҳ:

— Майли, дада! Бўлар иш бўлди! — деб пўн-ғиллади. — Гапнинг пўскалласи, бизни қувиб ўтиб, «Жигули»сини йўлга кўндаланг қўйди. Бу шундай тез бўлдики, тормоз бериб улгурмадим. Мен тутул, устаси фаранг шофёр ҳам улгуролмас эди!

— ГАИ шундай хулосага келдими?

— Келди!

— Ҳмм... — Фармоновнинг тунд юзи сал очилди. У гарчи ўғлининг гапдонлик қилаётганини, воқеа аслида сал бошқача бўлганини билса ҳам Фотиҳнинг сўзларидан хиёл енгил тортди. Фармонов бугун биринчи марта ўғли у масалаларда ҳатто унга ҳам сабоқ, беришга қодир эканини сизди. Фақат, чамаси, ҳозирги нозик вазиятни унча илғаб ололган эмас. Музаффар Фармоновлар таваккалчилик билан

иш қилиб, даврон сурган пайтлар бошқа-ю, бугунги ҳолат бошқа эканини, ҳозир етти ўлчаб, бир кесади-ган замон келганини яхши англаб етган эмас! — Хўп, майли, — деди Фармонов, бир оз юмшаб. — ГАИ билан тил топишиб... демоқчиманки, ГАИ ўзи текшириб, ўзи тўғри хулоса чиқаргани маъқул бўпти. Бироқ... ана у аёлга... рабoчкoмингга ишoнaсaнми?

— Бу нима деганингиз?

— У ҳам сенинг гапингни гапирадими ё... ГАИ уни сўроқ қилдими, йўқми?

— Қанақа қилиб сўроқ қилади? Эрининг олдида ётипти-ку!

— Хўп, ҳозир-ку, эрининг олдида ётгандир. Касалхонадан чиққандан кейин-чи? Ишни чувалаштирмайдими ишқилиб?

Фотиҳнинг юпқа лабларига яна истеҳзоли кулги югурди:

— Чувалаштириб кўрсин-чи, қани!

Фармонов ўғлига синовчан тикилди:

— Бундан чиқди... қишлоқда юрган миш-мишларда жон бор экан-да?

— Қайси миш-мишлар? — ўдағайлади Фотиҳ.

— Гўё эшитмагансан! Сен бу жувон билан дон олишиб юради, деган гап тарқабди-ку қишлоқда!..

Фотиҳ асабийлашиб «гуп» этиб ўзини диванга ташлади-ю, гўё чаён чаққандай, қайта ўрнидан туриб кетди.

— Худди эл оғзига элак тутиб бўлмайди, деган нақлни эшитмагансиз, дада! Бу одамлар... бу нопок, ичиқора, оғзига кучи етмаган бу... тили қинғиру дили қинғирлар нималар демайди?

— Нақлни-ку, билар экансан, нима қилардинг бировнинг хасмига кўз олайтириб? Буёқда гулдай хотининг турипти! Ундан кўнглинг совиган бўлса... хотин куриб қолдими дунёда!.. Катта ишларга бел боғлаган раҳбар қадамини ўлчаб босади... Мана энди у фалокат етмагандек, бу фалокат!.. Ойсулувнинг ўлими!..

Фотиҳ изза бўлиб, дадасига ёвқараш қилди.

— Уни ўлимининг нима дахли бор менга? Ажали етипти — ўлипти.

— О, барака топкур болам! — деди Фармонов бошини ғамгин ликиллашиб. — Сенга дахли бўлмасаям, одамлар топишади дахлини!

— Топса топишаверсин!

— Тўғри! Аммо сен бу одамларни қанчалик ёмон кўрмагин, бари бир шулар билан муросаи мадора қиласан, шулар билан ишлайсан! Бас, шундоқ экан, эҳтиёт бўлмоғинг, бунақа гап-сўзларга асос бермас-лигинг керак эди! Айниқса, ҳозирги нозик пайтда!

Фотиҳ гижиниб, пахмоқ сочларини юлқилади.

— Намунча тўтиқушдай топиб олдингиз бу гапни: нозик пайт, нозик пайт!

— Мен сенга гапирсам... — деди Фармонов, аламдан юраги беҳуш бўлиб. — Ўз жигарим, пуштикамаримдан бўлган ёлғиз ўғлим деб гапиряпман. Жоним ачигандан гапиряпман, болам!

— Раҳмат! — Фотиҳнинг эсига қайнонаси Клара Жамоловна тушди-ю, ичида бир захарханда қилиб, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди. — Қўйинг, дада! Мен нималар қилмай, ҳаётда қандай йўл тутмай, юзга айтганнынг заҳри йўқ, сиздан ўрганиб қияпман. Қуш уясида кўрганини қилади дейишади-ку, ахир? Мен ҳам ўсган уямда нима кўрсам — шуни қилдим! Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас! Энди мени бу панду насиҳатлар билан йўлга солишингиз амри маҳол! — деди у ва отасининг гап қистирмоқчи бўлаётганини кўриб, овозини баландлатди: — Мени тўғри йўлга солиш ўрнига, ҳалиям бўлса... ўзингиз тўғри йўлга тушиб олинг! Чунки гапимга ишонинг, дада, сиз тақдир шамшири менинг бўйнимга тушишидан кўрқсангиз, мен сизнинг бўйингизга тушмаса деб, ҳадик-хавотирдаман! Мен-ку, ёшман, ҳар қандай мусибатни кўтаришга ярайман, аммо сиз... сизга бир нима бўлса...

Фармонов, худди юраги пақ этиб ёрилиб кетган-

дай «их» деб кўкрагини ушлади-да, бошини шилқ этиб ёстиққа ташлади. Унинг анордай тарам-тарам юмалоқ юзида қон қолмаган, худди қаттиқ чанқаган одамдай оғзини катта очиб, ютоқиб-ютоқиб нафас оларди.

Капалаги учиб кетган Фотиҳ уёқдан-буёққа чопиб, бир пиёла совуқ сув келтириб тутди, шкаф қутиларини тарақ-туруқ қилиб, валидол топиб келди.

Фармонов валидолни оғзига солди-да, худди қанд чайнагандай қасир-қусур чайнаб, кўзини юмди.

Фотиҳ унинг тугмаларини ечиб, ёқасини очаркан:

— Кечиринг, дадажон! — деди астойдил пушаймон чекиб. — Бу гапларни... ўзингизга буналик қаттиқ оласиз деб ўйламапман...

— Майли, болам, майли, ишқилиб, омон бўл! — деди Фармонов. Унинг юмуқ кўзлари орасидан ёш томчилари сизиб чиқди. — Ишқилиб, ўз болаларингга ўзинг бош бўл, ўғлим!

Фотиҳ астойдил кўнгли эриб:

— Кечиринг, дада, билмай қолдим, — деди ялтоқланиб. Унинг хаёлида: «Дадамларга нима бўлган ўзи? — деган фикр ғужрон урди. — У ҳеч қачон бунақа ваҳимачи бўлган эмас эди-ку! Ё уни саросимага солаётган бирорта ишқал чиқдимикан ишидан?» Бу ўйдан унинг ҳам жисми совуқ терга ботди.

Фармонов ўн минутча диванда қимир этмай ётгач, ўрнидан туриб, кўйлагининг тугмаларини қадади. Худди шу пайт, гўё унинг ўрнидан туришини кутаётгандек, эшик тақиллади. Фотиҳ негадир ҳадиксираб, ялт этиб қаради.

— Ким у?

Эшик очилиб, Пўлат папка кирди.

— Ассалому алайкум, Музаффар ака! — деди у икки қўли кўксида. — Ассалому алайкум, Фотиҳ Музаффарович!

— Келинг, Пўлатвой, келинг! — Фармонов Пўлат папканинг хушода билан жилмайиб туришини ёқтирмай, қайта ёстикқа ёнбошлади-да, ўғлига юзланиб: — Сен ишингни қилавер, болам! — деди Пўлат папка билан юзма-юз гаплашишни истаб. — Сиз ўтиринг, Пўлатвой!

Пўлат папка «ишлар пачава», деган маънода мунчоқдай митти, муғамбирона кўзларини юмиб, айбдорларча жунжикди.

— Нима, олмадами юборган нарсаларимни? — деди Фармонов юраги музлаб.

— Олмади дейсиз-қўясизми? Боз устига, бўралаб сўкиб, ўтакамни ёрса бўладими, оғайнингиз!

Фармонов дами ичига тушиб, боягидан ҳам бўшашиб кетди, бироқ бошини айёрона ликиллатиб ўтирган Пўлат папкага кўзи тушди-ю, дарҳол ўзини қўлга олди. Бор кучини тўплаб, ўрнидан туриб кетди-да, уёқдан-буёққа юриб:

— Хўш? — деди хириллаб. — Нима деб бўралаб сўқди қирқ йиллик қадрдоним?

— Ҳа, шу... — Пўлат папка Шоввознинг гапларини айтолмай, чайналди. — Қилғилиқни қилиб қўйиб, совға-салом билан сотиб олмоқчимиз энди, дегандек, ҳамма гапи найрангбозлик, хўжайин. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Бекорга номини Шоввоз қўйишмаган уни одамлар! Менга қолса, Шораҳим шаккок қўярдим отини, ҳи-ҳи...

— Халойиқ кўп эдими бақириб-чақирганида?

— Кўп эди... Қариндош-уруғлари, қўни-қўшни дегандек, қишлоқчилик, ўзингиз биласиз-ку!..

— Далада иш қайнаяпти! — деди Фармонов қовоғини солиб. — Ҳар бир дақиқа олтинга тенг! Оғзига кучи етмаган бу шаккок бўлса катта диний маросимлар ўтказиб, ҳаммани ишдан қолдириб ўтирса!

— Худди шундай! — деди Пўлат папка баттар ялтоқланиб. — Шундай долзарб кунларда денг!

— Расул бормиди?

— Анов... Тошкентлик даомлани айтасиз-да? Бор эдилар!

— Ҳеч нарса демадимми у?

— Домла... — Пўлат папка бошидан кўк бахмал дўпписини олиб, худди сирлаб қўйилгандай ялтироқ, сип-силлиқ бошини силади. — Домла... Шоввозни бир чеккага олиб чиқиб, анча гаплашдилар. Чама-си, вазмин бўл, бундай қилиш одобдан эмас, деб маслаҳат бердилар-ов! Негаки, шундан кейин Шоввоз хийла бўшашиб қолди.

Фармонов кўнгли хиёл равшан тортиб:

— Хатимни бердингларми? — деб сўради.

— Бердик, Музаффар ака, бердик! — Пўлат папка хушомадгўйларча жилмайди. — Домла бир четга чиққанларида хатингизни худди муллага пул қистиргандай енг учида шундай астагина қистирдикки, бирорта тирик жон пайқамади!

— Расул ҳеч нарса демадимми?

— Йўқ, демадилар, билишимча, демадилар.

— Ҳм-м... — Фармонов уйнинг қоқ ўртасида ўйга толиб, анча турди, сўнг кўзи Пўлат папканинг хайратомуз тикилиб қолганини кўриб, ҳушёр тортди.

— Хўп, раҳмат! Сизга рухсат, Пўлатвой!

Пўлат папка алпанг-талпанг юриб, эшик томон тисарилди:

— Арзимамайди, Музаффар Фармонович. Қанча гаплари бўлса... каминаи камтарин доим хизматларига тайёرمиз, у дунё, бу дунё бизга кўрсатган мурувватларини унутмаймиз, токи бизни одам қилган ўзлари, Музаффар ака...

Пўлат папка, лабида хуш-хандон табассум, орқаси билан юрганича, эгила-эгила хонадан чиқди. Фармонов батамом бўшашиб бораётганини сезди-да, тўсатдан ўзидан дарғазаб бўлиб, тап-тап босиб столга борди. Бир уришда тилларанг шишанинг тиқинини учуриб юборди-ю, бир пиёла коньякни нафас олмай сипқориб ташлади.

«Йўқ, сенларга осонликча жон берадиган Фармонов йўқ! Қани, Расул келсин-чи, кўрамиз! У нима деркин? Унинг ҳам таъна-маломатларини эшитайлик, кейин... шунга қараб, бир йўл топармиз!»

Ўн тўққизинчи боб

Расул Музаффар Фармоновнинг хатини олгандан кейин жуда иккиланиб қолди. Бир томондан, Расул Иван Харитоновичнинг топшириғи сабаб, бу мактубсиз ҳам Музаффар билан учрашиши шарт, иккинчи томондан, ҳозир шу бутун унинг олдига борадиган бўлса, назарида, Шораҳимга хиёнат қиладигандай туюларди. Чунки у Музаффарнинг нима дейишини, яъни Шораҳим икковимизни яраштириб қўй, деб илгжи қилишини яхши билади. Расул унинг олдига турган бу нохуш учрашув тўғрисида ўйларкан, қўли бир неча марта чўнтагидаги Белобородов берган қутичага тегиб, баттар таъби тирриқ бўлди...

Ниҳоят, кечқурун кун ботишидан олдинроқ маросимга келувчилар камайди-ю, Расул Шораҳимга агар ноқулай бўлмаса, бирга қабристонга чиқиб келишни таклиф қилди.

— Ойсулув билан ойим шўрликнинг қабрларини... кўриб қўяй.

Шораҳим қовоғини уйиб, Расулга ўқрайиб қаради.

— Кўриб қўяй деганинг нимаси? Зиёрат қилай, де! Ё тўқдан онангнинг қабрини зиёрат қилиш олим деган номингга иснод келтирадимиз?

Расул мулзам бўлиб томоқ қирди.

— Хўп, сен айтгандай бўла қолсин, зиёрат қилиб келайлик!

— Майли, чиқадиган бўлсак қоронғи тушмасдан чиқиб келайлик. Қабристонга қоронғида чиқмайди, дейишади!.. Марҳумлар хушламасмиш.

Шораҳим шундай деб, белидаги белбоғини маҳкамроқ боғлади-да, боғ ўртасидаги бироёқ йўлдан қир томонга юрди.

Расул беихтиёр кулимсираб:

— Марҳумлар тўғрисида худди тириклар тўғрисида гапиргандай гапирасан, а? — деди, деди-ю, оғайнисидан балога қолди. Олдинда кетаётган Шораҳим шартта тўхтаб, унга ёвқараш қилди.

— Сен учун марҳум ойинг... шўрлик холамлар ўлик бўлса ўликдир. Аммо мен учун тирик. У кишиям, ўз волидам ҳам, Сулувжон ҳам — ҳаммаси тирик! Токи ўлгунимча, Сулувжоннинг ёнига дафн қилмагунларича мен учун тирик у! Тоабад тирик, Расул!..

Расул унинг бусиз ҳам безилаб турган ярасини янгилаганини сизди-ю, бу гапни қўзғаганидан ўсал бўлди.

— Кечир мени, оғайни!

— Шўрлик Сулувжон! — деди Шораҳим чуқур тин олиб. — Токи жон таслим қилмагунча ўзини ўйламади, бечора! Умри бино бўптики, фақат фарзандлари-ю, мен тошбағирни ўйлаб ўлиб кетди шўрлик! Ўзи не ҳолда-ю, доим мен нодонни ўйларди. Мен ўлсам... ҳолингиз не кечади, деб йиғлар эди, раҳматли! Сен мени жинни-пинни бўлиб қолди деб ўйлама, Расул. Агар истасанг, мен дин-пининг билан, нариги дунёнг билан ишим йўқ! Аммо-лекин имоним комил: Сулувжон ҳозир гўрида ётиб ҳам мен ландавурни, унинг қадрига етмаган мен аҳмоқни ўйлаб ётипти, шўрлик!..

Расул на оғайнисига тасалли беришни билар, на хаёлига бирор гап келарди. У бошини осилтирганича ёлғизоёқ йўлдан Шораҳимга эргашиб бораркан, юраги тинимсиз безилларди.

Ўнг томонда, Шораҳимнинг боғи билан ёнма-ён Расулларнинг боғлари жойлашган, боғдаги кўпчилик дарахтлар қуриб, фақат қари ўрикларгина қолган. Ярим қуриб, қовжираб қолган бу ўрикзор орасида

деворлари нураб, чўкиб қолган уйлари аллақандай мунғайиб турарди.

Марҳум волидаси Расул қанча қистамасин, шаҳарга, унинг қўлига бормаганди. Расул ялиниб-ёлворган чоғларида кампир оппоқ бошини сарак-сарак қилиб:

— Мени тинч қўй, болам! — дерди уф тортиб. — Ота мулкига келиб турмадингми, жиллакурса, мен турай, отанг чироғини ақалли мен ёқиб ўтирай. Ундан кўра, ўзинг келмасанг ҳам ўғил-қизларинг келиб турсин. Боболарингнинг пойқадами теккан табаррук жойлар бу! Ота юртидан батамом узилиб қолмасин фарзандларинг!

Расул марҳум волидасининг гапига кириб, ҳар ёз Нигорани, кейин ўғли Улуғбекни юборадиган бўлди. Тўғриси айтганда, иккала фарзанди шу ерда, бувиларининг қўлида, муштдеккина мушфиқ кампирнинг ер тирнаб кўкартирган шу боғида катта бўлишди, вояга етишди. Эҳтимол, Нигоранинг ўз тенгдошларига нисбатан хийла одамшаванда, босиқ, оқибатли бўлишининг бир сабаби ҳам шундадир. Ҳар қалай унга марҳум бувисидан нимадир юққан, бирда хато қилса, бирда инсофга келади, кўнгли бўш, меҳрибон.

Марҳум волидаси токи кўзи юмилгунча икки неварасини ер-кўкка ишонмай, бошига кўтариб, опичлаб юриб вояга етказди. Мушфиқ кампир! Бу яхшиликлари эвазига у Расулдан ҳеч нарсани тама ҳам қилмас, фақат, бир нарсани илтижо қилар, кўп айтиб, кўп ёлворар эди:

— Олим бўлдим, китоб ёздим, деб кўп керилар-верма, болам! Одамнинг бошига бахт ҳам келади, бахтсизлик ҳам. Илоё сенинг бошинг яхшиликдан чиқмасин, омад доим ёр бўлсин сенга! Бироқ «от айланиб қозигини топар», деган эскилар. Эҳтимол, айланиб, адашиб, охир бир кун она юртингга кеп қоларсан, болам! Белинга қувват, билагинга кучинг борида отанг шўрлик қуриб кетган мана шу

кулбани сал тузатиб қўй! Бир кун бўлмаса бир кун асқотади бу кулба!..

Йўқ, марҳум волидаси юз марта айтса ҳам Расул унинг васиятини рўёбга чиқара олмади. Бирда ўз ташвиши, бирда бола-чақа ташвиши билан бўлиб, яна бирда китобимни тезроқ ёзиб тугатай деб, бу кулбани эпақага келтиришга фурсат тополмади, тополмади-ю, кампир оламдан ўтганда қаттиқ ўсал бўлди. Чунки маросимга келган халойиқ деворлари нураб, аллақандай тўкилиб қолган бу ғариб уйчани кўриб, ҳайратга тушди. Шундай номи чиққан олим, ота мулкига қараб, уни сал эпақага келтириб қўймапти-да, деб ранжиб кетганлар кўп бўлди. Расул шунда, келгуси ёзда кампирнинг кулбасини сал тузатиб қўяман, деб қасам ичган эди. Йўқ, ҳаёт экан, тирикчилик экан, яна ўз ташвишлари билан бўлиб, келолмади, қарай олмади.

Шораҳим унинг хаёлларини уқиб бораётгандай, Расулга қия боқиб:

— Ана, ота мулкингнинг аҳволи! — деди. — Олим одам, жилақурса, холамларнинг руҳи ҳурмати уёқ-буёғига қараб қўйсанг бўларди! Кўрганлар нима дейди?.. Аввалги ҳолим бўлса ўзимоқ қарар эдим, кўриб турибсан, менда ҳам аввалги куч йўқ, Расул!..

Бу гап оғир ботса ҳам Расул уни ҳазилга буришга уринди:

— Э, оғайни! Сен ҳам кўриб турибсан-ку, камина ҳам тўкилиб турибман. Бир йилдан кейин нафақага чиқаман, шунда келиб, бу ишларни қиламиз.

— Ҳа, келиб бўпсан! — деди Шораҳим кесатиб. — Шаҳарда... мўмай пулга ўрганган одам, қишлоққа келиб кетмон чопармидинг?

Расулнинг хаёлидан: «Э, биродар, кошкийди менинг ишим сенинг кетмонингдан, ташвишларим сенинг ташвишларингдан оз бўлса?» деган фикр ўтди, бироқ миқ этмади. Бошқа пайт бўлганда Шораҳим, эҳтимол, унга таъна қилиб гапирмас эди. Ҳозир эса... ҳозир у гап уқадиган аҳволда эмас...

Боғлари тепасидаги ариқдан ўтишгач, улар ўннга бурилиб, қир бағирлаб кетишди.

Мағриб томондаги тоғ тизмалари устига ёнбошлаган офтоб пастдаги улкан қишлоқни заиф, аммо ҳамон илиқ нурга чўмилтириб, гўё бу олам билан видолашишни истамагандек, кўкда ҳануз осилиб турарди.

Қирдан пода қайтмоқда, борлиқни Расулнинг дилига куйдек ёқадиган овозлар: қўйларнинг маъраши, сигирларнинг «мў»лаши, чўпонларнинг сўкинган товушлари тутган.

Уларнинг биттаю битта тарғил сигирлари бўларди. Расул уни подадан ажратиб олиш учун худди шу атрофга чиқар, тарғил эса, подадан ажрагиси келмай, уёқдан-буёққа чопар, шунда Расул кўзида ёш, яланг оёқ тикан кечиб, унинг кетидан югургани югурган эди!..

Бу эсдаликлар хаёлида ғужгон урди-ю, дилини куз офтобидай тиниқ, беғубор бир туйғу чулғаб олди. Азиз болалик! У қанчалик оғир кечмасин, инсон хотирасидан ҳеч қачон ўчмас экан, ҳар эслаганда кўнгил қурғур сув ичгандай равшан тортар экан!

Ана, Қоровултепа ёнбағрига жойлашган қабристон ҳам кўринди. Расул унинг ҳамма қишлоқ қабристонлари каби хароб ва кўримсиз эканини биларди. Бироқ... ё алҳазар! У билган гўристон бошдан-охиригача қалин тиканзорга айланган, қабрлар тиззага келадиган янтоқ ва чангаллар тагида қолган, у ер-бу ердагина уч-тўртта темир панжаралар кўринарди! Фақат энг чеккада, ярим белидан синиб, шохлари ерга тиралиб қолган чинор остида бигта улкан гиштин гумбаз кўзга чалинар, кейин билса, у Музаффар Фармонов онасига қурдирган мақбара экан! Шораҳимларнинг хилхонаси қабристоннинг шундоқ четида, юз яшар қариядай букчайиб қолган букри тутнинг тагида, Расул Нуриддиновларнинг хилхонаси эса юз қадамча нарида эди! Ойсулувнинг янги қабри тикан билан қопланган паст-баланд қабрлар орасида гумбаздай кўтарилиб турарди.

Шораҳим билан Расул қабр тепасида бир лаҳза сукутга чўмиб туришди. Лекин гўр устида узоқ сукут сақлаб туриш алақандай ноқулай, ўтириш эса... ўтирганларида нима қилади — Расул буни билмас, Шораҳим эса гўё оғайнисини сипамоқчи бўлаётгандай, хануз қовоғини уйиб турарди. Ниҳоят, Расул хижолат чекиб, йўталди.

— Қабрида тинч ётсин, Ойсулув! — деди нима дейишини билмай — бундай пок, бундай мушфиқ, муштипар аёл дунёга бир келади!

Шораҳим унинг ҳолатига тушунди чоғи:

— Сен холамларнинг қабрига боравер! — деди қовоғини солиб, — қабрни топа оласанми ўзи?

— Топаман. Хотира тоши қўйдирган эдим-ку!

— Ҳа, қўйдиргансан! Уям бир томонига чўкиб, қийшайиб қолган. Ҳар йили тузатиб қўяман деб, ният қиламан-у, қўлим тегмайди... Бор, боравер. Менинг Сулувжон билан гаплашадиган гапим бор! — Унинг овози бирдан титраб кетди. — Юрагим тўла дард, Расул, ҳаммасини айтиб бир ёрилгим келади унга! Ана, қара, Сулувжоннинг ёнида ўзимга ҳам жой, танлаб қўйдим. Бугун жилақурса дарди дostonимнинг ярмини изҳор қилай, қолганини ёнига келганимда айтарман!

— Сенга нима бўлди, Шораҳим?

— Бор дедим-ку, сенга! — тўсатдан ўшқириб берди Шораҳим. — Тўрт йил деганда бир кепсан, зиёрат қил! Дардинг бўлса айт! Дарди йўқ бир кесак эмассан-ку, Расул!..

Расул лом-мим деёлмай, ўз хилхоналари томон йўналди. Марҳум кампирнинг қабрини тез топди. Бундан тўрт йил муқаддам қўйдирган ёдгорлик тоши ҳақиқатан ҳам чўкиб, бир томонга қийшайиб қолган экан, кўриб ўзидан қаттиқ ранжиди. Бултур ёзда Улуғбек қишлоққа келиб бир-икки ҳафта турган эди, у ҳам қарамапти! Ҳой, тентак! Ахир уни ҳам мана шу тош тагида ётган муштдеккина кампир опичлаб катта қилган эди-ку! Аҳмоқ! Наҳот шундай бувисини ёдидан чиқарган бўлса?..

Расул қабр атрофида ўсиб ётган беш-ўн туп янтоқ, қақра, шувоқларни юлиб ташлади, сўнг четроқда ётган тошлардан бирини олиб келиб, қабр ёнига қўйди-да, унга ўтирди.

Кампирдан юқорироқда бувиси билан бувасининг батамом чўкиб, ўпирилиб тушган қабрлари кўзга чалинар, чап томонда тоғасининг, ўнг томонда амакисининг гўри жойлашган, бошқа қабрлар кимники — Расул билмас ҳам эди!..

Расул ҳамон нима қилишини билмай: «Қабрингизда тинч ётинг, онажон, сизлар ҳам бувижон, буважонларим!» деган каломни бир неча марта такрорлади, сўнг чеккароқда дўппайиб турган амакисининг қабри тепасидаги бир туп катта кора чангалга кўзи тушди. Бу манзарадан кўнгли ваши бўлиб, чангални томир-помири билан қўпориб ташлади-да, жойига қайта ўтирди, ўтираркан, амакисига боғлиқ маъюс бир воқеа ёдига тушиб хаёллари ағдар-тўнтар бўлиб кетди.

Ўттизинчи йилларнинг ўртаси эди. Расул нари борса ўн-ўн бир яшар бола эди. Улар шаҳарда туришар, дадаси қайси бир масъул идорада ишларди. Ҳануз эсида: декабрь ойининг охирги куни, уйларида Янги йил тараддуди авжида, меҳмонхоналарида эса патефон чийиллар, марҳум дадаси, бошидаги телпаги, калта, учбурчак мўйлови оппоқ қор, қаёқдандир бир қути қанд-курс кўтариб келди-ю, уй шодон қий-чувга тўлди. Лекин шу пайт, дадаси эгнидаги пўстинини ечиб, олиб келган ширинликларини эндигина улаша бошлаганда, уйларига қандайдир одамлар туйқусдан бостириб кирдилару байрам кайфиятини мотамга айлантириб, у кишини олиб кетишди.

Шу-шу, онаси бир-биридан кичик, ҳаммаси ейман-ичаман деган бешта фарзанд билан қолди. Боз устига, улардан хабар оладиган одам ҳам бўлмади: оталаридан айрилганларидан кейин, кечагина дўст ҳисобланган, келганда уйларининг тўрида

ўтирадиган одамлар, остоналарини ҳам унутишди. Унутишлари бежиз эмас — оталаридан айрилганларидан кейин Расуллар оиласини бошқа жойга, ярим ташландиқ, совуқ, тор бир уйга кўчирдилар!

Ҳозир бу оғир, машғум кунларнинг ҳамма тафсилотлари Расулнинг эсида йўқ. Аммо бир нарса сира ёдидан чиқмайди: қаҳратон қиш. Туфф десанг — тупук ерга тушмайди. Шундай совуқ кунларнинг бирида, пешин чоғида, улар кўчиб ўтган ташландиқ уйнинг олдида туя етаклаган бир одам пайдо бўлди. Эғнида қуроқ-қуроқ пахтали чопон, бошида эски тумоқ, белини чилвир билан боғлаб олган бу одам — дадасининг укаси эди. Умри бино бўптики, қўлидан кетмон тушмайдиган, қишин-ёзин даладан чиқмайдиган, Шораҳимга ўхшаган меҳнаткаш, заҳматкаш амакилари уларни йўқлаб келганди.

Амакилари бурнидан самовардай паға-паға бут бурқираган норғуясини дарвоза занжирига боғлаб, ичкарига кирди, марҳум кампир билан қучоқлашиб, узоқ йиғлади. Ўша кеча амакилари тонг отгунча мишжа қоқмай, уйларидаги бор буд-шудларини кигизга ўраб, жамлади. Эрталаб эса юкларни нортюга ортди, кўчаёттанларидан қувониб, шовқин-сурон кўтариб юрган Расул ва унинг укалари билан кампирни туяга, юклар орасида ўтқазиб, наматга ўраб-чирмади-да, ўзи туяни етаклаб, йўлга чиқди.

Йўл узоқ, шаҳар билан қишлоқ ўртаси камида ўттиз беш чақирим келарди. Оламни қалин қор босган, устига-устак, йўл сирпанчиқ, нотекис эди. Шунда Расул биринчи марта туя жонивор, гарчи «нор» деган номи бўлса ҳам қишда ночорлик қилишини билди. Устига оғир юк ортилган шўрлик нортюя бот-бот сирпаниб кетар, баъзан ҳатто чўккалаб қолар, шунда ойилари кичкиналарини қучоқлаб бағрига босганча алланималар деб пичирлар, норасидаларга умр тилаб, кўкка илтижо қиларди. Амакилари эса, чўккалаб қолган нортюяни қамчилаб, сўкиниб, оёққа турғазарди-да, яна уни тортқилаб, йўлида давом

этарди. Шу зайл, нортуя нотекис йўлда бирда тойиб, бирда сирпаниб, улар қош қорайганда қишлоққа кириб келишди. Бу пайт Расул йўл азобидан ҳолдан тойиб пинакка кетган экан, бир маҳал, аллақандай шовқин-сурону ёнидаги опа-сингилларининг дод-фарёдидан уйғониб кетди. Кўзини очиб қараса, бўлиқ қора арғумоққа миниб олган бир аёл, гоҳ туяни, гоҳ уни етаклаб олган амакиларини беаёв қамчиламоқда эди. Аёл — Расул кейин билса, у раис экан! — арғумоғини осмонга сапчитиб, қамчи ўйнатаркан:

— Ёт унсурнинг фарзандларини қишлоғимга киритмайман! — деб, дадасининг исмини айтиб, эркакларча сўкинар, бақириб, чақирар эди. Хайрият, бу шовқин-суронни эшитиб, ён-вердан ёпирилиб чиққан одамлар уларни дарғазаб аёлнинг қўлидан аранг ажратиб олишди. Ўшанда пешона-сидан тирқираб оққан қонга парво қилмай, отдаги раисга ҳамла қилиб олдинга талпинган амакиларини кўрганида, Расул, кўзида филт-филт ёш, катта бўлганда унга тоабад яхшилик қиламан, деб онт ичганди! Лекин э воҳ, катта бўлиб, олим деган ном чиқарди ҳамки, бироқ амакисига, токи етмишга киргунча қўлидан кетмонини ташламаган, мўмин-қобил амакисига тузукроқ бир ёрадм ҳам қилолмади. Ҳаётлигида уёқда турсин, ўлгандан кейин ҳам ҳурматини жойига қўёлмади. Энди ўйлаб қараса, бир марта келиб, қабрини зиёрат ҳам қилмапти!.. Амакисини айтади-ю, ўз волидаи меҳрибони-чи? Ўзи муштдай бўлса ҳам иродаси тошдан мустаҳкам онаизори-чи?

Ўша йили, эсида бор, уларнинг бахтига «Қоролтепа» деган мана шу қир бағридан қандайдир олий нав оҳак топилди-ю, қишлоқда мактабларга бўр ясаб берадиган кичкинагина бир завод очилди.

Бу завод қишлоқнинг қоқ ўртасида, анави элас-элас кўзга чалиниб турган совхоз идорасининг ёнида бўларди. Ишчилар катта оқ тошларни аравада ташиб

келиб, тегирмонда ун қилишар ва иссиқ сувга солиб, бўтана ҳолига келтиришар, сўнг юмалоқ бўр шаклида тешиклар очилган оғир темир қолипларга қуйишарди. Ниҳоят, оҳақ қолипларда сал қотиб, бўр шаклига киргач, уни офтобшувоққа тўкиб қуритишарди-да, ҳар бирига элликта бўр кетадиган қоғоз қутичаларга жойлашарди...

Заводдаги аёлларнинг аксарияти шу иш билан шуғулланишарди. Кампир эса (нега кампир бўларкан, ўша пайтларда ойиси кўп бўлса ўттиз саккиз-ўттиз тўққизга кирган, кўҳликкина бир жувон эди) эркаклар билан ёнма-ён туриб, оғир темир қолипларга бўр қуярди. Чунки қоғоз қутиларга бўр солиш енгил иш ҳисобланиб, маоши оз бўлар, бу маош билан жўжабирдай жонни боқиш амримаҳол эди!

Бир-икки йилдан кейин сал улғайган Расул ойисига ёрдамга келадиган, қўлидан оғир қолипини олиб, унга бир соат-ярим соат дам берадиган бўлди. Аммо ойиси уни кўп ишлатмасди. Онаизори Расул-ни, Расул онаизорини аярди.

Кейин... кейин уруш бошланди. Завод ёпилди. Бироқ бу маҳал Расул ўн беш-ўн олтига кириб, бўйи чўзилиб, йигитча бўп қолганди. Ўқишни йиғиштириб, далага чиқди: ёзда сувчилик қилди, ўроқ ўрди, «эшак карвон»ларда заготзернога ғалла ташиди. Сўнг, қирқ тўртинчи йилнинг охирида бирга ўсган ёр-биродарлари, мана шу Шораҳимлар билан бирга хизматта кетди. Рост, Шоввоз билан Музаффардан бир ёш кичик эди, урушга бормаслиги ҳам мумкин эди, бироқ мактабда бирга ўқиб, салкам тўрт йил дашту далада бирга ишлашган ёр-дўстларидан ажралгиси келмади, военкоматта ўзи бориб, қишлоқ Советининг дафтаридаги ёзув нотўғри, мен ўт еттида эмас, ўн саккиздаман, деб туриб олди.

Кампир шўрлик шунда ҳам лом-мим демади. «Майли, болам, — деди у, аччиқ кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб. — Дўстларингдан айрилгинг келмапти, мен нима ҳам дердим? Отанг ҳам

сенга ўхшаган «принсипал» эди! Отанга тортдинг. Ишқилиб, ой бориб омон келгайсан, болагинам!»

Ойиси Расулни шундай деб, йиғлай-йиғлай кузатиб қолди. Бироқ ўшанда ойисини нечоғлиқ қонқақшатганини Расул кўп йиллардан кейин, хизматдан қайтгандан сўнг билди.

— Сен нимани ҳам биласан, болам? — дерди кампир, гоҳида дардлашиб қолганларида. — Йигит одам, сен ҳайё ҳуйт, деб, бепарвогина жўнадинг-кетдинг, мен шўрлик бўлсам... кечалари, сени соғинган пайтларимда, мана шу қирларга чиқиб, тонг отгунча бўзлаб чиқардим! Сени учта қиздан кейин аранг тилаб олган эдим. тилаб олган тилламни соғ-саломат қайтаргайсан, деб худога илтижо қилиб, мана шу тиканзор қирларда тонг отгунча тентираб чиқардим, болам...

Орқадан гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Расул шоша-пиша киприкларидаги ёш томчиларини артди. Шораҳим буни ё кўрмади, ё кўрса ҳам ўзини кўрмаганликка олиб:

— Раҳматлик холамлар билан дардлашдингми? — деб сўради.

Расул оғир хўрсинди.

— Ҳа, энди... тиригида бундоқ бир ёлчителиб кўнглини ололмаган одам, ўлгандан кейин дардлашдим нима-ю, дардлашмадим нима, оғайни?

Шораҳим бошини сарак-сарак қилиб, эътироз билдирди:

— Йўқ, мен мана, Сулувжон билан ҳасратлашдим. Иккимиз ҳам бир-биримизга дардимизни айтиб, сал ёзилдик. Тиригида қадрига етмаган эканмиз, жилақурса энди етайлик! — Шораҳим шундай деб, қабристоннинг у бошидан-бу бошига тикилиб қаради. — Мен ҳозир Сулувжоннинг қабри тепасида ўтириб, қасам ичдим, Расул! Яқинда нафақага чиқаман. Қолган умримни шу қабристонни обод қилишга бағишлайман. Атрофини ўрайман, довдарахт ўтқазаман, ҳаммаёғини хиёбону гулзор қила-

ман. Шундай бир жой қиламанки, ота-боболаримиз, авлоду аждодларимиз ҳаммасининг руҳи шод бўлади! — Шораҳим шундай деб Расулга синовчан тикилди: — Ё битта-яримта ғаламис у-бу деб, иғво-пигво қилармикин?

Расул елкасини учирди.

— Йўқ, нега? Қабристонни обод қилишнинг нимаси ёмон? Дунёда маданий халқ борки, қабристонни обод қилишни ҳам фарз, ҳам қарз, деб билади. Ахир ўзимиз бир кун келамиз-ку, шу ерга!

— Ҳай, майли, — деди Шоввоз, чамаси, кўксидаги жароҳатни қайта тирнагиси келмай. — Ниятим яхшими, ҳойнаҳой? Оқ фотиҳа берасанми? Бирор нодон иғво-пигво қилса, бир чеккада томошабин бўлиб қараб турмайсанми?

Расул ногаҳон кўнгли яна жиз этиб, оғайнисининг елкасига қўлини қўйди.

— Йўқ. Бу сафар ҳам қараб турмайман, Шораҳим.

— Гапингга тушунмадим, — деди Шоввоз.

— Нимасига тушунмайсан? Сенга қилган бу адолатсизликларни фош қилиш керакми ё керак эмасми? Ҳойнаҳой бу ишларни босди-босди қилиш умидила кечаю кундуз югуришиб юришгандир ота-бола?

Шораҳим бошини ҳам қилиб, узоқ сукутга толди, сўнг:

— Билмадим, — деди оғир хўрсиниб. — Ҳақиқат қилиш керак! Ёлғиз мен учун эмас, йўқ, одамлар ҳурмати, бутун қишлоқ ҳурмати ҳақиқат қилиш керак. Ҳаммани оёқ ости қилиб, эл бошига чиқиб олишди-ку бу ота-бола корчалонлар!

— Кўриб турибман, — деди Расул. — Агар ижозат этсанг, мен ҳозир Музаффарнинг олдига бораман! Қани, нима деркин?

Шоввоз миқ этмади.

Йигирманчи боб

Расул борганда шишани аллақачон яримлатган Фармонов лўппи юзи мош еган хўроздай қип-қизил, чамаси бўлғуси «жангу жадал»га аллақачон шай эди. У гўё Расулни ялиниб-ёлвориб чақирмаган, балки Расул ўзи илтижо қилиб келгандай, қовоғидан қор ёғиб қарши олди.

Батамом бошқа ҳолатни кутган Расул, Музаффарнинг совуқ турқини кўрди-ю, бирдан асаби тиршиб, пойгакда тўхтади.

— Мана, илтимосингга биноан келдим. Гапинг бўлса айт! Қулоғим сенда!

Музаффар дарҳол хушёр тортди чоғи, ғайритабiiй жилпанглаб, Расулга пешвоз чиқди:

— Қачондан бери бунақа расмиятчи бўп қолдинг, Расул? Аввал бундоқ ўтир, бир пиёла чой ич!

Расул, худди силласи қуриган одамдай, эшик ёнидаги диванга чўқди, бироқ Музаффар узатган қадаҳни олмади.

— Раҳмат. Ичимлик уёқда турсин, томоғимдан чой ўтадиган аҳволда эмасман. Қабристондан кел-япман. Дафн маросимига етиб келолмаган эдим. Шораҳим билан Ойсулувнинг қабрига чиқдик.

Музаффар қўлидаги қадаҳни столга қўйиб, оғир хўрсинди:

— Ҳа, яхши хотин эди Ойсулув. Лекин... начора? Ажалга даво йўқ экан, Расул! Гўрида тинч ётсин, шўрлик!

Расул зимдан синовчан тикилди:

— Кошкийди, Ойсулув гўрида тинч ётадиган иш қилган бўлса ўғлинг?!

Музаффар тўсатдан дир-дир титрай бошлаган қўлларини орқасига яшириб:

— Нимага шама қияпсан, тушунмадим, Расул? — деб сўради.

— Нимага тушунмайсан? Ё ўғлингнинг нопок ишидан беҳабармисан?

— Ўғлим нопок иш қилганми, йўқми — буни тегишли ташкилотлар ҳақиқат қилар ҳали! — деди Музаффар аллақандай ўксиб. — Шораҳимнинг сўзини сўзлаб, подадан олдин чанг чиқариш не керак? Сен жаҳл билан эмас, ақл билан иш қиладиган инсофли одамсан-ку, жон оғайни?

— Шораҳим инсофли одам эмасми?

— Агар инсофли бўлса, агар ўғлим сен айтгандек... хато қилган бўлса...

— Хато эмас ўғлингнинг қилган иши!

— Борингки, — деди Музаффар аллақандай ёзғириб, — борингки, сен айтган гап рост бўлганда ҳам, — ҳолбуки рост эмас, фирт тухмат бу, Расул, фирт тухмат! — бу ишнинг Ойсулувнинг ўлимига нима дахли бор ахир?

— Нега дахли бўлмас экан?

— Шунинг учун дахли йўқки, Ойсулув бечора кўпдан бери давосиз дардга мубтало бўлиб, тўшак ёзиб ётган эди! Буни сен билмасанг, — бутун аҳли қишлоқ билади, Расул!

Расул ҳамон Музаффарга зимдан тикилганича, бир лаҳза жим қолди. Унинг хаёлидан: «Наҳот одам боласи шунчалик худбин бўлса, наҳот ўзидан ўзганинг дардига шунчалик бепарқ-бераҳм бўлса?!» деган фикр ўтиб, қалтираб кетди.

— Ойсулувнинг оғир бетоб бўлганини мен ҳам биламан! Бироқ сенга битта саволим бор, Музаффар: нега сен ўз фарзандинг учун боя айтганингдек, жиноят эмас, шунчаки бир... хато қилган тантиқ зурёдинг учун бунча қайғурасан?

— Фарзанди учун қайғурмайдиган одам борми бу дунёда? — деди Музаффар. — Сен қайғурмайсанми, Расул?

— Унда нега Ойсулувни ўз ажали билан ўлди, демоқчи бўласан? Сен ота бўлсанг, у — она! Она-зор борки, отадан ўн баробар кўпроқ қайғуради ўз жигари учун! Ойсулувни ажалидан беш кун бурун ўлдирган сенинг ўғлинг! Унинг ёвуз қилмиши! Ёки

сен пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса — бошқага, деган гапни эшитмаганмисан?

Расул, азбаройи фиғони фалакка чиқиб ўрнидан туриб кетди. Музаффар эса ҳамон ўша забун ал-фозда:

— Яна айтаман, Расул! — деб нола қилди. — Бу ишда менинг ўғлим айбдорми ё Шораҳимнинг ўғлими — буни сен билан биз ҳақиқат қилолмаймиз. Ҳақиқат қиладиган ташкилотлар бор!

Расул юришдан таққа тўхтади:

— Эшитдим! Бу ташкилотларни аллақачон қўлга олибсан! Агар сенда инсофу адолат бўлса, бошингга қилич келса ҳам ҳақиқатга туриб берардинг. Сен бўлсанг... бунинг ўрнига ҳақиқатни топташ йўлига ўтибсан!

— Расул! — деди Музаффар зорланиб.

— Лекин билиб қўй, Музаффар, ҳақиқат эгиларди, бироқ синмайди!

— Расул! — деди Музаффар, гўё юраги чок бўлиб. — Сенга нима бўлди, Расул? Ахир... наҳот менга ишонмасанг?! Ахир, учовимиз ҳам бир қишлоқнинг фарзанди, оғир кунларда бир майизни бўлиб еган, уруш кўрган биродарлармиз-ку, Расул!

— Мен ҳам шунга ҳайронман. Ахир, сен ҳам отанг фронтда ҳалок бўлиб, етим ўсган, уруш йиллари даштда тикан кечиб, фронт учун галла ташиган, нима бўлгандаям уруш заҳматларини бошидан кечирган йигит эдинг-ку? Қачон, нима сабабдан бундай... тошбағир, бемехр бир одамга айланиб қолдинг, Музаффар!

— Тошбағир бўп нима қилибман, хўш?

— Нима қилганинг ва нима қилаётганингни билмайсан гўё?

— Йўқ, сен айт, Расул? Нима қипман? Одам ўлдирибманми? Агар битта айбим... ўғлим бўлса...

— Йўқ, гап фақат ўғлингга эмас! Ҳамма бало шундаки, сен ўзингдан бошқани ўйламайдиган, фақат ўзим бўлсам, ўзим кўрсам бас, дейдиган бир худбин бўлгансан, Музаффар!

Музаффар фиғони кўкка чиқиб:

— Ахир қайси гуноҳларим учун бу маломат, бу ҳақорат, Расул? — деб хитоб қилди.

— Қайси гуноҳларим дейсан, а? — деди Расул. — Агар, сенда зиғирча одамийлик бўлганда, ўғлингнинг жиноятини босди-босди қилишдан аввал Шораҳимнинг олдига бош эгиб бормасмидинг? Ўз фарзанднинг тақдирини ўйлашдан олдин уни ўғлининг ғамини емасмидинг?

— Уни ўғлининг қайғусини емади деб, ким айтди сенга? Мана, кечаю кундуз Шоқосимнинг бошида ўтирибди-ку Соҳиба?

— Мен Соҳибани эмас, сени айтяпман! Сенда диёнат бўлса, ҳаммадан бурун ўғлингни ўзинг судраб бориб, Шораҳимнинг оёғи остига ташламасмидинг, Музаффар?

Музаффар титроқ қўллари билан бир шиша сувни оғзига тутиб, охиригача ичди-да, тинкаси қуриган одамдай ўзини креслога ташлади. Унинг хаёлидан: «Нега чақирдим ўзи буни? Бунча талвасага тушмасам?» деган фикр ўтди.

— Бу гапни айтиш осон! Авваламбор, ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу савдо! Бошингга тушса, сен ўзинг нима қилардинг, Расул?

Расул унинг дардманд ҳолидан кўнгли қандайдир беҳуд бўлиб, кўзини олиб қочди:

— Мен ҳам фаришта эмасман, Музаффар! — деди у сал юмшаб. — Аммо бир нарсага аминман: агар менинг болам сенинг ўғлингнинг ишини қилса, ҳалол бир йигитнинг хотинини йўлдан уриб, ўзини майиб қилиб, жуфтагини ростлаб қолса... Унда, мен билмадим нима қилардим?

— Айтишга осон бу гапни! — деди Музаффар баттар мутеланиб.

— Осонми, йўқми, бироқ бир нарсага имоним комил, сен виждонингга хилоф иш қияпсан!

— Расул! Дўстим, Расул! Яна айтаман: жиллақурса, қирқ йиллик дўстлигимиз ҳурмати, урушда бирга

чеккан заҳматларимиз ҳурмати — аввал ҳақиқат қилайлик бу ишларни!

Музаффар уруш йилларини эсга солиши билан Расулнинг тилига келган аччиқ гаплар яна бўғзида қолди:

— Ҳа, уруш йилларини кўп эслайдиган бўпсан! Лекин бошингга бирор кулфат тушгандагина эслайсан бунини! Эслаб, эски дўстларингнинг кўнгилларини эритмоқчи бўласан!..

— Йўқ! — деди Музаффар куюниб. — Мен у кунларни ҳеч қачон унутган эмасман, Расул!

— Агар унутмаган бўлсанг, бунчаликка борармидинг! Ёки уруш йиллари ёдингда-ю, Шораҳимнинг сенга қилган яхшиликлари хотирангдан кўтарилдими? Кўтарилган бўлса, эсингга солиб қўяй, Музаффар. Ҳозир ўз оғзинг билан айтган уруш чоғларида, беаёв саҳрода йиқилиб қолган пайтларингда сени бирда суяб, бирда пулемётингни қўлингдан олиб, оғирингни енгил қилган, яна бирда ёш болани опичлагандай опичлаб, жизғанақ чўлдан олиб ўтган ким эди? Мана шу ёмон Шораҳим эмасмиди, Музаффар! — Расул юришдан тўхтаб, Музаффарга қадалиб қаради.

— Шораҳим эди, Расул, Шораҳим...

— Шораҳим бўлса... қани сенда виждон, қани инсофу адолат?

Музаффар қўллари билан бошини чангаллаганича узоқ ўтирди, сўнг:

— Наҳотки сен! — деб тавалло қилди. — Қил ўтмас қадрдоним деб, ишониб юрган дўстим, бу ерга фақат мени топташ учун, фақат эзиш учун келдинг, Расул? Тақдирнинг пинҳона ўйинлари сабаб, бошимга иш тушган бу мусибатли кунларимда наҳот мен шўрликни бешбаттар эзсанг, йиқилганнинг устига чиқиб тепсанг, Расул? Агар адолат шу бўлса...

— Сен адолатдан гапирма, Музаффар!

Расул сўзини тугатмаган ҳам эдики, шу дақиқагача аллақандай мунғайиб, ҳамдардлик кутиб, илтижо

билан гапираётган Музаффар тўсатдан ўдағайлаб, хуружга ўтди:

— Хўш? Нега гапирмас эканман? Ё адолат фақат сен томонда-ю, биз...

— Шунинг учун гапирмагинки, сенинг бошингга тушган мусибат — мусибат эмас! Мусибат деб, сенинг тантиқ зурёдинг сабаб, Шораҳимнинг бошига тушган кулфатни айтадилар! Сен бўлсанг... шунчаликка борибсанки, эрка фарзандингни қутқариб қолиш йўлидаги уринишларинг ҳам мусибат бўлиб туюляпти сенга!

— Во дариг! Ахир нима бўлгандаям... болам бечора жўрттага қилмагандир бу ишни? Битта ўғлимни деб...

— Кошкийди, гап битта ўғлингда бўлса! Қудағайингни ишга солиб, Иван Харитоновичга пора бермоқчи бўлганларинг-чи?

Музаффар жон-жаҳди билан қўлларини силкитиб, орқага тисарилди:

— Ҳазилингни қўй, Расул! Қайси қудағайим? Нималар деяпсан ўзи?..

Расул заҳарханда қилди:

— Ўз қудағайлари ҳам ёдларидан чиқдимми ҳали? Ёдларидан чиққан бўлса ёдларига солиб қўяй: жаноблари қудағайлари орқали Иван Харитоновичнинг хотинига олтин узук совға қилган эканлар! Қудағайлари эҳсонни уларга билдирмай, шифоҳонада қолдириб кетибдилар.

Музаффар ёқасини ушлаб:

— Ё тавба! деб хитоб қилди. — Эскилар ўт балосидан сақла, сув балосидан сақла, бироқ ҳаммадан бурун туҳмат балосидан сақла, деганларича бор экан! Энди бир қилмаганларинг шу туҳмат қолувди менга! Э, фалак! Мен буларга... мен сенларга нима ёмонлик қилдим, Расул!

Расул сабр косаси тўлиб:

— Ўзингни овсарликка солиб, сувдан қуруқ чиқаман деб ўйлаяпсанми? — деди зардаси қай-

наб. — Иван Харитонович билан менинг сенга нима хусуматимиз борки, сенга қарши бўҳтон уюш-тирсак? Айниқса, Иван Харитонович! Чамаси, Хинган тоғларида Шораҳимнинг қилган яхшиликлари ёдингдан чиққанидай, комбатимиз Белобородовнинг яхшиликлари ҳам эсингдан чиқибди, Музаффар!..

— Хинган тоғларида яхшилик қилган бўлса, бу ерда... даштда ишлаганимизда орамиздан не-не гаплар ўтган!..

— Бундан чиқди, бу пора билан ораларингдан ўтган ўша гапларни ювиб ташламоқчи экансан-да, азизим? — пичинг қилди Расул. — Гапингда на мантиқ бор, на тутуриқ!

Музаффар дағ-дағ титраб:

— Мен мантиқ-пантифингни билмайман! — деб ўшқирди. — Аммо шуни рўй-рост билиб турибманки, сенлар мени кўролмайсизлар! Ҳа, мени ҳам, ўғлимни ҳам кўролмайсизлар! Ичиқоралик, бахиллик қияпсанлар! Ё алҳазар! Қачон биз бу тубан, нопок туйғулардан қутулар эканмиз?

Расул, бирдан томирларида қони гупуриб:

— Тўхта, тўхта! Нима деб валдираяпсан! — деб бақириб юборди. — Сен ҳаётда нималар қипсан, қанақа буюк ишлар, улуғ кашфиётлар яратибсанки, биз сенга бахиллик қилсак?

— Улуғ ишлар қилибманми, йўқми, лекин сенлар... Ўғлим иккимизнинг обрў-эътиборимиз, эришган мартабаларимиз, уй-жойимиз — ҳамма-ҳаммасини кўролмайсанлар!

Расул ўзини босишга ҳарчанд уринмасин, бари бир яна заҳарханда қилди:

— Ниҳоят, топдинг сабабини. Қойил! Демак, мен сени кўролмайман?

— Сен ҳам, оғайнинг Шораҳим ҳам, қадрдонинг Белобородов ҳам!

— Кошкийди, ўғлинг икковинг бу шоҳона уй-жойлар, қўша-қўша машиналар, баланд лавозим-

ларни ҳалол меҳнат ва ўз пешона терларинг билан орттирган бўлсаларинг! Шунда биз сенларга ҳасад қилсак!

— Яна инсофу адолат! Бас! Бу баландпарвоз гаплар менинг ҳалқумимга келди, оғайни! Қўлларингдан келганини қилаверинглар! Сенга рухсат!

Расулнинг дилини киноя аралаш тизгинсиз бир ранжу алам чулғаб олди:

— Хўп, менга кўрсатган бу иззат-эътиборинг учун ташаккур! Мен овсар, боя сенинг тавалло қилиб ёзган хатингни олганимда ўйлабманки, зиғирдек бўлса-да, қилган ишларидан пушаймон чекаётгандир деб? Бу ишлар унга жиндек бўлса ҳам сабоқ бўлгандир, деб ўйлабман мен. Минг афсуски...

— Айтдим-ку, сенга рухсат деб! — бақирди Музаффар. — Қўлларингдан келганини қилаверинглар деб!..

Расул унинг гапини эшитишни истамай, чўнтагидан қутичани олиб, стол устига тап этиб қўйди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Ой ботган эканми ё ёруғдан чиққани учунми, олам Расулнинг кўзига зимистон бўлиб кўринди. У келганига минг пушаймон қилиб, қоронғида қоқилиб-сурилиб бораркан:

«Баттар бўл! — деди ўзидан-ўзи ранжиб. — Ким сенга алақачондан бери одабийлик кўчасидан ўтмаган бу худбиннинг олдига кел, деди?» Йўқ, гап фақат ундами? Агар Иван Харитонович илтимос қилмаганида, Расул, эҳтимол, бу даргоҳга қадам ҳам босмас эди. Фақат Иван Харитонович эмас, бу қутурган ҳўкизнинг ўзи ҳам ундан бир келиб кетишини сўраб, кўзёши тўкиб хат ёзмаганмиди?

Расул бу надоматли ўйлардан юраги ҳун бўлиб, қайтиб борганида Шораҳим, чамаси уни кутиб, ҳануз дарвозаси олдида ёлғиз ўтирган экан:

— Ҳа, ҳормасинлар? — деб пичинг қилди. — Ётиб дардлашдингларми дейман, икки қадрдон? Жа-а... йўқолиб кетдинг? Ё, зиёфат қуюқ бўлдим?

— Ҳа, жуда қуюқ бўлди! — Расул ҳам киноя-омуз кулимсиради. — Эрталаб гапириб бераман ҳаммасини. Ҳозир силлам қуриб турибман...

— Силланг қуриган бўлса... ўз уйингга жой солдириб қўйдим, холамларнинг руҳи шод бўлсин деб! Бориб, дамингни олавер!

Ҳақиқатан, марҳум кампир турадиган хона ёп-ёруғ эди. Кимдир (балки Нигорадир) уни шамоллатиб, ўртага қалин тўшак ёзиб қўйган экан, Расул хонага кирди-ю, чироқни ўчириб тўшакка чўзилди. Назарида, боши ёстиққа тегиши билан қотиб қоладигандек эди, аммо мана, бир неча соат ўтди ҳамки, ҳамон қоронғи уйда хаёлан Музаффар билан «олишиб» ётибди!..

Тўғриси айтганда, Расул унга айтадиган ва уни мот қиладиган энг зарур, мантиқан энг кучли гаплар мана энди, зимистон уйда, шифтга тикилиб ётганида эсига келяпти! Бу гаплар Фармоновнинг нафасини ичига тушириб, дамини шартта кесар эди! Аттанг! Уларни айтиб, хуморидан чиқолмади! Рост, дилининг энг тубида, Расул Музаффарга ҳеч қандай гап кор қилмаслигига... ҳар қандай зўр далил ҳам унга зигирча таъсир этмаслигига ақли етар, бироқ ақли етгани ҳолда, ҳамон хаёлида ғужғон урган исёнкор ўйларини жиловлай олмас, ҳамон у билан баҳслашар, ҳамон «тортишар» эди!..

Айтмоқчи, у Музаффардан Мардон Зокировнинг бу ерга келиб, хат ташкил қилиб кетганининг сабабларини сўраб билмоқчи, ҳатто буюк уруш дардларидан йироқ, бу сохта улуғвор монументнинг турмуш ҳақиқатидан қанчалик узоқ эканини исботлаб бермоқчи ҳам эди. Ахир Расул ўша кенгашда дарду ҳасрат билан куюниб айтган гаплари энг мўътабар ҳужжатларда эътироф этилган фикрларга ҳамоҳанг бўлса-ю, бунинг учун у яна калтак тагида қолса? Лекин бир жиҳатдан, бу масалани қўзғамагани ҳам яхши бўлди! Музаффар Расулнинг қайси гапини инобатга олдики, бу гапини инобатга олса?

Чамаси, Музаффар ўз хатоларидан пушаймон чекадиган, қилмиш-қидирмиш эканини ўйлайдиган мавриддан аллақачон ўтган, адолат туйғуси унинг дилини батамом тарк этган эди!

Э воҳ! Наҳот одам боласи шунчаликка борса? Наҳот мансаб ва мол-дунё бир маҳаллар самимийгина, камтаргина одамни батамом йўлдан оздирса?

Дарҳақиқат, кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам дили кўрга жўр бўлма экан!

Расул Музаффарнинг: «Бор, қўлларингдан келганини қилинглар!» деган ҳақоратомуз сўзларини эшитиб, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетганида, эртадан бошлабоқ адолат учун курашишга аҳд қилиб қўйган эди.

Лекин энди ўйлаб қараса... бу кураш қандай кечилини, зотан, ишини нимадан бошлашини тасаввур ҳам қилолмас экан!..

Йўқ, гап унинг ишни нимадан бошлашни билмаслигида эмас. Шораҳим учун Расул ҳар қандай курашга тайёр! Лозим бўлса, район ва область мутасаддиларига ва ҳатто ундан юқорироқ ташкилотларга ҳам мурожаат қилишга тайёр. Музаффар билан унинг ўғли бу ишларда Расулдан минг чандон тадбиркор бўлса бордир, уларнинг жарақ-жарақ пуллари-ю, қимматбаҳо совғаларига учиб, ҳануз ҳақиқатнинг йўлини тўсишга уринадиганлар ҳам йўқ эмасдир, аммо адолат учун шиддатли кураш бошланган бутунги кунда унинг бунчаликка бориши! Бунга ақл бовар қилмайди. Ахир Расул ҳам кўчада қолган одам эмас-ку! Олим деган номидан ташқари орқасида Иван Харитоновичдай суянчилиги бор-ку! Шу боисдан, уни ҳозир адолат учун кураш ташвиши эмас, йўқ (курашганда кимга қарши курашади?), болалик ва ўспиринлик йилларимиз бирга ўтган, мана шу қишлоқ, мана шу сой бўйида ошиқ ўйнаб катта бўлган тенгдошим, уруш заҳматларини бирга тортган қуролдош оғайнимга қарши курашаманми, деган андиша ташвишга соляпти. Айни замонда... ота-боланинг адолатсизлиги сабаб, Шораҳимнинг

бошига тушган бу ғурбат, Шоқосимнинг тоабад
мажруҳ бўлиб қолиш хавфи, Ойсулуннинг ўлими,
боз устига, Музаффарнинг ўз гуноҳини тантилари-
ча тан олиш ўрнига қилган бояги муомаласи, илон
пўст ташлайдиган ҳақоратомуз гаплари, манманли-
ги, дўқ-писандаси!.. Йўқ, бунга бардош қилиб, бир
чеккада томошабин бўлиб туриш — жиноят!

Расул Нуриддинов, бу ўйлардан мияси ювлаб,
бир йўла иккита уйқу дори ичди-да, тескари бури-
либ ётди.

Йигирма биринчи боб

Экспедиция очган сирли лаҳим билан ҳазрат
Уккоша қабрига бор-йўғи 30—40 қадам қолганда
тоққа биринчи қор ёғди. Ўша куни, қор ёғишидан
сал аввал, тоғ ичкарисидан Нигорани излаб бир
қария келди. Калтабақай, аммо миқти, чўтир юзи
совуқда қорайиб кетган, қисик кўзлари қаҳр билан
ярақлаб турган бу одам, эгнида қуроқ чопон, бошида
бесўнақай, мўрисимон кулоҳ, кўлида йўғон жингил
асо, узоқ йўл босиб келаётган бир дарвешни эсла-
тарди.

Кинолардаги деводаларга ўхшаб кетадиган бу
одам қабристонда пайдо бўлганда Нигора билан Ла-
риса лаҳимдан чиқиб чодирга қайтаётган эдилар.
Қариянинг важоҳатидан саросимага тушган Лариса
беихтиёр орқага тисарилди, Нигора эса, қўлларини
кўксига қўйиб салом берганди, қария:

— Ваалайкум ассалом! — деди важоҳатига зид
бир мулоимлик билан. — Фақир мана бул юмуш-
ларнинг мутасаддисини кўрмоқ азмида келган эдим,
қизларим!

Ўзини хиёл босиб олган Нигора дарвешсифат
чолга қизиқсиниб қаради.

— Экспедиция бошлиғини сўраялган бўлсангиз...
мен бўламан, ота!

Қария асосини ҳавода ўйнатиб:

— Во ажабо! — дея ёқасини ушлади. — Сен бўлсанг... манов кўккўз қиз кетаберсин! Фақир ҳақир сенга айтадурғон икки оғиз сўзим бор, болам!.. Лаҳимдан чиқ! — Чўтир дарвеш асосини амирона ниқтаб, ёнидаги қояни кўрсатди. — Яқинроқ кел, чироғим!

Алёшалар кўринмас, атрофда тирик жон йўқ эди. Нигора Ларисага жавоб бергиси келмай, бир зум иккиланиб турди, сўнг чўтир дарвешнинг амирона хатти-ҳаракатига бўйсуниб, Ларисага жавоб берди-да (кейин билса, Лариса сал нарироқдаги бошқа бир чўнг тош панасига ўтиб, уларни кузатиб турган экан), ўзи қариянинг рўпарасида тўхтади. У худди муаллимнинг олдида дарсини билмай, довдираб қолган ўқувчи қизчадай сезарди ўзини.

Чўтир дарвеш оппоқ, ўсиқ қошлари қаҳрли туташиб, зарда билан томоқ қириб олгач:

— Ўзинг ёш экансан, болам, — деди паст, бироқ таҳдидли товушда. — Бировнинг завжаси, уйингда олло қовуштирган эгангнинг хизматларини бажо келтириб, шукрона айтиб ўлтирмоқ ўрнига, нечун бул гуноҳи азим юмушга қўл урдинг, қароғим?

Нигора бир лаҳза жавоб тополмай талмовсираб қолди, сўнг:

— Маъзур тутасиз, ота, — деди секин. — Ўзларидан сўрасак? Ўзлари ким бўладилар?

Дарвеш жингил асоси билан ерни дук-дук уриб ўдағайлади.

— Фақир ҳақир бул бевафо дунёни тарк эттан бир ғариби нотавондурман! Мана, йигирма йилдирки, анов тоғ ичида... — Мўйсафид, асосини елкаси узра қорли чўққи томон ниқтади. — Бир ғорни макон қилиб, оллога ҳамду сано ўқиб ётурман. Бирдан-бир ниятим — бул норасо дунёнинг шаккок юмушларидан овлоқ юрмоқ, куним битиб, дорилбақога рихлат этсам, тонг-ла маҳшар сирот кўпригига сутдай оқ бўлиб бормоқдур, болам!

Нигора бир ўйи: «Иншоолло, ниятингизга етинг, ота!» — демокчи ҳам бўлди-ю, тили бормади. Бунинг ўрнига:

— Бизга нима хизмат, ота? — деб сўради.

— Хизматимни айтдим, уқмадингми, эй, бандаи ношукур? — деди чўтир дарвеш кулоҳли бошини сараклатиб. — Дунёдан умидинг йўқ эканми, ёш бошинг билан бул гуноҳи кабир ишга қўл урибсан, осий банда! Мажусийлар ва ғайридинларга қарши жангу жадалда шаҳид ўлган муслимлар, дини ислом йўлида от сурган ғозийлар — олло уларга жаннатдан жой ато қилган! — макони бўлмиш бул табаррук ғўристонни оёқ ости қилмоқ азмида эрмишсан! Ёдингда бўлғай, эй бандаи ғофил: пайғамбар алайҳиссаломнинг дуоси теккан бул зоти шарифга олло-таоло шундай саодат ато қилганким, ул ғазовотда шаҳид ўлган ҳазратларининг муборак боши муқаддас қудуққа тушиб, юмалай-юмалай, Маккаи мукаррамадан чиққандур!

Дарвешнинг овози яна боягидай совуқ таҳдид билан дўрилади, бироқ унинг дағдағаси-ю, важоҳати бу сафар Нигорани чўчитолмади:

— Бу ривоятни эшиттанман, ота.

Чўтир дарвеш кулоҳли бошини азот кўтариб ўдағайлади:

— Авваламбор, бу ривоят эмас, ҳақиқат! Қолаверса, нечук муштдек бошинг билан бул шаккок юмушга қўл уриб, куфр кетишдан тоймайсан?

— Тақсирим! — деди Нигора, бу сўз ёдига тушганидан енгил тортиб. — Тақсирим, мени авф этсинлар. Лекин биз бу йўлдан қайтолмаймиз!

— Нечун?

— Чунки... бизнинг илмимизда қайд этилганки, бу ерлардан буюк аждодларимиз ҳазрат Навоий билан Мирзо Улуғбеклар ўтган. Биз уларнинг табаррук изларини топмоқ ниятидан бошқа ниятимиз йўқ, тақсир!

Дарвеш, жазаваси тутиб, бўксасига шапатилаб урди:

— Ё алҳазар! Аждодларинг изини қидирмоқ истасанг, анов хароба қўрғон ичида қидир! Аммо ҳазратларининг муборак мақбарасини оёқ ости қилма, унинг арвоҳи дуоибад қиладур сени!

Нигора кимлигини тушуниб бўлмайдиган бу «сирли» одам билан баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини сизди-да, гапни тутатмоқчи бўлди:

— Афсуски, энди бу йўлдан қайтолмаймиз, тақсир.

Дарвеш асосини қояга суяб, қовоғини уйганича, алланималар деб узоқ пичирлади, сўнг «Оллоҳу акбар!» — деб юзига фотиҳа тортди. Нигора унинг узундан-узоқ дуосидан фақат охирини: «Илоё бу шаккок даҳрийларнинг шум ниятлари ўз бошларига етгай! Бамисоли кўйлак солар ўйнаб, гуноҳи азимга ботган анов қалъа аҳли янглиғ бул такаббур бандаларингни ҳам қора ер юттай, илоҳи омин!» — деган сўзларинигина илғаб олди.

Чўтир дарвеш шундай деди-да, асоси билан ерни тешиб юборгудек дук-дук уриб, юқорига, қабристон томон йўналди. Нигора шундагина қабристон чеккасидаги қайрағочлар тагида турган яна бир кулоҳли отликни кўрди. У тоғ ичкарисиди катта бир гор борлигини, унда ўзини дами ўткир вали, деб эълон қилган бир кимса макон қуриб олганини, кўплар, айниқса, майиб-мажруҳлар уни тавоф қилиб боришларини эшитган, бироқ бу «вали»нинг вазоҳатидан одам қўрққулик сержаҳл, серзарда бир кимса эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Нигора пастдаги чодир томон бир-бир босиб бораркан, «авлиё»нинг ер ютган қўрғон ҳақидаги гаплари эсига тушиб, ичида бир кулиб қўйди.

Эмиш, бир маҳаллар бу хароба ўрнида баланд тепа бўлиб, унда каттакон бир қалъа қад кўтарган, у пайтларда бу тоғларда ёввойи қўчқорлар, оҳулар, какликлар беҳисоб, атроф-теварақда кўркам боғлар кўп бўлган, шу боис, шаҳар аҳли тўқ-бадавлат яшаган эмиш. Аммо тўқликдан шўхлик дегандай бой-

бадавлат бўлиб кетган қалъа аҳли, гўё риндона кай-фиятта юз тутган эмиш: ҳар оқшом хилват бир гўшага йиғилишиб, кўйлаксолар ўйнашган эмиш. Яъни, ҳаммаси кўйлакларини ечиб, бир жойга уяр, сўнг уларни аралаш-қуралаш қилиб, чироқни ўчиришар эмишу, кимдир биров: «Ол!» — деб фармон берармиш. Шунда ҳар ким ўзини ўртадаги уюмга отиб, қўлига илинган кўйлакни олармиш, кейин чироқни ёқишармиш ва ким кимнинг кўйлагини олган бўлса, у ўша кечани ўша одамнинг жуфти ҳалоли билан айш-ишратда ўтказар эмиш. Шу сабабдан бу қалъа «оллонинг қаҳрига йўлиқиб», бир кечада уни ер ютган эмиш-у, ундан шу хароба қолганмиш!..

Қоронғилик тушар-тушмас изғирин баттар авж олди-ю, учқунлаб қор ёға бошлади. Сал ўтмай, майдалаб ёғаётган қор кучайиб, теварак-атроф бир зумда қалин оқ кигиз билан ёпинди.

Нигорани ваҳима босди: нима қилиш керак? Тоғда бир марта қор ёғдими — бас, қор қорга уланиб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Унда ишни тўхтатиб, қайтиб кетишдан бошқа чора қолмайди, акс ҳолда машиналари ҳам тоғда қолиб, уч-тўрт ойдан бери не машаққат билан топган топилмаларини олиб чиқиб кетишлари ҳам амримаҳол бўлади.

Кўпчилик Нигоранинг бу таклифига қўшилди. Ёлғиз Алёша бу ишни давом эттириш керак, деган фикрида қатъий туриб олди. Унинг айтишича, модомики, ҳазрат Уккоша қабрига бор-йўғи йигирма-ўттиз қадам қолган экан, улар йўқ пайтида, кимлардир келиб, қазилма ишларини давом эттиришлари мумкин. Қарабсизки, улар кутган энг ноёб буюмлар ўғирланиб, келгуси йили қўлларини бурунларига тиқиб қолаверишади!

— Бошимизга тош ёғишини башорат қилган ҳалиги «авлиё»нинг ўзи қилиши мумкин бу ишни! — дерди у кенг чодирда уёқдан-буёққа айланиб. — Менингча, бу сохта валининг бу ерга келиши бежиз эмас. Разведка қилиб, аҳволни билиб кетиш учун келган!..

Лариса эрига пичинг қилди:

— Сенга қолса, бизни Марсдан туриб кузатаётганлар ҳам бор. Биз кетишимиз билан улар тушиб, қабрдаги ҳамма бойликларни ўмариб кетишлари ҳам мумкин!

— Ажаб эмас!

— Сенга қолса белдан қор кечиб бўлса ҳам ишлайверсак!

Қисқаси, баҳс кучайиб кетиб, Нигора овозга қўйишга мажбур бўлди. Кўпчилик овоз билан, қор батамом босиб қолмагунча бор топилмаларни тезроқ тартибга келтириб, эртадан қолмай жўнашга қарор қилишди. Лаҳимни эса, ҳар эҳтимолга қарши, кўмиб ташлашга келишишди.

Кечаси тун ярмигача ишлашди. Энг нодир топилмаларни: қулоқ, бурунлари синган бўлса ҳам тарихий аҳамияти муқаррар ганч ҳайкалчалар — бу ҳайкалчалар бир маҳаллар бу ерда Будда дини ҳокимлик қилганини кўрсатарди! — ёқут ва забаржад қадалган кумуш зийнатлар, хум ва хумчалар, беҳисоб қилич ва қалқонларни махсус қутиларга жойлагунларича алламаҳал бўлди. Ҳар қалай, бу ишлардан чарчаган Нигора, ётишдан олдин бир лаҳза очик ҳавода юриш учун ташқарига чиққанида соат бирдан ошган эди.

Ажабо: ҳали-замон бутун фалакни қоплаган қора булут энди парча-парча бўлиб тўзғиб кетган-у, осмоннинг очилган жойларида оппоқ юдузлар чарақлаб турарди! Рўпарадаги ҳайбатли чўққилар устида тобора кичрайиб, бир парчагина бўлиб қолган ой кўринар, унинг ночоргина осуда шуъласида эски қўрғон ичидаги харобалар ҳам, чодир ёнидаги катта сардоба ҳам, олисда элас-элас кўзга чалинган қабристон қайрағочлари ҳам, ҳамма-ҳаммаси бу заминга ёт, алақандай сирли оламни эслатарди.

Нигора, сўнгги пайтларда Алёшанинг Кушон давлати ҳақидаги фаразлари сабаб, ишга қанчалик қизиқиб кетмасин, уйини, оиласини, айниқса

ўғилчаси билан қизчасини жуда соғинган, бутун вужуди билан Тошкентга талпинар эди. Бироқ ҳозир ўйлаб қараса, ўтган беш-олти ой давомида бу кўҳна хароба ҳам кўнглига аллақандай азиз бўп қопти. Мана, ҳозир эртага бу ерларни тарк этишни ўйларкан, юраги беихтиёр жизиллаб кетди.

Нигора қорли чўққилар устида гўё сўнаётган шамдай маъюсгина милтираб турган ой шуъласида аллақандай сирли туюлган бу харобаларга тикилиб-тикилиб қараркан, ногаҳон бу ташландиқ қалъа ўрнидаги муаззам шаҳар кўз олдига келди.

Тўрт бурчагида тўртта тўпотар бурж жойлашган осмонўпар ғишт кўрғон, кўрғон ичида пештоқлари ложувард кошинлар билан қопланган кўркам бинолар, сершовқин бозорлар, тимли расталар, расталардаги атторлик, базозлик ва баққоллик дўконлари, қинғир-қийшиқ кўчалар ва бу кўчаларда исирик солинган кашкулларини силкитиб, зикр тушиб юрган дарвешлар, гавжум чорраҳаларда ҳолва ва қандолат пишириб ўтирган ҳолвафуруш ва қандолатфурушлар нигоҳи олдида жонлангандай бўлди. Назарида, қулоғи остида бир меъёрда жаранглаган қўнғироқ овози янграб кетди. Эҳтимол, бир маҳаллар Хуросон томон ўтаётган, ёхуд, аксинча, Хуросондан келаётган катта карвон бу қалъага шу йўсин, нортуялар бўйнига осилган қўнғироқларнинг тиниқ жаранги остида кириб келгандир? Эҳтимол, карвон аҳли орасида, дадаси айтгандек, ҳазрат Навоий бўлгандир? Бирда Навоий ўтган бўлса, бирда Мирзо Улуғбек, яна бирда Бобур мирзо ўтгандир?.. Бу ерларнинг бетакрор гўзаллигига мафтун бўлган улуғ шоир анов қирларни ўйчан айланиб, Фарҳод ва Шириннинг илк мисраларини шу ерда битгандир? Ўз халқининг пешонасига сиймай, буюк маърифий ишлари учун бидъат бандаларининг қаҳрига учраган улуғ мунажжим Улуғбек эса, бу азиз тупроқнинг ношуд зурриётлари билан хурофот ботқоғига ботган дин пешволари қўлида хору зор бўлишини ўйлаб,

неча бор қон қақшагандир? Ҳақиқатан, ҳали ким билсин, улар топган бу сирли лаҳим нималарни инъом этади? Эҳтимол, Алёша фараз қилганидек, қудратли Кушон давлати лашкарбошилариининг беҳисоб бойликлари эмас, балки улуғ мунажжимнинг содиқ шогирдлари яширган сандиқ-сандиқ ноёб китоблар чиқар бу қабр тагидан?

Буни ўйлаши билан Нигора яна иккиланиб қолди: балки Алёшанинг гапига кириб, яна бирикки ҳафтага бардош қилиш керакмикин? Бироқ ундай деса... бир томони бу қор, бир томони... йўқ, Нигора уйини, эрини, айниқса кичкинтойларини жуда-жуда соғинди! Шундай соғиндики, агар қаноти бўлса, ҳозироқ ҳамма нарсани тарк этиб, «пир» этиб учиб кетарди!

Бундан уч-тўрт кун аввал, Ойсулув холанинг азасидан кейин бу ерга дадаси келди. Аввал ойдинда элас-элас кўзга чалинган анави муаззам бино қолдиқларини, сўнг улкан сардобани узоқ кўздан кечирди, сўнг Алёша билан бирга лаҳимга тушиб, уни бошдан-оёқ айланиб чиқди, топилмалар билан танишди. Хуллас, дадаси ҳам бу ердан фавқулодда бир нарса чиқиш эҳтимоли йўқ эмаслигини айтиб, ҳаммани ҳуш-хандон қилди. Сўнг Нигорани бир четта тортиб, узоқ суҳбатлашди. Бу йил ҳар қанча уринишмасин, бу ишни ниҳоясига етказолмасликларини уқтирди ва уни консервация қилиб, институтга қайтишларини маслаҳат берди.

Дадаси, оғайниси Шораҳим амакининг аҳволини кўриб, жуда эзилиб кетган эканми, бурунгидан ҳам ўйчан, камгап, дили шикаста эди.

— Мен сенинг бу ишларингдан хурсандман, қизим, — деди у, Нигоранинг қорайиб-қавариб кетган қўлларини аста силаб. — Бироқ сен аёлсан, онасан. Буни ҳам унутмаслигинг керак, болам. Уёқда эринг буюк асар яратаман деб, бутун фикри хаёли ижодда бўлса, буёқда сен... улуғ кашфиётлар қиламан деб, умринг далада ўтса... Фарзандларинг, айниқса қизчангнинг ҳоли не кечади? Ахир бу дунёда ин-

сондан фақат катта ишларгина эмас, яхши фарзандлар ҳам қолиши керак-ку, болам! Фарзанд яхши одам бўлиб етишиши учун эса, унга меҳр, ҳаммадан бурун она меҳри керак.

Нигора томоғи ғип бўғилиб, юзини дадасининг катта қорамтир кафтига яширди.

— Биладан, дадажон, ҳаммасини биладан. Бироқ у-чи? Она меҳрига зор фарзанд ота меҳрига ҳам ташна эмасми, дадажон?

— Ташна, жуда ташна, болам. Лекин она меҳри бошқа... Начора, сенлар, ҳозирги ёшлар, ҳуқуқ тенглиги баҳона, худди пойгага тушган отларга ўхшаб қолдиларинг. Ҳолбуки оила, ҳаёт — пойга эмас, болам. Оилада бир киши, ё эр, ё хотин сал паст юрмоғи лозим. Акс ҳолда, оилада ҳеч қачон ҳаловат бўлмайди. Энг ёмони — ким зўр, кимнинг ҳуқуқи баланд, менинг сендан нима кам, деган беҳуда тортишувлардан фақат фарзандлар изтироб чекади, руҳан эзилади.

— Демак, сизнингча, мен унга ён босишим керак?

— Албатта, қизим. Чунки боя айтганимдек, сен онасан! Табиат сени аёл қилиб яратган, меҳрни ҳам кўпроқ аёлга эҳсон қилган. Мана, ўз онангни ол! У ўз умрини, бутун орзу-умидлари, меҳри оқибатини сен билан уканг Улуғбекка бахшида этганди-ку, қизим?..

— Бундан чиқди... ҳамма масъулият ёлғиз менда экану, унда... шогирдингизда ҳеч қандай масъулият йўқ экан-да?

Дадаси бошини ликиллатиб, бўш-баёвгина жилмайди.

— Мен ундай деяпганим йўқ-ку, болам? Мен фақат инсон кечиримли бўлиши керак, айниқса, эр-хотин, пойгага қўшилган отлардек, ҳадеб ким ўзар, ким ҳақ деб тортишавермаслиги керак деяпман, қизгинам! Албатта, у ҳам фақат ўз ижодини ўйлайвермаслиги керак. Оила қурдими, аравани баробар тортиши, фарзандларини ўйлаши даркор!

Дадаси бир зум жим қолиб, оғир хўрсинди.

— Мен буни айниқса Ойсулунинг ўлимидан кейин билдим, болам. Шораҳимнинг аҳвол-руҳиясини кўриб билдим. Бундоқ ўйлаб қарасам... мен ҳам ҳамма оғирликни шўрлик онангнинг елкасига ташлаб қўйиб, ўзим фақат «улуғ» ишлар ҳақида ўйлайдиган бир худбинга айланибман.

— Дадажон! — Нигора юрагига қуйилиб келган иссиқ меҳрга бўйсуниб, яна дадасининг қўлларини лабига босди.

— Ҳолбуки ойингсиз мен ҳам, билмадим, нима бўламан? Хуллас, майда-чуйда низоларини, энг муҳими — ким ўзар деган бу пойгани йиғиштириб қўйиб, бир-бирларингни қадрланглар, болам. Эскилар айтмоқчи, вафо қилган — вафо топади, жафо қилган — жафо, қизим!.. — Дадаси буни аллақандай овози титраб, ички бир дард билан айтди-ю, тўсатдан: — Беҳзод нимадир бўлиб касалхонага тушганмиш, — деди. — Бориб кўрдингми?

Нигоранинг дами ичига тушиб, эсанкираб қолди.

— Йўқ, дадажон!

— Майли, нима ҳам дейман? — деди дадаси. — Тағин ўзинг биласан, болам. Аммо... сенинг ўрнингда бўлсам... мен бориб кўрардим. Дунёда энг ёмон нарсаси — ўчакишиш! Кечиримли бўл, қизгинам, кечиримли! Агар биз инсонлар бир-биримизни кечиритишни ўрганмасак, дунё кўзимизга қоронғи бўлиб кетади, болам.

Дадаси шундай деди-да, Нигоранинг жавобини кутмай пешонасидан ўпиб, ўрнидан турди...

Бу суҳбатнинг эртасига Нигора, ўзини зўрлаб бўлса ҳам Беҳзодни кўргани шаҳарга тушди. Беҳзод касалхонадан соғайиб чиқиб кетган экан, врачлардан рухсат олиб, Шоқосимни кўргани кирди.

У кирганда Шоқосим ухлаб ётган экан. Хонада бошига негадир кўк рўмол ташлаб олган Меҳринисо мунғайиб ўтирарди. Нигорани кўриб, юзини четга

ўтирди-ю, тўсатдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Нигора унинг дардлашиш истагида бир-икки марта кўзлари мўлтираб қараганини сезиб, кўнгли хиёл эриди, бироқ ҳар сафар чўпдай озиб кетган Шоқосимнинг мумдай сарғайиб қолган юзига кўзи тушиши билан эрий бошлаган юраги қайта тош бўлиб қотарди... Шундан бери Нигора ғалати бир ҳолга тушиб қолди: бу ерларни, бошлаб қўйган ишларини ташлаб кетишни кўзи қиймайди-ю, юраги ҳадеб уйга, болаларига талпинади, гўё ўғилчаси билан қизчасини ўн йил кўрмагандай, улар томон қанот боғлаб учгиси келади...

Чодир томондан қорни ғарч-ғурч босган оёқ товушлари, сўнг Ларисанинг овози эшитилди:

— Ҳой, қаёқларда тентираб юрибсан, Нигор? Биз сени бўри-мўри опқочиб кетмадими, деб ухлай олмай ётибмиз!

Нигора, қандайдир кўнглига жуда яқин бўлиб қолган бу тоғу тошларга, эски қўрғон харобаларига, овлоқда қорайиб турган гўристон чинорларига сўнгги бор суқланиб қаради-да, хўрсина-хўрсина чодир томон юрди.

Йигирма иккинчи боб

Меҳринисо уйқу аралаш эрининг инграган овозини эшитгандай туюлиб, кўзи ярқ этиб очилиб кетди. Яланг оёқ, яланг бош, унсизгина юриб бориб, эрининг тепасида узоқ турди. Боши салладай ўраб ташланган Шоқосим, оғир нафас олиб, қаттиқ ухлаб ётар, фақат аҳён-аҳёндагина туш кўрибми, бошқами, секин инграб, ўзича ғудраниб қўярди.

Йўқ, унинг уйқуда алланималарни айтиб ғудранишлари аварияда шикастланганидан эмас, азалдан шундай одати бор. Меҳринисо дастлаб турмуш қурган пайтларида эрининг бу одатига кўника олмай,

анча қийналган, баъзан ҳатто уни уйғотган пайтлари ҳам бўлганди. Шунда Шоқосим истар-истамас кўзини очиб:

— Ҳа, нима бўлди, нима қилди? — дерди эснаб.

— Бир жойингиз оғрияптими ё туш-пуш кўрдингизми? Бирам инграйсиз, бирам инграйсизки!

— Ҳа, туш кўрибман. Тушимда қора девлар келиб, сени ўғирлаб кетармиш. Мен уларни қувиб бориб, қўлларидан сени тортиб олармишману, мана бунақа қилиб, маҳкам қучоқлаб, тишлаб-тишлаб ўпармишман! — Шоқосим шундай деб, Меҳринисонинг суякларини қисирлатиб қучарди-да, баъзан тонг отгунча эркалаб чиқарди.

Бора-бора Меҳринисо эрининг бу одатларига ўрганган, гоҳо инграганини эшитиб, уйғониб кетса ҳам уни уйғотмас, у юзи-бу юзини астагина шапатиласа бас, Шоқосим гўдак боладай унинг пинжига кириб, қўзичоқдай ёввошгина ухлаб қоларди!..

Меҳринисо оёқ учида юриб бориб, ўз каравоти-га секин чўзилди. Ҳали тонг узоқ бўлса керак, хона қоронғи, ярмигача қиров қоплаган деразадан ҳеч нарса кўринмас, чамаси, навбатчилар ҳам пинакка кетган, йўлақда тик этган товуш эшитилмас эди.

Ажабо, ўша мудҳиш авариядан кейин Меҳринисо дуч келган биринчи машинада беҳуш эрининг қонга беланган бошини тиззасига қўйиб касалхонага келаркан, йўл-йўлакай бир нарсага аниқ тушунди: у ҳам бўлса сўнгги ойларда эридан қанча гинақудурат қилмасин, анов номард директорнинг (унинг қанчалик кўрқоқ ва нотанти эканини Меҳринисо биринчи марта ўша куни билди!) иродасига бўйсуниб, Шоқосимга хиёнат қилишига оз қолмасин, агар бу фалокат сабаб, эри оламдан ўтса... ўзи ҳам бу дунёда яшолмаслигига дил-дилидан иқроор бўлди!.. Ўша мудҳиш кеча, Меҳринисо Шоқосимнинг қорақон бошини гулдор дуррасига ўраб, тиззасига қўйиб ўтираркан, токи шифохонага етгунча ичида фарёд чекиб, йўл-йўлакай кўкдан илтижо қилиб келди:

«Илоё мен ўлсам ўлайки, Шоқосим акамлар ўлмасинлар! Агар Азроилга бировнинг жони керак бўлса, менинг жонимни олсину, бу бегуноҳ шўрликнинг жони омон қолгай!»

Ўзиям, Шоқосим ҳушига келмай, икки кечакундуз ўлим билан олишиб ётганида, ичини ит тирнайвериб, чўп бўлиб қолди. Йўқ, у кунларнинг даҳшати ҳеч бир кимсанинг бошига тушмагай! Меҳринисо, дарди дунёси зимистон, касалхонанинг нимқоронғи йўлагига уёқдан-буёққа юриб тонг оттирар экан, бир неча марта ўз жонига қасд қилиш хаёлигача борди: агар ҳар сафар фарзандлари эсига тушиб, уларнинг чирқирашиб қолишини ўйламаганида, Меҳринисо, эҳтимол, бу ниятидан қайтмас эди!

Йўқ, унинг илтижоси кўкларга бориб етди: бундан бир ҳафта аввал Шоқосим ҳушига келиб, илк бор сув сўради. Меҳринисо қувонч ва ҳаяжондан ўтакаси ёрилгудек бўлиб, чопқиллаганича бир чойнак сув олиб келди, бироқ неча кун мижжа қоқмай, Шоқосимнинг бошида тонг оттирган Соҳиба опа уни йўлатмади, сувни ҳам, аллақандай дориларни ҳам ўзи ичирди. Шоқосим бир-икки қултум сув билан Соҳибахон берган дориларни ичди-да, яна беҳаловат-беҳузур уйқу гирдобига шўнғиди. Соҳибахон эса «уф», деб енгил нафас олди ва худди сармаст одамдай алпанг-талпанг юриб, Меҳринисо ётадиган каравотга бориб ўзини ташлади...

Меҳринисо шундагина эрининг «бери қараган» ини сезди, сезди-ю, унинг бош томонига ўтириб, йиғлай-йиғлай тонг оттирди. Шоқосимнинг боши оқ дока билан саладай қилиб ўралган, ҳатто кўзлари ҳам дока остидан аранг кўринар, икки кундаёқ ияги ўткирлашиб, лунжлари гўё ўйиб олингандай ичига бетганди. Меҳринисо эрининг соқол босиб, озиб, унниқиб кетган қонсиз юзига, сўррайиб қолган қийғир бурнига, юмуқ кўзларига, учлари офтобда куйган қалин киприкларига тикилиб-тикилиб

қараркан, сўнгги пайтлардаги ўз қилиқлари-ю, бу камтар, хуш-хандон, танти йигитга хиёнат қилишига оз қолгани бот-бот эсига тушиб, бирда виждон азо-бидан юраги зирқирар, бирда ўзидан лолу ҳайрон бўларди!

Шундай пайтларда анов машғум кечани эсламас-ликка уринар, аммо қанча уринмасин, хаёлида қайта-қайта жонланарди. Тасодифан рўй берган даҳшатли воқеа ва бу воқеадан ўтақаси ёрилиб кетган Фотиҳ Музаффаровнинг саросима ичида айтган пойинтар-сойинтар гаплари, пачақ «Жигули» ичида беҳуш ётган Шоқосимни унга ташлаб қуён бўлганлари эсига тушарди-ю, ранжу аламдан ўртаниб кетарди!.. Меҳринисо ич-ичидан сезар, башарти бу фалокатга Шоқосим сабаб бўлиб, Фотиҳ Музаффаров унинг аҳволига тушганида, Шоқосим ҳеч қачон уни катта йўлга ташлаб қочмас, айниқса ақли ҳушини йўқотиб қўйган ожиз аёлни аросатда қолдириб, ўзи жуфтак-ни ростлаб қолмас эди. У албатта, касалхонага ўзи олиб борар, агар авария учун ўн йил берсалар ҳам, агар отсалар ҳам бу ишни қилмас, фалокат сабаб қонига беланиб ётган одамни йўлда қолдириб, ўз жонини асраш пайига тушмас эди.

Ҳа! Одамни шайтон йўлдан оздиришидан осони йўқ экан! Бўлмаса... наҳот ўзи севиб қовушган, ҳатто ота-онасининг хоҳиш-истакларига қарши бориб, не-не йигитлар орасидан танлаб топишган шундай... бола табиат, оққўнгил, меҳр-оқибатли эри туриб, анов олифтанинг сохта хушомадларига учса?..

Ахир, у Шоқосим акаси билан чиндан ҳам бахтиёр, аҳил, фарзандлари бир-биридан ширин, ўзлари бир жуфт кабутардай иноқ эдилар-ку!

Мана, қовушганларига беш-олти йилдан ошди. Тўнғич қизи бешга, ўғиллари учга тўлди ҳамки, Шоқосим уни тўйдан аввал қандай алқаб-ардоқласа, ҳануз шундай севиб, алқаб-ардоқлайди. Унинг муҳаббати ҳам қандайдир ўзгача: у гоҳ меҳри нурдай товланиб, ўзи ёш боладай эркаланса, гоҳ

Меҳринисонинг висоли-ю, севгисига тўймай, асов эҳтиросдан шердай жўшиб эркаларди.

Ҳаммаси яхши кетаётган эди, омад ва толе ёр эди уларга! Қай балодан ҳам чиқиб қолди бу қоработир! Тавба! Меҳринисо қачон, қандай қилиб унинг тузоғига илинди? Ширин-шакар гапларига, маккоро-на хушомадлари ва тилёғламалигига қандай маҳлиё бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Хайрият, энг сўнгги дақиқада, жар ёқасига борган жойида тақдирининг ўзи уни тоабод юзи шувут бўлишдан асраб қолди. Бироқ... бироқ тақдири азалнинг бешафқат ўйинини қарангки, эри энди «бери қараб», дилларида аранг милтираб турган умид шами лоп этиб, қайта ёнган бир маҳалда яна бир фалокат юз бериб, қайнонаси оламдан ўтди...

Меҳринисо, гарчи шўрлик қайнонасини олиб кетган нарса бедаво дард эканини билса ҳам дафн маросимига боришга юраги дов бермади. У ичида: шу сафар бу мушфиқ-муштипар аёлни олиб кетган нарса фақат давосиз дард эмас, ёлғиз ўғлининг бошига тушган мана бу мусибат ҳам сабаб бўлганини дил-дилидан ҳис этди, бу мусибатта эса... ўзи изи берганини виждони олдида рад этолмади!..

Одам боласи чиндан ҳам норасо экан: у ҳамма нарсанинг, ҳатто энг азиз кишисининг қадрини ҳам жудоликдан кейин биларкан!

Меҳринисо қайнонасининг оламдан ўтганини эшитган кечаси тонг отгунча мана шу зимистон хонада шифтга тикилиб, ўз ёғига ўзи қовурилиб, ичичидан зил кетиб ётаркан, умрида биринчи марта пушаймон ўтида ўртанди. Қайнонасининг яхшиликларини билмаганини, унинг қадрига етмаганини эслаб, овоз чиқаришдан қўрқиб, унсиз бўзлаб чиқди.

Қандай бебаҳо хотин эди, қайнонаси Ойсулув! Қандай бебаҳо хотин! Меҳринисони ўз қизидай алқаб-ардоқлар, уни ўтқизишга жой тополмас, оғзидан: «Ўргилиб кетай, айланай келинимдан! Илоё умринг узоқ бўлгай, қўшганинг билан қўша

қаригаيسان, бўйгинангдан онагинанг айлансин!» дан бошқа дуо, бошқа калом чиқмас эди. Меҳринисо шаҳарлик қиз эмасми, бу хонадонга келин бўлиб тушган дастлабки паллада на сигир соғишни биларди, на нон ёпишни. Хамир қорса хамири бўш чиқар, ёпган нони тандирга ёпишмай, чўққа тушиб, қора кўмирга айланар, сигир соғса, иккиннинг бирида челаги қўлидан тушиб, соққан сутининг ярми ерга тўкиларди. Бироқ раҳматлик қайнонаси бирор марта қовоғини уйиб, ишга нўноқлигини юзига солган эмас, аксинча, «Тўкилган бўлса, садқан сар, келган бало шу бир челақ сут билан кетсин, болагинам, ҳаммамиз ҳам келинликда сендай эдик, ҳеч ким онасидан кайвони бўлиб туғилган эмас, аста-секин ўрганиб кетасан, онанг ўргилсин!» — деб, тасалли бергани берган эди!..

Ёдида: тўйда Меҳринисо билан бирга келиб, никоҳ кечасидан кейин Тошкентга қайтиб кетаётганда ўз онаси уни бир чеккага тортиб:

— Мана, ота-онангнинг гапига кирмай ёт элларга келиб қолдинг, болам, — деганди фигони фалакка чиқиб. — Ишқилиб бахтингни берсин, соддагина, мерибонгина, очиқ-ёриқ хотин экан қайнонанг. Эринг билан яхши бўламан десанг, қайнота-қайнонангнинг хизматини қилиб, уларнинг дуосини ол. Ширин юзингдан ширин сўзинг яхши, деган эскилар. Ширин сўзингни аяма булардан, болам. Шунда шояд, ўзингдан кўпайиб, бахтингни топиб кетарсан, қизгинам!..

Ойиси шундай деб, гўё Меҳринисони Тошкентдан нари борса уч юз чақирим жой эмас, дунёнинг нариги чеккасига ташлаб кетаётгандек, йиғлай-йиғлай жўнаб кетганди. Меҳринисо ойисининг насиҳатларини ўрнига қўйишга уринмади эмас, уринди, бироқ авваламбор, сабаби ёшлик ғўрлик, қолаверса... қайнонаси уни оғир меҳнатдан авайлагани туфайли келинлик бурчини кўнгилдагидек ўрнига қўёлмади. Қайнонаси унга кўпроқ хизмат

қилса қилдики, Меҳринисо қилолмади. Рабочком бўлганидан кейин эса, бундоқ ўйлаб қараса, совуқ сувга ҳам қўл урмабди, уй-рўзғор ишлари уёқда турсин, фарзандлари ташвишини ҳам ногирон қайнонасига юклаб қўйибди!

Меҳри дарё мушфиқ аёл! Ойсулув шунда ҳам Меҳринисога бир оғиз бир нима демади, бирор марта гина-қудурат қилмади, қариганимда хизматларингни қиламан, деб сочим супурги, қўлим косов бўлди-ку, болам, деб қилган юмушларини юзига солмади! Фақат бир марта аллақайси бир мажлисдан тун ярмида қайтганида:

— Ёлғиз бошинг билан ярим кечада қайларда юрибсан, онанг ўргилсин? — деб сўради.

Меҳринисо эса... қайнонасининг гапини қишлоқда тарқай бошлаган миш-мишлардан кўрди-да:

— Қаёқларда юрганим билан нима ишингиз бор? — деб жеркиб берди. — Сиз ўйлагандек... ўйнаб юрганим йўқ! Юрган бўлсам, иш билан юрибман!

Ойсулув ая бошини ғамгин тебратиб:

— Майли, болажоним, — деди ночоргина уф тортиб. — Мен сени иш билан юрмагин демайман. Бироқ... мендай кўпни кўрган авом кампирнинг ҳам гапига киргин, қизим: иш орасида эрингдан ҳам бир-ров хабар олиб тургин. У ҳам эркак, айти қирчиллама пайти! Дала тўла хотин-қиз! Гапимга инон, ойинг ўргилсин, эркак зотига ишониб бўлмайди!

Ўшанда Меҳринисо содда қайнонасининг содда гапларига кулиб қўяқолган, ичида эса: «Дала тўла хотин-қиз бўлса, танлаганини олаверсин, кавушим кўчада қолгани йўқки, уни бировлардан қизгансам!» — деб такаббурлик қилганди.

У ҳам майли! Ҳазрат Уккоша қабристони ёнида юзингда кўзинг борми демай сочган захри, кўрсатган ўйинлари-чи? «Иссиқ сув баҳона, аслида сохта авлиёнинг қабрини зиёрат қилгани келгансиз», деб шаллақиларча айюҳаннос солиб, дилини сиёҳ қилганлари-чи! Менинг йўлимга ғов бўлиб, келажа-

гимга болта урмоқчисизлар, деб ҳамманинг олдида кампирни изза қилганлари-чи?

Шўрлик қайнонаси шунда ҳам лом-мим демади. Кўзида мўлт-мўлт ёш, «Сенинг йўлингга ров бўлиб, оёғингга болта солгунча, мен ёмон ўла қолганим яхши, болажоним!» — деб машина томон пилдираб кетганлари-чи?

Мана, энди бунинг ҳаммаси дилида унутилмас бир армон бўлиб қолди! Қани энди қўйдай ювош, беғубор, безабон, умри қора меҳнат билан ўтган бу меҳри дарё аёл қайта тирилса-ю, Меҳринисо абадул-абад унга хизмат қилиб ўтса!.. Йўқ, энди бу бахт унга ҳеч қачон насиб этмайди, этмайди! Насиб этса, энди у авваламбор эрига, қолаверса, қайнотасига хизмат қилади, ўла-ўлгунча хизмат қилади!..

Қайнотаси шўрлик ҳам токи тунов кунини Шоқосим ҳушига келиб, сув сўрамагунча, токи қишлоқдан бу шум хабар келмагунча дарвоза олдида қимир этмай ўтирди. Меҳринисо бир неча марта узоқдан унинг бўрон буккан дарахтдай икки букилган қадди-қоматига кўзи тушганида, олдида бориб, тиз чўкиб кечирим сўрагиси келди, бироқ журъат этмади. Чунки қайнотасининг кўзи Меҳринисога тушган, унинг нигоҳида... йўқ, захру зарда эмас, аллақандай бетаскин бир мунг: «Нима қилиб қўйдинг, келиним-ов?» — деган унсиз бир саволни пайқади у.

Ажабо, мунг тўла бу унсиз нидони у бир неча бор эрининг кўзларида ҳам кўрди. Шоқосим сўнгги кунлар бир қошиққина бўлса ҳам овқат еб, бир қултум-ярим қултум чой ичадиган ҳолга келди. Меҳринисо буни ўзи қилгиси, чойни ўзи ичириб, овқатни ўз қўли билан едиргиси келар, бироқ врач Соҳиббахон Шоқосимнинг асабийланишидан қўрқибми, бошқами, ишқилиб овқатни қошиқлаб ўзи едирар, чойни ҳам ўзи ичирарди!

Меринисо эса, бундай пайтларда гўё Шоқосимнинг кўзига тушишдан қўрққандек, бир бурчакка тикилиб, томоғини бўғган кўз ёшларини қулт-қулт ютиб, гужанак бўлиб оларди.

У бир неча марта Шоқосимнинг ўзига синовчан тикилиб-тикилиб қараганини сизди. Шунда афсус-надоматдан юраги чок Меҳринисо уввос тортиб унга отилмоқчи бўлар, бироқ эри шу заҳотиёқ ё кўзини юмар, ё бошини тескари буриб оларди. Ниҳоят, бутун, бир ҳафта деганда биринчи бор кечки овқатдан кейин ёлғиз қолганларида Шоқосим бошини билинар-билинемас қимирлатиб, Меҳринисога: «Бери кел!» — деб имо қилгандай туюлди.

Меҳринисо юраги қинидан чиққудек гурс-гурс уриб, Шоқосимнинг ёнидаги стулга аста ўтирди, сўнг қаердандир, юрагининг тагидан вулқондай қайнаб чиққан кўз ёшларини тиёлмай, ўзини эрининг кўксига ташлади-да, овозининг борица уввос солди. У нима қилаётганини ўзи ҳам билмас, Шоқосимнинг қоп-қора соқол босган юзи, қоқсуяк кўкракларидан ўпар, қайта-қайта ўпар ва ҳамон ўзини тутолмай, ўкириб-ўкириб йиғларди.

Шоқосим, аввал қовоғини уйганича миқ этмай ётди, сўнг ўнг қўлини аранг кўтариб, Меҳринисонинг тўзғиган сочларини тузатиб, бошини, юзини, бўйнини силади, силади-ю, тўсатдан гўё мудҳиш бир нарсга ёдига тушгандай, кўзларида ўт чақнаб, беҳол бармоқлари титраб кетди.

— Бор, йўқол кўзимдан!

Шоқосимнинг бўғиқ овози нафрат аралаш шундай бир қаҳр билан хириллаб эшитилдики, ҳамон ўпкасини босолмай пиқиллаётган Меҳринисо беихтиёр ўрнидан туриб кетди. У нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, яна эри томон талпинди. Бироқ... чамаси тунов кунги воқеалар эсига тушган Шоқосим аллақачон тескари қараб олган эди.

Меҳринисо, уввос солиб йиғлашдан қўрқиб, ўзини каравотга отди-да, юзини ёстиққа босиб, хаёлан фарёд чекди:

«Менга инонинг, Шоқосим ака! Агар тепада худо борлиги рост бўлса... кўриб тургандир: мен сизнинг олдингизда покман! У номард... Мен энди у нокас

билан ҳеч қачон ишламайман! У олифтанинг хушомадларига учганим рост, сиздан гина қилиб адашганларим, уни ҳалол, уddaбурро, билагон раҳбар деб, чалғиб юрганларим рост, бироқ... сизнинг олдингизда сутдай оқман! Одамларнинг ёвуз миш-мишлари, мени сизга хиёнат қилди, деган нопок гаплар... ҳамма-ҳаммаси бўҳтон! Наҳот умримда йўл қўйган биттаю битта хатоимни кечирмасангиз, Шоқосим ака?»

Эрталаб, доктор опа кирди. Эгнида оқ халат, қўлида қон босими ва юрак уришини ўлчайдиган асбоблар, одатдагидай жиддий ва хиёл безовта ҳолатда кирди, кирди-ю, бир йиғлайвериb кўзлари шишиб кетган Меҳринисога, бир шифтга тикилиб, мум тишлаб олган Шоқосимга қаради.

Меҳринисо дарҳол юзини рўмоли билан ўраб, эски шкаф орқасига ўтди. Соҳибахон ҳамма нарасага тушунди чоғи, бир хўрсиниб олди-да, стулни Шоқосимнинг каравоти томон суриб ўтирди.

— Қалай, яхши ётиб турдиларингми, Шоқосим-жон?

Шоқосим эшитилар-эшитилмас товущда:

— Раҳмат, опа! — деб уф тортди.

— Хафа бўлманг, ука! Яхши бўп кетасиз!

Шоқосим негадир хижолат чекиб, йўталди:

— Йўғ-э, опажон! Гап менда эмас, сизда. Агар сиз бўлмаганингизда...

— Майли, — деди Соҳибахон. — Бир-биримизни мақтамай қўя қолайлик. Бироқ мана, салкам йигирма беш йил хирург бўлиб, сиздай... жисми ва иродаси мустаҳкам йигитни биринчи кўришим! Сиздан бошқа одам бўлганда бу оғриқларга, билмадим, қандай бардош берарди?

Соҳибахон унинг юрак уришларини, қон босimini ўлчади, бошидаги докаларни ечиб, дори қўйиб қайта боғлади, кейин йўлақдан ҳамшира қизни чақириб:

— Қани, келинг-чи! — деди. — Икковлашиб ка-

равотта ўтқазиб кўрайлик! Қарши эмасмисиз, ука-жон?

— Менга қолса оёққа турғазиб қўйсангиз ҳам қарши эмасман, — деди Шоқосим.

Икковлашиб Шоқосимни каравотта ўтқазиб, қўлтиқларига, орқасига ёстиқ қўйишди. Ўтқаз-шаётганларида белигача гипсга солинган Шоқосим, ранги оппоқ оқариб, тишларини тақиллатди.

Соҳибахон безовта бўлиб:

— Умуртқа суягингиз оғримадими? Қайта ётқи-зиб қўйайликми? — деб сўраган эди, Шоқосим бо-шини чайқаб кулимсиради:

— Йўқ, йўқ, умуртқам эмас, оёқларим... Майли, зарари йўқ, туришга ўрганишим ҳам керак-ку, аста-секин! Бир умр ётмасман, ахир!

— Бир ойга қолмай туриб кетасиз! — деди Соҳиба ва худди соддадил қишлоқ хотинларига ўхшаб: — Туф-туф, кўз тегмасин! — деб кулиб қўйди. Палата-дан чиқаётганида у ҳамон шкаф панасида қунишиб, пусиб ўтирган Меҳринисони йўлакка имлаб чақир-ди. — Энди сиз кетаверсангиз ҳам бўлади. Ҳар қалай, бола-чақаларингиз бор, катта оила, катта рўзгор...

Соҳибахон чамаси, унинг бу ерда бўлиши Шо-қосимнинг дардини енгиллатиш уёқда турсин, бат-тар асабини қақшатаётганини сезган эди. Меҳри-нисо:

— Йўқ-йўқ, — деб ёзғирди. — Мен Шоқосим акамларни ўзим олиб келдим, ўзим олиб кетаман!..

У бўғзига келган йиғи фарёдга айланишидан қўр-қиб, қўллари билан оғзини босди.

Хайрият, шундай пайт ташқаридан Нигора кириб келди-ю, Соҳибахон у билан кўришиб, бошқа пала-тага кириб кетди.

Шоқосим уни кўрганда чехраси ёришиб:

— Э-э... Нигорахон! — деб хитоб қилди. — Оламда бормисан? Нима бало, қаҳратон қиш бош-ланганми?

Ҳақиқатан, Нигора худди шимолий қутбдан келаётган эскимос аёлга ўхшар, оёғида этик, эғнида калта пўстин, бошида сувсар қулоқчин, қўлларида чарм қўлқоп эди. У бир чеккада гўё совқотгандай жунжикиб турган Меҳринисо билан бош ирғаб кўришди-да, қўлларида қўлқопини, бошидан сувсар қулоқчинини, эғнидан пўстинини ечиб, каравотга ташлади.

— Ҳа, кечаси тоғда тиззадан қор ёққан эди, бугун мана, бир соатда эриб йўқ бўлди... Ўзингиз яхши бўп қолдингизми, Шоқосим ака?

— Кўриб турибсан-ку, жаннатдан жой ваъда қилсалар ҳам у дунёга кетишни истамадим...

— Қўйинг, бунақа деманг. Бирам қўрқдик, бирам қўрқдикки...

Шоқосим сочларини калтагина қирқтириб, худди ёш йигитчага ўхшаб қолган бу кичкинагина бежирим жувонга аллақандай меҳр билан тикилиб:

— Ҳалиям тоғамидинг, Нигора? — деб сўради.

— Тоғда эдик. Агар қор ёрмаганда... бор-йўғи яна бир-икки ҳафталик ишимиз қолувди-я?

— Шунда нима бўларди? Америка очармидиларинг?

Нигора совуқда қизариб, гул-гул ёнган юзларини қошиқдеккина кафтлари билан ишқалаб кулди:

— Ё Америка очардик, ё Америкамиз чиқарди!

Меҳринисо ҳамон нима қилишини билмай, пойгақда турарди. У эри билан бу қўғирчоқдеккина жувон ўртасида азалдан қандайдир жуда илиқ, жуда самимий муносабатлар борлигини билар, ҳатто бир маҳаллар эрини ундан рашк қилган мавридлари ҳам бўлган эди. Бироқ Шоқосим буни эшитиб, қотиб-қотиб кулганди.

— Сен билмайсан, Меҳри! — деган эди Шоқосим ўшанда. — Бўйи бир қаричгина бу қизнинг ичи тўла ақл! Агар тарози палласига солинса ақли жисмидан оғир келади. Унинг билмагани йўқ! Сухбати шундай ширинки, эшитиб, тўймайсан!

Меҳринисо жаҳл қилиб:

— Унақа бўлса, бўйи бир қарич, ақли ўн қарич шу жононга уйланиб қўя қолмабсиз-да! — деб ўпкалаган эди, Шоқосим хотинининг кесатигига шарақлаб кулиб:

— Йўқ-йўқ! Бу дунёда сенга етадиган жонон йўқ! — деб ҳазил-ҳузул билан аранг қутулган эди.

Ҳозир бу гаплар эсига тушган Меҳринисо баттар ўксиб, секин палатадан чиқди.

Йўлак одамга тиқилинч, касал кўплигидан бўлса керак, панароқ жойларга ҳам раскладушкалар қўйилган, ҳаммаёқ гала-говур, биров чой қўйган, биров электроплитада овқат иситган...

Меҳринисо пальто кийиш ёдидан кўтарилиб, фақат нимчада чиққан экан, тивит рўмолига ўраниб олди. Ташқарида, боя Нигора айтганидек, офтоб чарақлаб турар, кечаси ёққан қор деярли эриб кетган, фақат томлар, кўчалар, дарахт шохларининг соя томонларигина оппоқ эди.

Меҳринисо ҳовлига, офтобшувоққа чиқиб, Нигорани кута бошлади. У негадир бу митти аёлга ёрилгиси, тунов кунги ҳазрат Уккошада кўрсатган ўйинларидан ўзиям изтироб чекаётганига иқрор бўлиб, юрагидаги дардларини тўкиб солгиси келар, айни замонда хавотирда эди, назарида, Нигора унга совуқ муомала қиладигандай, дардларига тушунмайдигандай эди.

Нигора ичкарида узоқ ўтирди. Меҳринисо тоқати тоқ бўлиб, қайтиб кираман деб тургандагина, эшиқда Нигора кўринди. У тез юриб келди-ю, Меҳринисога синовчан тикилиб:

— Нега бу ерда турибсиз? — деб сўради фавқулодда илиқ, самимий овозда.

Унинг товушидаги бу ачиниш аралаш ҳайрихоҳлик Меҳринисонинг юрагини жизиллатиб юборди.

— Нигора опа! — деди у ҳаяжонидан «қулт» ютиниб. Сизга айтадиган икки оғизгина гапим бор эди...

— Гапингиз бўлса... — Нигора пўстинининг енгини тортиб, қўл соатига бир қараб қўйди. — Кийиниб чиқинг. Совқотиб қоласиз!

— Йўқ-йўқ... кун илиқ-ку, ҳеч нима қилмайди, — деди Меҳринисо.

— Юринг бўлмаса, холироқ жой топайлик.

Улар шифохона рўпарасидаги ўртасига кичкинагина фонтан ўрнатилиб, атрофига ўриндиқлар қўйилган гулзор томон ўтишди, бироқ ўтиришмади.

— Эшитаман, Меҳрихон!

Меҳринисо беихтиёр бошини эгди.

— Сиз... сиз мендан ҳазар қилсангиз керак, Нигора опа... Тунов куни ҳазрат Уккошада кўрсатган ўйинларим учун нафратлансангиз керак...

Нигора қўлқопини ечиб, Меҳринисонинг қўлини олди.

— Қўйинг, Меҳринисо. Ўтган ишларни кўп ўйлаб, кўп эзилаверманг. Энг муҳими — хатоингизни тушунибсиз, бошқаси... ҳаммаси яхши бўп кетади. Сизнинг эрингиз ва қайнотангиз Шораҳим амаки... булар олтин одамлар, Меҳрихон!

Меҳринисо беихтиёр қуйилиб келган кўз ёшларини қулт-қулт ютиб, аранг гапирди.

— Биламан. Илгари кўр эканман, бу мудҳиш воқеадан кейин кўзим очилди, Нигора опа! Бироқ буёқда эрим, уёқда қайнонам.. ундоқ бўлди. Энди нима қиламан, қайнотамнинг кўзига қандай кўринаман? Шуларни ўйлаб, ўйимнинг тагига етолмайман...

Нигора этигининг учи билан ер чизиб, анчагина сукутта чўмиб турди, сўнг гўё унга озор беришдан кўрққандай, секин гапирди:

— Мен нима ҳам дейман, Меҳрихон? Чамаси, сиз мени ҳамма нарсага йўл топиб бера оладиган доно хотин деб ўйлаяпсиз шекилли. Мен ҳам сизга ўхшаб... Энди билдим: дунёда оиладан нозик нарса, оиладан азииз нарса йўқ экан. Биз бўлсак, нуқул иш деб, эрларимиздан қатимиз кам деб, улар билан

пойга тушиб, оилаларимизни, жонимиздан ортиқ кўрган фарзандларимизни эсимиздан чиқариб қўямиз. Ҳолбуки, оилани қадрлаганда ишни, ишни қадрлаганда оиламизни эсимиздан чиқармаслигимиз керак экан. Кўриб турибман: бу фалокат сизга катта сабоқ бўпти! Сабоқ бўлгани яхши. Қолган ҳаммаси изига тушиб кетади. Чунки сизнинг эрингиз билан Шораҳим амаки жуда бағри кенг, кечиримли ки-шилар. Меҳрихон, мени одамлар кутиб қолишди. Бўлмаса... қанча десангиз, шунча гаплашардим. Омон бўлинг, синглим!..

Нигора шундай деб, оёқлари учида кўтарилиб, Меҳринисонинг у юзи, бу юзидан чўлп-чўлп ўпди-да, дарвоза томон чопқиллаб кетди.

Тик пешонага келган офтоб оламга аллақандай ночор, бироқ илиқ ёғду сочиб, ҳаммаёқни чарақлатиб юборган, завққа тўлган чумчуқлар чирқ-чирқ қилиб, шохдан-шохга сакрашар, Меҳринисонинг назари-да, офтобшувоқда ўтирган хасталарнинг чеҳралари ҳам боягидан ёришган эди.

Меҳринисо, гарчи Нигоранинг гапларидан кейин кўнгли хиёл кўтарилса ҳам ҳануз кўнгли ғаш, бир-бир босиб шифохонага қайтди. Йўлакдан журъат-сизгина юриб бориб, эшикни очди, очди-ю, дар-ҳол ёпди. Ичкарида қайнотаси Шораҳим шов-воз билан... Нигоранинг дадаси Расул Нуриддинов ўтиришарди!

Меҳринисо эшикка суянганича, юраги гуп-гуп уриб, анча турди. У бир ўйи эшикни шартта очиб ичкарига киргиси, худди кеча ўзини эрининг бағрига отиб йиғлагандай қайнотасининг оёғига тиз чўкиб, кечирим сўрагиси келди. Бироқ юраги дов берма-ди...

Йигирма учинчи боб

Беҳзод ёдгорликнинг очилиш тантаналарини кутмасликка аҳд қилди.

Ёдгорлик тайёр эди. Беҳзод ўз шогирдлари билан энг сўнгги ишларини тугатган, фақат Марказдан комиссия келиб қабул қилиб олиши-ю, очилиш тантаналаригина қолганди, холос. Лекин Тошкентдан келадиган комиссиядан бир ҳафтадан бери дарак йўқ, негадир ишни пайсалга солишмоқда эди. Бу орада Беҳзод бир неча марта Тошкентга, оғайниси Шерзод Комиловга телефон қилди. У эса гоҳ иш кўплигини, гоҳ комиссия аъзоларини тўплай олмаётганини рўkach қилиб, ишни орқага ташларди.

Бундан икки кун муқаддам Тошкентдан қайнотаси Расул Нуриддинов келганди. Рост, у Беҳзоднинг монументини кўриш учун эмас, қишлоқдаги қайси бир оғайнисининг таъзиясига келганди. Қайтишда ёдгорликни бориб кўрди, кўрганда ҳам эринмай, тоза синчиклаб кўрди. Дам яқинидан, дам олисдан, гоҳ пастдан туриб, гоҳ юқорига чиқиб, яна бирда «айланиб-ўргилиб» дегандек, обдан «ўрганди». Охирида негадир кўзига ёш олиб, Беҳзоднинг пешонасидан ўпди-ю, унинг ҳам кўзидан ёш чиқариб юборди. Лекин кетаётганида яна маҳзун ҳолатга тушиб:

— Албатта, асаринг атрофида ҳар хил гаплар бўлиши эҳтимолдан холи эмас, — деди уф тортиб. — Аммо сен буни кўнглингга қаттиқ олиб, азият чекмагин, болам. Чунки ўзинг биласан, катта асарлар катта эҳтирос, катта фикр, катта тортишувлар уйғотиши табиий. Санъатда фақат жўн ва ўртача нарсаларгина силлиққина ўтади. Сен эса... бу асарингга бутун юрагингни жо қилиб, ноёб бир нарса яратибсан! Қолгани бўлаверади. Балки катта мунозаралар бўлар, биров ундай дер, биров бундай, бироқ бу асарни ҳеч ким инкор этолмайди, болам!

Чол Беҳзодни илгарилари ҳам кўп суяган, айниқса, Нигорага уйланмасдан аввал унинг ижо-

дини ўйлаб кўп қайғурар, кўп жон куйдирар эди, бироқ ҳеч қачон бунчалик тўлқинланиб гапирмаган, ўзи ҳам ҳаяжонланиб, Беҳзодни ҳам бунчалик ҳаяжонга солмаган эди!

Қайнотаси қишлоқдаги оғайнисига боғлиқ жуда зарур ишлар чиқиб қолганини, шунга қарамасдан марказдан келадиган комиссияни жадаллаштиришни ваъда бериб, серташвиш ҳолатда жўнаб кетди. Шу сабабми, бошқами, қайнотаси кетаётиб, на Нигора тўғрисида сўз очди, на неваралари ҳақида! Қайнотаси авваллари ҳам уларнинг оилавий ишларига кўп аралашавермас, бироқ неваралари ҳақида, тўғрироғи, фарзанд олдидаги ота-она бурчи тўғрисида бот-бот гап очиб турарди. Бу сафар негадир неваралари тўғрисида ҳам лом-мим демади. Беҳзод, гарчи ичидаги дардларини ҳаммадан пинҳон тутса ҳам сўнгги пайтларда Нигорани кўп эслаб, ўғилчаси билан қизчасини жуда соғиниб қолган эди. Шу боис қайнотаси оилавий ишларини суриштириб, Беҳзодни қаттиқ қойишини истаганди, бўлмади.

Кеча Тошкентдан оғайниси Акмал келди. Беҳзод ундан уёқда бўлаётган гапларни зимдан сўраб-суриштирган эди, Акмал чайналиб, аниқ бир жавоб бермади, ҳадеб гапнинг нишабини бошқа томонга буриб, монументни кўрсатишини илтимос қилаверди.

Беҳзод у айтмаса ҳам Акмалнинг нимага чайналаётганини тушунди, тушунди-ю, ёдгорликка боришга ҳам тоқати етмади. Акмалга ёрдамчиларини кўшиб берди-да, ўзи меҳмонхонада қолди. Ажабо: Беҳзод ўз ёдгорлиги устида кеча-кундуз тинмай ишлаган чоғларида, ҳатто уни тушларида кўриб чиққан пайтларида ҳам, асарининг бўлғуси тақдири хаёлига ҳам кириб-чиқмаган эди. Ижод заҳматлари, «ўлик» тошларга жон ато қилгувчи образлар, айниқса, бу образларнинг болалик эсдаликларига, севимли бувиси, тоғаси, ойисининг мунгли хотираларига улашиб кетиши унинг хаёлот оламини шунчалик банд

этган эдики, Беҳзод асар биттандан кейин, унинг тақдири қандай кечади — буни ўйлашга ҳам фурсати қолмаган эди.

У бир неча йил давомида фақат шу битта қалб рози билан — ўзи билан ўзи севган азиз жигарбандлари ва уларнинг дарду ҳасратларини ифода эта оладими, йўқми — фақат шу ўй, шу хаёл билан банд эди! Буни кечаю кундуз ўйлайвериб, эскизларини қайта-қайта чизавериб, кейин эса, метиндан ҳам қаттиқ тошини йўнавериб-йўнавериб, ўз асарининг «жинни»сига айланиб қолган эди!.. Лекин энди ўйлаб қараса, бу ижод «тўлғоқ»лари, уларга боғлиқ нотинч ўйлар, оғир меҳнат билан ўтган ўша серташвиш-сермашаққат пайтлар умрининг энг ғанимат, энг бахтиёр онлари экан! У чорларда ижод ташвишидан бошқа ташвиши йўқ эди унинг! Асар тутаганда нима бўлади, унинг тақдири нима кечади, деган ўй ҳатто тушига ҳам кириб-чиқмас эди! Мана энди, ижод «тўлғоғи»дан қутулиб, асарини қўлдан чиқарди-ю, гўё билагига куч, белига қувват бериб турган азиз бир нарсасидан айрилган одамдай, кўнгли бўм-бўш бўлди-қолди. Боз устига, монументал санъат кенгашида бўлиб ўтган фисқу фасод гаплар қулоғига чалиниб, кўнгли хира, чироқ ёқса ёришмай қолди. Эҳтимол, Нигора билан фарзандларини тез-тез эслаб, уларни қаттиқ соғинаётганининг сабаби ҳам шундадир? Шу боис, сўнгги кунларда бу ерда комиссия кутиб ўтаётган ҳар бир дақиқа бир йилга татийдиган бўлди. Албатта, машинага ўтириб, бир этиб, эрталаб Тошкентга тушиб, кечқурун қайтиб келиши ҳам мумкин. Лекин, биринчидан, Нигора, эшитишича, ҳануз шу ерда, тоғда. Кўкламдаги низонифокдан кейин Беҳзод у билан учрашиб, «сулҳ» эълон қилишга сира юраги дов бермайди, чунки Нигора унинг «сулҳ»ини қабул қиладими, йўқми — билмайди. Болалар эса... қайнонасининг қўлида... Қайнонаси эса ҳамма айбни унга тўнкаб «қизимни бахтиқаро қилдинг», деб нолигани нолиган.

Пешинда ёдгорлик кўришга кетган Акмал кеч-курун қоронғи тушганда қайтиб келди.

У келганда Беҳзод ҳамон ўша ғамгин ўйлар гирдобида, хонада танҳо айланиб юрарди. Акмал эшикда бир зум тўхтаб:

— Каллаварам! — деб бақирди. — Шундай асар яратган одам шу тор хонада мотам тутиб ўтирадимиз? Осмонга сапчиб, еру кўкка сизмай яйраб юрмайсанми, дардисар! — Акмал шундай деб, Беҳзодни даст кўтариб, диванга отди-ю, эзғилай кетди.

Соҳт-сумбати келишган, самбога тушавериб кўкраклари қаппайиб кетган Акмал нимжон-ночоргина Беҳзодга икки баравар келарди. Беҳзод унинг тагида тузоққа тушган қушдай питирлаб, қучоғидан чиқиб кетишга интилар, овози хириллаб: «Қўйвор, айиқполвон, қўйвор!» — деб жон-жаҳди билан олишар, бироқ Акмал унинг питир-питирларидан баттар завқланиб, тор уйни бошига кўтариб кулар ва ҳадеб: «Латта! Мен сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир бутун дунёга жар солиб, бутун республикага зиёфат берардим, тентак!» — деб қичқирарди. Ниҳоят, Беҳзод пайт пойлаб туриб, унинг қорнига бир тепган эди, Акмал: «Ҳм-м, ўлдирдинг-ку, даъюс», деганича дивандан ағдарилиб тушди.

Беҳзод уст-бошини тўғрилаб ўрнидан турди:

— Қалай, шу зиёфат етадимиз ё тагин битгасини ейсанми?

— Номард! — деди Акмал ҳамон қорнини силаб. — Яхшиликка ёмонлик экан-да, бундан чиқди. Бўлмаса, ҳақиқатни билиб қўй, қилтириқ даҳо: сариқ чақага арзимаёди қилган ишинг! Ҳалим ширин билан «момақалди роқ» ҳақ, бадий асар эмас, халтура яратибсан, тўпори! Комиссия аъзоси сифатида ер билан яксон қиламан бу бачкана асарингни...

— Қўлингдан келганини қил! Сенга ўхшаган истеъдоддан йироқ халтурачилар қачон каминадек буюк талантларнинг қадрига етибдики, энди етасанлар? Ичиқора ҳасадгўйлар!

— Шунақа де? Буюк санъаткор бўлдим де?

Беҳзод яйраб кулди.

— Бахилнинг боғи кўкармас! Қорнингни силай-
вермай ўрнингдан тур, ичиқора! Рўпарангда тирик
даҳо турибди!

Акмал инграб ўрнидан турди:

— Тирик классикнинг уйидан бир пиёла шам-
пань топиладими ё униям ўзим топиб келайми?

— Классиклар ичкилик ичмайди, нодон! Сенга
ўхшаган ўртамиёна бўёқчиларга юққан касал бу —
шампанхўрлик!

— Йўқ, рост! — деди Акмал жиддий. — Мен
бундай асар яратсам... қанот боғлаб учиб кетардим!

Беҳзод бирдан аллақандай рафтори ўзгариб:

— Йўқ, чинингни айт, дўстим! — деди ёлвориб. —
Чиндан ёмон эмасми, ишим?

— Ёмон эмасми дейди-я? Айтяпман-ку, бундай
асар яратсам, куш бўлиб осмони фалакка чиқиб
кетардим, деб. Менга қара, гений, — деди Акмал,
кўзлари муғамбирона чақнаб. — Яна бир хушхабар
айтайми?

— Хўш?

— Суюнчисига нима берасан?

— Ўша, ўзинг сўраган бир бокал шампань!..

— Қори Ишкамба бўп кет-э, нокас!.. Нигора бо-
риб кўриб кетди тўпори асарингни!

Беҳзод бир хатлашда унинг олдига бориб, ёқаси-
дан ушлади.

— Рост айтяпсанми? Қачон?

— Боя мен борганда у ҳам келди...

— Қасам ич!

— Қасам эмас, шампань ичаман, — деди Акмал. —
Хасис! Плюшкин!

Беҳзод гўё унинг гапларини эшитмагандек:

— Нима деди? — деб сўради аллақандай энти-
киб.

— Нима дерди? Шуям асар бўлди-ю, деди. Мо-
нумент эмас, йўнилмаган тўнка, деди!..

— Бачкана ҳазилингни қўй! — деди Беҳзод, овози титраб. — Ҳозир мен учун унинг баҳоси сенинг баландпарвоз гапларингдан минг чандон муҳим!

— Муҳим бўлса бориб ўзидан сўра!

— Қани у?

— Ўз хотини қаёқда юрганини билмайди-ю, менга пўписа қилади! Тошкентга кетди «Жигули»сини суриб! Бўлди, кўп ўқраяверма! Хотинингни бунақа яхши кўрар экансан, хўрозқанд талашган боладай аразлашиб юришингга бало борми? Ўпкангни бос: унгайм ёқди асаринг! Ёнидан кетолмай бир соат гир айланиб юрди атрофида!

Беҳзод индамай бориб жойига ётди, ётди-ю, комиссиясини ҳам, бошқасини ҳам кутмай, дарҳол Тошкентга жўнашга аҳд қилди.

Эрталаб, хона ғира-шира пайтида ўрнидан турди. Уйни бошига кўтариб, хуррак отиб ухлаётган Акмални уйғотиб юбормаслик учун «тиқ» этган товуш чиқармай кийинди-да, оёқ учида юриб хонадан чиқди.

Икки кун муқаддам ёққан қордан ном-нишон қолмаган, осмон артилган шишадай мусаффо, офтоб ҳали чиқмаса ҳам ажиб шаффоф ҳавода олис тоғлар гўё ўн қақирим яқин кепқолган эди!

Беҳзод меҳмонхона ҳовлисида турган «Москвич»и устидан тарашадай қотиб қолган брезентини аранг «ечиб», машинасини ўт олдирди-да, ҳали жимжит, камқатнов кўчалардан учиб кетди.

Мана, уйқудан энди уйғонган гўдакни эслатувчи сокин шаҳарча орқада қолди, сал ўтмай, анча овлоқда, катта йўл ёқасидаги баланд қоя устига қурилган ёдгорлик кўзга чалинди. Узоқдан у худди паранжи ёпишган аёлга ўхшарди...

Сал ўтмай, уфқдаги нафис булутларни ёриб офтоб ҳам юзини кўрсатди, кўрсатди-ю, бутун олам — йўл бўйидаги дарахтлар, эндигина шудгор қилинган далалар, ёдгорлик ортидаги арчазор тоғлар — ҳамма-ҳаммаси маъсум келинчақдай очилиб, яйраб-яшнаб кетди.

Беҳзод машинасини тепалик олдида тўхтатди, яхлит чўнг тошлардан ясалган зиналардан юриб, қоя устига чиқди. Унинг ёдгорлиги учун гўё табиат ўзи яратан бу қоя салкам терак бўйи келар, шу боис унинг устига қурилган, баландлиги беш метрлик монумент пастдан кўз илғамас баланд туюлар, ўзиям худди ҳали битмаган улкан мақбарани эслатарди.

Чамаси, кеча Акмал билан Нигора арқонларни ечиб, брезентни очиб кўришгану, кетишда яхши ёпишмаган, чунки брезент бир томонга оғиб, арқонлари чатишиб қолганди.

Беҳзод арқонни ечиб ўтириши шарт эмас. Уч йил умрини бахш этган бу муаззам ҳайкалнинг ҳар бир чизиғи унинг кўз олдида турар, ўз шеърини ёддан билган шоир каби, у ҳам ўз асарини ёддан биларди.

Тўсатдан Беҳзоднинг кўнглини ҳазин бир туйғу чулғаб олди, гўё у ўз фарзанди билан видолашаётгандай туюлди-ю, шу маҳзун ҳисга бўйсуниб, чувалашиб кетган арқонларни ечди. Сўнг шошилмай брезентни кўтарди, кўтариши билан беихтиёр юраги «жиз» этди. Йўқ, Беҳзод янглишмаган: у дилидаги энг азиз эсдаликлари, болалик чоғларидан бери ором бермай келаётган аламли ўйлари, мушфиқ бувиси тўғрисидаги ёруғ хотиралари, урушга нафрати, ҳамма-ҳаммасини бамисоли мунгли, аммо қалбларни ларзага солғувчи жўшқин бир куй янглиғ шу чўнг, радир-будур тошларга жо қила олган эди!

Беҳзод ўзи яратган бу хиёл ғамгин, аммо улғувор «куй»га жимгина тикилиб тураркан, тўсатдан кўз олдига ҳар куни унинг мактабдан қайтишини кутиб, эшикка тикилиб ётадиган дардманд бувиси келди, унинг: «Нима қилиб қўйдинг, болажоним-ов! Сенинг кўксингга теккан фашист ўлғурнинг ўқи менинг кўксимга тегса бўлмасмиди?» деган фарёди қулоқлари тагида қайта янграётгандай туюлди, туюлди-ю, бирдан тинкаси қуриб, ёдгорлик пойига чўкди.

Уфқда офтоб одам бўйи кўтарилган, катта йўлда

уёқдан-буёққа ўтаётган машиналар кўпайган эди. Баъзан машиналар монумент олдида тўхтар, улардан тушган одамлар қоя пойида хаёлга чўмиб ўтирган Беҳзодга таажжуб билан тикилишар, лекин унга сўз қотишга нечундир журъат қилмай, йўлларида давом этишарди.

Аста-секин Беҳзоднинг дилидаги ғубор худди офтобда «эриб» кетган тумандай тарқаб, унинг ўрнини аллақандай сокин бир туйғу эгаллади. Сал ўтмай, бу сокинлик умрида ҳеч қачон ҳис этмаган ифтихор аралаш устивор ишонч билан алмашди.

Беҳзод сермашаққат ижод йўлига қадам қўйибдики, шу бутун умрида биринчи марта ўз истеъдоди ва имкониятидан юксакроқ бир асар яратганига ишонди. Бунга бошқаларнинг мақтови, билимдон, нозиктаъб қайнотаси-ю, дўсти Акмалларнинг ҳайратомуз хитоблари эмас, йўқ, фақат чин санъаткорларгагина насиб бўлган нозик ички бир туйғу ишонтирди уни. Ишониши билан эса сўнгги кунларда чеккан барча ташвишлари — комиссия келадими, йўқми, келган тақдирда ҳам қабул қиладими ё бирор айб топиб инкор этадими — бунинг ҳаммаси пашшадан ҳам майда, чиркин бир нарса бўлиб кўринди кўзига! Энг муҳими — асар яратилган, унинг қалбида урушга қарши исён ва нафратни, мушфиқ бувиси билан севимли тоғасига боғлиқ эсдаликлари, дарду ситамлари — ҳаммасини ифода эта олган, демак, бошқалар дилида ҳам шундай жўшқин ва эзгу ҳислар уйғотишга қодир ноёб бир асар дунёга келган! Шундай экан, анов майда-чуйда ташвишлару асаримнинг тақдири нима кечадди, деган нотинч ўйлар кимга керак ўзи? Бу асар олдида Ҳалим Салимович билан «момақалдиروқ»дай ичиқора бахиллар уёқда турсин, Шерзод Комилов каби зоҳиран кулиб туриб, ботинан оёқда оладиган эски «қадрдон»лари ҳам ўтаверсин! «Гиря»дай асарни бунёд қилган одамнинг «момақалдиروқ»дай майда-чуйда ҳасадгўйлардан чўчиб юриши... унда

чин санъаткорларга хос гурур ва ишончининг заифлигидан далолат бермайдими? Беради!..

Марҳамат, комиссия юбориб, асарни қоралаб кўришсин! Ифво қилишиб, йўққа чиқариб кўришсин! Беҳзод асари атрофида бўлаётган бу майда гапларни ўз истеъдодига муносиб бир салобат ва сокинлик билан қабул қилади! Чунки қайнотаси айтганидек, гоҳо чин санъат асари ҳам вақтинча қораланиши, ҳатто инкор этилиши мумкин! Лекин уни ҳеч ким йўқ қилолмайди, давр унга ўз баҳосини беради!

Ўзи учун туриб бера олади, ўзи учун ўзи кураша олади яхши асар!

Беҳзод шу фикрга келди-да, шартта ўрнидан турди, тураркан, туйғулари қулф уриб, олам боягидан ҳам ёруғ, осмон боягидан ҳам мусаффо кўринди кўзига. У комиссияни кутмай, шу куниеқ Тошкентта жўнаб кетди.

Йигирма тўртинчи боб

Расул қишлоқдан қайтишдан аввал Шоввоз билан холи ўтириб, узоқ гаплашди. Улар яна маъсум ёшлик човларини эслашиб, бир кеча-кундуз ётиб дардлашишди. Аммо... юраклари дарду ҳасратга тўлиб кетган экан, қанча гаплашишмасин, гаплари тутамас эди. Рост, ҳар иккови ҳам кейинги машъум воқеаларни четлаб ўтишга, уларни эсга олмасликка кўп уринишди. Бироқ ҳарчанд уринишмасин, четлаб ўтолмадилар. Гап айланиб, тагин Ойсулуннинг ўлими-ю, ота-бола Фармоновларнинг қилмишларига бориб тақалаверди.

Расул, гарчи Шоввоз сўрамаса ҳам Музаффар билан учрашганида ораларидан ўтган гапларни гапириб берди. Юзсизнинг сўзи тузсиз дегандек, Музаффарнинг ўша кунги қўрс, такаббур муомаласи, эгасидан ўғриси зўр кепти, қабилидаги ноҳақ ги-

наларини эсласа Расул жазаваси тутиб, кечалари уйқуси қочиб кетарди, у шуни айтиб, ҳақиқатни юзага чиқаришга астойдил бел боғлаганини, бироқ ишни нимадан бошлашини билолмай, боши қотиб қолганини гапирган эди, Шоввоз аввал миқ этмай узоқ ер чизиб ўтирди, кейин дўпписини энсасига суриб:

— Йўқ, — деди катта, залварли қўлларини Расулнинг тиззасига қўйиб. — Яхшиси, сен бу ишларга аралашмай қўя қол, оғайни! Ҳалиям бўлса кураша олади, Шоввоз! Аммо... Мен умримда бирор марта бировнинг устидан арз қилмаганман, энди, қариган чоғимда, Музаффарнинг устидан арз қилиб юраманми, Расул?

Расул лолу ҳайрон ёқасини ушлади:

— Кеча бошқача гапирувдинг. Ҳоврингдан тушибсан...

— Йўқ, Расул! Бугун ҳам ҳовримдан тушганим йўқ. Мен биламан: бу ишлар босди-босди бўлса... Ота-бола бешбаттар ҳовлиқиб, одамларнинг бошига чиқиб олишлари турган гап!

— Бўлмаса, нега кечаги шахтингдан қайтдинг! Бир нарсадан чўцияпсанми ё?

Шоввоз дўпписини пешонасига дўндириб, ўшшайди:

— Ҳозир-ку, бундай зўравонларнинг тагига сув кетган кураш даври! Бу ўпка давру даврон суриб, ҳаммани оёғи билан кўрсатиб юрганида ҳам ундан кўрққан эмас Шоввоз! Бахтига... ношуд зурёдининг омади бор экан. Алам устида қўлимга тушмади тунов куни. Ўзини деразадан ташлаб қочди! Агар, ўшанда қўлимга тушганида уни парча-парча қилиб, бурда-лаб ташлармидим, худо билади! Мен бошқа нарсадан кўрқаман, Расул!

— Хўш?

— Эрта-индин ўғлининг устидан иш қўзғалса... олдимга йиғлаб келиб, оёғимга йиқилади бу номард!

— Бу гапинг тўғри, лекин ҳозир фарзандининг қилмишларини босди-босди қилиш пайида кеча-кундуз чопиб юрмаганмикан «оғайнимиз»?

Шоввоз, гўё Расул ёмон бир гап айтгандай, унга ўқрайиб қаради:

— Чопиб ҳам кўрсин, қани! Чопганда қаёққа бораркан ҳозир? Корчалон фарзанди совхозга кептики, кўзбўямачилик билан шуғуллансин! Приписка қилмадинг деб, ҳалол одамларни ишдан ҳайдасин! Туппа-тузук келинимни йўлдан уриб, ўғлимни майиб қилсину, у муттаҳам бўлса, номард зурёдининг бу қилмишларини ёпиғлиқ қозонни ёпиғлигича қолдириш пайида чопиб юрсин! Бутун элу юрт инсофу адолат деб, оёққа турган шу олов кунларда-я?

Шоввоз, чўяндай қорамтир муштини ҳавода силкитиб, кимгадир ўдағайлади-ю, ногаҳон хиёл шаштидан тушиб, давом этди:

— Йўқ, бу ишнинг босди-босди бўп кетишини ўйлаб ҳам чекаётган Шораҳим йўқ, Расул! Мен кўрқсам... У фирромнинг оёғимга йиқилиб, Гоби саҳросини эслаб обидийда қилишидан қўрқаман, холос! Нега де?

— Нега? — деди Расул кулимсираб.

— Нега, билмадим, нима бало бўлган менга? У даъёс ёшлик палламизни эслаб, Хинган тоғларидан гап очса бас, камина... хотин кишидан бешбаттар кўнглим бўшаб, эриб кетаман, Расул!

Расул биродарининг дил розларига жимгина кулоқ солиб ўтираркан, умрида биринчи марта бу пок, мард, танти одам билан дўст бўлиш бахтига мурассар бўлганига ичида шукрона қилди. Фақат бир нарса уни қайта-қайта қийнади: Шораҳим билан шунча дўст бўлиб, неча марта унинг болаларча салимий суҳбатлари, сахий дастурхонидан баҳраманд бўлибди-ю, ўзи бирор марта уни ёлчители меҳмон ҳам қилмабди. Эзгуликнинг кечи йўқ, албатта, бу ишни энди қилса ҳам кеч эмас, бироқ... шўрлик Ойсулув йўқ энди!

Пушаймон аралаш бу нотинч ўйлар Расулга шаҳарга қайтгандан кейин ҳам тинчлик бермади. Шу боис, қишлоқдан қайтган куни Иван Харитоновичга телефон ҳам қилмади, ҳатто ундан олдин қайтиб келган қизи Нигора билан ҳам очилиб гаплашмади. У кечаси иш хонасига қамалиб олиб, қишлоқда юрганида келган хатларни кўздан кечириб чиқди.

Эрталаб уни Манзурахон уйғотди. Расул рўпарасида турган хотинини танимай қолди. Сал сузилган кўзларида алақандай сирли қувонч, тўладан келган юмалоқ юзида мамнун табассум:

— Ҳа, жа-а, кайфлари чоғу, хоним? — деб сўради Расул. — Сабабини билсак бўладими?

— Сабаби... арзанда шогирдингиз бош эгиб келдилар!

Расул ичи чироқ ёнгандай ёришиб кетди.

— Нима, бирор совға-салом кўтариб кептими? Жа, бошлари осмонда?

— Бе, совға-саломни билармиди шу етимчангиз? — деди Манзурахон лабини буриб.

— Бўлмаса, намунча оғизлари кулоқларида?

— Гап менда эмас, қизингизда. Қизингизга ҳайронман, хўжайин!

— Қизимга нима қипти?

Манзурахон қошларини чимириб, диванга ўтирди.

— Телевизорда шоирлар айтганича бор. Ҳозирги ёшларга сира тушуниб бўлмайди. Бундан олти ой аввал эри билан ажрашаман деб, ҳасратидан чанг чиқиб келган қизингиз... энди эрининг бўйнига осилиб, йиғлаб қарши олса-я?

Расул, қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Нима бало? Норозимисан шунга?

— Нега норози бўлар эканман? Шунчаки... Ҳозирги ёшларга ҳайронман деяпман-да!

— Гўё ўзлари ҳеч қачон ёш бўлмаганлар!

— Биз ёшлигимизда...

— Ҳа, ёшликларида ўзларидан ифбатли, ўзлари-

дан боадаб қиз бўлмаган! Қўйинг шу гапларни, азизим! Ўз ёшлигини мақтаб, ҳозирги ёшларга пўнғиллайвериш — қариликнинг биринчи аломати, жоним!

Расул тўсатдан аллақандай меҳри тошиб, хотинининг елкасидан кучди:

— Ундан кўра, чой-пойингга қара! Бошимиз бир қўшилиб қопти! Биз ҳам одамларга ўхшаб бир яйраб отамлашайлик, азизим!

— Чиқаверинг, ҳаммаси тайёр!

Ҳақиқатан, Манзура айтганича бор: меҳмонхонада хуш-хандонлик авжида: бурунгидан ҳам қорайиб, эти устихонига ёпишиб қолган Беҳзод устига ўғилчаси билан қизчасини ўтқазиб, «туя» бўлиб, ерда эмаклаб юрар, ўғилчаси қўлидаги хипчин билан уни аёвсиз савалаб «чуҳ-чуҳ»лар, шунда Беҳзод «буҳ-буҳ»лаб лўкиллар, болаларга қўшилиб Нигора ҳам қотиб-қотиб кулар, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар, тўс-тўполон, бироқ ҳеч ким буни сезмас, хонани хуррам қийқириқ тутган эди.

Ўғил набираси останада бувасини кўриб, хушнуд қичқирди:

— Келинг, буважон! Сиз ҳам мининг туямга! Маза қиласиз!

Расул кулгидан ўзини тиёлмади.

— Туянг жуда ориқ экан, мени кўтара олмайди-ёв, болам!

— Кўтаради, буважон, кўтаради! Кўтаролмаса — хипчин билан савалаймиз! Мана бунақа қилиб савалаймиз! — невараси шундай деб, яна дадасини аёвсиз савалай кетди.

Нигора қувончдан порлаган кўзлари билан дадасига қаради, сўнг:

— Бунақада «туя»нгни ўлдириб қўясан-ку! — деб кулди-да, ўғилчаси билан қизчасини шартта кўтариб, хонадан чиқиб кетди. Беҳзод ўрнидан тураркан, пешонасидаги реза-реза терларни артиб, аллақандай гуноҳқорона жилмайди.

— Буларни жа соғиниб қопман, дада.

— Хайрият, — деди Расул. — Мен фарзандларингизни батамом қалбингиздан ўчириб ташлабсизми, деб ўйлабман. Хўш, қани, дастурхонга марҳамат. Ишлар нима бўлди? Комиссия бормадами?

Беҳзоднинг лунжлари ичига ботиб кетган қорамтир юзи баттар қорайиб, ерга қараб пўнғиллади:

— Комиссия борадами, йўқми, мен учун энди ҳеч бир аҳамияти йўқ, дада!

— Нега?

— Чунки... — Беҳзод қайнотасига бир хўмрайиб қаради-да, яна кўзини олиб қочди: — Ўша кун... асарим ҳақида айтган гапларингиз ростми ё шунчаки кўнгил учун мақтадингизми?

— Йўқ, астойдил айтдим, болам.

— Астойдил айтган бўлсангиз... нима аҳамияти бор. Комиссия қабул қиладими, йўқми — бари бир эмасми энди?

Расул кўёвига «Бир нима бўлганми бунга ё бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўймоқчимиз?» деган маънода зимдан тикилиб қаради.

Йўқ, Беҳзод бургага аччиқ қилаётган одамга ўхшамас, бамайлихотир кулимсираганича пиёласига қанд солиб, аста аралаштирмоқда эди.

Расул қўлларини ёзиб, ҳазиломуз кулди.

— Бунақа тушкунликка тушишга ҳеч бир асос йўқ сизда, болам!

— Нега тушкунликка тушар эканман, аксинча...

— Яъни?

— Гап шундаки... — Беҳзод машшоқларнинг бармоқларидай узун, ингичка, кучли бармоқлари билан пешонасини ишқаб, бир лаҳза сукутга толди. — Гап шундаки, сўнгги пайтларда мен ижод ҳақида, санъат аҳли ҳақида жуда кўп ўйладим, дада! Биз ўтмишда яшаган улуғ санъаткорлар, улар яратган ўлмас асарлар тўғрисида кўп гапирамузу, бироқ уларнинг инсоний фазилатлари ҳақида кам ўйлаймиз! Мен уларнинг ҳаётини ўргана-ўргана шу

қарорга келдимки, улар биздан фақат истеъдодларининг қудрати билангина эмас, инсон сифатида ҳам юксак турганлар. Улар санъат йўлида ўзларини фидо қила олганлар, ижод олдида турмуш машаққатлари уларга пашша чаққандай ҳам таъсир этмаган! Ҳузур-ҳаловат деган нарсa хаёлларига ҳам кириб чиқмаган уларнинг! — Беҳзод, озгин, қорамтир юзи ловуллаб, битта-яримта оқ оралай бошлаган қалин сочларини шернинг ёлидай ҳурпайтириб, ўрнидан туриб кетди. — Биз эса, мен авваламбор ўзимни назарда тутяпман, нима десам бўлади? Батамом майдалашиб кетдик! Асаримизни тутатмасдан туриб, оладиган қалам ҳақимизни ҳисоблаб чўт қоқамиз, ошна-оғайниларни ишга солиб, ўртамиёна асарларимизга ҳамду санолар ўқиттирамиз! Шон-шуҳрат кетидан чоғиб, ўз асаримизга ўзимиз мукофотлар уюштирамиз! Ҳолбуки...

Беҳзод меҳмонхонага оёқ учида кирган Нигорани кўриб, бир он гапидан адашди-ю, яна ўзини тугтиб олиб, кутилмаган бир асов эҳтирос билан давом этди:

— Ҳолбуки, ҳамма гап асарда-ку, дада! Агар ижодкор яхши асар яратганига имони комил бўлса — шунинг ўзи кифоя эмасми? Яратган асари шу он, шу заҳотиёқ қабул бўладими, йўқми, тан олинадими, олинмайдими, шуҳрат келтирадими, келтирмайдими — чин истеъдодга нима аҳамияти бор бунинг?

Нигора четроқдаги диванда иягини қўлларига қўйиб, зрига жимгина тикилиб ўтирар, унинг теграсига нафис нилий бўёқ суртилган қўй кўзларида меҳр аралаш пинҳоний бир ифтихор жилва қиларди.

Расул Нуриддинов, иягини силаганича, пиёладаги чойга тикилиб қолди.

— Умуман олганда-ку, гапингиз тўғри, ўғлим. Аммо мен бир нарсани тушундим: сиз.. анов «момақалдиروق»лар билан кўришишни истамаганингиздан айтяпсизми бу гапни ё азбаройи яратган асарингизнинг баркамоллигига инонганингизданми?

— Бари бир эмасми, дада?

— Нега бари бир бўларкан?

— Чунки... агар мен ҳозир Мардон Зокиров ва оғайним Шерзод Комилов билан шуҳрат талашиш ниятим йўқ, десам... тушкунликка тушибсиз дейсиз, яратган асаримдан ифтихор қиламан десам, манманлик ҳам эви билан-да, деб камтарликка чақирасиз. Қолаверса...

Нигора бир нима дейишга човланди-ю, эрининг «қолаверса», деб ғалати кулимсираганини кўриб, ёш боладай кафтлари билан орзини босди.

— Қолаверса, — деди Беҳзод, ҳамон ғалати кулимсираб, — сўнгги пайтларда, айниқса, бу ерга келиб, болаларимни кўрганимдан кейин бир нарсага амин бўлдим, дада: тақдир менга Нигорадай... нима дей, бебаҳо ҳаёт йўлдошини инъом этса-ю...

— Ташаккур, — деди Нигора дув қизариб.

— Боз устига, шундай ширин-шакар фарзандларимга туя бўлиб, уларни хуррам этиш бахти бор экану, бу бахт олдида нима керак менга бу ташвишгу маломатлар? Шон-шуҳрат кетидан чопиб юриш ўзи нима керак менга, дада?

Расул ёш боладан кулгандай мулойим кулди.

— Гап шон-шуҳрат кетидан чопишда эмас! Ҳар бир инсон ўз салоҳиятини авайлаб, уни эъзозлай билиши керак экан, ижоди учун курашмоқ ҳам истеъдоднинг бир белгиси эмасмикин?

Беҳзод ўзига ёт ясама мағрур бир қиёфада бошини азот кўтариб:

— Агар, — деди аллақандай тантанали овозда. — Агар мен бу тўпориларга қарши курашадиган бўлсам... фақат битта қурол билан курашаман.

— Яъни? — деди Расул Нуриддинов.

— Фақат яхши асар билан!..

Гапга Нигора аралашди.

— Бу тўғри, бироқ яхши асарни сохта ижодкорлардан ҳимоя қила олиши ҳам керак-ку, ахир!

— Яхши асар ўзини-ўзи ҳимоя қила олади! Хул-

лас, мен энди Кушон давлатини кашф этиш нияти-
дан қайтдим, Нигор!

Нигора ёш қизчадай қизариб кулди.

— Ихтиёрингиз! Бироқ мен кашф этаман! Шун-
да... мен очган қасрлар, топган ноёб зийнатларни
кўрганда... бу гапларингиздан пушаймон қиласиз!

— Хуллас, бола-чақа кимнинг зиммасида бўла-
ди? — деди Расул Нуриддинов ярим ҳазил, ярим чин
тарзда.

— Камина ўз зиммамга оламан бу ташвишни! —
деди Беҳзод. — Кушон давлатини кашф этиш бах-
тини бу кишига эҳсон қиламан!

— Унда менинг ҳеч қанақа эътирозим йўқ!
Буёғини эр-хотин ўзларинг ҳал қилаверинглар! —
Расул Нуриддинов гапни тугатмаган ҳам эдики,
Манзураҳон кириб, алақандай сирли имо билан
уни ташқарига чақирди.

Расул йўлакка чиқиб, хотинининг серташвиш
нигоҳига тикилди:

— Ҳа, тинчликми, азизим?

Манзураҳон эрига жавоб бериш ўрнига қўлига
елимланган кўк конверт тутқазди. Хат Музаффар-
дан эди.

— Ким берди буни?

— Танимадим. Бир одам! Музаффар аканинг
шофёриман, деди.

— Ўзи шу ердами?

— Йўқ, хатни кўлимга тутқазиб, ёв қувгандай
машинасига ўтириб жўнаб қолди.

Расул Нуриддинов «ғалати бўлди-ку?» деган
маънода елкасини қисиб, кабинетига кирди, кон-
вертга босилган қалин елимни кўчириб, сатрлари
алақандай эгри-бугри, асабий, титроқ дастхат би-
лан ёзилган мактубни ўқишга киришди.

Дўстим Расул!

Бу хатни олганингда мен батамом бошқа жой-
ларда бўламан. Излаб юрма. Бефойда.

Тунов куни мен аҳмоқ, мастлик ва такаббурлик сабаб, сени қаттиқ ранжитибман. Энди узр сўраб ўтирадиган пайт эмас. Кеча... ўғлимни олиб кетишди. Бугун-эрта навбат каминага келади. Тақдир шамшири бўйнимда турган шу маврид сенга бир илтимос билан мурожаат қилишга журъат этдим. Мен нодон, баайни сен айтгандай кейинги ўн-ўн беш йилдири-ки, молпарастлик дардига мубтало бўлиб, каттагина бойлик орттирган эдим. Салкам ярим миллионлик бу бойликни (зеби зийнат, нодир тилла буюмлар) мен, миясиз эшак, ўғлимга билдирмай унинг гаражи тагига кўмган эдим. (Эшак бўлмасам, шу ишни қилармидим, ахир бу ишим ўз зурёдимнинг бўйнига сиртмоқ бўлиб тушиши мумкин-ку?) Сендан илтимос шуки, бу гапни собиқ комбатимиз Белобородовга етказсанг. Пўлат сандиқни ковлаб олиб, ичидаги олтин буюмларни давлатга топширсаларинг. Бу ишни ўзим қилсам ҳам бўлар эди. Бироқ бирламчи, бу бойликдан ўз ихтиёрим билан воз кечганимни жиллақурса собиқ комбат билан Шоввоз учовинг билиб қўйсаларинг, дедим. Иккиламчи, шунда шояд ўғлимнинг гуноҳи (менинг эмас, йўқ, ёлғиз фарзандимнинг), айби сал енгиллашар, деган умидда ёзипман буни! Йўқ, мен ўзимни оқламайман. Аммо бир нарсга ишон, Расул: мен кўр ҳассамдан қачон айрилиб, қачон боши берк кўчага кириб қолдим — буни ўзим ҳам билмайман, ўйлаб ўйимнинг тагига етолмайман. Чамаси, ҳаммасига нафс балоси сабаб. Юрагим тарс ёрилиб: «Ҳой, одамлар, нафсларингни тийинглар, бундан ёмон дард йўқ дунёда!» деб «Дашт-строй» тепасига чиқиб ҳайқиргим келади. Аммо шайтонга ҳай беролмай, юзи қора бўлган тубан бир кимса, қайси юз, қайси виждон билан ҳайқираман, деб бўғзимдаги ҳайқириқни ичимга ютаман. Начора? Қилмиш-қидирмиш экан, қайтар дунё экан — ҳаммаси қайтди! Қийин бўлганда Соҳибага қийин бўлди. Бирга кечган болалик йилларимиз ҳурмати, аҳён-аҳёнда унинг ҳолидан хабар олиб туринглар.

Яна айтаман: мени йўқлаб юрманглар. Мен бир ишга бел боғладим. Ё номим чиқади, ё бундан беш-баттар бадном бўламан. На илож? Икки ўт орасида қолган одам, бошқа чора топмадим.

Ҳозир нопок, юлғич, муттаҳам, аммо бир даврлар сенлардек ҳалол бўлган («сенлардек ҳалол бўлган», деган сўзлар ўчирилган эди), бадбахт оғайнинг («оғайнинг» сўзи ҳам ўчирилипти!»)

Музаффар».

Расул Нуриддинов, худди хат эмас, чўғ ушлагандай, қўллари дир-дир титраб, турган жойида тош қотди.

Шу пайт қўшни хонада шаҳарлараро телефоннинг аллақандай асабий чўзиқ овози янгради. Эшикда ранги қув ўчган Манзура кўринди.

— Қишлоқдан телефон қилишяпти. Шораҳим аканинг келиниман дейди. Гапираман дейди-ю, гапиролмайди. Хўнг-хўнг йиғлайди.

Расулнинг юраги орқасига тортиб кетди. «Наҳот Шораҳим?...»

У аранг туриб, телефон турган хонага ўтди.

— Лаббай!

Трубкадан аёл кишининг:

— Домлажон! — деган нидоси эшитилди-ю, нидо бўғиқ йиғига айланди.

— Йиғламанг, жон қизим. Аввал айтинг, нима бўлди?

— Домлажон, мен — Шораҳим аканинг келинлари Меҳринисоман... Шоқосим акамларни... акамларни қамаб қўйишди...

— Нега? Авария учунми?

— Йўқ, пахта учун... Тухмат, домлажон, фирт тухмат! Ўзлари қилган жиноятларни эримга тўнкашяпти! Дадамлар нима қилишини билмай гаранглар, домлажон!.. — Меҳринисонинг бўғиқ йиғиси яна аччиқ фарёдга айланди.

Расул телефон ёнидаги эски диванга шилқ этиб ўтирди.

Йигирма бешинчи боб

Музаффар оғайнисига аталган мактубни Клара Жамоловнанинг уйида бир ўтиришда ёзаману дарҳол жўнатаман, деб ўйлаган эди. Лекин бир эмас, ўн марта ёзиб, ўн марта йиртиб ташлади ҳамки, кўнгли сира тўлмади. Ниҳоят, охириги нусхасини тугатиб, конвертта солаётганда хонага қудағайи Клара Жамоловна кириб келди.

Ўз хатидан ўзи эзилиб кетган Музаффар, тик турганча бир қадаҳ коньяк ичиб, хайр-маъзур қилмоқчи эди, бироқ қудағайи кетмайсиз, деб елимадай ёпишиб олди.

Одатдагидай башанг кийиниб, елкасига туя жунидан тўқилган пахмоқ гулдор жемперини ташлаб олган Клара Жамоловна Фармоновнинг бир кеча қўниб кетишини сўраб, шундай илтижо қилди, шундай ялиниб-ёлвордики, Музаффар охири нима дейишини билмай, талмовсираб қолди.

Столда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарсаси бор, ошхонадан димоғни қитиқловчи гўшт, пиёз, ўткир қалампир ҳиди гуп-гуп урар, эшиқда эса бўялган кўзларини таманно аралаш гинахонлик билан сузиб Клара Жамоловнанинг ўзи турар, унинг жисмидан ҳар сафаргидан ўн чандон нозик, нафис атир уфуриб, Музаффарни ўтиришга ундарди.

Қани энди ўша масъуд эски кунлари бўлса-да, Музаффар гўё ўн гулидан бир гули очилмаган бу ёш, ширинзабон, офатижон жувоннинг суякларини қисирлатиб кучса-ю, гўё ҳали эркак зотининг лаби тегмаган оппоқ сийнаси, лайлакнинг бўйнидай узун нозик бўйинлари, гул баргидай нимқизил лабларидан тишлаб-тишлаб, тўйиб-тўйиб ўпса!.. Лекин ҳозир, шу топда Музаффарнинг кўнглига айшишрат уёқда турсин, ҳатто қил сиймайдиган бир вазиятда бу ерда қолиш! Йўқ, шу аснода Музаффарга Кларахоннинг нозу карашмалари тугул, онаси

ўпмаган соҳибжамолнинг эҳтиросли бўсалари ҳам таскину тасалли беролмасди!..

— Кечирасиз, Кларахон, бошқа кун!.. — Музаффар Клара Жамоловнанинг қат-қат зеби зийнатлар тақилган қўлларини олиб, навбатма-навбат ўпди, ўпаркан, тўсатдан ўпкаси тўлиб, томоғи ғип бўғилди-ю, эшик томон шошилди. Бироқ Клара Жамоловна кутилмаган бир чаққонлик билан оппоқ момиқ қўлларини Музаффарнинг бўйнига ташлади-да, гулдай нозик, нимпушти ёноқларини унинг пальтосига ишқаб, ўкириб юборди.

— Сиз мен шўрликдан бир нарсани яширяпсиз, Музаффар ака! Нима бўлди сизга! Айтинг, нима бўлди?

— Менга қаранг, жонгинам. Мен ҳозир сизнинг ёнингизда қолганимдан қолмаганим минг марта яхши. Ишқилиб манави... — Музаффар «бевафо» дегиси келди-ю, аранг ўзини тийди. — Манави оқинчоқ-тақинчоқларни бир жойга яшириб, камтарона юринг, шу кунларда!

— Айтинг ахир, нима бўлди? — фарёд чекди Клара Жамоловна. — Бунақа эмас эдингиз-ку, Музаффар ака!

Музаффар унинг оппоқ момиқ қўлларини бўйнидан аранг узиб, гулдай нозик лабларидан битта ўпди, сўнг яна бир пиёла коньяк ичиб, бир бурда нон чайнаганича ташқарига отилди.

Ҳали барвақт бўлса керак (Музаффар соатига қараса чорак кам ўн экан). Кўчалар ёруғ, гавжум, сершовқин эди. Ҳануз қишдан дарак йўқ, кун илиқ, одамлар, айниқса ёшлар костюм ва жемперларда. Қўлларидаги митти магнитофонлардан қулоқни батанг қилувчи алақандай ёқимсиз, даранг-дуринг музыка янграйди, қаердадир оркестр гумбирлайди...

Ҳайҳот, наҳот дунёда ҳамма бахтиёр, қўноқ қушдай эркину, ёлғиз у, Музаффар шунчалик бадбахт, бадном ва забун аҳволга тушиб қолса? Нега ёлғиз Музаффар бўларкан, ўғли-чи? Кўришганларида

ифтихор қилиб, орқаворатдан ғурурланиб юрган севимли зурёди-чи?

У қаёқда экан шу топда? Нималарни ўйлаяпти экан? Тор ҳибс уёқда турсин, олам-жаҳонга сиймай қариллаб юрган, йигитмисан йигит, шўрликнинг аҳвол-руҳияси не бўлди экан, юраги чок, темир қаравотда зимистон бўшлиққа сиймаган шердай уёқдан-буёққа уряпганмикан ўзини?!

Музаффар юраги пақ этиб ёрилгудек бўлиб, орқа ўриндиққа узала тушиб ётди.

У ўғли Фотиҳнинг қамалгани тўғрисидаги шум хабарни шу бутун эрталаб, ишга борганда эшитди, тағин кимдан эшитди денг — ўз котибасидан, ўша, уст-бошини ҳар куни уч марта ўзгартирадиган, машҳур балет театрининг энг ёш балеринасига ўхшаб кетадиган севимли дўндиқчасидан эшитди.

Кейинги пайтлардаги кўнгилсиз воқеалар, айниқса, оғайниси Расул билан аёвсиз найзабозликдан кейин Музаффар ичмаса туролмайдиган бўп қолганди. Кеча «Даштстрой» бошлиғи билан пахта заводи директори қўлга олинпти», деган шум хабар тарқагач, бошқарма ходимларидан уч-тўрт киши тонготар ўтириш қилишди. Улар юракка ғулув солувчи ҳозирги серташвиш воқеаларни тилга олмасликка ҳарчанд уринишмасин, от айланиб қозирини топади, дегандай, гап айланиб, яна ўша совуқ миш-мишларга бориб тақалаверар, тақалаверарди. Бу васвасани босадиган биттаю битта нарсаси — олий нав коньяк бўп қолди.

Шу боис, Музаффар кечаси уйига бормай, «Даштстрой» меҳмонхонасида ётди-да, эрталаб «Сауна»га тушиб, аранг ўзига келди. Лекин юраги нотинч, кўнгли хуфтон, гўё зилзила бўлишини сезган жонивордай безовта эди.

Шундай бўлса ҳам Музаффар «Даштстрой» биносига одатдагидан ҳам дадил, шаҳдам қадам ташлаб кириб борди.

Ер тагида илон қимирласа биладиган чол эшикни очиб, ҳар сафаргидай тавозе билан салом берди.

Музаффар, одатда, ҳамма янгиликларни бурга-га тузоқ қўядиган шу қари туллақдан эшитар эди. Аммо бугун унинг кўзлари аланг-жалаң эканини кўриб, нохуш гап топиб қўйганини сезди-да, ёнидан индамай ўтиб кетди. Бироқ ўз қабулхонасига кириб, севимли котибасини кўрди-ю, юраги орқасига тортиб кетди.

Одатда тилла тишларни ярқиратиб, уни таманно билан қарши оладиган котибаси... йиғлайвериб, қош-қовоғи дўмбира бўлиб шишиб кетган, юзига суртилган нафис бўёқлар артилавериб ёш бола бўяган суратга ўхшаб қолганди. Музаффар ҳали эшикни ёпиб улгурмаган ҳам эдики, котибаси унинг кўкрагига ўзини отди...

— Фотиҳ, — деди у йиғидан бўғилиб. — Фотиҳ акамлар...

Музаффар тирноқларигача зирқираб:

— Нима қипти Фотиҳга? — деди аранг.

— Қамаб... қамаб қўйишипти акамларни!..

Музаффар катта ҳадик-хавотир мавридларида бирдан ҳушёр тортиб, ҳамма куч ва иродасини тўплай олар эди.

Бу сафар ҳам ўзини боса олди, гарчи бугун вужуди музлаб кетса-да:

— Қамалса... бирорта ифвогарнинг туҳмати билан қамалгандир! — деди кутилмаган бир совуққонлик билан. — Бу қанақа ҳол? Кўзгуни олиб, дарҳол тартибга келтиринг ўзингизни! Одамлар кўрса нима дейди? Ҳа, айтмоқчи, коммутатордаги қизларга айтинг: обмилицияга улаб беришсин телефонимни! Тезроқ!

Музаффар ўз хонасига кириб, эгнидаги чарм пальтосини ечди-да, бошидаги қора қундуз телпагига қўшиб бир чеккага отиб юборди, сўнг қўлларини орқасига қилиб, катта кабинетини айланишга тутинди. Аввал у «жанг»га тайёрланаётган машҳур боксчидай кўкрагини кериб, беписанд одимлади, лекин аста-секин марказда бошлиғи қўлга олингани

ҳақидаги хабар эсига тушиб, юраги бир ҳаприкди, кейин ўз қилмишлари, айниқса ўғлининг гаражи тагига кўмилган пўлат сандиқ кўз олдига келиб, аъзойи бадани совуқ терга тушди.

«Шунчаки анави авария учун тергашаётганмикин ё уйини ҳам тинтув қилишдимикин? Э, фалак, ишқилиб, ўзинг сақлагайсан...»

Сандиқни эслаши билан сўнгги бир ой ичида ўғлига пахта заводидан камида уч юз тонна пахта сотиб олиб бергани эсига келиб, дами ичига тушиб кетди. Музаффар бу ишни ёмон ниятда эмас, ўғлимнинг келажагига йўл очилсин, униб-ўссин деб қилди! Аммо... пахта заводи директорининг қўлга олингани чин бўлса... унинг яхши ниятда қилган бу иши ўғлининг бўйнига сиртмоқ бўлиб тушмаса денг ҳали!

Музаффарнинг миясида ғужгон ўйнаётган алғовдалғов ўйларини телефон овози бўлди. Ёпирай! Телефон ҳам шундай совуқ жиринглайдими?

— Лаббай!

— Музаффар Фармонович! — деди коммутатордаги таниш қиз. — Вилоят милиция бошлиғини сўраган экансиз.

— Ҳа, қизим, иложи бўлса тезроқ улаб беринг.

— У киши... — қиз чайналди.

Музаффар турган жойида серрайиб қолди.

— У киши... Жойларида йўқ эмишлар ё... замларини улаб берайми?

— Йў-йўқ, қизим. Ҳа, тўхта... ОБЛГАИ...

Қиз аллақандай талмовсираб:

— Билмадим, — деди. — Агар янглишмасам, у киши ишдан олинган эмиш-ку! Тагин билмадим, агар улаб бер, десангиз...

— Йў-йўқ, раҳмат, қизим, раҳмат...

Ҳозиргина курашга шай турган одам, фавқулодда зарб еган боксёрдай, турган жойида диванга «шилқ» этиб йиқилди.

Йўқ, ёш бола эмас Музаффар. У адолат учун катта

кураш бошланаётганини, манман деган не-не одамлар юксак лавозимларидан учиб кетаётганини тунов куни уни хор қилган Расулсиз ҳам биларди. Аммо «Даштстрой» деган сўзнинг ўзи унга ҳар қандай хатарни даф қилишга қодир бир қалъа, салкам ўттиз йилда қилинган ишлар эса, ҳар қанақа майда-чуйда «нуқсон»ларга кўз юмиш ҳуқуқини берувчи бамисоли бир қалқон бўлиб туюларди. Рост, бундан бир ой муқаддам марказга чақирилган «Даштстрой» бошлиғи ишдан олингандан кейин, кўпларнинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Аммо Музаффар ким бўптики, бу ердаги ҳамма ишларга жавоб берса? Наридан борса, арзимаган битта УРС бошлиғи экан! Фақат... Кейинги пайтларда жиндек ҳовлиқиб кетиб, пича бойликка ҳирс қўйгани бўлмаса...

Айниқса... анов иши: ўттиз йил йиққан зеби зийнатлару тилла буюмларни ўғлининг гаражи тагига кўмгани!.. Миясиз эшак! Эшак бўлмасанг шу ишни қилармидинг! Пахта-чи? Заводдан олиб берган уч юз тонна пахта нима керак эди унга? Усиз ҳам плани бўлиб қолган эди-ку, ўғлининг! Ишқилиб тергов жиддийлашиб, завод директорининг жағи очилиб кетмагай! Жиддийлашиб кетса, бир-бирини судраб чиқаверади, бу ноҳалол ишлар!.. Ҳа, айтмоқчи, уёқда Пўлат папка ҳам бор. Воситачилик қилган ўша! Пулни ҳам ўша тулки обориб берган. Лекин унга ишонса бўлади! Тили маҳкам унинг!.. Тили маҳкам эмиш! Ҳозир туғишган акангга инониб бўлмайди-ю, Пўлат папкага ишониб бўлармиш! Йўқ, ўғлини ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмайди! Мадад бериш керак унга, мадад! Вилоятдан фойда чиқмайди, чамаси ундан юқорироқ жойларга, министрликларда ўтирган ёр-биродарларига бош эгиб бориши керак. Бир ёқда... анов тўнка бор, бир ёқда савдо министри! Ўттиз йил УРС қозонини қайнатиб, чўмичлаб мой ичганда бир ўзи ичмаган Музаффар! Бир кунимга яраб қолар деб, ичган-еганини, топган-тутганини баҳамлашган ёр-дўстлари бор! Жиллақурса, шу-

лар қайрилиб қарар, жонига ора кирар, ахир? Ҳеч нарсани кўрмаган бўлиб, терс қараб олишмас ҳамтовоқлари!..

Музаффар шуни ўйлади-ю, ўрнидан сапчиб турди. У бояги биринчи зарбадан ҳушига келган, назарида яна курашга тайёр эди!..

У шиддат билан юриб бориб, чарм пальтосини кийди, бошига қундуз теллагини қўндириб, энди эшик томон йўналмоқчи бўлиб турган эди, телефонлардан бири қаттиқ жиринглаб қолди.

Музаффар телефонга яқинлашишга юраги бетламай ташқарига йўналди, бироқ шу асно қасдига олиб, афт-ангорини «тартибга келтирган» котибаси кириб қолди-ю, трубкани олишга мажбур бўлди.

Трубкада аллақандай восвос, бўғиқ овоз эшитилди.

— Бу ким? Фармонов, сизмисиз?

Музаффар эндигина таниди: «Даштстрой» бошлигининг биринчи муовини!

— Ҳа, мен!

— Сизга телефон қилишмадими? — Биринчи муовиннинг бўғиқ овози шивирлаш даражасига тушди-ю, Музаффарнинг тиззалари қалтираб кетди.

— Қаердан телефон қилишади?

— Қаердан бўларди? Ўша... қадрдонингиз Белобородов бошқарадиган идорадан. Чамаси, сизга ҳам... келишади. Уёқдан эсон-омон қайтиб келаманми, йўқми, ўзим ҳам билмайман! Сиз ҳам этагингизни йиғиштиринг! Ҳар қалай, сақлаганни сақлайди, дейишади. Хайр, оғайни!..

Музаффар ҳамон «ду-ду»лаётган трубкани ушлаганича ҳуши бошидан учиб, турган жойида мих бўп қолди. Сўнг, биринчи муовиннинг «сақлаганни сақлайди, дейдилар!» деган гаплари эсига тушди-ю, бирдан ўзига келди. У шўрлик «эсинг борида этагингни ёп», демоқчидирда!.. Ҳақиқатан, вақт борида уёқ-буёқни йиғиштириб, тезроқ ҳамтовоқ

оғайниларга бу гапларни етказмоғи, агар бирор хатар бўлса, олдини олмоғи лозим-ку ахир!

Музаффар эшикни кулфлади-да, алпанг-талпанг юриб бориб, сейфни очди. Унда тахи бузилмаган «кўк қоғоз»дан тўрттаси бор эди, уларни олиб папкасига ташлади, ҳужжатларни титкилаб, бир нечта хатарлисини топди-да, чўнтагига тикди (бирор жойда ёқиб кулини кўкка совуради!). Ниҳоят, сейф орқасидаги махфий туйнукчани очди. У ерда бир халта нодир зеби зийнатлар билан миттигина пистолет сақланарди. Уларни ҳам папкасига жойлади-да, эшикни секин очиб, қабулхонага чиқди.

— Мен совхозларга кетдим, азизим.

— Сўрасалар нима дейман? — севимли котибасининг «ҳолатига кирган» чоғи, уланган киприкларидан шаффоф томчилар милтиради.

— Сўрасалар... кечқурун қайтадилар дейсан! — Музаффар қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, котибасининг пешонасидан ўпди-да, ташқарига отилди, отиларкан, орқадан котибасининг: «Акажоним-ов!» — деб секин инграганини эшитди...

... Мана, энди у «Боғи эрам»у, «шаршаралар»да ҳафталаб сафо қилган ҳамтовок дўстлари ва суянган тоғларига бориб, қайтиб келяпти!

Лекин... ё алҳазар! На китоб ёзаман деб уч йил уни сигир қилиб сочиб ичган, «бола баҳона, дийдор ғанимат» деганларидек, китоб баҳона ҳафталаб, «Сауна»дан чиқмай, пивоҳўрлик қилган адиб, на даштдан министрликка ишга ўтказаман деб ваъдалар берган ва бу ваъдалари учун босволди қовундек тарам-тарам бошига тахи бузилмаган чустаўппи, эгнига кимхоб тўнлар кийиб кетган анави Тўнка, на бошқа инонган тоғлари... Ҳайҳот! — бирортаси ўтирилиб қарашса-чи? Бирортаси жилақурса, ғариб бошини эгиб борган Музаффардан: намунча ҳолинг забун, деб сўрашса-чи? Сўраш уёқда турсин, уни кўрганда ҳазрат азроилни кўргандай, пана-панага уришди ўзларини! Ҳафта сайин қатнаб,

«Даштстрой»дан, тўғрироғи «Боғи эрам» билан шаршара тагидаги мрамар қасрдан чиқмайдиган адиб эса, ҳовли эшигини очгани кетаётган хотинига: «Анави муттаҳам Фармонов бўлса... мени йўқ, де!» — деб жавради, жавради-ю, бу гапларни Музаффар эшитиб турганидан беҳабар, ўзини ичкарига урди!..

Фақат битта одам, у ҳам бўлса, бултур ўғлини уйлантирганида Музаффар унга беш минг сўмлик хорижий гарнитур эҳсон қилган оғайниси, у билан хилват жойда кўришишга журъат этди. Лекин журъати ҳам қурсин, энг ёмон, энг шум хабарни ҳам ўша етказди.

— Бошлиғинг билан ораларинг яхшимиди? — деди у, гарчи шаҳар чеккасидаги кўл бўйида танҳо айланиб юрсалар ҳам атрофига аланг-жалаң қараб.

— Қайси УРСнинг бошлиғи ўз раҳбари билан ёмон бўлади? — деди Фармонов, оғайнисининг «тўпорилиғи»дан ранжиб.

— Бўлмаса тезда, шу бутундан бошлаб ҳаракатингни қилавер, у одам қўлга олинганини биласан!

— Биламан, — Музаффар мадори қуриб, ариқ соҳилига ўтириб қолган эди, оғайниси жеркиб берди.

— Билсанг... намуноча сувга тушган бўлка нондай бўкиб қолдинг! Фурсатни бой бермай ҳаракатингни қил! Қоғоз-поғозларинг бўлса, ёқ! Ортиқча... — «пул» дейишга тили борма, чайналди. — Ортиқ нарсаларинг бўлса — ҳаммасини гумдон қил! Қолганини... тақдирингдан кўрасан. Мен бир нарсa деёлмайман, оғайни! — қадрдони шундай деб, олисда қолдириб келган машинаси томон йўналди...

Шаҳарга нажот излаб борганида Музаффар билан кўришишга журъат этган биттаю битта оғайниси шу бўлса... у ҳам шу мудҳиш гапни айтиб, уни қон қилди.

«Бошлиғинг билан ораларинг яхшими» эмиш! Яхшиям гапми? «Э-ҳа... ораларидан нелар ўтмаган,

нелар кечмаган? Бирда «Боғи эрам»да, бирда «Шаршара» қасрининг энг хилват хоналарида қанақа базми жамшидлар қуришмаганди улар?.. Майли, энди бу гаплардан фойда йўқ. Пулларни ёқишдан ҳам, нарсаларни яширишдан ҳам фойда йўқ! Билъакс, оғайниси берган маслаҳатнинг аксини қилиш керак!

Яхшиям, Клара Жамоловна бор экан, бир лаҳза бўлса ҳам ором олди. Музаффар қудағайи билан хайрлашар (кўнглида эса видолашар) экан, унга папкасидаги тахи бузилмаган кўк қоғозлардан биттасини бергиси ҳам келди, бироқ бир фикр уни тутиб қолди: ҳалиям бўлса бевафо оғайниларидадан кўра шу пул яхши! Ҳалиям жонига ора кириши мумкин бу пуллар!

Музаффарнинг хаёлини шофёрнинг:

— Идорага келдик, хўжайин! Нима қилай? — деган саволи бўлди.

— Ҳайдайвер! — деди Музаффар. — Тўхтамай ҳайдайвер!

— Қаёққа?

— Ҳайдайвер, ўзим айтаман, — деди Музаффар ва шофёрининг ҳайрон бўлиб қайрилиб қараганини кўриб, қўшимча қилди. — Иш бор, «шаршара»га чиқаман, суравер, оғайни!..

Музаффар дераза ойнасини тушириб, кўксини муздай шабадага тутди. Янги ой уфқдаги қорамтир чўққилар устида худди чархланган ўроқнинг тигидек ялтиллаб турар, худди ёздагидай булутсиз тиниқ осмон юлдузларга тўлиб кетган, чап қўлда, анча овлоқда аэродром чироқлари элас-элас милтирарди. Олдинда, катта йўлнинг ўнг томонида, нимадир муаззам дахмадай қорайиб турарди. Ёдгорлик! Расулнинг куёви Беҳзод Нусратов барпо қилган ёдгорлик!

— Тўхта, ука!

Шитоб билан кетаётган «Волга» тормознинг зўридан қаттиқ зорланиб, ёдгорликдан беш-ўн қадам ўтиб тўхтади.

Музаффар эшикни шарақлатиб очиб, ерга тушди.

— Тошкентдаги Расул деган оғайнимнинг уйини биласан-а?

— Қайси Расул? Анов камгап профессорми?

— Ўша! Мана бу хатни эрталаб ўшанга етказасан!

— Сиз-чи?

— Мен билан ишинг бўлмасин! Буёғи яқин, ўзим пиёда кетаман. Хатни топширгину, эрталаб идорага келавер. Хўп, укажон!.. — У: «Қилган хизматларинг учун раҳмат, мендан ўттан бўлса кечир, ука!» дегиси келди-ю, ҳаяжонини билдириб қўйишдан чўчиди...

У машинаси узоқлашиб кетгунча орқасидан қараб турди, сўнг ёдгорлик зинасининг пиллапояларидан бир-бир босиб, юқорилади.

Монументга ёпилган брезентни биров очишга уринганми ё шамол жойидан қўзватганми, ишқилиб, у бир томонга оғиб, ёдгорлик очилиб қолган. Сер-юлдуз ойдин кечада монументга ўйилган сиймолар аллақандай юракни «жиз» эттирувчи бир сеҳр касб этган. Мана, ўртада ўқ еб йиқилаётган солдат, мана, уни ушлаб қолиш умидида ўғли томон жон-жаҳди билан талпинган онаизор, унинг атрофида эса бири тизза букиб, бири қўл чўзиб фарёд чекаётган ёш жувонлар, опа-сингиллар!..

Қизиқ, Музаффар бу йўлдан шунча юриб, бирор марта бу ёдгорликка синчиклаб қарамаган экан! Ахир, ўқ еб қулаётган манави солдат падари бузрукворининг баайни ўзи-ку? Унга талпинган она — ўз онаси, ер ўпиб гиря қилаётган ёш жувонлар эса ёшлигида кўрган, қорахат олганларида юзларини тирнаб, сочларини юлиб, фарёд чеккан таниш қиз-жувонлар-ку... Булар-ку, ёш жувонлар экан. Музаффарнинг ўзи урушнинг иккинчи йили отасидан қорахат келганида, онаизорининг тиззаларини кучиб, доду фарёд чекмаганмиди? Марҳум волидасини юпатаман деб, аммо юпатиш ўрнига унга қўшилиб неча марта кўкка нола қилмаганмиди?

Э, бевафо дунё! У ҳам, Музаффар ҳам, ёшлиги-да мана шу ўқ еб йиқилаётган йигитдай пок, ҳалол, жисми ночор бўлса ҳам кўнгли бегубор бир ўспирин эмасмиди? Ойсулугга ошиқ бўлиб, унга пинҳона шеърлар ёзиб юргувчи, Шоввоздан ҳам соддароқ бир йигитча эмасмиди у ўша пайтларда? Қачон янглишди? Қачон бу ноҳалол боши берк йўлга тушиб қолди? Бундан кўра, Хинган тоғларида яшириниб ётган самурайлар ногаҳон даралар ичидан отилиб чиқиб, уларни ўққа тутганида... ўнларча солдатларни қийратган битта ўқ нега унга тегмади? Нега унинг кўксини тешиб ўтиб, мана шу навқирон солдатдай чалқанча йиқитмади! Шунда унинг қисмати ҳозирги қисматидан минг марта яхши бўлмасмиди? Жиллақурса, номи қишлоқдаги урушда ҳалок бўлган марди майдонлар қаторидан жой олмасмиди? Ўз паради бузрукворининг номи ёнида унинг номи ҳам турмасмиди? Фарзандлари бўлмаса, жиллақурса, жиянлари ўқиб, тоғамиз урушда, самурайларга қарши жангу жадалда мардона ҳалок бўлган, деб ифтихор қилиб юришмасмиди? Энди унинг исми, нафс балосига йўлиқиб, Гоби чўлларида уни опичлаб олиб ўтган ўз дўстига хиёнат қилган бир нопокнинг номи қаерга ёзилади?... Номингни бадном қилувчи қовозларни ёқ эмиш! Ўғирлик пулларинг ва йиққан олтин буюмларингни тезроқ гумдон қил эмиш! Йўқ, Музаффар бунинг батамом тескарисини қилади! Ҳа, гуноҳ қилган бўлса бир ўзи қиптими у? Уни йўлдан урганлар, ҳатто йўлдан урганларни ҳам йўлдан чалғитганлар бор! Чўлдаги қурилишларни кўриб, «Баракалло, азаматлар!» деб елкаларини қоққанлар, ҳосил берсаларинг бас, уёғига кўнгилларинг тўқ бўлсин, орқаларингда биздай суянчиқларинг турипти, ҳеч нарсадан тап тортмай отни қамчилайверинглар, деган ҳайбаракаллагилар бор эди. Қани улар ҳозир?

Йўқ, эндиликда нима қилишини ўзи билади, Музаффар! У шундай бир ўйин кўрсатадики, ё номи чиқади, ё чанги! Фақат... ёлғиз ўғли, севик-

ли зурриётининг ҳоли не кечади? Фақат шу битта ўй кўнглини ҳуфтон, юрагини хун қиляпти унинг. Аммо юраги қон бўлганда қўлидан нима келади? Додини кимга айтади? Майли, эр йигитнинг бошига нелар келиб, нелар кетмас. У ҳам кўрар бошига тушганини!

«Онажон! Умрининг ибтидосини яхши бошлаб, интиҳосини ёмон тутатган ношуд фарзандингизни кечиринг! Начора? Берган сутингизни оқлай олмадим, онажон! Аммо... жиллақурса, мана ҳозир, пойингизга тиз чўкиб қилган ниятимни ниҳоясига етказай, шунга мадад беринг, онажон! Биламан, сиз онасиз, ҳатто мендай юзи қора, гуноҳкор ўғлингизни ҳам кечирасиз. Мен бадбахт эсам... сизга «алвидо»дан бошқа айтадиган сўзим йўқ, аммо оғир бир мақсадга бел боғладим! Бунга ҳали журъат керак! Менга жиндак мадад беринг, онажон, мадад беринг!»

Йигирма олтинчи боб

Расул Нуриддинов Белобородовнинг қабулига бораркан, гўё ёмон туш кўриб, уни хаёлидан даф этолмаган одамдек, дам Меҳринисонинг йиғлаб айтган гаплари эсига тушиб, юраги зирқираб овирир, дам Музаффар Фармоновнинг хатини ўйлаб, лол бўларди. Ҳақиқатан, қишлоқдаги «жангу жадал»дан кейин у Музаффардан ҳар нарсани кутса ҳам бу йўсин мактубни кутмаган эди. Чамаси бу хатга фақат ўғлининг қамалишигина эмас, яна аллақандай ҳадик-хавотир сабаб бўлган, балки, у мудҳиш бир хатарнинг шабадасини сезган. Бироқ ундай десак, куни кеча қишлоқда кўришган Музаффар батамом бошқа одам эди-ку! Унинг кажбаҳс, қайсар вазоҳатида, осмондан келиб гапирган гапларида бу хатнинг садоси уёқда турсин, ҳатто ночоргина шабадаси ҳам сезилмас эди-ку! Ё Музаффарнинг ўшандаги тағдор

заҳархандаси-ю, такаббуруна муомаласи қафасга тушган ярадор бўрининг сўнгги талвасаси бўлгану Расул аччиқ устида буни пайқамагандир.

Ким билсин, эҳтимол Расул ўшанда Музаффар билан ўчакишмай, унинг забун аҳволига тушунишга уриниб, ўзини сал вазмин тутганида, балки у ҳам одамга ўхшаб ёрилармиди, дарду дунёсини очиб ҳасратлашармиди?

Расул дам шундай ўйларга борар, дам бу фикрларни рад этиб:

«Йўқ, Расул! — дерди ўзига-ўзи. — Сен ҳозир ўз виждонинг эмас, барча зиёлиларга юққан ночор раҳмдиллик касалига бўйсуниб гапиряпсан бу гапларни! Халқнинг ярим миллион сўмлик бойлигини ўмариб, Шоввоздай ҳалол одамларни хор қилиб юрган бу нопокларга шафқат қилишни ўйлашнинг ўзи гуноҳи азим эмасми?»

Хўп, Музаффар-ку, эҳканини ўрар, қилмишқидирмиш деганларидек, қилмишига яраша жазосини олар. Аммо Шоқосим... Ё у ҳам?.. — Расул бу фикрга бориши билан Меҳринисонинг: «Тухмат, домлажон тухмат!» — деб йиғлаб айтган гаплари қулоқлари тагида қайта янгради-ю, баттар гангитди. — Демак... яна ўша Музаффарнинг иши бу! Осонликча жон бермайди булар. Аммо ундай деса... бу хат! Ажабо: «Бу хатни олгандан кейин мени излаб юрма! Тополмайсан!» дегани нима дегани? «Бир ишга бел боғладим, ё номим чиқади, ё бундан беш-баттар бадном бўламан», дегани-чи? Жонимга қасд қиламан, деганими бу ё тегишли идораларга ўз ихтиёрим билан бош эгиб бораман, деганими?..

Шу мавҳум ўйлар туфайлими ё «Халқ контроли комитети» деган сўзларнинг ўктам руҳи сабабми, Расул дилидаги ғулуни ҳеч боса олмас эди. У серфайз, сердарахт кўчанинг шундоқ юзига жойлашган оппоқ муаззам бинога яқинлашиб, эшик олдида турган ўнларча оқ, кўк, қора ҳаворанг «Волга»лар ёнидан ўтаётганида, тўсатдан бинодан чиқаётган Мардон Зокировга кўзи тушди. Зокиров ҳам уни кўриб

бир он тўхтади, сўнг бошидаги кулранг шляпасини кўтариб, жингалак сочли ҳумдай бошини тавозе билан эгди:

— Раҳмат, устод! Бошқа идораларга ёзганингизда, ҳурматингизни қилиб, мум тишлаган эдик, бу маҳкамага ҳам ёзибсиз. — Тўсатдан унинг овози дарз кетиб, лаблари аянчли титради: — Нима ҳам деймиз? Яна ёзинг, яна бошимизга мағзава тўкаверинг! Даврингиз кепти — ҳамманинг устига чиқиб тепаверинг, устод, ҳамманинг юзига қора бўёқ чаплайверинг, чаплайверинг!

Зокиров шундай деди-да, токи Расул ҳушига келиб, жавоб бергунча, шоша-пиша машинасига ўтириб, унинг ёнидан физиллатиб ўтиб кетди. Ўтаётганида Расул унинг ҳамон лаблари титраб, «қулт» этиб ютинганини кўрди-ю, бир зум лол бўлиб қолди: ажабо! Бунга нима бўлган? Ҳеч қачон, ҳеч кимга бош эгмаган, ўзини санъат соҳасининг пири муршидларидан бири деб юрган бу одам нечун бу ночор аҳволга тушиб қолди? Ё зоҳиран забун, ботинан унинг устидан юмалоқ хат ташкил қилиб юрганмикин?

Расул Нуриддинов кўкрагининг чап томони қаттиқ санчганини сезиб, зина олдида беихтиёр тўхтади, сўнг, уни кутиб ўтирган Иван Харитонович ёдига тушиб: «Қойил, сендай адолат учун курашчига!» деб ичида бир кулиб қўйди-да, мармар пиллапоялардан аста кўтарила бошлади.

Яхшиям, Иван Харитоновичнинг кабинети биринчи қаватда жойлашган.

Қабулхонада одам кўп эди, бироқ чамаси Белобородов котиба қизга тайинлаб қўйган бўлса керак. Расул ўзини таништириши билан дарҳол ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай кабинетдан юзлари ҳаммомдан чиққандай бўғриқиб кетган бир одам чиқди. Кейин котиба қиз кўринди. У қабулхонада навбат кутиб ўтирганлардан узр сўраб, Расулга ўтирилди:

— Марҳамат. Сиз кирар экансиз, ўртоқ Нуриддинов.

Иван Харитонович «Т» ҳарфи шаклидаги узун ялтироқ столнинг — ҳозир столларга мовут ёпиш расм эмас! — тўрида, нияшил дарпарда тутилган дераза олдида типпа-тик турарди. Унинг эғнида оҳори тўкилмаган оқ кўйлак ва қизил йўллик қора костюм, оёғида пошнаси балаңд қора туфли, бўйнида чиройли гулдор галстук, оқи сезилмайдиган қалин малларанг сочлари хурпайган, шунинг учунми, бошқами, у тунов кун шифохонада забун аҳволда ётган жиккаккина, бемажолгина қария эмас, зуваласи пишиқ, чайир бир спортчини эслатар, фақат кўкимтир кўзлари ҳамон ўша кунгидай ҳорғин боқарди.

— Ке, Расул, — Иван Харитонович узун қоқсуяк кўлини узатиб кўришди-да, чарм ёстиқ қўйилган диванга чўкиб, ёнидан жой кўрсатди. — Ўтир. Хўш? Ишлар қалай?

— Ўзингиз тузукмисиз? Кўринишингиз яхши, Иван Харитонович!

Белобородовнинг лунжлари ичига ботиб кетган сўлғин юзига билинар-билинемас қизиллик югурди.

— Ҳа, ўзбеклар айтгандай, сирти ялтироқ, ичи қалтироқлардан бўп қолдик. Қуруқ тасалли бериб нима қиласан, Расул? Ундан кўра уёқдаги гаплардан гапир! Узукни қайтариб бердингми?

— Қайтариб бердим.

— Нима дейди?

Расул индамай ён чўнтагидан Музаффарнинг тўрт букланган мактубини олиб, унга узатди.

— Ўзбекча ўқий оларсиз, агар ўқий олмасангиз...

Иван Харитонович хатни ўқиб чиққач, бошини осилтирганича узоқ хаёлга толди. Унинг ияги олдинга туртиб чиққан рангпар юзи мумдек заҳил тортиб, пешонасидаги ажинлари қуюқлашди.

— Қачон олдинг бу хатни?

— Шу бугун эрталаб, Иван Харитонович!

— Ўзи опкелдимми ё...

— Шофёридан бериб юборибди.

Белобородов лом-мим демай, телефон трубка-сини олиб, қаёққадир телефон қилиб, Музаффарни сўради. Сўраши билан ранги қув оқариб: «Йўғ-э, наҳотки?» — деб хитоб қилди-да, титроқ қўлларини креслонинг ёнларига тираб, ўрнидан турди.

Расул ҳам беихтиёр сапчиб турди.

— Нима гап, Иван Харитонович? Тинчликми?

— Айтсам ишонмайсан. Ақлга сирмайдиган иш қипти, у баттол! «Даштстрой» бошлиғининг самолётига миниб, қочаётган пайтида қўлга тушиб, ўзини ўзи отиб қўйипти!

Расул турган жойида «шилқ» этиб креслога чўкди, чўкаркан, бундан бир ой аввал «Даштстрой» самолётида учганлари, учувчилар кабинасига кириб кетган Музаффар у ердан оғзининг таноби қочиб чиққани, «Самолёт рулини ҳозир камина бошқардилар!» — деб мақтангани лоп этиб эсига тушди-ю:

— Ё алҳазар! — деб юборди. — Наҳот шу гап рост бўлса, Иван Харитонович?

— Ростлигини хатиданоқ билса бўлади-ку?

— Тўғри, аммо... эҳтимол бир қишлоқда бирга ўсиб, бирга катта бўлганимиз учундир, раҳми келар экан кишининг.

Белобородов чўрт бурилиб қаради. Унинг нурсизгина кўзлари қисилиб, мумдай сарғиш юзлари бўғриқиб кетди.

— Раҳмлари келса... илгари қаерда эдилар? Бу одам, ўзи иқрор бўлгандек, ҳассасини йўқотиб, боши берк кўчага кириб қолганида нега қўлидан ушлаб, тўғри йўлга чиқазиб қўймадилар?

Расул унинг тўсатдан чарақлаб кетган мовий кўзларидан нигоҳини олиб қочди.

— Бу гапингиз тўғри, Иван Харитонович. Аммо...

— Нима аммо? — деди Белобородов, заҳил юзи қайта униқиб. — Ё қил ўтмас қадрдонинг халқнинг ярим миллион сўмини ўмариб, қаёққадир қочмоқчи бўлса, виждонсиз фарзанди эса... лафзи ҳалол меҳнаткаш одамларни оёғости қилиб, хўрлаб

юрса-ю, сен билан мен бу корчалонларга раҳмдил-лик кўрсатиб, каттароқ жиноятларга йўл очиб берайликми?

Расул ҳайратдан ёқасини ушлаб:

— Сиз... Шоввозга қилган адолатсизликларини кимдан эшитдингиз? — деб юборди. Белобородовнинг юпқа лабларида кинояли табассум жилва қилди.

— Шуниям билмасак, биз нима қилиб ўтирибмиз бу идорада? — Иван Харитонович тинкаси қуригандай, ўзини дераза ёнидаги чарм диванга ташлади-да, кўзларини юмди. У шу ҳолда бир тутамгина бўлиб, ночор, ҳорғин алпозда узоқ ўтирди, сўнг худди хаёлан ким биландир баҳслашаётгандай, аста-секин, тўхтаб-тўхтаб, гап бошлади: — Албатта, мен сенинг юрагингдаги ғалаёнга тушуниб турибман. Сен у билан бирга ўстансан, бирга урушда бўлгансан! Ҳаммасини биламан. Ахир у бир маҳаллар қўлимда солдат бўлиб хизмат қилган, менинг ҳам жоним ачийди! Аммо... — Иван Харитонович бошини сарак-сарак қилиб, қаттиқ уф тортди. — Аммо начора? Ҳозир Музаффар Фармондай ноҳалол, нопок одамларга раҳм-шафқат қилиш — бу инсофу адолат учун диёримизда бошланган улкан курашга қарши бориш билан баробар бўлур эди!.. Ё нотўғрими?

Расулнинг тўсатдан силласи қуриб, ўзини рўпарасидаги креслога ташлади.

— Тўғри, Иван Харитонович. Аммо...

— Йўқ, — деди Белобородов кутилмаган бир дағдаға билан. — Ахир ўзинг ўйлаб кўр, Расул! Сўнгги ўн-ўн беш йилда ҳаётда нималар қилмади бу Фармоновлар? Ярим миллион сўмлик бу олтину жавоҳирларни қаёқдан олган бу туллак! Шўрлик пахтакорнинг пешона тери билан топган пули ҳисобига орттирган бойлик эмасми бу бойлик?..

— Тўғри...

— Тўғри дейсану, аммо раҳмдиллик қиласан!.. Қилган ўғриликлари-ю, ўмарган бойликларини ҳам қўйиб турайлик! — деди Белобородов ҳансираб. —

Ҳамма ишда волюнтаристик йўл тутиб, ерга, тупроққа, табиатга келтирган зарарлари-чи? Бажарилмаган ишларни бажарилди деб, давлатнинг миллион-миллион сўм пулларини кўкка кулдай совурганлари-чи?.. Тағин нима мақсадда де? Фақат битта мақсадда — олий мукофотлару сохта шон-шуҳрат орттириш ниятида қилишган бу ишларни! Ҳамма балони қилиб, яна ватанга хиёнат қилиб қочмоқчи бўлганини айтмайсанми унинг?

Собиқ комбатнинг заҳил юзлари ловуллаб, қўллари дир-дир титраганини кўрган Расул, шоша-пиша унга графиндан сув қуйиб берди.

— Мен ҳамма гапингизга қўшиламан, Иван Харитонович. Фақат...

— Нима фақат? — деди Белобородов, уришқоқ хўроздай кекирдагини чўзиб.

— Элимиз номига, нима десам бўлади, бир оз иснод...

— Нима, нима? — деди Белобородов унинг сўзини бўлиб. — Қанақа иснод ҳақида гапиряпсан? Эл-юртга нима даҳли бор Фармоновдек виждонини жигилдонга урган лўттибозларнинг? Кап-катта зиёли одам... Қаёқдаги обивателларнинг гапини гапирасан!

Расул, нима деётганини билмай, бир нималар деб гўлдиради.

— Иснод эмиш! — заҳарханда кулди, Белобородов. — Агар истасанг, бутун умри шу ер, шу ўлкада ўтган оддий бир рус зиёлиси сифатида айтиб қўяй сенга: мен ўзбек деҳқони олдида ҳамиша бош эгиб келганман. Ҳануз бош эгаман! Чунки биламан: пах-такор меҳнатидан оғир меҳнат йўқ дунёда! Шундоқ экан, умри далада кетмон чопиб ўтаётган халқнинг, кўнгли пок, дили пок меҳнат аҳлининг даҳли йўқ бу ишларга. Улар жавоб бермайди инсофу адолатни унутган бу олғирлар учун!

Расул негадир, эҳтимол Белобородовнинг гаплари унинг ўз ўйларига ҳамоҳанг келгани учундир, тўсатдан томоғи ғип бўғилиб:

— Раҳмат сизга, Иван Харитонович! — деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Белобородов унга ялт этиб қаради-да, қовоғини уйиб:

— Албатта, — деди, — покланиш учун бошланган бу кураш осон кўчмайди... Фармоновга ўхшаганлар қараб ётмайди.

Расулнинг эсига яна Меҳринисонинг қўнғироғи тушди-ю, худди ёш боладай ҳаяжондан энтика-энтика унинг гапларини гапириб берди.

Белобородов қовоғини уйиб:

— Қайси Шораҳим? — деб сўради. — Менинг батальонимда хизмат қилган анов... новча, шўх йигитми?

— Ҳа, эсингиздан чиқмапти! Худди ўша! Ўғли ҳам отасига ўхшаган жуда мард, танги йигит, Иван Харитонович! Мен хотинининг гапларига ишонаман, бирт тухматга қолган, шўрлик...

— Ҳм-м... — Белобородов Расулнинг кўзларидан умид учқунларини илғади чоғи: — Хўп! — деди қатъий овозда. — Тухмат бўлса... ҳақиқат қилишга ёрдам берамиз. Бирга бориб келармиз, балки. Аммо-лекин... ҳақиқатан тухматдан ҳам қайтмайди булар! Осонликча таслим бўлишмайди. Ҳали кўп жанг қилишга тўғри келади, Расул! — Тўсатдан Белобородовнинг лабларига яна ўша таниш кинояли табас-сум югурди: — Мана, ўзларининг устидан ҳам бир даста юмалоқ хат тушди!.. — Расулнинг кўз олди-га лоп этиб пастда кўрган Мардон Зокиров келди. Хаёлида: «Ўша улуғ санъаткорнинг иши!» деган гап чақмоқдай чақнади. Лекин унда... агар юмалоқ хатни у ёзган бўлса, нега боя ўксиб гапирди? Нега йиғлаб юборгудек бўлиб, «қулт» этиб югинди?

Расул буни гапириб берган эди, Белобородов:

— Шунга ҳам ақллари етмадими, ўртоқ профессор? — деб кулди. — Хатарнинг олдини олиш учун келган-да, у тулки. Гап шундаки, сенинг юқори ташкилотта ёзган хатинг айланиб-айланиб, ахир пировардида бизга келди!

— Э, шунақами? — деб юборди Расул.

Белобородов, нимжон кўкрагини аста силаганича хорғин юриб, жойига ўтиб ўтирди.

— Аммо тўғрисини айтсам, сенга ҳам ҳайронман, Расул!

— Нега, Иван Харитонович?

— Негаки... санъат соҳасига шундай ноҳалол одамлар бош суқиб олишган экан, шундай юлғичликлар бўлаётган экан, тунов куни борганингда менга бир оғиз бир нима демадинг?

Расул хижолат чекиб, пешонасини ишқади.

— Мен борган куни сиз... бу гапларни эшитадиган аҳволда эмас эдингиз-да, Иван Харитонович!

— Қойил! Бундан чиқди... Каминадан батамом умидни узиб, қўл силтаб қўйган эканлар-да, Расул!

— Йўқ-йўқ...

— Майли, гап унда эмас, — деди Белобородов, дарҳол жиддийлашиб. — Умуман олганда, биз ҳам бу соҳада бўлаётган қинғир ишлардан чин санъаткорлар қолиб кетиб, колхоз-совхозларнинг миллион-миллион маблағларини қаёқдаги қаланғи-қасанғи халтурачилар жиғилдонларига уриб кетаётганидан озми, кўпми бохабар эдик. Аммо сенинг хатинг масалага жуда катта аниқлик киритди, раҳмат, ази-зим! Лекин... — Белобородов бир қултум сув ичиб, «пиқ» этиб бир кулиб қўйди. — Хатинг ҳам келди, кетидан устингдан ёзилган юмалоқ хатлар ҳам ёмғирдек ёғилиб кетди! — Иван Харитонович, лабида ҳамон ўша шўх табассум, ўзича кулимсираб ўтирарди. — Биз ўйлаб-ўйлаб шундай қарорга келдик, Расул. Халқ контроли комитети бу масала юзасидан катта комиссия тузади. Комиссияга... ўзинг раис бўласан, Расул!

Нуриддинов пичингдан ўзини тутолмади.

— Каминанинг устидан тушган юмалоқ хатларчи? У нима бўлади?

— Хотиржам бўл, улар ҳам текширилади!

— Бундан чиқди, камина... ҳам сохта санъаткор-

ларни тафтиш қиламан, ҳам бу корчалонларнинг сўроғига жавоб бераман!

— Ҳа, чамаси шундай бўлади!

— Иван Харитонович! — ўрнидан туриб кетган Расул силласи қуриб қайта чарм креслога чўкди. — Мени шу ишдан озод қилинг, илтимос!

Белобородов ялт этиб қаради. Унинг заҳил юзида аллақандай шафқатсиз, кескин бир ифода зуҳур бўлди:

— Нега? Ё юмалоқ хатларда ёзилган гаплардан кўрқадиган жойинг борми?

Белобородовнинг заҳархандаси Расулга қаттиқ тегди-ю, бир сапчиб тушди.

— Гап менинг кўрқиш-кўрқмаслигимда эмас, Иван Харитонович!

— Нимада бўлмаса?

— Ахир бу ноҳақ бўҳтонлар, бу ифлос юмалоқ хатлар, бировларнинг нопок қўллари билан уюштирилган бу ифволарга чек қўйиладими, йўқми? Қачонгача давом этади бу туҳматлар?

— Токи сену биз бу ишларнинг тагига етмагунимизча, сарагини саракка, пучагини пучакка чиқармагунимизча!

Расул Нуриддинов азбаройи дуди кўкка чиқиб:

— Ахир... ўз соҳамда адолат қиламан деб юрганлардан биттаси мен шўрлик бўлсам... қанақа қилиб сарагини саракка, пучагини пучакка чиқараман? Қачонки, ўзим бу тубан ифвогарлар олдида жавоб берсам. Инсонга, ҳалол одамларга ишонадиган кун келадими ё...

Белобородов Расулнинг елкаларига қўлини қўйди, кўзига синовчан тикилиб:

— Мен сенга ҳайронман, Расул! — деб кулди.

— Нега?

— Негаки... сенинг устингдан ёзилган шунча имзоли ва имзосиз хатларга қарамасдан, сени республика миқёсидаги катта комиссияга раис қилишимизнинг ўзи — сенга билдирилган ишонч эмасми, азизим?

Расул уф тортиб, бошини қашиди.

— Ишонч бўлса ишончдир, аммо...

— Аммосига ўтма! Агар менга ишонсанг, агар мени ҳурмат қилсанг, уёғига ўтмай, бизнинг қароримизга рози бўлавер, Расул.

Расул собиқ комбатнинг хиёл маъюс ҳорғин кўзларига дош беролмай, ерга қаради.

— Майли! Мен-ку, рози бўлай. Аммо сиз ҳам бир нарсани билиб қўйинг, Иван Харитонович!

— Хўш?

— Агар мен... сиз айтган комиссияга раис бўлсам... сизнинг устингиздан ҳам юмалоқ хат тушади!

— Гўё мен буни билмайман!

Белобородов тўсатдан қаҳ-қаҳ отиб кулди, сўнг:

— Қачон кўрамиз? — деб сўради.

Нуриддинов унга савол назари билан қаради:

— Нимани?

— Куёвнинг яратган монументини!..

Расул бирдан кўнгли сув ичгандай равшан тортиб:

— Сиз қачон десангиз — шунда! — деди.

— Бўлмаса, эрта-индин хабар бераман. Бу диқдинафас кабинетдан чиқиб, даштларни айланиб, бир яйраб келайлик! — Белобородов шундай деб кўлини узатди: — Хўп, кўришгунча, Расул!

Йигирма еттинчи боб

Бугун Мардон Зокировнинг пойга ўйнаса бўладиган кенг, баҳаво устахонаси ҳайкалтарош ва расомнинг ишхонасидан кўра, азиз дўстлар кутилаётган серфайз меҳмонхонани эслатарди. Одатда, устахонада бетартиб қалашиб ётадиган суратлар, битган ва битмаган ҳайкал ва ҳайкалчалар, махсус келтирилган лой, мрамор, цемент ва бўёқлар, ўртада турадиган катта мураккаб дасттоҳ, чарчаганда ором оладиган махсус креслолар — ҳаммаси қўшни хо-

наларга кўчирилган, ерга новвотранг хорижий ипак палос тўшалиб, ўртага қўшма стол қўйилган, стол атрофига қимматбаҳо юмшоқ стуллар терилган, деразаларга тутилган нимсариқ ҳарир дарпардалар эса бу шинам мемонхонани қиш офтобининг майин тилларанг жилосига йўқирган.

Сахий дастурхон: чинни лаганларга терилган чойнақдай-чойнақдай анорлар, олтиндай товланган нок, беҳи ва уларнинг устидаги ҳусайни ва қора чарослар шундай назокат билан ясатилганки, эшикдан кирган кишига даб-дурустан гениал бир натюр-морти эслатади.

Тўрдаги ҳаворанг хитой гилами тўшалган диванда ғаройиб суратли ипак пижама кийган Ҳалим Салимович ёнидаги пиёз пўстидай нозик ликопчадан писта олиб чаққанича, узала тушиб китоб кўриб ётибди.

Чап қўлдаги қандайдир антиқа мато билан қопланган эшик очилиб, икки қўлида икки лаган газак, Мардон Зокиров кўринди. У қадрдон оғайниси Ҳалим Салимовичдан фарқли ўлароқ, четларига генералларнинг «лампас»ли либосларини эслатувчи қизил мато тикилган спортча кийим кийган, кийгану, бақалоқ, миқти одам, худди курашга шайланган самбочи паҳлавонга ўхшаб қолган.

Мардон Зокиров эшикда тўхтаб, норози овозда пўнғиллади:

— Нима бало, ҳалиям дарак йўқми хўжайиндан?

Ҳалим Салимович «момақалди роқ»нинг норози қалдираган овозидан «дик» этиб тушди-да, тарашадай қотган дароз қадини ростлади.

— Йўқ!

— Телефон-пелефон ҳам қилмадиларми?

— Йўқ! — деди Ҳалим ширин кўзлари аллақандай тараддуд билан мўлтираб. — Чамаси бутун келмайди-ёв, «шеф»имиз!

— Сабаб?!

— Сабаби... Шерзод Комилов сен билан мендай содда, анойи одам эмас, оғайни!..

Мардон Зокиров қўлларидаги газак тўла лаганларни столга тарақлатиб қўйди.

— Гапингга тушунмадим, оғайни?

— Нимасига тушунмайсан, биродар? «Шеф» ҳозир ғалаба нишаби қайси томонга қараб кетганини яхши билиб турибди! Агарчанд зафар нишаби биз томонга тўғриланганда эди... ана унда ҳозир тўрингда ўтирган бўларди! — Ҳалим Салимович бошини ликиллатиб, ғалати ишшайиб қўйди.

Мардон Зокиров «натюрморт» ўртасидаги тўрт қиррали нозик шишалардан бирини олиб, пиёлани тўлдириб қуйди-да, бир кўтаришда бўшатиб, столга «тақ» этказиб қўйди, сўнг лабларини ҳузур билан силаркан:

— Қани, келмасдан кўрсин-чи? — деб дўриллади. — Ҳамма балони бошлаган — ўша! Рақиби Беҳзод Нусратовга қарши биз гўлларни қайраган ким? Мана шу ичиқора... устаси фаранг Шерзод Комилов! Қани энди ўзини панага олиб кўрсин-чи, устидан шундай бир юмалоқ хат битайликки, сичқоннинг ини минг танга бўлсин! Далиллар қалашиб ётибди!

Соғлигини ниҳоятда қадрлаб, ўз ибораси билан айтганда, «ўткир суюқликлар»дан қочиб, фақат майин ичимликлар истеъмол қиладиган Ҳалим Салимович, пахта гулли пиёлага шарбат қуйиб ҳўпларкан:

— Шу юмалоқ хатларга ҳам ишонмай қўйдим, биродар, — деди хўрсиниб. — Ё биз бу ишни кеч бошладик, ё ҳозир бу ишга эътибор сусайди!..

— Йўқ! — деди Мардон Зокиров ишонч билан. — Ҳали фурсат бор...

— Фурсат бор бўлса... оқибати қани? Юмалоғиниям ёздик, беюмалоғиниям! Қани бирор-бир натижаси? Ёзавериб, ёзавериб бир кун лаққа балиқдай қармоққа илиниб, номимиз ифвогар бўп қолмаса деб қўрқяпман!

— Чап қўлинг соғми ишқилиб? — хандон уриб кулди Мардон Зокиров. — Чап қўлинг соғ бўлса... мингта экспертизаси ўтаверсин! Ҳаёт курашдан иборат деган донолар.

Ҳалим Салимович чўғир қовунга ўхшаган узун, туксиз калласини силаб, чуқур «уф» тортди.

— Кошкийди, бу бош иккита бўлса...

— Э, шу юрак билан ҳали Расул Нуриддиновни йиқитаман, деб юрибсанми? — деди Зокиров зардаси қайнаб. — Ё докторлик диссертациянгни ёқлаганингда нималар дегани эсингдан чиқдими? Агар ўша ҳасадгўй, сохта буюк олим бўлмаганида, сен аллақачон академик бўп кетардинг, биродар! Ёдингда бўлсин, фақат ўзим бўлай, фақат ўзим кўкарай дейдиган бу худбин профессор тирик экан, косамиз оқармайди ҳеч қачон. Ё нотўғрими гапим?

— Тўғриликка тўғрику-я! Бироқ қасдига олиб, анов комитетда оғайниси борлигини айтмайсанми?..

— Уни оғайниси бўлса, каминани ҳам оғайним бор ўша комитетда! — деди Мардон Зокиров ва бирдан овозини пасайтириб, шивирлади: — Лозим бўлса, бу нопокка қўшиб ўша мансабдор оғайнисини ҳам ёзамиз! Чап қўлинг омон бўлсин ишқилиб!

Ҳалим Салимович нимадандир сесканиб, чап қўлини ушлаб-ушлаб кўрди-да, негадир бўшашиб, диванга чўкди.

— Оғайниси ҳам фаришта эмасдир, ахир! Уни ҳам нозик жойидан ушлайдиган далилларни қидирамиз. Қидирсак топилади! — Мардон Зокиров аллақандай жўшиб, яна тўрт қиррали нозик шишага қўл чўзди. Бироқ шу пайт эшик аста, журъатсизгина тикиллаб қолди.

Зокиров қўлини худди чаёндан тортиб олгандай, шишадан тортиб олди:

— Ким у?

— Мумкинми? — эшик очилиб, остонада Шерзод Комилов кўринди.

— Э-э... азизим! — Зокиров хандон-хушхон жилмайиб, меҳмоннинг истиқболига шошилди. — Пешиндан бери йўлларига тикилавериб кўзимиз тешилиб кетди-ку, укажон? Қани, қани, юқори ўтсинлар!..

Шерзод Комилов, зғнида ўзига ярашган погонли яшил плаш, бошида сувсар мўйнасидан пилотка шаклига ўхшатиб тикилган телпак, остонада кирсамми, кирмасамми дегандай, алақандай иккиланиб тўхтади. Мардон Зокиров, калтабақай миқти гавдасига зид бир чаққонлик билан пилдираб бориб, унинг плашига қўл чўзди:

— Қани, қани, ечсинлар, Шерзоджон! Қадамларига ҳасанот! Мана, пешиндан бери қозонга гуручни солмай, маҳтал бўлиб ўтирибмиз, ука!..

Шерзод Комилов гўё кимнидир ахтараётгандай, серҳашам устахонани синчковлик билан кўздан кечириб чиқди, аммо на жойидан жилди, на сувсар телпагини, на плашини ечди. Буни кўрган Ҳалим Салимович алақандай ҳадиксираб, оғайниси Мардон Зокировга қаради, сўнг бирдан овози дарз кетиб:

— Сизга нима бўлди, Шерзоджон? — деди ўқсиб. — Ахир, жила-қурса, ечининг...

— Йўқ, раҳмат, — деди Шерзод совуққина. — Мен бир жойга шошиб турибман, узр.

Мардон Зокиров кифтини асабий учирди:

— Бундан бошқа яна қанақа жой? Ахир, кеча ётиб бир чақчақлашамиз, дардлашамиз, деб аҳдлашиб қўйган эдик-ку, укажон! Бир ёқда ош, бир ёқда кабоб!..

Шерзод Комилов икки қўлини кўксига қўйиб, гуноҳкорона таъзим қилди.

— Раҳмат, раҳмат. Ош бўлса кўп еганмиз, кўп меҳмон бўлганмиз бу табаррук уйда...

Мардон Зокиров гўё эндигина катта мудҳиш ҳақиқатни англаб етгандай, ранги ўчиб:

— Хўп, ошга-ку иштаҳалари йўқ экан, иш-чи? — деб сўради. — Иш нима бўлади?

Шерзод Комиловнинг мулойим қўй кўзлари маъсум жавдиради:

— Қанақа иш?

— Ие, буниси қизиқ бўлди-ку? — Мардон Зокиров кифтини асабий учуриб, оғайниси Ҳалим

Салимовичга қаради, у эса: «Ҳа, боя нима деган-дим сенга» деган маънода чўғир бошини ликилла-ди. — Ахир... бугунги йиғилишимиздан мақсад — сизу бизни камситиб, ҳаммани ерга ураётган анов... ифвогар Расул Нуриддиновнинг устидан бамаслаҳат жиддий бир хат ёзиш эмасмиди? Ё собиқ устозлари томон оғмоқчимилар, азизим?

Шерзод сувсар телпагини бошидан олиб, қоп-қора, силлиқ сочларини силаганича ер остидан бир Мардон Зокировга, бир Ҳалим Салимовичга тикилиб қаради, гўё бу икки оғайнини умрида биринчи марта кўраётгандай, тешиб юборгудай қадалиб қаради, сўнг, кўзлари яна бояғидай ғамгин жавдираб:

— Кераги йўқ! — деди секин. — Жонга тегди!

Зокиров ҳануз бўш келмай:

— Нима жонга тегди? — деб ўдағайлади.

— Нима бўларди? Мана шу хатлар! Имзолар...

Зокиров бирдан енгил тортиб, ҳушнуд кулди.

— Э, шунга ҳам ота гўри-қозихонами, Шерзоджон? Агар сиз имзо қўйишдан ҳадиксираётган бўлсангиз, ҳалигидақа... беимзо қилиб ёзамиз! Зотан, сиз нимадан чўчийсиз, азизим? Мана, дўстим Ҳалим Салимович чап қўли билан юмалоқ хат ёзишга шунақаям устаси фаранг бўп кетганки, минг битта экспертиза чақиришсаям топишолмайди!.. Қани, Ҳалим Салимович, қоғоз олиб, ҳунарингизни яна кўрсатинг, биродар!

Ҳалим Салимович, негадир хижолат чекиб йўталди, сўнг аллақандай ранжиб:

— Сиз ҳам жа-а, ошириб юборасиз-да, Мардон Зокирович! — деган эди, Шерзод:

— Ҳақиқатан кераги йўқ! — деб уни қувватлади.

— Ё қудратингдан! — Мардон Зокиров хуноби чиқиб қулочини кенг ёзди. — Буёғи қизиқ бўлди-ку, акаси?

— Нимаси қизиқ? — деди Шерзод.

— Шуниси қизиқки, агар бу ишнинг олдини олиб, калондимоғ устозингизни бадном қила ол-

масак, ўзимиз бадном бўламиз ахир! Ёки севикли куёвидан бошқа ҳаммани оёғости қилиб юрган бу номи улуғ, супраси қуруқ олимпингиз... Башарамизга лой чаплайдиган бир папка ҳужжат йиққанидан бе-хабармилар? Ким қаерда, қандай ёдгорлик қургану, қанча пул ўмарган — ҳаммасидан бохабар бу нокас! Яна шу нарса эсларидан чиқмасинки, Шерзодвой! — деди Зокиров, хиёл кесатиб. — Бу ҳужжату шартномаларнинг аксариятига ўзлари қўл қўйганлар!

Ҳалим Салимович «афсус, минг афсус» деган маънода бош ирғади-ю:

— Ҳа, масаланинг энг нозик томони ҳам шунда, Шерзоджон! — деди уф тортиб. — Биз ўзимиздан ҳам бурун сизни, сиздай катта истеъдоднинг истиқболини ўйлаяпмиз, ука!

Шерзод қимматбаҳо телпагини ғижимлаганича:

— Майли, — деди ҳамон ўша ғамгин ва бефарқ бир алпозда, — нима бўлса бўлар!

У сувсар телпагини пешонасига қўндириб, эшик томон йўналган эди, Мардон Зокиров бақалоқ гавдасига мос тушмаган бир чаққонлик билан бир хатлашда унинг йўлини тўсди.

— Ахир, нима бўлди сизга? Нега тўсатдан бунақа айниб қолдингиз? Лоақал сабабини айтиб кетинг, азизим?

— Сабаби? — Шерзод миқ этмай, ноз-неъмат тўла стол томон ўтиб, тўрт қирралик нозик шишадан бир пиёла май қуйди, бироқ ичишдан олдин яна Мардон Зокиров билан Ҳалим Салимовичга ўтирилиб: — Сабаби дейсизми? — деб сўради. — Сабаби шуки... Мен кеча Беҳзод Нусратов яратган ёдгорликни бориб кўрдим!

— Хўш, хўш! Кўрсалар нима бўпти? — деди Мардон Зокиров истеҳзоли кулимсираб.

— Мен, — деди Шерзод кутилмаган бир алам билан. — Мен бу ёдгорликни кўриб, шуни тушундимки, шу маҳалгача юрган эканман аҳмоқ бўлиб. Ижод ўрнига лавозим кетидан югуриб, энг сермахсул йилларимни бой берибман! — У қўлида дир-дир титра-

ёттан пиёлани оғзига олиб борди, бироқ ичиш ўрнига, шароб тўла қадаҳни баланд кўтарди-да, бор кучи билан ерга урди. Пиёла чил-чил синиб, гиламга тўкилган шароб Мардон Зокировнинг юзига сачради.

Мардон Зокиров аввал нажот сўрагандай кўзлари пирпираб Ҳалим Салимовичга қаради, сўнг эшик томон йўналган Шерзоднинг қўлига тирмашди.

— Менга қаранг, акаси!

— Қараб бўлдим, азиз устод! — Шерзод қўлини унинг қўлидан шахт билан тортиб олди-да, эшикни оёғи билан тепиб очиб, чиқиб кетди.

Мардон Зокиров бир дақиқа тили калимага келмай, лалайиб турди, сўнг ундан бешбаттар эсанкираб қолган оғайнисига юзланиб:

— Хўш? Намунча қалтираб қолдинг? Ё жаноблари ҳам таслим бўлдиларми? — деб сўради.

Ҳалим ширин жавоб бериш ўрнига бошини рамгин ликиллашиб:

— Ҳай аттанг! — деб уф тортди. — Собик каттаконни айтаман, — жуда бевақт оламдан ўтди-да шўрлик. У одам тирик бўлганда-ку, ҳозир Нуриддиновга ўхшаган нокасларни шогирд-погирдлари билан бир бурчакка обориб тиқиб қўярдик! Минг афсус! Оламдан кўз юмганига бир йил ўтмасдан бунақа бўляпти, буёғи нима бўларкан ҳали?

Мардон Зокиров тўсатдан кўзига ёш олди. Унинг хаёлида ногаҳон ниҳоятда қадрли, ниҳоятда қадрли, ниҳоятда ҳаяжонли бир манзара жонланди. Ўшанда у биринчи марта минбарга чиқиб, оташин нутқ сўзлаганди. Мана шу Расул Нуриддиновга қарши қаратилган бу нутқи марҳумга сарёғдай ёққан эди. Шундай ёққан эдики, мажлисдан кейин у Зокировни олдига чақириб олиб, узоқ суҳбатлашган, ижодий режалари билан қизиққан эди. У маҳалда марҳум сочига эндигина оқ оралай бошлаган, хушқад, хушсурат, ниҳоятда сермулозим одам эди! Марҳум Мардон Зокировнинг елкасига қўлини қўйиб, кулимсираб сўзлашган, фақат ҳаётни қора кўзойнак орқали кўзатувчи, турмушдаги улкан зафарларни кўролмовчи

Расул Нуриддинов каби кимсалар ҳақида гапирганидагина, лабларидаги мулойим табассум сўниб, қўй кўзлари совуқ ялтиллаб кетганди.

Зокировнинг дилида тоабод сўнмас из қолдирган бу илҳомбахш суҳбатдан бир ҳафта ўтар-ўтмас унга «Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган унвон бериш тўғрисида қарор чиққанди!..

Зокиров ҳаёл оғушидан аранг қутулиб, бошини мағрур кўтарди.

— Йўқ! — деди у кимгадир писанда қилиб. — Осонликча жон берадиган аҳмоқ йўқ бу ерда! Қани, қаламингни ол! Ёзамиз. Кураш қурбонсиз бўлмайди! Курашамиз. Лоақал марҳум хўжайиннинг руҳини шод қилиш учун бўлсада, курашамиз санъатимизнинг софлигига раҳна солаётган бу... ёт унсурлар билан!

Зокировнинг шижоати, чамаси, Ҳалим шириннинг юрагини чўлантиролмади. У гўё қаноти қайрилган улкан туяқушдай қисик кўзлари мўлтираб, мунғайиб ўтирарди.

Йиғирма саккизинчи боб

Тўғриси, ўғлининг ҳибсга олиниши етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди Шоввознинг. Аксинча, Шоқосим шифохонадан тузалиб чиққан кунлари, Шоввознинг назарида, дилида тоабод сўнган шам қайта милтирагандай, Ойсулуннинг ўлиmidан кейин кўзига қоронғи кўринган дунё қайта хиёл ёришгандай туюлганди.

Тўғри, уйларига қайтиб келганидан кейингина ойисининг ўлиmidан воқиф бўлган Шоқосим, бир неча кунгача ўзини қўярга жой тополмай, қовурилиб юрди.

Шоввоз ич-ичидан сезар, ўғли ҳам унга ўхшаб, кечаю кундуз, қишин-ёзин ишни ўйлаб, онасига қарай олмаганидан, уни катта докторларга кўрсата

олмаганидан изтироб чекарди. Ота-бола бир неча марта қабристонга чиқиб, Ойсулуннинг қабрини зиёрат қилишди. Қолган вақт Шоқосим кўпроқ меҳмонхонага қора парда тутиб, ерга юзтубан тушиб ётар, на кўзида филт-филт ёш, гуноҳкорона бош эгиб юрган хотинига қарар, на дадаси билан ёзилиб гаплашарди. Шу зайл бир неча кун ўтди, кейин бу ғам-андух ҳали аримасдан туриб, бошқа бир хатарнинг совуқ шабадаси эса бошлади. Бир кун кечқурун Шоввознинг олти яшар набираси бир хат кўтариб келди. (Набирасининг айтишича, хат йўлақда ётган эмиш!) Финғир-қийшиқ ҳарфлар билан ёзилган бу хатда шундай дейилган эди:

«Билиб қўй, Шоввоз! Шу бутун кечаси ўғлингни олиб кетишади. Сен унга уқтириб айт: ўтган ҳангомаларни қўзғаб юрмасин. Тилини тийиб, гунг бўлиб олсин. Агар тилини тиймаса — ўзидан кўрсин. Аҳмоқ каллангга қуйиб ол: хонумонингга ўт қўямиз!» Мактубга «Эски қадрдонинг», деб имзо чекилган эди.

Шоввоз қуёнюраклардан бўлмаса ҳам хатни ўқиб, кўз олди қоронғилашиб кетди, Шоқосим эса аввал хатдаги таҳдидни писанд ҳам қилмади, мийиғида кулиб қўя қолди, лекин кейин бундан бир-икки ой муқаддам Пўлат папка даштга сохта ведомость кўтариб борганида бўлган жанжал эсига тушиб, юзи тундлашди.

Шоввоз ўғлининг гапини эшитиб:

— Ундай бўлса шу писмиқ ёзган бу ифлос хатни! — деб ўрнидан тура бошлаган эди. Шоқосим уни қўлидан ушлаб тўхтатди:

— Йўқ, Пўлатхўжа писмиқликка писмиғу, аммо чумчуқ пир этса юраги шир этадиган қўрқоқ бир одам! — деди у ўйчан товушда. — Бу ё Музаффар Фармоннинг иши, ё анов муттаҳам ўғлининг! Пахтафурушлик қилганлар ҳам ўшалар. Пўлат папка бўлса... Пўлат папка уларнинг қўлида шунчаки бир қўғирчоқ эди, холос!..

— Қамоқда ётибди-ку, аблах директор!

— Директор ётса, ёр-биродарлари бор. Пашша қўриб ётмагандир ахир!

Ўртага оғир жимлик чўқди. Энг ёмони — ота-бола юмалоқ хатнинг мағзини чақиб, ҳали бир тўхтамга келмасдан турибоқ ундаги мудҳиш таҳдид ростга айланди: формасиз икки одам кириб келди. Улар билан кетма-кет кимдандир бу шум хабарни эшитган Меҳринисо чопиб келди. У фарёд чекиб, эрининг бўйнига осилди. Уйда Ойсулувнинг жасади устидагидан бешбаттар қий-чув, йиғи кўтарилди. Шоввоз ўғлига эргашмоқчи эди, Меҳринисо кўнмади, «Жигули»сига ўтириб, кетма-кет ўзи жўнади. Шоввоз эса тонг отгунча чақиртиканақда ётгандай ағанаб чиқди. Йўқ, у тухматнинг умри қисқа эканига шубҳа қилмас, адолат тантана қилишига ишонар, аммо нотинч бир ўй, тизгинсиз бир алам, «ахир, наҳот адолатсизлик замони тугаб, покланиш даври бошланганда яна келиб-келиб, унинг меҳнаткаш, заҳматкаш ўғли тухмат балосига гирифтор бўлса?» деган ташвиш миясини бетиним бурғуларди.

Эртасига Шоввоз, икки кўзи йўлда, тушгача сабр қилди, кейин яна йўлга отланди, аммо шу пайт почтачи аёл телеграмма опкеб қолди. Телеграмма Шоқосимдан бўлиб унда «Хавотир олманглар. Текширишяпти. Ҳаммаси жойига тушади», деб ёзилган эди. Шоввоз телеграммани бир неча марта ўқигандан кейингина ўғлининг «текширишяпти», дегани аслида сўроқ қилишяпти дегани эканини англади, англади-ю, кечаси билан уйқу бермаган совуқ ваҳима юрагини яна исканжага олди. у бир ўйи яна йўлга тушишга азм этди, аммо бир оз мулоҳаза юритиб кўргач (борганда кимга учрайди, арзини кимга айтади — аввал буни ҳал қилиш керак!), келинини кутишга аҳд қилди.

Бу орада қишлоқда бир-биридан совуқ, бир-биридан ваҳимали миш-мишлар тарқади. Гўё кечаси Фотиҳ Музаффаровнинг уйини милиция босиб, тинтув қилган эмиш, гўё гаражининг тагидан бир сандиқ тилла буюм, қимматбаҳо тошлар ва

зеб-зийнатлар чиққан эмиш. Бировлар бир сандиқ деса, бировлар: «Йўқ, икки сандиқ» деб, ҳатто «уч сандиқ олтину жавоҳир топилибди» дегувчилар ҳам бор эди. Бу миш-мишлар ҳали босилмаган ҳам эдики, қишлоқда ундан ҳам ваҳимали гаплар тарқалди: гўё кимсан Музаффар Фармон ҳам ҳибсга олинган эмиш, гўё у «Даштстрой» самолётига миниб бошқа бир юртга қочмоқчи бўлаётган бир мавридда қўлга тушиб, ўзини ўзи отиб қўйганмиш. Бу миш-мишлар Шоввозга тасалли бериш ўрнига, дилига баттар қулғула солди. Чунки одамлар орасида ёмон гаплар юрар, бу гапларга қараганда, хонумонларига ўт кетишини сезган зўравонлар бир-бирлари билан зимдан бирлашиб иш кўряпган эмиш! Боз устига, невараси олиб кирган юмалоқ хат ҳам Шоввозга тинчлик бермас, ҳар сафар мудҳиш таҳдидга тўла бу хат эсига тушганида юраги орқасига тортиб кетарди.

Бугун кечаси у тағин мижжа қоқмай тонг оттирди. Энди келинининг йўлини пойлаб, осмондан нажот кутиб ўтиришга мажоли қолмаганди. У ўғлининг кетидан боришга, у ерда бир иш чиқмаса Расулга, Расулдан нажот топмаса, ундан ҳам юқориларга чиқишга бел боғлади. Эрталаб у катта қизига (шўрлик қизи ҳам ўз уйига қарар, ҳам ҳар куни отасидан хабар оларди!) сув иситишни буюрди. Сўнг, худди Ойсулув билан ҳазрат Уккошага отланганларида қилганидек, яхшилаб ювинди, соқол-мўйловини олиб, ўшандаги кийимларни кийди. Шу пайт яна севимли набираси кўчадан чопқиллаб кирди.

— Дадажон, дадажон! «Жигули»да меҳмонлар келишди. Бирам чиройли, бирам пасонларки!..

Шоввоз неварасини етаклаб, ташқарига чиқди. Дераза олдида Расулнинг қизи Нигора билан қорачадан келган, озғингина бир йигит турарди. Шоввоз бу йигитни қаердадир кўрганди. Ҳа, эсига тушди: Расулнинг куёви! У қайси бир йил қишлоққа келиб, совхоз боғига бир ўқ еб қулаётган, иккинчиси уни жон-жаҳди билан ушлаб қолишга уринаётган жуфти ҳалол оққушларнинг оқ мармардан ясалган

хайкалчасини ўрнатиб кетганди. Тунов куни Шоввоз боғдан ўтаётиб бу хайкалчага кўзи тушган, шунда ўқ еб қулаётган оққуш негадир Ойсулувни эслатиб, юраги «шиғ» этганди!..

Нигоранинг айтишича, Меҳринисо дадасига телефон қилиб, Шоқосимнинг тергов қилинаётганини айтган, дадаси бу гапдан Белобородов деган масъул ишдаги оғайнилари хабардор қилган эмиш (Шоввоздан Меҳринисо ҳам тузук чиқди!). Дадаси уни бу гапларни оғайнисига етказиш учун юборибди. Беҳзод эса, Ойсулувнинг суратларини кўриб, расмини чизиш учун келипти!

Шоввоз Беҳзоднинг ёш боладай қимтиниб-қизариб айтган илтимосини эшитиб ғамгин кулмсиради:

— Шўрликнинг сурати ҳам кўп эмас, борини кўрсатаман, болам. Аммо Ойсулувнинг қанақа аёл бўлганини кўз олдинга келтирмоқчи бўлсанг.. мана, катта қизимга қараб билаверасан. Умри онасининг умрига ўхшамасин, аммо-лекин худди қуйиб қўйган онаси шу қизим! — деди Шоввоз маъюсланиб, кўзига ёш олиб ўтирган қизига қараб.

Нонуштадан кейин Нигора эри билан Шоввозни қабристонга элтиб қўйди-да, ўзи Шораҳимнинг қизи билан неварасини олиб, «Жигули»сида ҳазрат Уккошага кетди.

Беҳзод гўристон четидаги бир туп тут тагига дафн қилинган Ойсулувнинг қабри ёнида тўхтаб, пастдаги қишлоққа, қабристон чеккасидаги кекса қайрағочларга, сойнинг у юзидаги офтобда эркаланиб ётган яланғоч боғларга узоқ тикилиб турди, сўнг, қўлидаги қора қутчасини очиб, ундан тўрт оёқли дастгоҳини олди. Дастгоҳни ерга ўрнатиб, устига дастурхондай қоғоз ёпди-да, қабристон манзарасини қоғозга туширишга киришди. Кейин унинг атрофидан «ариклар ўтказиб», «дарахтлар ўтқаза» бошлади, ўртасидан эса «хиёбон»лар, кичик-кичик «гулзор»лар очди. Бир неча жойга митти «шийпон»лар қурди. Бирор соат ўтар-ўтмас қоғозда Шоввоз

тасаввур этганидан ўн чандон шинам, сўлим бир жой, қабристон эмас, гўё кўркем бир боғ «барпо» бўлди. Ниҳоят, у қаламини қороз устига ташлаб, Шоввозга қаради.

— Қалай, кўнглингиздаги жойга ўхшадими, амаки?

Шоввоз ҳайратдан ёқасини ушлади:

— Ўхшаганда қандоқ. Аммо-лекин хўжайинлар йўл қўярмикин қабристонни бунақа обод қилишга?

Беҳзод елкасини учирди:

— Нега рухсат беришмас экан?

— Динни тарғиб қиляпти деб, осилишмаса дейман-да!

Нима бўлгандаям қабристон-ку бу ер!

Беҳзод ёш боладай қиқирлаб кулди.

— Бу гап фақат аҳмоқларнинг калласига келиши мумкин!

— Бу дунёда аҳмоқлар озми, болам?

— Ўйлайманки, аҳмоқлардан кўра ақллилар кўпроқ, амаки!

Шу пайт қаердандир аёл кишининг: «Дадажон!» — деб чақирган овози эшитилди.

Қабристон тепасидан ўтган шарал йўлда... пачоқ қанотлари тузатилган, бироқ ҳали бўялмаган «Жигули»лари турар, унинг ичида... бошини осилтириб, Меҳринисо ўтирарди.

— Дадажон! — деди Меҳринисо, чамаси нотаниш одам олдида сир бой бергиси келмай. — Шаҳардан... сизни йўқлаб Соҳиба опамлар кептилар...

Шоввознинг эсига негадир дарров Музаффар тушди, тушди-ю, худди унинг ўлимига ўзи айбдордай юраги зирқираб кетди.

— Майли, сиз кетаверинг, амаки, — деди Беҳзод. — Мен кейинроқ ўзим тушиб бораман!

Шоввоз беҳол одимлаб, машинага аранг етиб борди-да, ўзини орқа ўриндиққа ташлади.

Меҳринисо лом-мим демай, машинага газ берди. Шоввоз аллақандай гуноҳкорона туйғудан эзилиб:

— Қалай, қизим? — деди юраги гурс-гурс уриб. — Бирор яхшиликдан дарак борми?

Меҳринисо кўзига филт-филт ёш олиб, бошини чайқади.

— Йўқ, дадажон!.. Булар — мен Фотиҳ Музаффаровларни айтяпман — ўзлари қамоқда ётса ҳам кимларнидир қўлга олиб, Шоқосим акамдай ҳалол одамларга тўхмат қилишяпганга ўхшайди.

Шоввоз нафас етмай, қўйлагининг тугмаларини ечди.

— Нима, чиндан қамаб қўйишганми уни?

Меҳринисо индамай бош ирғади: «Ҳа!»

— Кўра олдингми?

Меҳринисо «йўқ», деган маънода бошини чайқади.

— Қўйишмади, дада. Кейин... Тошкентта, Расулжон акага телефон қилдим...

— Эшитдим. Мендан кўра тузукроқ экансан, раҳмат, болам.

— Кейин... энг катталарига кириб тўполон қилдим. Шу сабабми ё Тошкентдан бирор ишора бўлди, ишқилиб, кўришга рухсат беришди.

— Хўш, хўш?

— Рухсат олишга олдим, бироқ... Шоқосим акамлар... Шоқосим акамлар кўришгиси келмадилар мен билан...

Меҳринисо машинани тўхтатди-ю, бошини рулга қўйиб, ҳўнграб юборди.

Шоввоз шошганда лаббай топилмас, деганларидек, нима қилишини, нима дейишини билмай довдираб қолди. Кўнглида ҳеч қачон, ҳеч кимга кек сақламаган одам, у айбдорларча бош эгиб ўтирарди. Шоввоз бир-икки марта ҳануз титраб йиғлаётган Меҳринисонинг бошини силаб, унга таскину тасалли беришга чоғланди, бироқ ҳар сафар ёш боладай ийманиб, чўзган қўлини тортиб оларди.

— Сизга ёлғон... кўкка рост, — деди Меҳринисо, кўз ёшларини артиб. — Мен... ўғлингиз Шоқосим акамлар олдида тариқча гуноҳим йўқ, дадажон. Ёш-

лик қилиб, у... лўттивознинг ҳийла-найрангларига учганим рост. Бироқ хиёнат қилмадим, дадажон, хиёнат қилмадим!

Шоввознинг хаёлидан: «Дарҳақиқат, бу шўрликда нима гуноҳ? Буни ҳам чалғитишган-ку у қаллоблар!» деган фикр ўтди-ю, юраги чок бўлиб:

— Қўй, қизим, йиғлама! — деди ўзи ҳам ўпкаси тўлиб. — Виждоннинг олдида пок бўлсанг бас, болам. Бошқа ҳаммаси изга тушиб кетади. Аввал эринг эсон-омон қутулиб келсин-чи! Кейин ҳаммаси яхши бўп кетади, қизим!

Меҳринисо рўмолчаси билан кўз ёшларини артиб:

— Ўзингиз Тошкентга тушиб чиқмасангиз бўлмайди! — деди яна ўпкаси тўлиб. — Булардан қўрқулик, дадажон. Мана, Пўлат папка совхозга директор бўпти!

Шоввоз беихтиёр ёқасини ушлади:

— Ёпирай, ростми бу гап!

— Рост, дадажон, рост. Кўп қинғир ишларда шу одамнинг ҳам қўли бору, мана тагин келиб-келиб директор қилишипти уни!.. Ўзингиз тушмасангиз бўлмайди, дадажон!

Шоввоз келинининг гапига жавоб бериш ўрнига:

— Машинанг шайми узоқ йўлга? — деб сўради.

— Шай, дадажон!

— Шай бўлса саҳармардон йўлга чиқамиз, қизим!

Меҳринисо индамай машинани сой томон бурди.

Улар ҳовлиларига яқинлашиб қолганларида дарвоза олдида турган «Тез ёрдам» машинасидан... эгнига оқ халат кийиб, бошига оқ тивит рўмол ўраб олган аёл тушди: Соҳиба!

Шоввоз Меҳринисога рухсат бериб, «Жигули»дан тушди-ю, Соҳибани яқиндан кўриши билан юрагига раҳм-шафқат аралаш чуқур бир меҳр бамисоли тошқиндай қуйилиб келиб, этлари жимирлаб кетди.

У Соҳибанинг қўлини олишини ҳам, олмаслигини ҳам билмай, бир қадам берида тўхтади:

— Омонмисиз, Соҳибахон! Бола-чақалар...

— Раҳмат, Шораҳим ака. Ҳамма гапни эшитгандирсиз. Шунга... невараларимни кўриб кетай деб келувдим. Бир йўла сизларни ҳам кўриб кетақолай дедим. — Соҳиба нима бўлганини эшитган чоғи, бир зум каловланиб қолди. — Шоқосимжон вилоятда эмиш...

— Кўргани келган одам кўчада турадими, Соҳибахон! Қани, ичкарига...

Соҳибахон бошини билинар-билинемас чайқади.

— Раҳмат, Шораҳим ака. Уйда катта қизингиз бор экан, анча гаплашиб ўтирдик. Мана, сизни ҳам кўрдим, энди кета қолай, — деди Соҳибахон ва нигоҳини ердан узиб, пастдан юқорига, Шоввозга қаради.

Шоввоз эндигина бу хотиннинг сўнгги бир-икки ҳафтада нақадар чўкиб, алақандай қариб, мунғайиб қолганини кўрди. Соҳибахоннинг юзи гўё оғир касалдан турган одамнинг юзидай сарғайиб, бир бурда бўлиб қолган, унинг бутун қиёфасига қандайдир бетизгин, беаёв бир дард муҳрланганди!

Шоввоз унга тикилгани сайин гўё рўй берган фожиага ўзи гуноҳкордай юраги туз сепгандай ачишиб борар, бироқ нима деб юпатишини, қандай тасалли беришни билмас эди. Ниҳоят, чўзилиб кетган сукутни Соҳибахон ўзи бузди:

— Майли, мен борақолай. Ойсулув опамлар бўлганларида, балки ёнларида бир кеча тунаб, дардлашиб кетармидим. Начора? Хўп, омон бўлинг, Шораҳим ака. Сизга сабот тилайман!..

— Сизга ҳам, Соҳибахон!

Соҳибахоннинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

— Сабот ҳам ўлсин, Шораҳим ака! Дадаси, майли, пешонасига ёзилгани шу экан. Бироқ... Фотиҳ... ёмон бўлса ҳам фарзанд экан. Она эса, ўзидан бурун фарзандини ўйлаб ўтар экан бу дунёдан... — Соҳибахон шундай деди-да, тўсатдан кафтлари би-

лан юзини яширганича, машинаси томон чопқиллаб кетди.

Шоввоз ҳануз юраги бигиз санчилгандай безиллаб, машина кўздан ғойиб бўлгунча, орқасидан тикилиб турди.

Ҳа, ғалати нарса экан бу ҳаёт деганлари! Шоввоз бундан бир-икки ой муқаддам, ишдан ҳайдалиб, мана шу сойда қовурилиб ёттанида, бу ишлар етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Аммо... бу шўрликнинг гуноҳи не? Нечун шафқатсиз тақдир бу бечоранинг бошига бу кунларни солди?

Шоввоз шуларни ўйлаб, бир оз танҳо айланиб юрмоқчи эди, бироқ сойнинг у юзида пайдо бўлган Пўлат папкани кўриб, дарвоза томон шошилди. Шу топда азроилга тоқати бор, аммо барча юлғичларга ҳамтовоқ бўлиб, тагин тегирмондан бут чиққан (бут чиқмаса совхозга директор қилишармиди?) бу писмиққа тоқати йўқ эди! Лекин у бир неча қадам юрмаган ҳам эдики, орқадан:

— Ҳой, Шоввоз, шошма, сенга айтадиган гап бор! — деган овоз эшитилди-ю, Шоввоз истаристамас тўхтади.

Пўлат папка, одатдагидай, қўлтиғида катта чарм папка, қандайдир ишшайиб келарди.

— Қишлоқда бўлаётган ҳангомаларни эшиттандирсан?

— Қанақа ҳангома?

— Ёпирай, ростдан эшитмадингми? Анов аблаҳдан туғилган аблаҳ — собиқ директоримизни айтаман! — Унинг уйидан бир сандиқ олтин чиқди-ку... Ё алҳазар! Одам деган ҳам шундай очкўз бўладими, а, Шоввоз? Бир ўмарганда давлатнинг ярим миллион пулини ўмариб, тагин ҳеч нарса кўрмагандай бўп юришган экан-да, муттаҳамлар. Мана, охири вой бўлди. Ҳақиқат бор экан-ку дунёда!

Шоввозни бирдан қалтироқ босиб:

— Шунақами? — деди бўғилиб. — Ҳақиқат бор эканми? Ҳақиқат бўлса... ота-бола Фармоновлар хонавайрон бўлганда сен писмиқ... ким бургага

тузоқ қўйган сендай қаллобни уларга қўшиб ҳибс қилиш ўрнига совхозга директор қилди? Ким? Пахтафурушликни сен қиласан, сохта ведомостларни сен тузасану, авахтада менинг ўғлим ётади! Қани, ҳақиқат?

Пўлат папка олазарак бўлиб, ён-верига қаради-да:

— Жон биродар! — деб шивирлади. — Ўғлингдан хавотир олма! Уни ўзим қутқариб оламан! Фақат тилини тийса бас, уёғини каминага қўйиб бер, жон оғайни!..

Шоввознинг хаёлидан: «Шу иблис ёзган! Анов ифлос хатни шу муғамбир ёзган!» деган фикр ўтди.

— Шунақа де? Ўғлим сенлар қилган ўғирликларни яшириб, қинғир ишларингга шерик бўлса... уни қутқазиб қоламиз де? Йўқ, менинг зурриётим бунақа найрангларга учмайди, эски ифвогар! — Шоввоз писмиқнинг ёқасига чанг солган эди, Пўлат папка ёшига зид бир чаққонлик билан юлқиниб унинг қўлидан чиқди-да, уйи томон пилдираб қочди. Шоввоз, худди биров елкасига пичоқ санчгандай, аъзойи бадани зирқираганича бир-бир босиб, уйига кирди, қудуқ сувидан бир пиёла ичиб, нафасини аранг ростлади. Аммо уйида узоқ ўтиролмади, на ҳовлига, на боққа сирмай, қирга чиқди, ундан катта боққа ўтди.

Офтоб ғарбга ёнбошлаган, аммо ҳамон кун илиқ, осмон мусаффо эди. Қаровсиз қолган улкан бор шип-шийдам бўлиб, ҳувиллаб ётарди. Буни кўриб, Шоввознинг дили баттар хуфтон бўлди: на узумлар хомток қилинган, на анор ва анжирлар қўмилган. Яхшиям кун илиқ, бўлмаса алақачон ҳамма нарсани совуқ урарди. Шоввоз, борни танҳо айла-ниб чиқди, бир-икки жойда тўхтаб, беш-олти туп олма ва беҳиларни бутаган бўлди. Бу орада офтоб ботиб, қирдан пода қайтди, оламни сигирларнинг бўкириши, қўй-қўзиларнинг алақандай зорли, маъюс маъраши тутди.

Шоввоз аста юриб уйга қайтди.

Нигора ҳазрат Уккошадан қайтиб келган, катта қизи билан биргалашиб, ош дамлашган экан. Шоввоз ошдан бир-икки ошам еди-да, ўз хонасига кириб тўшагига чўзилди. Ойсулунинг ўлиmidан кейин уй ҳам назарида шамсиз ҳужрадай қоронғи, уни чироқ тугул ҳатто офтоб ҳам ёрита олмас эди.

Шоввознинг миясини ҳамон ўша бир ўй, бир алам бетиним бурғуларди. Ахир наҳот, мамлакат-да ҳақиқат ва адолат учун катта кураш бошланган бу қутлуғ кунларда... тағин Пўлат писмиқдай нафси бузуқ қаллоблар ишончга кирса-ю, унинг ўғлидай пок бир инсон мудҳиш шубҳа ва бўҳтонларга учраса? Бу қандай надомат, қандай ноинсофлик ахир? Бу исёнкор ўйлар, бу чексиз алам Шоввозга яна кечаси билан уйқу бермади. Йўқ, Шоввоз эндиликда бу ноҳақликка бардош беролмайди! Курашга тушганда кўйлақдан ёқа, иштондан поча дегандек, у энди токи адолат тантана қилмагунча қўймайди, ўғлини тухмат балосидан қутқазиб, Пўлат писмиқларнинг пайини қирқмагунча олишади Шоввоз! Аммо... аммо... Юрагида жўш урган исёнкор туйғулар яна ўша бетаскин изтироб билан алмашарди.

Шоввоз шу тарзда ўзи билан олиша-олиша тонг пайтда аранг кўзи илинди, илинди-ю, туш кўрди. Тушида у бригада тракторига миниб, қабристон чеккасидан ариқ ўтказиш ниятида гўристонга йўл олган эмиш. Лекин ҳали гўристонга етмасдан, осмонда худди булут каби оппоқ бир оққуш пайдо бўлармиш. Оққуш пастлаб келиб, трактор узра чарх урармишу, баайни Ойсулунинг овозида:

— Ҳой, дадаси! — деб хитоб қилармиш. — Қаёққа кетяпсиз? Нима қилмоқчисиз ўзи?

«Вой тавба! Сулувжонмисан? Қачон оққуш бўлдинг?» — дермиш Шоввоз лолу ҳайрон бўлиб.

«Ҳа, эсингиздан чиқдимми? — дермиш Оққуш-Ойсулув. — Полапонларимиз қанот ёзиб учиб кетгандан кейин, иккимиз оққуш бўлиб учиб кетган эди-ку, бирпасда ёдингиздан чиқибди-да, дадаси?»

«Ҳа, энди эсимга тушди, — дермиш Шоввоз. —

Бироқ тоғлар оша учиб кетаётганимизда сени ана-ви номард Музаффар отиб йиқитган эди-ку! Мен бўзлай-бўзлай орқага қайтган эдим-ку, Сулувжон!»

«Йўқ, дадаси, — дермиш Оққуш-Ойсулув. — Ўшанда Музаффар Фармоннинг ёнидаги Расулжон акамлар мени уйларига олиб бориб боқдилар. Яраларимга малҳам бердилар. Кейин хоҳлаган томонингга кетавер, деб осмонга қўйиб юбордилар. Мен учиб-учиб, сизнинг олдингизга келдим...»

«Тилгинангдан ўргилай, Сулувжон! — дермиш Шоввоз. — Мен сени ўлди деб, бу ерда не қўйларга тушиб юрибман. Қабрингни обод қилай, ўлсам мени ҳам сенинг ёнингга қўйишсин, деб яхши ният қилганман...»

«Вой, нима деяпсиз, дадаси? — дермиш Ойсулув-Оққуш. — Шўрлик ўғлимиз авахтада қовурилиб ётганда қабристонга бало борми? Агар менинг руҳимни шод қиламан десангиз, аввал ўғлингизни ўйланг!»

«Ўйлаяпман, Сулувжон, — дермиш Шоввоз. — Ўйлайвериб адоий тамом бўлдим!»

«Бу гапдан нима фойда, дадаси? — деб нола қилармиш Ойсулув-Оққуш. — Бу ишингизни қўйинг! Катта маҳкамаларга боринг! Ёшлигингизда адолат учун Пўлат папка билан олишган одам, наҳот энди бу ёмонлардан қўрқсангиз? Мени ўйлагунча ўғлимни ўйланг! Шоввоз номингизга иснод келтирмай, боринг, ҳақиқат қилинг!»

Тонг отган, уй ёп-ёруғ эди. Шоввоз ғалати тушини эслаб, бир лаҳза ҳайратланиб ётди. Ажабо: унинг вужудидаги кечаги овриқ йўқолган, кўнгли сув ичгандай равшан эди. Тўсатдан шаҳарга бормоқчи экани эсига тушиб, ўрнидан сапчиб турди. У шоша-пиша кийиниб, энди ташқарига чиқаётган ҳам эдики, эшик оҳиста тақиллаб, остонада Меҳринисо кўринди. Унинг қўлида телеграмма, киприклари нам, аммо озиб, сўлиб қолган чехраси алақандай ёришиб кетган эди.

— Суюнчи беринг, дадажон! Ўғлингиз озод бўп-

ти! — Меҳринисо шундай деб, қўлидаги телеграммани Шоввозга чўзди. Телеграмма Расулдан эди.

«Ўғлинг чиқди. Бизникида. Ташвиш қилма. Нуриддинов».

Шоввоз тўсатдан томоғи гип бўғилиб, Меҳринисога юзланди:

— Сени ҳам табриклайман, болам. Буёғи... илоҳим омон бўлинглар, қўша қаринглар, бола-чақаларингни роҳатини кўринглар.

Меҳринисо «қўлт» этиб ютинди-да, кўзёши араваш илжайди.

— Энди нима қиламиз? Бормай қўя қоламизми, дада?

Шоввоз мўйловини силаб, бир дақиқа сукутга чўмди, сўнг:

— Йўқ, борамиз! — деди қатъий. — Музаффар Фармонлар тузоққа илинса ҳам Пўлат папкалар қолган экан... ҳақиқат тантана қилолмайди, болам. Илдизи теран буларнинг!.. Мана, қайнонанг шўрлик ҳам тушимга кириб, таъна қияпти: ёшлигингизда адолат учун кўрқмай олишардингиз, Пўлат папкалардан тап тортмай курашардингиз, энди пусиб ётибсиз, дейди! Фармоновлар бамисоли халқнинг танасига ёпишиб олган зарпечак бўлса, Пўлат папкалар шу зарпечакнинг илдизи! Буларни таг-томири билан юлиб ташламагунча адолат қарор топмайди, қизим! Ҳақиқат ва адолат тўйхонанинг оши эмаски, биров товоққа солиб, олдимизга опкелиб қўйса. Бормасак бўлмайди, борамиз, қизгинам!

1983—1987 йиллар.

ОДИЛ ЁҚУБОВ
ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Учинчи жилд

ОҚҚУШЛАР, ОППОҚ ҚУШЛАР

Роман

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2012

Муҳаррир *З. Мирзаҳакимова*
Бадий муҳаррир *У. Сулаймонов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Компьютерда саҳифаловчи *Л. Бацева*

Нашр лицензияси АИ № 201, 28.08.2011 й.

Теришга берилди: 29.06.2011. Босишга рухсат этилди:
20.12.2011. Бичими 84x108^{1/32}. «Балтика» гарнитураси. Офсет
босма. Шартли босма тобоғи 21,84. Нашриёт-ҳисоб тобоғи
19,68. Адади 2000 нусха. 1771-сон буюртма. Баҳоси кели-
шилган нархда.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**